

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 6 (266) 2009

ЛИСТОПАД–ГРУДЕНЬ

З М І С Т

Подія

V з'їзд Спілки архівістів України 5

Статті та повідомлення

Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. Есхатологічні дати в графіті на фресках Софії Київської як історичне джерело..... 43
Клименко О. О. Фальшиві грошові знаки як засіб економічної, ідеологічної та психологічної боротьби у роки Другої світової війни..... 64
Ковтун М. В. “Архіви України”: проблеми створення та функціонування друкованого видання 83
Чернецький С. А. Історико-демографічний аналіз походження та розміщення шляхти на теренах Радомишльського повіту Київської губернії..... 106

З історії архівів та архівних зібрань

Макієнко О. А. Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля 116
Лозицький В. С. З історії Центрального державного архіву громадських об'єднань України..... 129
Семенов Є. В., Балішев М. А. Центральному державному науково-технічному архіву України – 40 років 141

Архіви очима відомих сучасників

Іван Сидоров..... 148
Петро Кононенко..... 149
Тетяна Хорхордіна..... 150
Валерія Заклунна..... 151
Володимир Яловий 153

Огляди джерел та документальні нариси

Ковальчук М. А. Джерела з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна в 1919 році..... 154
Петрук О. П. Народне міністерство земельних справ УНР (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України)..... 171
Ємчук О. І. Спогади Ю. Л. Булаховської про С. І. Маслоу як джерело дослідження наукової біографії вченого 190
Якобчук С. О. Щоденник Ф. П. Матушевського як історичне джерело 199

Унікальний документ

Каменєва С. А. Універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру Олексійовичу 211
Серга Ж. І. Справа “Про службу Симона Васильовича Петлюри” у фондах Державного архіву міста Києва 221

Архівна справа за кордоном

Левченко Л. Л. До історії створення Національного архіву Сполучених Штатів Америки 227
Надольська В. В. Формування і розвиток архівного законодавства в Російській Федерації..... 251

Особистості

<i>Мицик Ю. А.</i> Козацька мати (до 90-річчя від дня народження О. М. Апанович) .	260
<i>Гирич І. Б.</i> Іван Бутич – патріарх архівної справи	274
<i>Шпак С. М.</i> Орест Мацюк – постать в українській архівістиці	280

Інформація і рецензії

<i>Скрипка Л. В.</i> Виставка, присвячена 90-річчю Миколи Лукаша	289
<i>Прилепішева Ю. А.</i> Участь делегації українських архівістів у X Загальній конференції Євро-Азійського регіонального відділення МРА та Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД ...	297
<i>Сосніна К. В.</i> Міжнародна конференція “Друга світова війна та відтворення історичної пам’яті в сучасній Україні”	305
<i>Щур О. І.</i> Міжнародний форум “Київська Русь і династія Арпадів”	308
<i>Коренюк Ю. О.</i> Нове видання з питань правової охорони культурних надбань ...	313
<i>Гомотюк О. Є.</i> Цінне дослідження з історії інституціоналізації документознавств	318
<i>Зворський С. Л., Калін Є. О.</i> Всебічне історико-краєзнавче дослідження про Батумі	322
<i>Клепак Г. О.</i> Вручення премії Національної спілки краєзнавців України імені Дмитра Яворницького	326
<i>Богунова Н. К.</i> Відзначення премією імені Василя Веретеннікова	328

На допомогу молодим науковцям

<i>Артамонова С. С., Майстренко А. А., Одинока Л. П., Романовський Р. В.</i> Правила оформлення посилань на архівні документи у Списку джерел, які наводять у дисертаційних дослідженнях та у прикнижкових, прикінцевих, пристайейних списках джерел (у монографії, навчальному посібнику, статті тощо)	329
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ірина МАТЯШ (головний редактор),
 Ольга ГІНЗБУРГ, Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ,
 Наталія МАКОВСЬКА, Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ,
 Георгій ПАПАКІН, Руслан ПИРИГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
 Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ,
 Павло СОХАНЬ, Ніна ТОПШКО, Олександр УДОД

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державний комітет архівів України
 Інститут історії України Національної академії наук України
 Інститут української археографії та джерелознавства
 ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
 Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

- © Державний комітет архівів України, 2009
- © Інститут історії України НАН України, 2009
- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009
- © Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2009

CONTENTS

Event

Congress V of the Association archivists in Ukraine	5
---	---

Articles and reports

<i>Nikitenko N. M., Kornienko V. V.</i> Eschatological dates in graffiti on the frescoes of St. Sophia Cathedral as historical source	43
<i>Klymenko O. O.</i> False money imitations as an effective means of economic, political and psychological opposition during World War II	64
<i>Kovtun M. V.</i> “Archives of Ukraine”: problems of creation and functioning of the printed publications	83
<i>Chernetskyi Y. A.</i> Historical-demographic analysis of the origin and location of the gentry at the Radomyshl’ Povit of Kiev province	106

From the history of archives and archival collections

<i>Makienko O. A.</i> Archives of Kherson province zemstvo: the formation, structure and historical destiny	116
<i>Lozytskyi V. S.</i> From the history of CDAH of Ukraine (to 80-th anniversary of the creation of a Single party archive)	129
<i>Semenov Y. V., Balyshv M. A.</i> The 40-th anniversary of the Central State Archive of Scientific and Technical Documentation	141

Perception of archives by famous contemporaries

Ivan Sydorov	148
Petro Kononenko	149
Tetiana Horhordina	150
Valeria Zaklunna	151
Volodymyr Yalovyi	153

Reviews of sources and documentary essays

<i>Kovalchuk M. A.</i> Historical sources about insurrectional movement in Ukraine against the white troops of general A. Denikin in 1919	154
<i>Petruk O. P.</i> Ministry of land of Ukrainian Peoples’ Republic (from the documents of the Central State Archived and CDAVO of Ukraine)	171
<i>Yemchuk O. I.</i> Memories of Yulia Bulachovska about S. I. Maslov as source of scientific research of scientist biography	190
<i>Yakobchuk S. O.</i> F. P. Matushevsky’s dairy as historical source	199

Unique document

<i>Kameneva S. A.</i> Universal of Hetman Ivan Samoilovych to Yakov Pavlovskyi’s regiment to take the oath of allegiance to new king Petro Oleksiyovych	211
<i>Serga Zh. I.</i> Document “About Simon Vasyliovych Petliura’s work” in the State Archives of Kiev city	221

Archives Abroad

<i>Levchenko L. L.</i> 75-th anniversary of the US National Archives	227
<i>Nadol’ska V. V.</i> Formation and development of archival legislation in the Russian Federation	251

Personalities

<i>Mytsyk Y. A.</i> Cossack’s mother (to 90-th anniversary from the day of birth O. M. Apanovych)	262
---	-----

<i>Gyrych I. B.</i> Patriarch of Archives	274
<i>Shpar S. M.</i> Orest Matsiuk – famous public figure in Archives of Ukraine	280

Information and reviews

<i>Skrypka L. V.</i> A Exhibition Dedicated to the 90th Birth Anniversary of Mykola Lukash	289
<i>Prylepisheva Y. A.</i> Participation of Ukrainian delegation of archivists in X Universal Conference of Euro-Asian Regional Branch of MPA and the Advisory Council of heads of archival services of CIS countries (28 October – 1 November, 2009)	297
<i>Sosnina K. V.</i> International conference “The Second World War and reconstruction of historical memory in modern Ukraine”	305
<i>Schur O. I.</i> Tomb of Sviatoslav	308
<i>Koreniuk Y. O.</i> The new publication of the law protection of cultural heritage	313
<i>Homotiuk O. Y.</i> Important research of the history of institutionalization of Documentatio.....	318
<i>Zvors'kyi S. L.</i> Comprehensive local historical research of Batumi	322
<i>Klepak G.</i> Vasyl Ustymenko – winner of premium by Dmytro Yavornytskyi	326
<i>Bogunova N. K.</i> Awards of premium named by Vasyl' Veretennikov	328

To help young scientists

<i>Artamonova S. S., Maystrenko A. A., Odynoka L. P., Romanovskiy R. V.</i> Rules of the Archival Documents' Reference Drawing Up in the List of Sources to Be Given in Dissertations, Books, Articles, Monographs, Handouts etc.	329
--	-----

У З'ЇЗД СПІЛКИ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ

Вітання Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко делегатам з'їзду

*Шановні делегати з'їзду
Спілки архівістів України!*

Від імені Уряду вітаю Вас із визначною для працівників архівних установ подією – У з'їздом Спілки архівістів України.

Архівна справа посідає важливе місце у процесі національного державотворення. Щоденна праця архівістів забезпечує надійне збереження і примноження Національного архівного фонду – неоціненного надбання українського народу. Саме з цих віковичних джерел наші сучасники черпають знання та досвід розбудови держави, а наші нащадки вивчатимуть уроки історії.

Об'єднані у Спілку архівістів України працівники архівних установ, науковці, викладачі вищої школи, журналісти є могутньою силою, здатною зберегти архівну скарбницю нашої держави, відкрити суспільству її таємниці.

Мільйони громадян України, ветерани праці та війни, учасники ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, колишні репресовані, силоміць вивезені за межі нашої Батьківщини, завдяки Вашій праці отримують документальні підстави для захисту своїх прав.

Бажаю Вам, шановні спілчани, нових здобутків у Вашій шляхетній справі, міцного здоров'я, нових успіхів у праці для збереження та примноження документальної історико-культурної спадщини в ім'я українського народу.

З повагою

Прем'єр-міністр України

A handwritten signature in black ink, which appears to be 'Ю. Тимошенко'.

Юлія ТИМОШЕНКО

***Вітання Голови Верховної Ради України
Володимира Литвина делегатам з'їзду***

*Організаторам, учасникам і гостям
V з'їзду Спілки архівістів України*

Щиро вітаю поважне зібрання з початком роботи V з'їзду Спілки архівістів України.

Сучасний суспільний поступ, що характеризується стрімким інноваційним прогресом, базується на широкому практичному впровадженні найновітніших досягнень науки і техніки, повсякчасному застосуванні передових технологій, при всьому тому,

міцно вкорінений своїми сутнісними нитями в минуле.

Добре відомо, що повноцінна життєдіяльна спроможність теперішнього часу – завжди в органічному єднанні з уроками минулого. Вам, самовідданим хранителям безцінних надбань історико-культурних скарбів, нинішній час якраз найбільше й зобов'язаний успішним справдженням тих уроків істинних знань, мудрості, духовності, досвіду.

Ваше представницьке зібрання, поза всяким сумнівом, стане ще одним вагомим свідченням на користь змістовного студіювання нинішнім часом часу минулого для суспільного розвою, ще раз підтвердить особливу вагомість джерельної бази історії в розбудові сьогодення, намітить нові ефективні шляхи розвитку й вдосконалення архівної справи та архівознавства.

Складаючи слова вдячності за вашу подвижницьку діяльність, від усієї душі зичу всім вам миру, добра, благополуччя, нових успіхів у виконанні високої загальносуспільної місії.

***Голова Верховної
Ради України***

A handwritten signature in blue ink, which appears to read "Vol. Lytvyn". The signature is fluid and cursive, with a long horizontal stroke extending to the right.

Володимир ЛИТВИН

***Вітання міністра культури і туризму
Василя Вовкуна делегатам з'їзду***

Шановні архівісти!

Щиро вітаю Вас з нагоди відкриття V з'їзду Спілки архівістів України.

Архівна справа є важливою складовою інформаційної та культурної сфери життєдіяльності суспільства. Архіви України зберігають невичерпні багатства вітчизняної історії: від рукописів, стародруків до документальних пам'яток про творення незалежної Української Держави.

Зібрані державними архівами, збережені, оприлюднені у засобах масової інформації документи, що висвітлюють події світової історії, і історії України зокрема, є величезними національними культурними цінностями. Це наша історична пам'ять.

Ці архівні документи є переконливими свідченнями не лише про те, що було. Вони також свідчать про наше ставлення до тих подій. Нам, дітям і онукам, завдяки архівістам, вдалося виявити десятиліттями приховвану правду, повернути її народіві.

Протягом багатьох років ми спільно з вами виконуємо почесну і благородну місію збереження і примноження національної культурної спадщини України.

Переконаний, що і надалі архівна справа посідатиме гідне місце у державотворчих процесах, формуванні громадської свідомості, вихованні та духовному збагаченні молодих поколінь.

Хотілося б побажати усім працівникам архівних установ щастя, здоров'я, успіхів, невичерпної наснаги у вашій благородній справі збереження друкованих скарбів України – Національного архівного фонду України.

Міністр

A handwritten signature in black ink, which appears to read 'Вовкун' (Vovkun).

Василь ВОВКУН

***Вітання Генерального директора Бібліотеки та архіву
Будапештського університету ім. Л. Етвеша д-ра Сьогі Ласло***

Шановні пані та панове!

Дорогі українські друзі!

Дозвольте мені в першу чергу подякувати за запрошення, за те, що я маю можливість взяти участь у роботі V з'їзду Спілки архівістів України. Українсько-угорське співробітництво архівних установ значно розвинулося за останнє десятиріччя. Ми дуже раді тому, що об'єднання працівників архівних установ Угорщини свою першу міжнародну угоду уклало саме з українською Спілкою, завдяки чому співро-

бітництво між нашими країнами стало інтенсивнішим. В Угорщині вже декілька разів побували делегації працівників архівних установ України. Фахівці знайомилися з роботою архівів, ділилися досвідом та досліджували пов'язані з Україною архівні документи.

Так само і ви не раз приймали у себе угорських фахівців, які знайомилися з невідомими для нас досі українськими архівними установами, запозичували український досвід. Зустрічі з колегами у Центральному державному історичному архіві України у Львові, в архівних установах міста Києва та архівах у Чернівцях і в Одесі особисто для мене стали значущими. У Державному архіві міста Києва та Державному архіві в Автономній Республіці Крим мені вдалося знайти цікаві документи, пов'язані з Угорщиною.

Я вважаю, що і нашим українським друзям було цікаво ознайомитися з документами про відкриття першої української кафедри у Будапештському університеті. Українські колеги теж знайшли багато цікавих джерел для своєї дослідницької діяльності, на підставі яких видали важливі монографії, як, наприклад, пані Ірина Матяш про українсько-угорські дипломатичні зв'язки. У вересні 2005 року в місті Ужгороді було проведено першу українсько-угорську наукову конференцію працівників архівних установ, в якій взяли участь фахівці з обох країн.

Я вважаю, що знаходження архівних документів, пов'язаних із історією, культурою та життям як України, так і Угорщини в архівних установах наших країн значно збагатить і українську, і угорську науку. Ми і надалі з великим задоволенням допомагатимемо вам у цьому. Особливо важливим і цікавим для нас є багатий угорський матеріал, що знаходиться у Державному архіві Закарпатської області, про який згідно з нашою домовленістю збираємося видати двомовне видання.

Бажаю плідного та успішного засідання! Давайте і надалі спільно працювати задля подальшого зміцнення нашого співробітництва.

Вітання колективу історико-архівного інституту РДГУ

Дорогие коллеги!

В знаменательный день проведения V Съезда Союза Архивистов Украины коллектив Историко-архивного института Российского государственного гуманитарного университета шлёт Вам свои поздравления и пожелания дальнейших творческих достижений. Нам особенно отраднo сознавать, что между нами существуют давние и тесные связи и неуклонно крепнет сотрудничество.

Преподаватели и сотрудники Историко-архивного института заинтересованы в том, чтобы архивисты двух стран сохраняли чувство исторической правды, сберегли традиции братской дружбы и взаимного доверия между двумя славянскими народами. В этом залог нашего будущего процветания, и мы готовы и дальше развивать это взаимодействие и выполнять миссию сохранения Памяти каждого отдельного Человека, страны, народов и объективного изучения и освещения Истории на благо Науки и Просвещения.

Ещё раз примите наши сердечные поздравления и искренние пожелания новых больших свершений на ниве Просветительства, Образования и Науки.

Коллектив Историко-архивного института РГГУ

A collection of approximately 15 handwritten signatures in blue ink, arranged in a loose, overlapping pattern. The signatures vary in style and legibility, representing the collective of the Historical and Archival Institute of RGGU.

НА НОВОМУ ЕТАПІ ДІЯЛЬНОСТІ СПІЛКИ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ

21 жовтня 2009 р. у приміщенні Солом'янської районної державної адміністрації відбувся V з'їзд Спілки архівістів України.

Його організатори ретельно підготувалися до проведення цього форуму. У фойє, на третьому поверсі адмінбудинку, було розгорнуто фотодокументальну виставку "Спілка архівістів України: літопис рядок за рядком". До експозиції ввійшли матеріали, що відображають головні віхи архівного будівництва – від його витоків у 1917 р. до сьогодні. Вміщено також документи про діяльність Спілки, зокрема її осередків, починаючи від Установчого з'їзду 5 березня 1991 р.

Відповідно до квот і рекомендацій правління Спілки на з'їзд було обрано 74 делегати (1 делегат від 30 членів місцевих осередків Спілки), з них: представників центральних державних архівів – 9, державних архівів областей – 48, архівних відділів райдержадміністрацій та архівних відділів міських рад – 11, інших установ та організацій – 5. Крім того, в роботі з'їзду взяли участь представники архівних, наукових, інших установ. Серед них – голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України, легенда сучасності Петро Тронько, перший голова Спілки архівістів України, заступник директора Інституту історії України НАН України Станіслав Кульчицький, голова Товариства архівістів Білорусі Лариса Лісова, видатні науковці Угорщини та Росії, – Генеральний директор бібліотеки та архіву університету ім. Л. Етвеша (Будапешт) Сьогі Ласло, професори Російського державного гуманітарного університету відомі російські науковці Тетяна Хорхордіна та Євгеній Старостін, заступник керівника Апарату Верховної Ради України Володимир Яловий.

Після того, як почесні гості виголосили тексти вітань на адресу спілчан, у центрі зали на екрані з'явилися кадри хроніки першого та позачергового з'їздів Спілки архівістів України. Вони викликали пошвавлення серед делегатів, які поринули в недалеке минуле, згадуючи, як усе було. Потім до слова запросили голову Солом'янської районної ради і районної державної адміністрації в м. Києві Івана Сидорова. Він тепло привітав учасників з'їзду з важливою подією в житті архівістів, згадав імена великих учених і громадських діячів, долі яких були пов'язані із Солом'янським районом, розповів про поточні і перспективні плани одного з найкращих районів столиці.

Делегати і гості хвилиною мовчання вшанували світлу пам'ять непересічної особистості, подвижника архівної справи, незабутнього Бо-

У президії V з'їзду Спілки архівістів України (зліва направо): голова Спілки Ю. Я. Кулініч, голова Солом'янської районної ради і районної держадміністрації в м. Києві І. П. Сидоров, голова Державного комітету архівів України О. П. Гінзбург, перший заступник голови Державного комітету архівів України І. Б. Матяш та заступник Керівника Апарату Верховної Ради України В. Б. Яловий

риса Іваненка. Того дня до його могили на Байковому кладовищі було покладено квіти.

За вагомий особистий внесок у створення духовних цінностей та високу професійну майстерність Почесними грамотами Міністерства культури і туризму нагороджені директор Державного архіву в Автономній Республіці Крим Людмила Гурбова та директор Державного архіву Кіровоградської області Тамара Чвань.

До присутніх звернувся заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Михайло Косів, який наголосив на особливій місії архівістів – зберегти для прийдешніх поколінь пам'ять віків.

Із звітними доповідями виступили: голова правління Спілки архівістів України Юрій Кулініч, голова мандатної комісії Алла Губіна, голова контрольно-ревізійної комісії Віра Купченко. Відбулося обговорення доповідей.

Делегати прийняли резолюцію і звернення з'їзду до громадськості, сформувавши новий склад правління Спілки, контрольно-ревізійної комісії. За пропозицією делегатів V з'їзду головою правління Спілки архівістів України одностайно обрано голову Державного комітету архівів України Ольгу Гінзбург.

Нижче подаємо звіт про роботу з'їзду.

ІЗ ДОПОВІДІ ГОЛОВИ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ ЮРІЯ КУЛІНІЧА

*Високоповажна президіє!
Шановні делегати, шановні гості!*

Востаннє наш з'їзд, який мав статус позачергового, скликався у 2004 р. Тоді ж новообраному правлінню Спілки було доручено внести деякі зміни до Статуту. Такі зміни були прийняті, зокрема, Спілку перетворено з прибуткової громадської організації на неприбуткову, склад правління розширено до 25 осіб. Щороку, відповідно до Статуту, відбувалися поточні засідання правління, на яких обговорювалися актуальні питання діяльності нашої громадської організації у руслі найважливіших завдань, які стоять перед архівною спільнотою України. Особлива увага приділялася питанням створення місцевих осередків Спілки та активізації їх діяльності, яка помітно пожвавилася у цьому році. Цьому сприяло й зростання зацікавленості керівництва Держкомархіву України діяльністю САУ та її осередків, який розглядає цю громадську організацію як важливий інструмент самоорганізації і мобілізації архівної спільноти на виконання завдань, що стоять перед архівною системою.

Звітний період, тобто останні п'ять років, для Спілки архівістів України, як і для всієї нашої держави, був досить складним. Архівісти України докладали всіх зусиль для успішного виконання поставлених перед ними завдань, насамперед щодо формування і реалізації державної політики в архівній сфері та діловодстві, забезпечення збереженості і наповнення Національного архівного фонду, зміцнення матеріально-технічної бази державних архівних установ, удосконалення змісту їхньої роботи. Так, коштом САУ для місцевих осередків Спілки, зокрема, Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України було закуплено і передано в користування мультимедійний проектор, комп'ютер, принтер та іншу техніку.

За сприяння Спілки архівістів України Держархів Хмельницької області отримав два гранти Надзвичайного і Повноважного Посла США в Україні для ліквідації наслідків пожежі у Кам'янець-Подільському архіві.

Нині наша галузева спілка об'єднує 1958 працівників архівних установ різних рівнів. Місцеві осередки спілки створено у Волинській, Миколаївській, Рівненській, Хмельницькій, Чернігівській, Черкаській областях та в інших регіонах України, а також у всіх центральних державних архівах.

Вітання Голови Верховної Ради України В. М. Литвина учасникам з'їзду зачитує заступник керівника Апарату Верховної Ради України В. Б. Яловий

Визначальними орієнтирами у діяльності Спілки архівістів були і залишаються Статут, Закон України “Про об’єднання громадян”, Закон України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”, розпорядження Президента України від 13 квітня 2005 р. “Про невідкладні заходи щодо збереження національних архівних цінностей України, завдання Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2010 роки”, низка регіональних програм, інші нормативно-правові акти уряду, Держкомархіву, а також досвід діяльності споріднених громадських об’єднань і організацій як в Україні, так і за її межами.

Значний внесок у діяльність Спілки архівістів України і у розвиток архівної справи зробили члени нашої Спілки – директори та провідні працівники архівних установ, зокрема, Володимир Лозицький, Ольга Музичук, Ніна Топішко, Наталя Маковська, Сергій Руденко, Діана Пельц, Людмила Гурбова, Ніна Киструська, Ганна Білоус та багато інших фахівців. Добрим словом маємо згадати незабутнього Бориса Васильовича Іваненка. Активно працювали члени Спілки архівістів на місцях, зокрема Микола Григоруk – заступник голови правління Спілки. Місцевий осередок САУ у Рівному має власні кошти, виконує низку суспільно важливих робіт на договірних засадах. Досить активно ведеться робота у місцевих осередках Спілки в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Закарпатській, Запорізькій, Полтавській, Тернопільській, Чернігівській, Хмельницькій областях, Севастополі і Києві.

Правління Спілки відзначає, що керівництво Державного комітету архівів України повсякденно займається створенням належних умов

для плідної діяльності архівістів, забезпеченням гарантованого збереження Національного архівного фонду як важливої складової історичної пам'яті України і людства. Завдяки зусиллям голови Держкомархіву Ольги Петрівни Гінзбург з Держбюджету було отримано 50 млн грн, що дозволило розпочати реконструкцію й нове будівництво комплексу споруд центральних державних архівів України. Минулого року здійснювався також поточний ремонт у 150 архівних установах.

Спілка архівістів України щиро вдячна голові Держкомархіву за організацію відновлювальних робіт і благоустрій музею-садиби О. Є. Корнійчука у Плютах, завдяки чому стало можливим проведення міжнародних архівних заходів у мальовничому куточку України. Зокрема, у травні цього року в Плютах відбулася міжнародна наукова конференція з нагоди 15-річчя Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Члени Спілки архівістів активно займаються науково-дослідницькою, видавничою, публіцистичною діяльністю. Фундаментальні наукові роботи видають доктор історичних наук, професор Ірина Матяш, кандидати історичних наук Петро Слободянюк, Володимир Лозицький, Фаїна Винокурова, Олександр Петренко, Лариса Левченко, Тетяна Клименко, Раїса Воробей, Віра Купченко, а також Богдан Хаварівський, Іван Ніточко, Микола Старовойтов, Надія Буценко та ін.

Спілка архівістів України всіляко сприяє розвитку двостороннього міжнародного архівного співробітництва. На цьому напрямку діяльність Спілки є найпомітнішою. Впродовж звітнього періоду підписано угоду між Спілкою архівістів України та Спілкою архівістів Білорусі. Документом, зокрема, передбачено: поглиблення співробітництва між професійними спілками архівістів, обмін профільними виданнями, підготовка зусиллями науковців обох країн інтегрованого підручника з архівознавства тощо. У 2006 році підписано угоду про співпрацю між Спілкою архівістів України та Російським товариством істориків-архівістів. Аналогічні документи підписано з польськими та угорськими колегами.

Відповідно до угоди між Спілкою архівістів України і Спілкою архівістів Угорщини делегації українських архівістів неодноразово відвідували Республіку Угорщина з метою вивчення досвіду роботи угорських архівів та визначення конкретних шляхів співпраці. А представники Спілки угорських архівістів відвідували регіональне відділення в Рівненській області та Кримське регіональне відділення Спілки архівістів України.

Колектив Держархіву Закарпатської області й особисто його директор Михайло Делеган підтримують постійні зв'язки з архівістами Угорщини, Словаччини, Румунії. А наші колеги з Волині, Льво-

ва, Тернополя, Хмельницького – з архівістами Польщі, Вінниччини, Придністров'я.

У Хмельницькому проведено міжнародний семінар за участі провідних реставраторів США і України та директорів обласних архівів з питань збереження архівних фондів. В Ужгороді відбулася міжнародна конференція архівістів.

Визначним явищем в житті архівної спільноти стала участь членів місцевих осередків САУ Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства та ЦДАВО у підготовці виставки архівних документів з історії української дипломатії періоду 1917–1921 рр., яка відбулася за сприяння Міністерства закордонних справ України і викликала неабиякий інтерес з боку представників дипломатичного корпусу в Україні.

На запрошення Російського товариства істориків-архівістів перший заступник голови правління Спілки І. Б. Матяш взяла участь у V з'їзді РТІА (Російського товариства істориків-архівістів).

Члени Спілки архівістів України увійшли до складу української делегації, яка взяла участь в роботі XVI Міжнародного конгресу архівів “Архіви, управління та розвиток: відображення майбутнього суспільства” (Куала-Лумпур, Малайзія, 2008) і гідно репрезентували на цьому всесвітньому форумі центральні, обласні та міські архіви. Делегація українських архівістів була учасником 9-ї Загальної конференції Євро-Азійського регіонального відділення Міжнародної ради архівів (ЄВРАЗІКА) та Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД, ювілейних заходів з нагоди 90-річчя державної архівної служби Росії (Москва, 2–7 червня 2008).

Не можна оминати й таку нову форму ознайомлення громадськості з діяльністю та проблемами архівної галузі, відображення реальних дій Спілки, як веб-сайт Державного комітету архівів України, на якому є відповідні посилання як на функціонування правління САУ, так і реальні дії її регіональних осередків. Зрозуміло, що повнота та своєчасність такого інформування громадськості про архівне життя України є різними, і, звичайно, залишається чимало резерву задля активізації веб-повідомлень. Разом з цим варто зупинитися на більш традиційній, тобто друкованій формі ознайомлення з діяльністю архівістів, відродити щорічник САУ.

Для того, щоб окреслити подальшу програму діяльності Спілки, необхідно усвідомити реальний стан справ в архівній сфері. Проблем тут багато. Коротко зупинимося на найбільш важливих.

Через брак коштів будівельна програма в нашій галузі фактично згорнута. За 18 років незалежності Україна залишається єдиною державою на пострадянському просторі, де за цей час не збудовано жодного нового приміщення державних архівів. Більшість споруд зведено ще у

Почесні гості з'їзду – голова Спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України П. Т. Тронько та перший голова Спілки архівістів України, заступник директора Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор С. В. Кульчицький

60-80-х роках минулого століття. Відтоді вони експлуатувалися без капітальних ремонтів. Абсолютна більшість із них потребують серйозної реновації, модернізації обладнання, систем протипожежної та охоронної сигналізації. Фізичні ресурси цих споруд і комунікацій вичерпано.

Архівосховища в Україні заповнено майже на 100 %, що створює реальну загрозу для подальшого комплектування Національного архівного фонду. І про це активісти Спілки мають не лише говорити й нагадувати при зустрічах з представниками владних структур, а можливо, й вдаватися до більш дієвих заходів за допомогою засобів масової інформації.

Великим здобутком архівістів стало прийняття розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року № 1041-р, яким було затверджено Титул будови “Реконструкція та розвиток комплексу споруд центральних державних архівів” у обсязі 251 898,817 тис. грн, згідно з яким і розпочалося нове будівництво. Проте відсутність коштів у 2009 році призвела до призупинення робіт на об’єкті. Впродовж 9 місяців на ньому не виконуються роботи, які було припинено без тимчасових захисних, консерваційних або конструктивних заходів, що мали запобігти руйнації об’єкта. Через це цілісність зведених конструкцій погіршується.

Не завершено будівництво державних архівів Київської, Тернопільської областей та м. Севастополя. Залишається невирішеним питання щодо добудови до корпусу № 2 Держархіву Чернігівської області. Не

вирішено питання щодо переміщення фондів держархівів Харківської та Одеської областей з аварійних будівель. Невизначеним залишається становище дев'яти держархівів центрального та обласного підпорядкування, які розміщуються у колишніх культових спорудах. Через відсутність вільних площ архівосховищ майже не комплектуються державні архіви Вінницької, Київської, Полтавської, Тернопільської, Херсонської та Хмельницької областей.

Великі надії архівісти поклали на Державну програму розвитку архівної справи на 2006–2010 роки. Але сподівання не справдилися. Програма у минулі роки була профінансована лише на 26 %. У цьому році її фінансування взагалі не здійснювалося. Немає надії і на наступний 2010 рік, оскільки в проекті Державного бюджету передбачено фінансування програми лише на суму 5 млн 822 тис. для заходів центральних архівних установ та трьох регіональних архівів в Автономній Республіці Крим, держархівів Тернопільської та Чернігівської областей.

Є нагальна потреба в обладнанні архівних приміщень сучасною охоронною сигналізацією, протипожежними засобами, системами вентиляції і кондиціонування повітря. Ситуація склалася незадовільна. Скажімо, лише 18 % від загальної кількості будівель державних архівних установ забезпечено позавідомчою охороною. В областях охоронну сигналізацію встановлено лише у половині архівних будівель.

У цьому році питання охорони приміщень архівів, зрештою, було вирішено завдяки фінансуванню із Стабілізаційного фонду, що можна розцінювати як надзвичайний крок. А що буде з охороною в наступному році?

Невідкладного вирішення потребує питання збільшення обсягів страхового копіювання документів НАФ, однак у більшості архівів ця робота не ведеться через відсутність чи зношеність відповідного обладнання й апаратури.

В останні роки фізичне і моральне навантаження на архівістів значно зросло. Обсяги інформації постійно збільшуються, види робіт з архівними документами розширюються й ускладнюються, а штатна чисельність працівників архівів залишається незмінною. Особливо загострилося питання із забезпеченням кваліфікованими кадрами архівних установ низової ланки.

Наявне кадрове забезпечення більшості архівних відділів на місцях взагалі мінімальне (лише по одній особі), що не дає можливості виконувати у повному обсязі покладені на працівників завдання і часом ставить їх у критичне становище. Як приклад, можна назвати ситуацію, що склалася внаслідок прийняття в цьому році постанови Кабінету Міністрів № 844, якою передбачено земельним відділам місцевих органів виконавчої влади видавати безкоштовно державні акти на землю. У результаті

Голова Солом'янської районної ради і районної держадміністрації в м. Києві
І. П. Сидоров щиро вітає голову Державного комітету архівів України
О. П. Гінзбург, а в її особі – всю українську спільноту архівістів
із важливою подією в їхньому житті

Держкомзем України отримав додаткові кошти і штатну чисельність, а архівні установи – проблему з видачею відповідних довідок.

Існує низка проблем з використанням і оприлюдненням архівної інформації. Нині, як відомо, обсяги і тематика публікаторської діяльності архівних установ суттєво зросли. Тому задля успішного виконання архівами їх суспільної функції, своєчасного доведення інформації до користувачів нам конче потрібне відомче книжково-журнальне видавництво з відповідною поліграфічною базою.

З різних об'єктивних і суб'єктивних причин правління Спілки архівістів України за звітний період працювало недостатньо ефективно. Зокрема, до середини 2009 року не проводилася належна робота із розширення мережі місцевих осередків, збільшення їх кількісного складу. Причинами такої ситуації стало те, що актив працює на громадських засадах, у позаробочий час, якого постійно бракує. Дається взнаки відсутність власного приміщення та належної матеріально-технічної бази, штатної посади бухгалтера, брак коштів.

Отже, перед новообраним правлінням Спілки архівістів, її осередками відкривається широке поле діяльності. Одним з найголовніших завдань є, з одного боку, піднесення соціальної, трудової активності членів Спілки, а з іншого – забезпечення належного соціального захисту архівістів, удосконалення виробничих відносин у трудових колективах, покращення умов праці і відпочинку працівників архівів.

Учасники з'їзду уважно слухають виступи делегатів і гостей форуму

Спілка архівістів України згідно з проголошеною нею метою захисту архівістів у сучасних умовах соціальної нестабільності, відчутного зниження їх життєвого рівня повинна ставити перед архівною адміністрацією, профспілковими органами питання (і домагатися їх вирішення) про забезпечення своїм працівникам відповідних умов життя і праці. Необхідно вимагати від адміністрації проведення атестації робочих місць, адже нам добре відомо, що значна частина документів, з якими працюють архівісти, вражена грибок. Міністерство праці та соціальної політики України нині працює над підготовкою переліку робіт з важкими і шкідливими умовами праці, відповідно до якого будуть передбачені доплати. Держкомархів України подав свої пропозиції з цього питання до Мінпраці, але й Спілка не повинна стояти осторонь важливого питання і відстоювати право своїх членів на безпечні умови праці.

Поза сумнівом, одним з першочергових завдань Спілки має стати участь у роботі над удосконаленням законодавства про архіви. Наприклад, нормативно-правового підґрунтя потребують такі питання, як створення трудових архівів, ліцензування архівної діяльності, регулювання прав власності на архівні документи, перетворення архівних відділів на сховища постійного зберігання документів НАФ та багато інших проблем. Підготовка таких законопроектів – справа складна і довготривала. І, звичайно, без активної участі громадськості вона неможлива.

Ми недостатньо вивчаємо і використовуємо досвід зарубіжних колег. Скажімо, для створення ефективного фінансово-економічного ме-

ханізму Спілка архівістів Польщі взяла на платній основі зберігання архівних документів установ та організацій списку № 2. То чому б нашій Спілці не взяти під свою опіку такі ж архівні фонди, а також підпорядкувати трудові архіви, які ледве жевріють і не отримують ніяких коштів. Доцільно було б створити при місцевих осередках Спілки архівістів групи, цехи, майстерні, лабораторії з упорядкування і реставрації документів, виготовлення і ремонту архівного обладнання, апаратури, виконання інших робіт і послуг. Архівні установи від платних послуг нині отримують майже 5 млн грн. І це при тому, що багато установ зовсім не отримують позабюджетних коштів.

У розпорядженні архівних установ перебувають безцінні унікальні фоліанти, які представляють інтерес не тільки для української спільноти, а й для широкого загалу іноземців. Копії таких документів, збірники, альбоми могли б стати важливим засобом не тільки популяризації нашої історико-культурної спадщини, але й зміцнення фінансово-економічної бази архівних установ і Спілки архівістів.

Задля поліпшення й активізації діяльності Спілки архівістів України вкрай важливим завданням є збільшення кількісного складу членів Спілки. Нині в державних і трудових архівах України працює майже 3700 робітників, проте більшість з них не є членами нашої галузевої спілки. Таку ситуацію не можна вважати нормальною.

Вважаємо за необхідне новообраному правлінню Спілки у взаємодії з Держкомархівом України стати до вирішення таких назрілих питань:

1. Враховуючи загальнонаціональне значення архівної справи і з метою піднесення її престижу, соціальної значущості професії архівного працівника і архівної галузі загалом порушити клопотання перед директивними органами України про надання Спілці архівістів України статусу національної.

2. Розробити і затвердити положення про найвищу відомчу нагороду в архівній галузі.

3. Створити відомче редакційно-поліграфічне підприємство для централізованого видання наукових праць і методичних розробок, посібників з архівознавства і діловодства.

4. Розробити положення і встановити премію ім. Б. Іваненка за найкращу постановку архівної організаційно-методичної роботи.

Євгеній СТАРОСТІН,

*професор Історико-архівного інституту Російського
державного гуманітарного університету*

Приємно відзначити, що в складних умовах національного відродження держав після розпаду СРСР професійні контакти архівістів Росії і України не припинялися. Крім участі у міжнародних і національних архівних форумах, спільних виставках архівісти наших країн запланували й втілили низку міжнародних проєктів: виявили й описали документи з історії єврейського народу, що зберігалися в архівах Білорусі, України і Росії; документи з історії архівів Православної церкви, що зберігаються в державних сховищах трьох слов'янських держав. У рамках реалізації цих програм були видані і нині готуються до друку академічні путівники й довідники. Ці наукові видання, за визнанням міжнародної архівної преси, сприяли пошуків у вивченні духовного життя наших народів.

Щоправда, не всі наші спільні програми реалізовано. Роботу над Малою архівною енциклопедією, яку проводили співробітники Центру архівних досліджень нашого інституту, призупинено у зв'язку з браком коштів. Стихла також спільна ініціатива наукових кіл Росії (Є. В. Старостін), України (І. Б. Матяш) та Білорусі (М. Ф. Шумейко) з написання і видання підручника, що узагальнює сучасний розвиток архівознавства. Проте є здобутки, які можуть нас радувати. Рік тому з'явився масивний том Української архівної енциклопедії. Попри деякі недоліки, я щиро вітаю редколегію, зокрема Ірину Борисівну Матяш і її колег із таким подарунком хранителям документальної історико-культурної спадщини наших народів.

Російське товариство істориків-архівістів, головна мета якого – сприяти розвитку архівної справи й історичної науки, готується до свого 20-річного ювілею. Нині наше товариство об'єднує 50 республіканських, крайових і обласних відділень, 23 його представництва в суб'єктах Російської Федерації. У наших лавах понад 6000 індивідуальних і більш як 100 колективних членів. В останні роки, щоб знайти ефективніші методи роботи, практикуємо створення робочих дослідницьких груп для нових проєктів, які фактично фінансуються, тобто ми використовуємо таку ж методику, яку застосовує нинішнє керівництво Міжнародної ради архівів.

Шановні колеги, прийміть щирі вітання з вашим професійним святом. Успіхів вам у вашій шляхетній справі зі збереження історико-документальної спадщини України. Для нас і для вас історична правда важливіша інтересів окремих представників правлячих еліт, які забувають про вічну дружбу двох великих народів. Миру і благополуччя вам!

© Євгеній Старостін, 2009

Ганна БІЛОУС,

директор Державного архіву Полтавської області

Полтавський обласний осередок Спілки архівістів України було зареєстровано 28 липня поточного року. До організації подано 115 заяв працівників держархіву, міських та районних архівних підрозділів, трудових архівів та госпрозрахункових груп.

Коли створювалась Спілка архівістів України, я як керівник та й інші працівники нашого колективу з великим скептицизмом поставилися до цієї ідеї. Ми не проаналізували, які переваги можуть отримати архівні установи, працівники архівної галузі. Зрештою, як цю громадську організацію використовувати для удосконалення архівної справи в області. Тому й результату не було.

Але все змінюється. І якщо ми хочемо залишатися на плаву, повинні адекватно реагувати на виклики часу.

Зауважу, що ми – керівники архівних установ – багатьох питань не спроможні сьогодні вирішувати у правовому полі. Те, що можуть зробити (і роблять) інші бюджетні організації, ми, як структурні підрозділи та держслужбовці, вирішувати не можемо.

По-перше, приймати спонсорську допомогу. По-друге, через відсутність фінансування ми не можемо навіть надрукувати напрацьовані матеріали (збірники документів, науково-методичну літературу, анотовані реєстри описів фондів та ін.). По-третє, не завжди вдається оперативно використовувати кошти, що знаходяться на спецрахунках, і які заробляємо ми самі. Вирішення цих питань у фінансовій сфері обласної державної адміністрації потребує значних зусиль і часу. По-четверте, ми видаємо у значній кількості РАЦСам на їх запити довідки біографічного характеру безкоштовно, за які вони, у свою чергу, з громадян беруть кошти, і немалі. По-п'яте, на законних підставах ми не можемо надавати соціально-правову допомогу членам нашого колективу та фінансову допомогу ветеранам.

Ці і багато інших проблем можна розв'язати за допомогою громадської організації, якою є наша спілка.

Проаналізувавши таку ситуацію на засіданні колегії Держархіву області, на зборах колективу дійшли висновку: нам вкрай необхідна дієва і авторитетна організація, що стала б громадським рупором, через який ми зможемо лобювати інтереси нашої галузі – від районної ланки до державної; мала б змогу приймати спонсорські кошти на виконання різних програм. Вони мають бути спрямовані на поліпшення видавничої, виставкової, інформаційної діяльності, на науково-технічне упорядкування документів у підприємствах, організаціях і установах області. Крім того, завдяки такій організації була б можливість тримати

кошти осередків на депозитах, проводити семінари, навчання, наради за рахунок спілки; займатися б господарською діяльністю.

Сьогодні зусилля правління нашої Спілки спрямовані, зокрема, на залучення до організації авторитетних земляків – науковців, працівників бібліотек, музеїв, які б піднімали перед громадою проблемні питання нашої галузі, щоб цей голос почули в органах державної влади і місцевого самоврядування.

Я як депутат міської ради лобіюю питання щодо виділення осередку Спілки приміщення, що дасть змогу громадській організації вести господарську діяльність.

Геннадій АТАМАНЧУК,

*виконавчий директор Рівненського осередку
Спілки архівістів України*

Рівненська обласна організація Спілки архівістів України створена у жовтні 2005 року. На постійній основі працює 6 осіб, на договірних умовах – 5–10 осіб (в залежності від обсягу роботи).

З часу свого створення осередок веде активну наукову та видавничу діяльність. Під керівництвом голови правління Миколи Григорука випущено науковий збірник статей “Волинь історична”, підготовлено до видання наступний номер збірника. Крім того, на основі архівних матеріалів видано науково-публіцистичні видання “Державна санітарно-епідеміологічна служба Рівненської області” (2007), “Інспекція державного технічного нагляду Рівненщини” (2008), “Рівненський державний аграрний коледж. Історія. Звершення. Особистості” (2009). Завершується робота над книгою “Прокуратура Рівненської області”, готується до видання книга про Рівненську обласну споживчу спілку. Щорічно виходить серійний довідник “Хто є хто на Рівненщині”.

Вже другий рік поспіль триває робота над виданням книги Миколи Теодоровича “Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії”. Нині зроблено переклад сучасною літературною мовою цього твору. На жаль, за браком коштів роботу над виданням призупинено.

Активно співпрацюємо з нашими польськими колегами: на зустрічі із консулом обговорено головні напрямки роботи, підписано договір про співпрацю.

Які проблеми нас хвилюють? Насамперед – відсутність приміщень. Але ще більшою проблемою є друк наших видань. Ми працюємо як видавництво, але друк замовляємо в інших організаціях. Добре було б мати спілчанську друкарню. Думаю, ми могли б організувати її в себе. Кадри маємо, приміщення знайшлося б. Наша друкарня змогла б виконувати замовлення як для всієї спілки, так і Державного архіву.

У даний час можемо запропонувати новоствореним обласним організаціям Спілки допомогу у виданні книг. Ми спеціалізуємось на літературі, яка виходить до річниць і опирається на архівні документи. Скажімо, в книзі “На варті закону”, яку підготували до 70-річчя створення прокуратури в Рівненській області, використано документи архіву, які друкуються вперше. На прикладі такого видання ми можемо будь-яку обласну організацію навчити цього шляхом видання двох-трьох книг.

Для покращення роботи осередку необхідно розширити видавничу діяльність через видання довідників та туристичних альбомів, що базуються на архівних документах. Плануємо створити видавництво, яке б виконувало замовлення Державного архіву Рівненської області з підготовки та друку архівних матеріалів. Просимо Спілку архівістів України допомогти у вирішенні цього питання.

Людмила ГУРБОВА,

директор Державного архіву в Автономній Республіці Крим

Спілка архівістів України повинна бути повноправним партнером Державного комітету архівів України при вирішенні питань фінансування архівної служби, визначенні пріоритетних державних і регіональних програм розвитку архівної справи, спрямованих на забезпечення збереженості Національного архівного фонду України, його максимальне використання, впровадження сучасних систем обліку і науково-довідкового апарату.

Варто зауважити, що члени Спілки архівістів – працівники державних архівів від керівника до зберігачів фондів. Тому від того, як на практиці реалізується затверджена урядом Державна Програма розвитку архівної справи, залежить їхня робота.

На жаль, ще має місце залишковий принцип фінансування архівної служби. Уже сьогодні зрозуміло, що Програма розвитку архівної справи на 2006–2010 роки не буде виконана, адже на 2009 рік на цю програму не виділено кошти. Отож на початок року державні архіви залишилися без охорони, тому що фінансування її було передбачено саме Програмою розвитку. Архівісти змушені були поряд з виконанням своїх безпосередніх посадових і професійних обов’язків забезпечувати ще й охорону архівів.

Нині у Верховну Раду України внесено проект Державного бюджету на 2010 рік. Тому наша робота з Урядом, Верховною Радою України щодо лобіювання інтересів системи особливо на регіональному рівні стає одним із пріоритетних напрямків діяльності Спілки архівістів України.

Доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг та його колега – професор Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету С. В. Старостін – обмінюються думками про роботу з'їзду

Руслан ПИРІГ,

*завідувач відділу Інституту історії України НАН України,
голова Держкомархіву 2000–2002 рр.*

Шановні колеги, дорогі друзі!

Вдячний за запрошення до участі в роботі чергового з'їзду Співки архівістів України і широко радий бачити у цій залі знайомі обличчя. Щасливий тим, що довелося бути в числі фундаторів Співки. З того часу минуло вже понад вісімнадцять років, але, якщо виходити з мірок людського життя, то Співка, на жаль, ще не вийшла з підліткового віку. Проте, хоч би як ми оцінювали її діяльність, слід визнати, що у цій “недорослості” нашого дітища є вина кожного архівіста, включаючи й керівників галузі. Переконали: ми повинні бути вдячні головам Співки від Станіслава Кульчицького і до Юрія Кулініча, її активістам за те, що зберегли це громадське об'єднання, а відтак, й платформу для його подальшого розвитку.

Наш представницький форум, очевидно, ставить амбітне завдання – надати Співці потужний імпульс, вдихнути нову енергію, перетворити в авторитетну і самодостатню організацію. Тому дозвольте висловити деякі міркування з цього приводу.

Потрібне глибоке усвідомлення усіма керівними ланками системи тієї обставини, що старт співчанських осередків до нової якості функціонування на даному етапі залежить переважно від них.

© Руслан Пиріг, 2009

Професор Т. І. Хорхордіна вручає Голові Державного комітету архівів України
О. П. Гінзбург вітальний адрес від колективу Історико-архівного інституту
Російського державного гуманітарного університету з нагоди
V з'їзду Співки архівістів України

Одним із визначальних чинників успіху буде прихід до керма місцевих осередків Співки не тільки фахових і поважних людей, але й виконавців з виразними менеджерськими якостями, здатних, як кажуть, “крутитися”.

Поставити діяльність Співки і її організацій на міцну фінансову основу дозволить лише напрацювання відповідної нормативно-правової бази, юридичного супроводу, а, можливо, й лобювання певних урядових преференцій.

Нагальним завданням буде вивчення зарубіжного досвіду. Я свого часу з великими заздощами ознайомився з діяльністю польських колег, яким держава давала змогу чесно і багато заробляти.

Починаючи з цього з'їзду, співчанська діяльність потребує цілеспрямованого пропагандистського забезпечення, а також широкої репрезентації як у колі вітчизняних громадських об'єднань, так і у міжнародному архівному середовищі.

Насамкінець хочу побажати, щоб цей з'їзд став справді переломним на шляху повноцінного становлення нашої Співки.

У кулуарах з'їзду продовжувалося обговорення проблем, які порушували делегати.
І. П. Сидоров, О. П. Гінзбург та В. Б. Яловий (зліва направо)

П. Я. СЛОБОДЯНЮК

директор Державного архіву Хмельницької області

З різних об'єктивних і суб'єктивних причин Спілка архівістів не в повній мірі виконувала статутні вимоги. Але вона є, вона збереглася, реалізувавши низку важливих заходів щодо налагодження міжнародних зв'язків, проведення наукових досліджень, зустрічей. Не менш змістовною на першому етапі діючого правління була внутрішнікова діяльність (пленими, зустрічі). Видавався часопис Спілки. Можна позитивно оцінити роботу наших активістів, членів правління, зокрема Ірини Матяш, Володимира Лозицького, Ольги Музичук, Наталії Маковської, Миколи Григорука та ін. Вважаємо, що збереження нашої Спілки – заслуга голови Юрія Кулініча, виконавчого директора Сергія Руденка.

Кілька слів про наші місцеві проблеми. Найбільша – це ліквідація наслідків пожежі, що сталася у квітні 2003 р. у Кам'янець-Подільському міському архіві. Взнявши на себе цю ношу, Держархів області залишився наодинці з багатьма проблемами. Доручення Президента України від 12 червня 2003 р. та доручення уряду про виділення посад реставраторів нинішньою владою ігноруються. Кошти на реставраційні та інші роботи не виділяються. Спілка архівістів, особисто її голова та виконавчий директор відіграли вирішальну роль у налагодженні ділових зв'язків Хмельницького архіву з Посольством США, виділенні

Обрання керівних органів Спілки архівістів України

грантового обладнання, проведення Міжнародного семінару архівістів і реставраторів.

Швидко відновити, реставрувати і створити страховий фонд ушкоджених майже 9 млн аркушів власними силами ми не можемо. Тому просимо звернутися до уряду з пропозицією прийняти спеціальне рішення про ліквідацію наслідків цієї гуманітарної катастрофи.

Ще одна проблема. Отримуючи майже півмільйона гривень власних коштів, ми опинилися в ситуації, коли місцева влада обмежила нам державне фінансування. Зі спецфонду розраховуємося за комунальні, експлуатаційні послуги, енергоносії, сплачуємо податки. Половину надходжень від оренди приміщень забирає обласна рада. Лише завдячуючи голові Держкомархіву Ользі Гінзбург, ми з централізованих асигнувань стабілізаційного фонду погашаємо витрати на охорону приміщень. Враховуючи загальнонаціональне історичне значення архівної справи, її фінансування потрібно відособити окремим рядком у Держбюджеті.

На місцевому рівні не вирішується низка й інших питань. Тому, враховуючи загальнонаціональне значення архівної справи як системи збереження історичної пам'яті та культури народу, вважаємо вкрай необхідним створення централізованої вертикалі управління архівами України, підпорядкувавши місцеві архіви безпосередньо Держкомархіву.

Надія БУЦЕНКО,*директор Державного архіву Донецької області*

У жовтні цього року відбулася нарада представників архівних установ Донецької області, на якій прийнято рішення створити місцевий осередок Спілки архівістів України. Архівісти сподіваються, що ця громадська організація допоможе вирішити найнагальніші проблеми архівів, піднести архівну справу в області на новий ступінь розвитку, захистити інтереси та права архівістів.

Щоб не дублювати попередніх виступаючих, я хотіла б зупинитися на дуже болючому питанні архівної системи. Воно стосується роботи трудових архівів. У нашій області створено розгалужену систему трудових архівів у кожному місті та районі, як і по всій Україні. Але недосконалість законодавчої та нормативної бази створює перешкоди в їх функціонуванні. Як установи, що належать до органів місцевого самоврядування, вони не включені до їх складу. І що дуже непокоїть – трудові архіви відсутні в типовому переліку установ, що належать до органів місцевого самоврядування при проведенні реформи місцевого самоврядування в Україні. Досі не визначено джерела фінансування цих архівів, відсутній примірний перелік посад трудового архіву. Проблеми виникають і в роботі з арбітражними управляючими, які за рішеннями господарського суду ліквідовують підприємства. Ці питання неодноразово намагалися вирішити. У 2007 році на базі архівів м. Слов'янськ та Слов'янського району було проведено зональний семінар за участю представників Держкомархіву України, 5 обласних архівів, архівних установ нашої області. На жаль, досі на державному рівні це питання залишається не вирішеним.

Лариса ЛІСОВА,*голова правління громадського об'єднання
“Білоруське товариство архівістів”*

До складу Білоруського товариства архівістів, організаційна конференція якого відбулася 26 вересня 1990 р., входить 21 первинна організація. Кількість членів об'єднання – 275 із 1430 працюючих у галузі. Наші зв'язки було встановлено з перших днів існування Спілки архівістів до України, делегат від Білорусі – перший голова правління В. Д. Селеменев був присутній на організаційному з'їзді Спілки.

У грудні 2007-го відбулася звітно-виборна конференція. Обрано новий склад правління, Президія правління. Оцінюючи результати роботи товариства, можемо із задоволенням сказати, що всі намічені заходи за-

© Надія Буценко, 2009

© Лариса Лісова, 2009

Закриття V з'їзду Спілки архівістів України

твердженої на початку 2008 р. Програми діяльності Білоруського товариства архівістів до 2010 р., виконуються в повному обсязі. Це – організація обміну досвідом роботи архівістів, використання й пропаганда збереженої документальної спадщини, популяризація архівної справи в засобах масової інформації.

Я зупинюся на питаннях, які дають змогу Білоруському товариству архівістів повніше виконувати визначені статутом функції. Ці питання лежать у двох площинах. Перша – у сфері популяризації історичної спадщини, що відповідає вимогам часу. Друга стосується головного інструмента архівної діяльності – людини, яка працює в архіві.

Товариство бере участь у розв'язанні професійних, соціальних, міжгалузевих проблем. У республіці за участі членів товариства збільшилася кількість виданих документальних збірників по усіх періодах білоруської історії, почав виходити збірник “Архіваріус”, стало системою проведення круглих столів, архівних читань, семінарських занять, присвячених актуальним питанням архівної справи, історії, ювілейним датам.

За значний внесок у героїко-патріотичне виховання громадян Республіки Білорусь, увічнення пам'яті полеглих, організацію заходів, присвячених 65-річчю звільнення Республіки Білорусь від німецько-фашистських загарбників, архівісти Національного архіву – члени товариства, нагороджені ювілейною медаллю “65 год вызвалення Рэспублікі Беларусь ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў”.

Учасники V з'їзду Спілки архівістів України

У нинішньому році первинними організаціями гідно організовано зустріч професійного свята. Підготовлено виставку документів, виявлених у державних архівах. Подані документи з 20 архівів засвідчили багатство національного надбання, збереженого в державних архівах Республіки Білорусь. Це перший масштабний виставковий проект, у якому знайшли своє місце документи з різних архівів, незважаючи на їхню специфіку. Архівістам – членам об'єднання, вдалося втілити в єдине ціле багатовікову історію й сьогодення республіки за допомогою документів Національного архівного фонду Республіки Білорусь, що одночасно стало свідченням високого професіоналізму представників архівної справи Республіки Білорусь.

Білоруське товариство архівістів слугує розширенню професійних, наукових, культурних зв'язків з архівними об'єднаннями зарубіжних країн. У 2005 р. підписаний, а в 2008 р. продовжений на чотирирічний термін Договір про співробітництво із Спілкою архівістів України.

Члени товариства взяли участь у роботі наукових конференцій, круглих столів у Росії, що проходили разом із представниками України, Киргизії, Польщі, Казахстану, Наддністрянщини. Йде активна робота з виявлення, обліку й опису, надання допомоги в поверненні в республіку у вигляді копій і опублікованих джерел білоруських архівних матеріалів, що перебувають за межами нашої держави.

За участю членів товариства підготовлено бібліографічний довідник “Архівісти Білорусі”, який вручається Правлінням товариства вете-

ранам архівної справи, членів первинних організацій за активну участь у роботі об'єднання.

Ще одним кроком уперед стала реєстрація в Міністерстві юстиції Республіки Білорусь символіки ГО “БТА”. Емблема внесена в Державний геральдичний реєстр Республіки Білорусь, затверджено положення про емблему, у зв'язку із чим стало можливим її офіційне використання на членських квитках, перший з яких був вручений в урочистій обстановці Почесному архівістові Білорусі Капиці Альбіні Вікторівні.

Впровадження нових електронних технологій, усе більше використання в архівній справі комп'ютерного обладнання ставить перед працівниками архівів нові вимоги.

У 2008 р. правління товариства разом з Департаментом по архівах і діловодству Міністерства юстиції Республіки Білорусь провели семінар “Архівний світ у світлі XVI конгресу Міжнародної ради архівів”, на якому учасники конгресу висвітлили проблеми й роль архівів у справі збереження документальної спадщини у світовому масштабі, професійні можливості архівістів по використанню документів, управління документацією як системою організації ефективної діяльності урядових установ.

Михайло ДЕЛЕГАН,

директор Державного архіву Закарпатської області

Одним із пріоритетних напрямів діяльності як Державного архіву Закарпатської області, так і місцевого осередку Спілки архівістів України упродовж більше десяти років є регіональне міжнародне співробітництво. Його конкретні та дієві практичні кроки і відповідні результати добре відомі як моїм колегам, так і далеко за межами країни. Однак, на мій погляд, наші можливості далеко не вичерпані і мають перспективу, особливо з врахуванням наближення кордонів Євросоюзу до України. Насамперед ідеться про необхідність активізації участі Спілки у грантових проектах Євросоюзу і Ради Європи, які, на моє переконання, нині використовуються недостатньо.

Разом з тим, на нинішній період ми впевнено констатуємо факт еволюціонування регіонального міжнародного співробітництва, яким займається закарпатський осередок Спілки архівістів України, і за масштабністю, і за якісними параметрами.

Стабільні багаторічні ділові стосунки мають громадські формування Закарпаття і Угорщини. Зокрема ми співпрацюємо із Спілкою архівістів Угорщини, а також місцевими осередками столиці Угорщини – Будапешта, Соболач-Сотмар-Березьким (Ніредьгаза) та Гайду-Бігарським (Дебрецен) комітатськими осередками та ін.

Перша міжнародна українсько-угорська конференція архівістів. Ужгород, 2005 р.
Веде засідання голова закарпатського осередку, член Правління Спілки архівістів
України М. В. Делеган; зліва – перший заступник голови САУ І. Б. Матяш;
справа – перший заступник голови Закарпатської обласної державної адміністрації
О. О. Гаваші (нині – голова ОДА)

Першою спільною конкретною справою було видання Державним архівом Закарпатської області і Собољч-Сотмар-Березьким комітатським архівами, за активної участі спілчанських осередків, опису І фонду 10 “Березький комітат. 1342–1800” у 1998 році.

У квітні 2005 року, під час перебування активістів Спілки архівістів України на чолі з нинішнім першим заступником голови Державного комітету архівів України Іриною Матяш в Будапешті, було підписано Угоди про співробітництво між Спілкою архівістів Угорщини і України та Спілкою архівістів Угорщини і Закарпаття. В результаті, уже 5–7 вересня 2005 року в Ужгороді, на базі Державного архіву Закарпатської області, було проведено Першу українсько-угорську міжнародну науково-практичну конференцію архівістів “Актуальні проблеми створення науково-довідкового апарату архівів та дослідження архівної україніки і архівної гунгаріки”.

Вітання конференції надіслав Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорщині Юрій Мушка. В роботі конференції взяв участь Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні Янош Тот, який у своєму виступі, зокрема, наголосив, що в його дипломатичній практиці не було випадку, коли б так швидко міжнародні домовленості було реалізовано на практиці.

Під час конференції науковці та архівісти обговорили питання видання архівних довідників, формування баз даних, структури архівних систем та науково-довідкового апарату, практичні аспекти доступу до ретроспективної інформації та ряд інших питань.

Наступні роки наповнилися новими формами співпраці. Зокрема, 26 липня 2007 року в Ужгороді було підписано Договір про співпрацю між Державним архівом Закарпатської області України та Будапештським міським архівом Угорщини, у реалізації якого помітне місце відведено спілчанським осередкам. Договір – продовження плідної співпраці архівістів України та Угорщини в рамках Угоди про співробітництво між Спілками архівістів двох країн від квітня 2005 року.

Згідно з Договором від 26 липня 2007 року архівісти Угорщини, члени місцевих осередків виявляють у архівах Угорщини документи категорії “зарубіжна україніка”, які вийдуть у світ спеціальним виданням. Закарпатські активісти Спілки підготували Анотований реєстр фондів та описів з історії Угорщини від найдавніших часів до 1918 року, який вийде на початку 2010 року. Згодом ними ж буде підготовлено продовження видання за період 1938–1944 роки.

У активі співпраці – щорічні спільні акції – участь у днях архівістів, наукових конференціях, обмін досвідом, спеціальною літературою, групами спеціалістів з метою вивчення практики роботи, обмін виставками і т. ін.

Місцевий осередок Спілки – активний учасник упродовж десятка років українсько-угорської комісії з питань реституції культурних цінностей, українсько-угорської комісії з питань нацменшин і т. ін.

У перспективі передбачаються нові міжнародні проекти: саме про це йшлося нещодавно під час зустрічі у Держархіві Закарпатської області з новопризначеним директором Собольч-Сотмар-Березького комітатського архіву, головою місцевого спілчанського осередку Євою Мечеї.

Наступного, 2010 року, відповідно до попередніх домовленостей, угорська сторона погодилася провести спільно з закарпатським осередком Спілки архівістів України Другу українсько-угорську конференцію архівістів.

Історичні особливості регіону, участь архівістів Закарпаття у силу своїх повноважень і можливостей у просуванні України шляхом європейського вибору принесли певні позитиви у спільних зусиллях з колегами з сусідньої Румунії. Ще у 2004 році за кошти румунського партнера було опубліковано на двох мовах – українській та румунській – “Перелік фондів Державного архіву Закарпатської області”, що значно розширило можливості дослідників обох країн.

У 2007 році, також за кошти румунського партнера, вийшло у світ спільне видання “Мукачівська греко-католицька єпархія. Документи” на українській та румунській мовах.

Документи, що вперше опубліковані у збірнику, є своєрідним історичним екскурсом широким географічним ареалом, відомому під назвою “Регіон Верхнього Потисся”, якому притаманні стабільні й міцні, колоритні культурні та поліетнічні у цілому, добросусідські відносини упродовж багатьох століть.

У повітовому архіві Клуж-Напока (Румунія).
У центрі – голова закарпатського осередку Спілки архівістів України
М. В. Делеган. Справа – директор архіву Клуж-Напока Іоан Драган.
Серпень 2008 року

Нині триває робота з видання другого тому збірника документів, що зберігаються у сховищах Державного архіву Закарпатської області і стосуються історії, насамперед, двох країн, а також інших держав Карпатського регіону. З румунськими колегами проробляється ряд міжнародних грантових проектів.

Зазначимо, що місцевий осередок Спілки архівістів України надає також посильну підтримку українцям, які мешкають у Румунії.

Під час поїздок до Румунії спілчанцями здійснювався пошук документів з історії України, зокрема Закарпаття, у архівах сусідньої країни. Зокрема, у 2008 році у повітовому архіві міста Клуж-Напока було виявлено оригінальний лист Б. Хмельницького, що датується 1648 роком, а також численні документи з історії Закарпаття, насамперед Мараморощини, яких не торкалася рука дослідника.

До речі, в Україні існує державна програма підтримки українців за кордоном. Днями черговий документ зазначеної тематики видав Кабінет Міністрів України. А у звітній доповіді про це – жодного слова. Я вважаю, що Спілка не використовувала свої реальні можливості.

Нові підходи у міжнародній співпраці місцевого осередку Спілки архівістів України та Державного архіву області намітилися з колегами зі Словаччини: крім спільної роботи з колегами – архівістами, укладено Угоду про співпрацю із Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (м. Кошіце). Відповідно до угоди 9–10 червня 2008 року

Державний архів Закарпатської області, місцевий осередок Співки архівістів України, Інститут суспільних наук Словацької академії наук в м. Кошіце та факультет гуманітарних наук університету Матея Бели в Банській Бистриці провели у конгресовому центрі Академії наук Словаччини Міжнародну наукову конференцію “Українська Повстанська Армія в повоєнний період у Карпатському регіоні: бандерівці – факти, домисли та легенди”.

11–14 листопада 2009 року, там же, у Словаччині, відбулася друга Міжнародна наукова конференція на зазначену тему. Організатори – попередні. Спонсором конференції та її активним учасником залишається народний депутат України С. М. Аржевітін.

Закарпатський осередок Співки архівістів України, Державний архів області активно і систематично пропагують невідомі сторінки історії України серед українців та місцевого населення сусідніх держав, демонструють реальну відкритість архівних джерел в умовах молоді української демократії. До прикладу, на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 року № 594 “Про затвердження Державної цільової програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008–2011 роки”, наказу Державного комітету архівів України від 30 липня 2008 року № 164 щодо виконання заходів Державної цільової програми та відповідного наказу Державного архіву області від 7 листопада 2008 року, 20 листопада 2008 року у мерії міста Ніредьгаза Угорської Республіки було організовано і відкрито виставку архівних документів з нагоди 75-річчя Голодомору в Україні 1932–1933 років.

На виконання наказів Державного комітету архівів України від 19.05.08 № 101 “Про виконання Плану першочергових заходів щодо розвитку зв’язків з українцями, які проживають за межами України, із збереження, захисту та популяризації культурних надбань українства у світовому цивілізаційному просторі на 2008–2009 роки”, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2008 року № 668-р, голова закарпатського осередку Співки архівістів України, директор архіву 26–28 листопада 2008 року в м. Кошіце Словацької Республіки, відповідно до угоди щодо міжнародної наукової співпраці, взяв участь у роботі міжнародного семінару “Українська Повстанська Армія і Словаччина після Другої світової війни”.

Важливою складовою семінару була виставка документів з проблем УПА з фондів українських архівів, підготовлена та організована спілчанським осередком та Держархівом області. Одночасно, вперше у такому форматі та в історії архівної справи області, в приміщенні кошіцького обласного архіву (Словаччина) було презентовано ще одну виставку – експозицію видань Державного архіву Закарпатської області. Подібної акції за всю історію архівної справи не проводив жоден

архів України. Обидві виставки, особливо публікації архіву, викликали жвавий інтерес словацьких архівістів, науковців і засобів масової інформації, заявила директор кошіцького архіву Мілена Остролуцька.

Директори Державного архіву Закарпатської області України та Інституту суспільних наук Словацької академії наук провели консультації щодо стану і перспектив реалізації у 2009 році спільного проекту на тему: “Дослідження інтеграції українського етносу в Карпатському регіоні у повоєнний період”.

З представниками вищих навчальних закладів Словаччини (П. Коңя і П. Шворц) було обговорено питання подальшого розвитку співпраці.

Відбулася також зустріч з представником кошіцької телевізійної компанії “ATARAX” Євою Кратохвіловою (на її прохання), з якою обговорювалося питання участі архівістів Закарпаття у створенні фільму про складну долю жертв сталінського режиму, в тому числі словаків та закарпатців.

Осередок Спілки архівістів України на Закарпатті, Державний архів Закарпатської області мають стабільні ділові стосунки з генеральними консульствами Словаччини в Ужгороді та Угорщини в Ужгороді і Берегові, Чехії – у Львові, Румунії – у Чернівцях.

Вважаю, що спілчанська робота оперативніше має відображатися на сайті Спілки архівістів України. З цією метою його необхідно регулярно оновлювати. Доцільно було б відновити також видання Вісника САУ.

РЕЗОЛЮЦІЯ V З'ЇЗДУ СПІЛКИ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ

П'ятий з'їзд Спілки архівістів України представляє в особі своїх делегатів широкі верстви працівників архівних установ різних рівнів, музеїв, бібліотек, наукових інституцій, громадськості.

За звітний період зусилля Спілки як добровільної, творчої, громадської організації спрямовувалися на консолідацію архівістів, активізацію їх ролі в суспільно-політичному, науковому, культурному житті держави, збереження національного духовного надбання, підвищення авторитету професії і галузі.

Нині в більшості регіонів створені і діють первинні осередки Спілки. Вона брала посильну участь в основних організаційних і науково-творчих заходах Держкомархіву України та архівних установ, підтримувала міжнародні зв'язки.

З'їзд відзначає, що кадровий, науково-творчий потенціал Спілки, як об'єднуючої сили галузі використовувався не повною мірою. Спілка не завжди займала принципову позицію щодо захисту соціальних прав та інтересів архівістів, постановки і вирішення злободенних проблем архівного життя.

З'їзд звертає увагу на нагальну потребу суттєвих змін в організації роботи Спілки.

З'їзд Спілки архівістів України **ПОСТАНОВЛЯЄ**:

1. Діяльність правління за звітний період вважати задовільною.
2. Визнати, що правління не змогло в повній мірі подолати інерцію в роботі, не добилося, щоб в усіх осередках Спілки було розуміння необхідності конкретизації всіх напрямків впливу Спілки на суспільство, на діяльність архівних установ.

3. Новообраному складу правління, місцевим осередкам зосередити свою роботу на практичних завданнях, які забезпечать зростання авторитету Спілки в суспільстві.

Звернути особливу увагу на необхідність:

- здійснення заходів щодо організаційного зміцнення Спілки архівістів України, удосконалення взаємодії з Держкомархівом України, архівними установами;
- участі у підготовці проектів законів про створення трудових архівів, ліцензування архівної діяльності, регулювання прав власності на архівні документи, перетворення архівних відділів на установи постійного зберігання документів Національного архівного фонду, активної участі в обговоренні інших законодавчих актів, що стосуються архівної справи або прав громадян одержувати та використовувати інформацію;

- активної пропаганди через пресу, інші засоби масової інформації соціально-культурної ролі та реального стану архівної справи, праці архівістів, участі у громадсько-політичних, культурних та інших заходах щодо захисту документальних скарбів народу;
- роботи з колекціонерами, громадськими організаціями та об'єднаннями громадян, власниками цінних пам'яток історії та культури, в т. ч. за межами країни, з метою стимулювання передачі цієї спадщини до архівів;
- участі в наукових дослідженнях у галузі архівної справи;
- організації допомоги членам Спілки у підвищенні кваліфікації, оволодінні суміжними, професійно необхідними знаннями, в т. ч. за рахунок фондів і стипендій, які створює Спілка, інші наукові інституції, а також українознавчі центри в діаспорі;
- репрезентації і захисту законних інтересів своїх членів у державних та громадських органах /вирішення трудових суперечок, поліпшення соціальних і матеріальних умов праці і побуту, надання юридичної допомоги, допомоги у випадках професійних захворювань і т. ін. /;
- розвитку зв'язків із закордонними громадськими організаціями архівістів, архівами, організацію стажування та обміну фахівцями;
- здійснення виробничої та іншої господарської діяльності на договірних і інших засадах (надання послуг з науково-технічного опрацювання і зберігання архівних документів, створення інформаційних банків даних, організації використання, публікації документальних пам'яток історії та культури);
- вирішення питання щодо надання Спілці архівістів України статусу Національної.

З'їзд висловлює впевненість у тому, що діяльність осередків Спілки архівістів України та оновлене правління Спілки сприятимуть підвищенню рівня архівної справи, збереженню й використанню історико-культурної спадщини народів України, що назрілі проблеми будуть вирішені, а намічені цілі обов'язково досягнуті.

З'їзд схвалює звернення до української громадськості.

ЗВЕРНЕННЯ ДЕЛЕГАТІВ V З'ЇЗДУ СПІЛКИ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ ДО ГРОМАДСЬКОСТІ

Архіви – важлива державна і суспільна цінність. Їх називають сховищами колективної пам'яті, складовою інформаційного середовища суспільства. Архіви – джерело легітимізації державної влади, засіб забезпечення тяглості і спадкоємності функціонування державних органів, а відтак – створення і підтримання законодавчого поля та правового середовища держави. Завдяки архівам забезпечується можливість правового захисту громадян, адже тут зберігаються документи, які підтверджують їхній соціальний та майновий статус. У разі потреби громадянин може одержати в архіві необхідні довідки щодо кожної суспільно значущої події його життя.

Наукові дослідження, особливо в гуманітарній сфері, неможливі без архівних документів. До них звертаються і безпосередньо, і опосередковано – через вже здійснені кимсь джерелознавчі дослідження. Студенти, komponуючи реферати на підставі довідок з Вікіпедії, напевно, не здогадуються, що ці довідки склалися на основі архівної інформації. Розвиток загальнодоступних інформаційних ресурсів ретроспективного характеру неможливий без багаторазового звернення до архівних документів. Науково-популярні, освітні видання, теле- та радіопередачі часто ілюструються текстовими, звуковими, кіно- та фотодокументами, що зберігаються в українських архівах.

Нині в архівній сфері склалася загрозлива ситуація. Проблеми збереження архівних багатств країни надзвичайно загострилися. Переважна більшість споруд державних архівів збудована у 60–80-х роках минулого століття, частина архівів розміщена в старих пристосованих приміщеннях. Морально і фізично застарілі будівлі вимагають реконструкції. Сховища переповнені. Великі надії поклалися на будівництво комплексу споруд центральних архівних установ у м. Києві, проте роботи фактично припинилися. Технологія сучасного будівництва така, що недобудований об'єкт без належної консервації дуже швидко руйнується настільки, що для продовження будівництва необхідно буде вкласти значно більше коштів, ніж при будівництві “з нуля”. Але навіть на проведення консервації Держкомархів не має грошей.

В усіх країнах відбір, збереження і підготовка до використання архівних документів вимагає значних фінансових вкладень, які, проте, завжди окуповуються завдяки стабілізуючій, виховній та освітній функції архівів у суспільстві. На превеликий жаль, нині побутує думка про архіви, як про щось застаріле, маргінальне, а витрати на їхнє утримання – як щось неважливе, обтяжливе для бюджету, зайва розкіш у нинішні скрутні часи. Проте сьогоднішня копійчана економія на архівах може

обернутися в недалекому майбутньому суттєвими економічними затратами, необхідністю усунення соціального напруження у дезінтегрованому суспільстві, прямими загрозами національній безпеці, що можуть виникнути через ігнорування чи незнання уроків історії – політичної, дипломатичної...

Давайте разом шукати вихід із загрозової ситуації нових архівних втрат, що виникла у наш час. Ті, хто безпосередньо або дорадчо беруть участь у прийнятті політичних рішень – депутати всіх рівнів, працівники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, – пам'ятайте про архіви. Про те, що злагодженість і безперервність їхньої непомітної роботи допомагає зберегти стабільність і спокій у суспільстві. Всі, хто особисто може допомогти, – вашу допомогу приймуть з вдячністю.

Кожен роботодавець, кожен керівник цінує працівників з досвідом роботи, всі знають, що життєвий досвід, знання, пам'ять про уже пережиті допомагає з меншими втратами вийти зі скрутного становища. Давайте ж разом, спільними зусиллями збережемо нашу спільну пам'ять, наш суспільний досвід – в ім'я процвітання і благополуччя України!

СКЛАД ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ

- Гінзбург Ольга Петрівна* (голова) – Голова Держкомархіву України
Берковський Владислав Георгійович – завідувач сектору виставкової роботи ЦДАВО України
Білоус Ганна Петрівна – директор Держархіву Полтавської області
Воробей Раїса Борисівна – директор Держархіву Чернігівської області
Гика Володимир Миколайович – директор Держархіву Волинської області
Григорук Микола Іванович – директор Держархіву Рівненської області
Гурбова Людмила Віталіївна – директор Держархіву в Автономній Республіці Крим
Делеган Михайло Васильович – директор Держархіву Закарпатської області
Клименко Тетяна Анатоліївна – директор Держархіву Черкаської області
Купченко Віра Петрівна – директор Держархіву м. Києва
Левченко Лариса Леонідівна – директор Держархіву Миколаївської області
Маковська Наталія Василівна – директор ЦДАВО України
Матяш Ірина Борисівна – перший заступник голови Держкомархіву України
Мицан Катерина Петрівна – директор Держархіву Івано-Франківської області
Обжелян Алла Василівна – заступник директора ЦДАВО України
Пельц Діана Іванівна – директор Центрального державного історичного архіву України, м. Львів
Пиріг Руслан Якович – зав. відділу Інституту історії України НАН України
Прись Тетяна Петрівна – заступник голови Держкомархіву України
Рафальський Ігор Олексійович – директор Держархіву Житомирської області
Руденко Сергій Борисович – завідувач відділу “Літературно-мистецькі Плоти” ЦДАМЛМ України
Слободянюк Петро Якович – директор Держархіву Хмельницької області

**СКЛАД КОНТРОЛЬНО-РЕВІЗІЙНОЇ КОМІСІЇ
СПІЛКИ АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ**

- Волкотруб Ганна Кирилівна* – заступник директора з наукової роботи УНДІАСД
Каменєва Соф’я Арсеніївна – директор Держархіву Київської області
Скрипка Леонід Вікторович – директор ЦДАМЛМ України

УДК 930.271(477-25)”10”

Н. М. НІКІТЕНКО, В. В. КОРНІЄНКО*

ЕСХАТОЛОГІЧНІ ДАТИ В ГРАФІТІ НА ФРЕСКАХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Висвітлено результати дослідження шести датованих написів-графіті Софії Київської, в яких вказані роки 6530 (1022), тричі 6541 (1033), 6544 (1036), 7000 (1492). Чотири з них розташовані у вітварі приділа св. Георгія Великомученика, на фресці з образом свт. Василя Великого. Застосування нової методики не вибіркового, а суцільного комплексного прочитання написів, тобто сприйняття їх невід’ємними компонентами оточуючого епіграфічного матеріалу, в контексті функціонального призначення приміщення, де вони виникли, а також середньовічного церковно-теологічного і символічного тлумачення образних архітектурно-художніх форм, з якими ці написи пов’язані у топографічному й смислово-аспектах, дозволило встановити, що мотиваційними чинниками появи цих шести графіті стали очікування настання Кінця Світу, а написи на фресці з образом свт. Василя Великого формують унікальний есхатологічний календар.

Ключові слова: епіграфіка; Софія Київська; графіті; есхатологія.

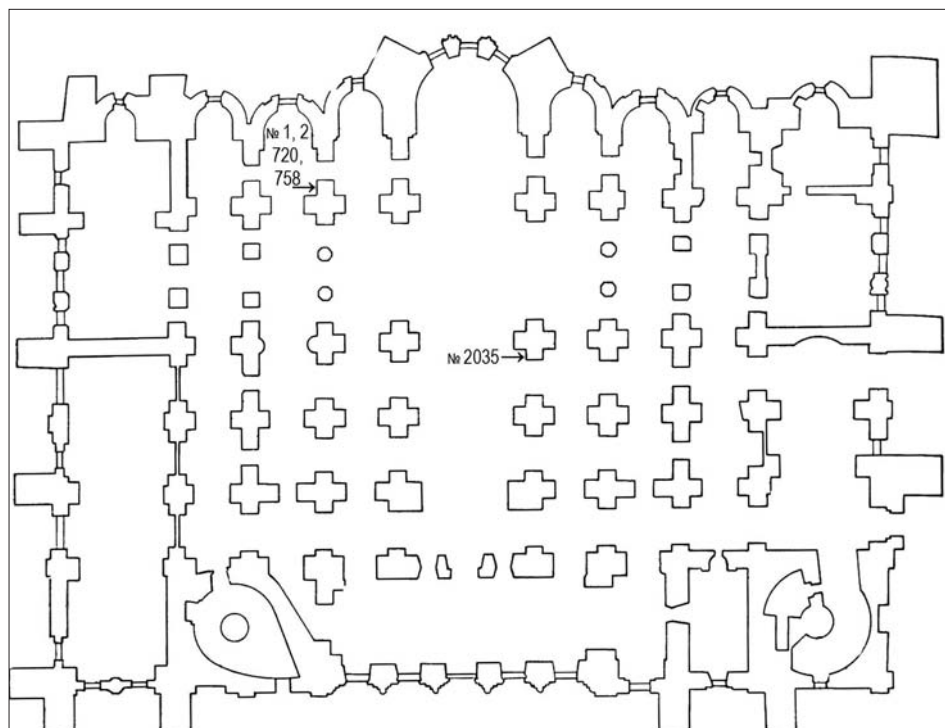
Розпочаті нами новітні дослідження графіті Софії Київської дозволили виявити цикл взаємопов’язаних у смислово-відношенні датованих написів-графіті, що складають своєрідний епіграфічний календар есхатологічного змісту. Мова йде про шість датованих написів, чотири з яких видряпані у вітварі Георгіївського приділа на південній стіні віми на фресці з образом св. Василя Великого (мал. 1 та 3); п’ята – у верхній арці віми в проході з головного вітваря до дияконника на фресці з

---

* *Нікітенко Надія Миколаївна* – заслужений працівник культури, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника “Софія Київська”.

Корнієнко Вячеслав Васильович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника “Софія Київська”.

** Основні положення статті були оприлюднені в доповідях авторів на IV Міжнародній науковій конференції “Причорномор’я, Крим, Русь в історії та культурі” (Судак, 25–26 вересня 2008 р.) та на IX Міжнародних Успенських читаннях “Память и надежда: горизонты и пути осмысления” (Київ, 27–30 вересня 2009 р.).

План першого поверху Софії Київської (подається за С. Висоцьким).
Місця розташування записів есхатологічних дат

образом св. Євстафія Плакіді (мал. 2), шоста – в центральній наві на фресці з образом св. мч. Варлама (мал. 1). Це – найдавніші датовані написи, у яких зазначено роки 6530 (1022), тричі 6541 (1033), 6544 (1036), а також більш пізній, з датою 7000 (1492) р. Найдавнішим названим тут графіті, надійно підтверджуючим датування будівництва Софії другим десятиліттям XI ст., присвячена наша спеціальна публікація¹. Метою даної роботи є інтерпретація всього циклу як цілісного феномена, що проливає світло на есхатологічні очікування у Давній Русі, які відбили реалії історико-духовного життя тогочасного суспільства.

Передусім варто зазначити, що датовані графіті трапляються досить рідко, а розташування на одній фресці одразу чотирьох таких написів – явище взагалі унікальне, тож воно мусить знайти своє логічне пояснення. Оскільки графіті, надто датовані, зазвичай фіксували щось сутнісне, таке, що має сакральне, отже, “вічне”, на думку їх авторів значення, ми переконані, що в даному випадку головний наголос зроблено на датах. З цього погляду особливо цікавим є запис 1022 р. – найдавніший датований давньоруський текст (мал. 4). Показово, що найдавніше датоване графіті Святої Софії при його першій публікації одержало перший номер², хоча в читанні напису С. Висоцький допустив суттєві помилки, насамперед у тому, що датував його 1042 р. В. Орел та А. Кулик³, які запропонували, поза сумнівом, більш коректне прочитання,

справедливо вказали на абсолютно неможливе з погляду лінгвістичних норм тлумачення С. Висоцьким дати. Вони вважали, що в написі може бути зазначений 6530 (1022) р. або, ймовірніше, 6540 (1032) р., хоча аргументів на користь переваги більш пізнього датування не наводилось. Цікаво, що при цьому дослідники вказали на цілком чітке прочитання в графіті дати 6530 р. Можемо вважати, що на висновках цих авторів, упевнених в тому, що Софія Київська заснована в 1017 р., позначилася авторитетність літопису, який пов'язує створення храму з ім'ям Ярослава Володимировича; 1022 р. як верхній можливий часовий рубіж завершення будівництва і розпису собору, вочевидь, здався їм дуже раннім, таким, що не "вписується" у хронологічний контекст створення Софії за князювання Ярослава. Варто також відзначити, що графіті вивчалось дослідниками не в оригіналі, а по фотографіях та прорисовках С. Висоцького. У результаті зміст напису, як і раніше, залишився малозрозумілим, а при виправленні деяких помилок С. Висоцького В. Орлом та О. Куликом були допущені нові. Під час планомірних робіт з вивчення графіті нам вдалося повністю прочитати та по-новому інтерпретувати текст напису; результати дослідження нині опубліковані⁴. Текст графіті виглядає наступним чином⁵:

{Въ лѣто} ѕѣл о пасцѣ] з[л]атон г(осподьствено)и д(ьн)и [пр]ости.
(В літо) 6530 (1022) на Пасху злату панівну дні. Прѣсти.

Як бачимо, напис починається з дати 6530 (1022) із винесеними у верхній рядок десятками, що позначаються літерою л (30). Це дозволило авторові об'єднати обидва рядки. Пошкоджена частина верхнього рядка графіті відновлюється як словосполучення **о пасцѣ** (на Пасху). Відповідно, у верхньому рядку мова йде про Пасху 6530 (1022) року. У нижньому автор указує характерні ознаки самої Пасхи: золоті (**златон**), тобто особливої, найбільш святої, панівної (**господьственои**). З подібних характеристик видно, що мова йде про Кіріюпасху, коли перший день Пасхи (Великдень) збігається зі святом Благовіщення. В XI ст. Кіріюпасха дійсно припала на 1022 р., повторивши тим самим найпершу Пасху. Богослови перекладають слово "**Кіріюпасха**" як "Пасха панівна", тобто головна, істинна, справжня, оскільки за церковними переказами Воскресіння Христа відбулося саме 25 березня, у день Благовіщення Богородиці. Саме тому, на нашу думку, слова **златон** та **господьственои**, що характеризують Кіріюпасху, написані в одному рядку обабіч дати, чим виділяють, "обрамлюють" її.

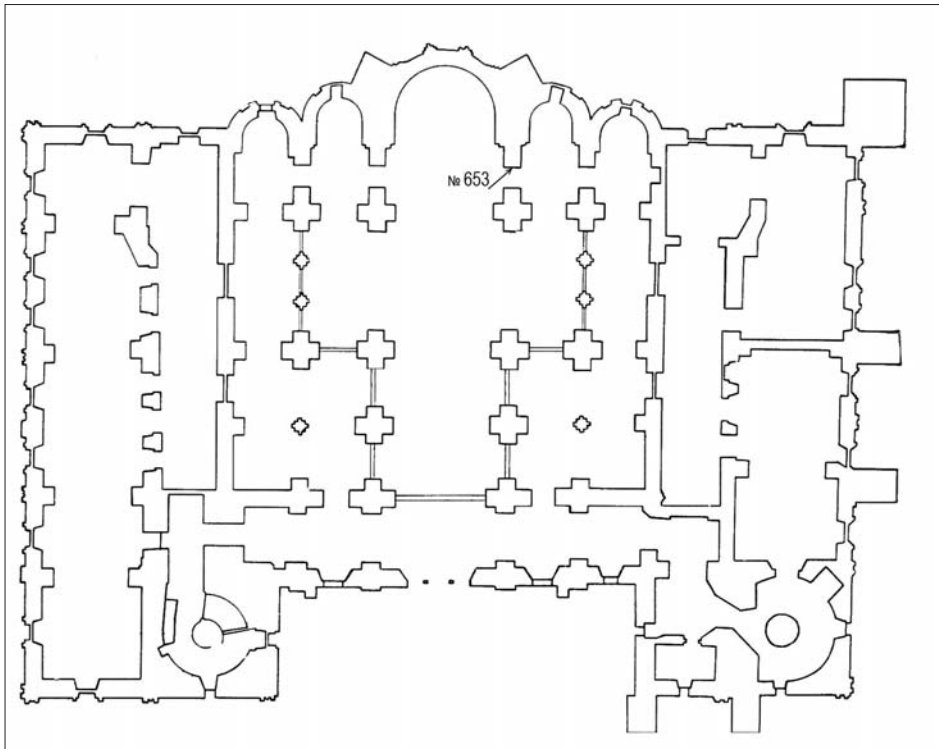
І спосіб написання графіті, і його зміст свідчать про значне семантичне навантаження цього унікального тексту, його знаковість. Зупинимося передусім на символічному змісті згаданих "рамок" дати 1022 рік. Як відомо, середньовічна теологізація хронології зумовила введення в літочислення елементів символізму. Зокрема візантійські хроністи, відшукуючи заховану від непосвячених надприродну таїну, захоплюва-

лися не лише символікою, а й богословським змістом чисел, аби довести істинність християнського літочислення, обґрунтувати освячені церковною традицією дати. Символічність же виникає лише тоді, коли вимальовується якась тотожність. Наприклад, анонімний автор відомої візантійської Пасхальної хроніки VII ст. вбачає таку тотожність між літерами й цифрами, що для нього складають єдність, в якій всі елементи взаємозалежать один від одного. Для нього не історія розповідає про час, а навпаки – час про історію, тож хронологія набуває пророчого характеру⁶.

Саме на такій тотожності фундується гематрія – давнє вчення про числове значення слів. Фактично це один із засобів герменевтики священного тексту Біблії для з'ясування його сокровенного змісту. Гематрія була “дітищем” буквенної цифірі, тобто зображенням в давніх єврейській, грецькій та слов'янській мовах букв і цифр одними й тими ж знаками. Приймаючи букви за числа й знаходячи їх суму, можна вирахувати сакральне числове значення будь-якого слова. Причому гематрія передбачає усвідомлені символічні зв'язки між словами, яким відповідають рівні числа. Розглянувши софійське графіті про Кіріопасху крізь призму гематрії, можна отримати вельми цікавий результат.

Якщо в слові **златои** замінити букви їх числовим значенням, і, як того вимагала середньовічна символіка чисел, додати числа одне до одного та звести отримане складне число до елементарного, одиничного, отже, сутнісного ($7+3+1+3+7+8=29$; $2+9=11$; $1+1=2$), то можна отримати число 2. Це – універсальна жіноча числова субстанція, число місяця як символу цноти і незайманості, й водночас - число Магна Матер (Великої Матері), а в християнстві - Богоматері, яка в релігійному мистецтві зображалась з місяцем під ногами. Цей іконографічний атрибут Богоматері зумовлений текстом Апокаліпсиса: “І з'явилась на небі велика ознака: жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на голові її вінок із дванадцяти зір. І вона мала в утробі, і кричала від болю, та муки терпіла від породу” (Об.12:1-2)⁷.

За християнською символікою місяць (жіноче начало) – символ Богоматері, а сонце (чоловіче начало) – Христа, іменованого в Святому Письмі “Сонцем Праведності” (мал. 4:2). Сонце, у світлі якого все стає ясным, є атрибутом персоніфікованої Істини, ім'я якої – Христос. Але сонце водночас є символом Богоматері⁸, радше – єдності Богоматері і Христа. У проповіді Феодора Студита на Успіння говориться, що замість Богоматері на землі лишився образ “якого сутність подібна до Місяця, що вночі освітлюється Сонцем”; ось чому Богоматір – “жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць”. У Святому Письмі (Пісні над піснями) Церква Божа, образом якої є Богоматір, порівнюється з Нареченою таємничого Жениха – Христа: вона “прекрасна, як місяць, як сонце – ясна” (Пісн. 6:10).

План другого поверху Софії Київської (подається за С. Висоцьким).
Місце розташування запису з есхатологічною датою

Символом Сонця є золото, яке теж символізує як Христа, так і Богоматір. Цікаво, що саме з символічним тлумаченням образу Богоматері християнська традиція метафорично пов'язує золото: “золота стамна”, “золотий ковчег”, “золота кадильниця”, “золота посудина” (пор. Євр. 9:4) тощо. Число 2 – це єдність чоловічого й жіночого начала, числовий код Боголюдини, який символізує єдність Христа і Богоматері, неба і землі. Здійснивши аналогічне перетворення з лігатурою слова **г(осподьствено)и - ги** ($3+8=11$; $1+1=2$), знову отримаємо число 2. Відтак, слово **златои** тут семантично тотожне слову **г(осподьствено)и**, і обидва вони позначають Кіріопасху як таку, що поєднує Христа і Богородицю.

Прикметне, що в даті 6530 дві перші букви **сф** виділені більшими розмірами (отже, акцентовані) і стоять в одному рядку зі словами **златои** і **г(осподьствено)и**, а буква **л** є значно меншою і винесеною над рядком. Причому ліва ніжка букви **л** є значно довшою за праву – її прокреслено вниз і вписано в букву **ф**; цим вочевидь показано приналежність **л** даті 6530 р. Водночас той факт, що букву **л** винесено над рядком і зменшено за розмірами, свідчить про те, що її числове значення не “вписано” в числовий код дати. Отже, можна помітити, що букви **сф** ($6+5=11$; $1+1=2$) у сумі складають те ж таки число 2. Це,

Фреска з образом свт. Василя Великого. Цифрами вказані місця розташування складових есхатологічного календаря, записів 6530 (1), 6541 (3), 6544 (2) та 7000 (4) pp.

на нашу думку, означає семантичний взаємозв'язок усього тексту, його сакральну цілісність. Тут присутня і літургійна символіка, адже в Акафісті Пресвятій Богородиці, що співається на Літургії Кіріопасхи, саме 2-й ікос розвиває тему Благовіщення Богородиці і Втілення через Неї Христа.

Орієнтуючись на світоглядні норми середньовічної людини, можна припускати, що узагальнюючим числовим кодом, пов'язаним з апокаліптичною символікою, була позначена вся ця унікальна (себто притаманна лише даній конкретній ситуації, що інспірувала появу графіті⁹) триада: **златон ѡφ ги**, яка є містичною серцевиною розглядуваного графіті. Таким чином, сакраментальною числовою субстанцією графіті є число 6 (2+2+2). Книга Буття встановлює, що 6 – число днів створення світу,

які належать космічній седмиці: “Бо шість день творив Господь небо та землю, море та все, що в них, а дня сьомого спочив, тому поблагословив Господь день суботній і освятив його” (1 М. 20:11).

Оскільки в Апокаліпсисі всі дії є прямо протилежними актам Творіння в Книзі Буття¹⁰, число 6 є апокаліптичною антитезою шостого завершального дня Створення світу, тобто містичним числом Судного дня і Кінця світу. Саме в шостій главі Апокаліпсиса говориться про зняття шести печаток з Книги життя в правиці Господа Судії, що сидів на престолі слави, про з'явлення шести нещастя та загибель світу після розкриття шостої печатки, “бо прийшов це великий день гніву Його” (Об. 6). Тут саме йдеться про згорнення неба в сувій – цей сюжет традиційно входить до середньовічних зображень Кінця світу (див., наприклад, знамениту фреску XII ст. в Києво-Кирилівській церкві). Так само число 6 означає нищення землі по сурмленні шістьох анголів, а вже число 7 (день благословенного дня Божого спочинку в Книзі Буття) в Апокаліпсисі є символом приходу Царства Божого – Воскресіння (Об. 8–11).

Останнє слово в софійському записі-графіті сильно пошкоджене, однак збережена частина дозволяє реконструювати його як **прости** – вставши, стоячи прямо. Вживання слова “прости” дозволяє припустити, що напис зроблений трохи раніше зазначеної дати, яку потрібно зустріти гідно, очистившись від гріхів. Це слово – складова частина літургійного проголошення “Премудрість, прости!”, яким перед читанням Святого Письма наголошується на необхідності особливої уваги, духовної напруги та пильності (*прости*) для того, аби Слово Боже (*Премудрість*) було засвоєно розумом і серцем. Ймовірно, автор графіті напередодні Кіріопасхи 1022 р. залишив запис на стіні Георгіївського вітара – необхідно бути уважним, духовно очиститися, адже незабаром можуть наступити останні дні.

Присутність слова “прости” доволі симптоматична і багатозначна. Як показують дослідження давньоруських текстів, есхатологічні записи в них знищувалися шляхом викреслювання або виривання аркушів рукопису¹¹. Справа в тім, що Церква не заохочувала (і не заохочує) пророцтв про час Кінця світу, тому що він відомий лише Богові. Але есхатологічні очікування та пов’язані з ними розрахунки існували завжди, і в даному випадку досить було нагадати про Друге Пришестя словом “прости”. Прикметне, що саме в ньому вжита літера *т* у неординарному написанні, що акцентує на скорому настанні Судного дня¹². Слово “прости” як заклик до особливої духовної пильності у даному випадку асоціюється зі зверненням до учнів поясненням Христа про ознаки Кінця світу і про Друге Пришестя та Його настійним закликом у зв’язку з цим бути наготові: “Тож пильнуйте, бо не знаєте, котрого дня прийде Господь ваш” (Мт. 24:42); “Тож пильнуйте, бо не знаєте ні дня, ні години, коли прийде Син Людський!” (Мт. 25:13).

І все ж таки, попри неможливість вирахувати день Другого Пришестя, збіг Пасхи і Благовіщення – двох головних християнських свят – здавна віщував людям цю подію і спонукав їх пильнувати чистоту душі. Річ у тім, що Церква розглядає Благовіщення і Пасху як початок і завершення історії Спасіння, тому досить рідкому збігові цих свят (у XI ст. такий збіг стався лише в 1011, 1022 і 1095 рр.) надавалося величезного значення. Саме на Кіріопасху 1022 р., відповідно до досліджень Н. Нікітенко, перший київський митрополит-“русин” Іларіон, сучасник створення Софії, виголосив своє знамените “Слово про Закон і Благодать”, у якому Софія згадується як уже добре відома “всімь округьниимь странамь”¹³. Оскільки вважалося, що Друге Пришестя Христа (або Кінець світу), коли Він прийде судити живих і мертвих, відбудеться на Кіріопасху, люди очікували її настання з щиросердним трепетом і хвилюванням, адже після Судного дня праведні підуть у Рай, а грішні – в пекло. Праведним приготоване Царство Небесне, тому Кіріопасха – то Пасха золота, бо золото – символ майбутнього золотого

віку, віку нетління й безсмертя. Очевидно, цим і пояснюється поява на стіні Софії розглянутого напису.

Над словом **златон** та початком дати помітний ще один напис, що одержав номер 1а і читається нами як **Г(оспод)и помози**¹⁴. Графіті є початком традиційної молитви, автор якої прагнув розташувати її якнайближче до запису про Кіріюпасху.

Неподалік від попереднього графіті С. Висоцький знайшов ще одну дату без супровідного тексту (мал. 5). Спочатку вона була прочитана дослідником як **сфмід** – 6554 (1046) р., де числівник 50 складений з літер **м** (40) та **і** (10)¹⁵. Надалі прочитання напису було ним змінено: перші три літери, як і раніше, розглядалися як вказівка цифр у даті, але вже як 6540 (1032) р., а літери **ід** – як вказівка на 14 індикт цього року¹⁶. У правильності подібного прочитання справедливо засумнівалися В. Орел і А. Кулик, розглядаючи напис як вказівку 6540 (1032) р., а букви **ід** вони відносили до нижнього рядка грекомовного дворядкового графіті¹⁷. Проведені нами дослідження оригіналу напису дозволили встановити, що напис читається як **сфмд** з титулом над кожною літерою – 6544 (1036) р.¹⁸ Що стосується розташованого над датою грекомовного графіті № 725, то його збереженість незадовільна. Реконструкція тексту цього графіті відповідно до наших досліджень¹⁹ може бути представлена наступним чином: {ἐλέησον} [ἡμ]ᾶς ὁ ἅγιος Κ(ύρι)ε (*помилуй нас, Святий Господи*). Структурно молитва нагадує слова третього віршу 123-го Псалма (Пісня прочан): “Помилуй нас, Господи, помилуй нас, бо погорди ми досить наситились” та пісні або гімну τὸ τρισάγιον (Трисвяте), що співається в літургії св. Іоанна Златоуста та св. Василя Великого при малому вході²⁰: “Ἄγιος ὁ Θεός, Ἄγιος Ἰσχυρός, Ἄγιος Ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς” (*Святий Господи, Святий Крипкий, Святий Безсмертний, помилуй нас*); очевидно, саме вони послужили авторові графіті основою для складання тексту молитовного напису. Це вказує його добру обізнаність з літургійною практикою та методикою складання гімнографічних текстів, і, водночас, на не зовсім вправне володіння грецькою мовою: Д. Гордієнко звернув нашу увагу на те, що в даному випадку звертання “Святий Господи” мало писатись як “ὦ ἅγιε Κύριε”, а не “ὁ ἅγιος Κύριε”. Завдяки цій невідповідності можемо з великою долею вірогідності припустити, що автором молитви був клірик Софійського собору, русич за походженням, який для складання тексту використав знайоме зі службової практики кліше, не задаючись питанням правильної синтаксичної побудови речення, що підтверджується сучасними дослідженнями грекомовних графіті Софії Київської²¹. У безпосередній близькості від грецького напису і дати розташовані ще два графіті, написані кирилицею: **Г(оспод)и помози равоу своємоу Петро/в/ви** (№ 723) та **Г(оспод)и помози равоу своємоу Николи** (№ 723)²².

Фото та прорисовка графіті № 1 з записом про Кіріопасху 6530 (1022) р.

Симптоматично, що молитви Петра, Ніколи та автора грекомовного напису групуються навколо запису 1036 р., що вказує на взаємозв'язок цих графіті. Можливо, що в 1036 р. очікувалася доленосна для авторів графіті подія Священної історії, що вимагало Господньої допомоги задля благополучного завершення для них цієї події. У такому самому сенсі варто розглядати розташовані в безпосередній близькості від дати 1022 р. п'ять написів, які, хоча й написані різними авторами, все ж складають з нею єдиний тематичний комплекс: **Г(оспод)и помози равоу свокмоу [Ио]ано[ви]** (№ 726), **[ра]воу** (№ 727), **помози** (№ 728), **Го(споди) помози равоу** (№ 729), **Г(оспод)[и] {помози} равоу св[оемоу]** (№ 730)²³.

Таким чином, опубліковані під номерами 1 і 2 графіті є не просто датами без супровідного тексту, а комплексами, що складаються з 7-ми (навколо дати 1022 р.) та 4-х (навколо дати 1036 р.) написів. Завдяки цьому ми одержали ряд датованих першою третиною XI ст. написів, що явно пов'язані між собою есхатологічним контекстом.

Крім згаданих комплексів, у процесі дослідження були виявлені ще три видряпані на стіні ранні дати, які не містять супровідного тексту. Одна з них знаходиться в Георгіївському вівтарі на тій же фресці з образом св. Василя Великого й включає чотири літери (мал. 6): **σφμα** (№ 720); цей напис зазначає дату 6541 (1033) р. Супровідного тексту він не має, хоча трохи нижче зберігся фрагмент графіті № 721, що є збереженою частиною молитовної формули $\{Κ(ύρι)ε\} [β]ο(ς)θ(ε)ι$ (*Господи, допоможу*)²⁴. Ще один напис (№ 653), який містить дату, був виявлений у другому ярусі арки віми (на рівні хорів) між головним вівтарем і дияконником, на фресці з образом св. Євстафія Плакіді. Напис (мал. 7) складається з літер **σφμα** і, як в попередньому випадку, позначає 6541 (1033) рік²⁵. Нещодавно під час досліджень у центральній наві собору на фресці з образом св. мч. Варлама було виявлено ще один напис (№ 2035), який складається з літер **σφμα** (мал. 8), тобто, теж вказує

на 6541 (1033) рік, що, як зазначено вище, маркує якусь знаменну для авторів графіті подію.

Роки появи на стінах Софії найдавніших датованих графіті можуть бути співвіднесені з часом утвердження на київському столі Ярослава Мудрого, що поклало початок майже 600-літньому правлінню на Русі його власної династії. Ярослав прийшов до влади в результаті перемоги у кривавій усобиці, що розпочалася на Русі після смерті Володимира Великого між його нащадками. Хоча пік усобиці припав на 1015–1019 рр., коли загинули Борис, Гліб та Святослав Володимировичі, боротьба за київський стіл продовжувалася з перервами від 1015 р. (рік смерті Володимира) по 1036 р. (рік смерті Мстислава Володимировича і “всаження” Ярославом “у поруб” Судислава Володимировича). Отже, усі три дати найдавніших графіті – 6530, 6541 і 6544 р. – вкладаються в хронологічні рамки князівської міжусобиці.

У присвяченій опису усобиці розповіді “Повісті минулих літ” приводяться біблійні пророцтва про кару, що посилається Богом на ту землю, князі якої “зли и лукави бывають”, тому що князь “глава есть земли”. Гріх братовбивства, стверджує літописець, накликає на руських князів ще страшнішу кару, ніж та, якою Бог покарав Святополка Окаянного²⁶.

Ці дати найдавніших софійських графіті не просто маркують складний період в історії Русі, але, як буде показано нижче, досить точно вписуються в контекст християнської есхатології, що було надзвичайно важливим для людини середньовіччя. Як відомо, з розвитком християнства під впливом текстів Святого Письма, особливо наведених в Євангелії від Матвія пророцтв Христа про Кінець світу та ознаки його наближення (Мт. 24), склалася тенденція асоціювати викликувані

злом, взаємною ворожнечею і беззаконнями лиха з ознаками Другого Пришествя, що наближається, та, відповідно, Кінця світу. Есхатологічні очікування особливо посилились у переддень 1000-го року від Різдва Христового, що було нав'язано апокаліпсичним пророцтвом про тисячолітнє Царство Христа на землі наприкінці історії (Об. 20:1). Неймовірно напружено очікували кінця світу й

Фото та прорисовка графіті № 2 з записом 6544 (1036) р.

Фото та прорисовка графіті № 720
з записом 6541 (1033) р.

у 1492, тобто в 7000-му році, оскільки думали, що 7 дням створення світу (космічній седмиці) мають відповідати 7 тисячоліть його існування, тому що, як сказано в апостола Петра, “в Господа один день - немов тисяча років, а тисяча років – немов один день!” (2 Петр. 3:8).

У той же час, можливість точного розрахунку дати Кінця світу в принципі відкидалася, оскільки за словом Христа: “А про день той і годину не знає ніхто: ані анголи небесні, ані Син, - лише Сам Отець” (Мт. 24:36). Проте спроби таких розрахунків робилися неодноразово і визначення конкретної дати Другого Пришестя Христа, як правило, пов’язувалося з часом Його Першого Пришестя. Але Перше Пришестя трактувалося неоднозначно: то як Благовіщення, то як Різдво, то як Воскресіння. У кожному випадку, в основі розрахунків лежало переконання в симетричності подій Священної і земної історії: старозавітній історії символічно відповідала новозавітна, а останній – історія, сучасна авторам розрахунків дати кінця світу.

Як вважають, конкретний аналіз есхатологічних поглядів у Давній Русі можливий лише починаючи з кінця XI ст. “когда в источниках, прежде всего в летописи, появляются относительно развернутые тексты эсхатологического содержания и комментарии к ним летописцев”²⁷. Проаналізувавши ці тексти, А. Карпов дійшов висновку, що “эсхатологические ожидания в Древней Руси были связаны не столько с различного рода хронологическими расчетами и совпадениями, сколько с целенаправленным уяснением тех многочисленных знамений, признаков и примет, которые воспринимались в то время как свидетельство приближающегося светопредставления”²⁸.

Однак розглядувані графіті Софії Київської дозволяють говорити про есхатологічні очікування, що хвилювали давньоруське суспільство, вже на початку XI століття та засвідчують тісний зв’язок цих очікувань саме з “хронологічними розрахунками і збігами”. Тобто, вже незабаром після хрещення Русі тут, як видно, існували календарні есхатологічні розрахунки, що цілком відповідало загальнохристиянській традиції, яка бере свій початок з II–III ст. н.е. Наукою встановлено, що давньоруська календарно-обчислювальна традиція відрізнялася сакральним характером і мала есхатологічну семантику, оскільки вся історія Спасіння по своїй суті есхатологічна²⁹.

Фото та прорисовка графіті № 653 з записом 6541 (1033) р.

Оскільки на рубежі першого і другого тисячоліть посилюється очікування близького Другого Пришестя і Страшного Суду, знову поширилося ранньохристиянське вчення про тисячолітнє Царство Христове, що передує Кінцеві світу. Це вчення ґрунтувалося на Об'явленні Івана Богослова про встановлення тисячолітнього Царства для воскреслих мучеників перед останньою битвою із сатаною та наступним загальним відродженням, Страшним Судом і вічним Небесним Єрусалимом (Об. 20:1-3). За вченням Церкви, тисячолітнє Царство вже наступило із втіленням Ісуса Христа: на Заході цей погляд затвердився завдяки авторитетові блаженного Августина, на Сході – св. Іоанна Златоуста. У Літургії Іоанна Златоуста ставиться акцент на “вже здійсненій” есхатології, оскільки євхаристичний канон служить нагадуванням про Друге Пришестя в низці подій, що вже відбулись – Хреста, Гробу, Воскресіння та Вознесіння³⁰. Златоуст стверджував, що історія закінчиться, коли буде завершено збирання тіла Церкви (Св. Іоанн Златоуст. Бесіда на III послання до ефесян 1, 23). З того часу 1000-літнє Царство стали алегорично розуміти як Церкву в її історичній перспективі – з часу П'ятидесятниці й до Другого Пришестя, тому що “Церковь есть Пасха, переход от ветхого к новому, из мира сего в “невечерний день Царства Божия”³¹. Ця есхатологічна концепція була успадкована Руссю як одна зі складових християнського віровчення.

Але якщо 1022 р. як рік Кіріопасхи цілком відповідав есхатологічним настроям, то дати 1033 і 1036 р. потребують більш детального пояснення, аналізу чого присвячена окрема публікація В. Корнієнка³². Тут наводимо розширене за аргументацією й узагальнене спільне бачення нами усього циклу як своєрідного “есхатологічного календаря” (термін, запропонований Н. Нікітенко).

Дослідник І. Данилевський, розглядаючи питання есхатологічних очікувань в Київській Русі, приводить цитату з першої слов'янської повної Біблії, названої Геннадієвою за ім'ям Новгородського архієпископа, яким було здійснено переклад усіх канонічних книг Святого Письма в 1499 р. В ній як своєрідна післямова до Об'явлення Івана Богослова наводиться наступний уривок:

Рече евангелист, яко связа днавола на тысящу лет. Отнеле же бысть связание его? От вшествия въ ад Господа нашего Иисуса Христа в лето пять тысящное пятсотное и тридесять третнее да иже до лета шесть тысящного и пятсотного и тридесять третнего, внегода исполнитися тысяща лет. И тако отрешится сатана по праведному суду Божию и прельстит мир до реченаго ему времени, еже три и пол лета, и потом будет конец. Аминь.³³

На думку І. Данилевського, даний уривок означає те, що після 6537 р. від Створення світу (очевидно, у 1037 р. н. е.) очікування Кінця світу набуло на Русі особливої напруги, а літописна стаття 1037 р., своєрідне “резюме” діяльності Ярослава, приурочена саме до цієї події³⁴.

Неважко помітити, що в цитованому уривку Біблії рахунок ведеться не за константинопольською (або візантійською) ерою, відповідно до якої від Створення світу до Різдва Христового проминуло 5508 років, а за широко вживаною у давньоруських текстах ерою антиохійською (інакше – александрійською, анніанською), що зводила цю різницю до 5500 років³⁵. Оскільки Христос помер на хресті і воскрес у 33 роки³⁶, від Його “вшествия въ ад” (Воскресіння) у 5533 (тобто 33) року до 6533 (тобто 1033) року пройшло рівно 1000 років. Згідно вище цитованого тексту післямови до Об’явлення (Пор. Об. 20:2-7), при зішестті в пекло Христос скував сатану на 1000 років, і через 1000 років (тобто в 1033 р.) сатана буде звільнений щоби “прельстит мир”, а через “три и пол лета” (тобто в 1036 р.) настане Кінець світу. Ці “три и пол лета”, так само як і вищезгадані 1000 років, відповідають канонічному текстові Біблії, тому що в Об’явленні Івана Богослова сказано, що після звільнення сатани (“звірини”) буде “їй дано владу діяти сорок два місяці” (Об. 13:5).

Дати настання Кінця світу в наведеному уривку з Геннадієвої Біблії, як бачимо, тотожні датам графіті 6541 і 6544 рр. У світлі цієї обставини цілком логічно виглядає молитва, написана над датою Кінця світу (6544 р.): “Помилуй нас, Святий Господи”, до якої приєднуються Петро та Нікола.

Відповідно до евангельського тексту, перед самим Кінцем світу “сонце затьмиться, і місяць не дасть свого світла, і зорі попадають з неба, і сили небесні порушаться” (Мт. 24:29). Оскільки на Кіріюпасху 1022 р. Друге Пришествя не відбулося, у 6541 р. очікували звільнення сатани, а в 6544 – Кінця світу. Як ознака цього могло бути сприйняте сонячне затемнення, про яке повідомляється в Густинському літописі³⁷: **Въ се же лѣто (6541. – Авт.) высть затмения солнца страшное, июля 29 от часа шестого до часа осмого**³⁸.

Більш докладну інформацію про це затемнення подає Родульф Глобер з Ключійського абатства, що його цитує М. Городецький у коментарях до книги Д. Святського про астрономічні явища в російських літописах:

“В год 1000 от страстей Господа, в третьи календы июля, в 6 день [29 июня, в пятницу – М. Л. Городецкий] в день 28 луны было затмение или исчезновение Солнца с 6-го по 8-й час дня, чрезвычайно страшное. И, действительно, солнце приняло сапфировый цвет, приняв в верхней части вид Луны на четвертый день после обновления. Каждый, кто смотрел на рядом стоящего человека, видел его бледным, будто бы при смерти, все как будто в шафрановом облаке”³⁹.

Затемнення відбулося у п’ятницю, “у шостий день” (за біблійною традицією – це п’ятниця), тобто в день Страстей і Розп’яття Ісуса Христа. Як показано вище, шостий день Апокаліпсиса є днем гніву Божого і Кінця світу. До того ж незадовго до нього, у березні 1033 р., було відмічено появу комети, а в грудні – місячне затемнення⁴⁰. У світлі есхатологічних очікувань того часу цей ланцюг небесних явищ, безумовно, сприймався як передвістя Останніх Часів.

Н. Нікітенко звернула увагу на безперечний смисловий (радше – літургійно-символічний) зв’язок есхатологічних графіті з фресковим розписом Софії. Зовсім не випадково більшість цих графіті розміщено на фресці з образом св. Василя Великого. Святкування його пам’яті 1 (14) січня поєднується з великим святом Обрізання Господнього. Обрізання Господнє сталося на 8-й день Різдва Христового з нареченням Його іменем Ісус, тобто Спаситель. Оскільки старозаповітний обряд обрізання як знак Завіту з Богом є прообразом хрещення (Кол. 2: 11-12), фрескове іконне зображення св. Василя Великого асоціювалося в нововерненій Русі з ідеєю її Спасіння, тим більше, що цей святий –

небесний патрон князя Володимира Хрестителя. Не випадково й те, що ще один есхатологічний запис – 1033 р. – був виконаний на фресці із зображенням св. Євстафія Плакіді, який виступає в давньоруській літературі (“Читання” про Бориса і Гліба Нестора) сакральним прообразом Володимира.

Крім того, Василь Великий як всесвітній Учитель згадувався у візантійському чині литії – сугубому молебні за спасіння народу і послання милості Божої під час лихоліть. Саме творчість Василя Великого відзначена особливою увагою до теми приходу часів Месії – “дня

Фото та прорисовка графіті № 2035 з записом 6541 (1033) р.

восьмого”, який переборює сакраментальну седмицю, через що виходить за її межу. Так “день восьмий” стає днем першим – початком спасенного й оновленого світу: “День Господень – великий и славный. Писание знает этот день – без вечера, без другого дня, без конца; псаломпевец назвал его днем восьмым, ибо он вне седмиричного времени. Назовешь ли ты его днем или веком, смысл тот же”⁴¹. Доволі цікавим з таких позицій буде поглянути на малюнок кисті руки з випростаним вперед вказівним пальцем (№ 736) прокреслений на цій же фресці з образом св. Василя Великого: цей малюнок символізує жест благословення та означає цифру вісім⁴². Як відомо, число 8 є сотеріологічним, оскільки саме вісім душ врятувалися в Ноевому ковчезі під час Всесвітнього потопу. Не виключено, що вищезгадане затемнення сонця 29 червня 1033 р.⁴³ “от часа шестого до часа осмого” з огляду на символічне значення чисел 6 і 8 могло тлумачитися автором графіті 1036 р. як небесне знамення настання періоду “від Кінця світу до приходу нового Дня Господнього”.

Ось чому в есхатологічний календар XI ст. було “вписано” графіті з датою 7-тисячного (1492) року, що знаменує прихід “дня восьмого” (мал. 9). Цей запис (№ 758) також знаходиться на фресці з образом св. Василя Великого, текст якого може бути реконструйований наступним чином: [Ѡ] л(Ѣ)то {З}ноє в д(Ѣ){нь}... Рік у графіті чітко не зазначений, але завдяки закінченню **ноє** його можна визначити: таке закінчення можливе лише в тому випадку, коли в числівнику поставлені тисячі. У даному записі єдиною прийнятним варіантом може бути семитисячний рік. Відповідно, автором була пропущена (імовірно, цілком усвідомлено) буква **з** (7) Отже, потаємна, табуйована, дата, відома лише посвяченим – це 7000-й рік, відтак графіті перекладається як “В літо 7-тисячне в день...”

Дата Кінця світу – рік 7000-й – ґрунтувалася на “Одкровенні Мефодія Патарського”, слов’янський переклад якого став відомий не пізніше початку XII ст.⁴⁴ Есхатологічні очікування Кінця світу у 7000-му році яскраво ілюструє закінчення грецької пасхалії 1492 роком: “Увы, увы, в конец веком доспевшим”⁴⁵.

За формою написання **в** з нижньою косою до основи, **д** з довгими ніжками, широкої **о**, графіті може бути датоване серединою XIV – кінцем XV ст. Таке датування підтверджує вживання прийменника **в** без кінцевого **ѡ**, що часто зустрічається серед писемних пам’яток XIV–XV ст.⁴⁶ Важко, однак, уявити, що цей сакраментальний напис на таку животрепетну тему з’явився задовго до 7000-го року. Беручи до уваги цей фактор, а також з огляду на властивий написам-графіті актуальний характер, можна з великою долею вірогідності віднести час появи запису до останньої чверті XV ст.

Семитисячний рік вписується у той складний період в історії України, коли вона входила до складу Великого князівства Литовського і православна Церква перебувала в занепаді через католицьку експансію, а також внутрішній розбрат, пограбування і руйнацію церковних маєностей. Непокоїли Україну і татари, що постійно чинили набіги на її землі. У вересні 1482 р. Київ був спустошений і спалений кримським ханом Менглі-Гіреєм, після чого довгий час не міг оговтатися. “Митрополія руська” зазнала важких збитків: Менглі-Гірей пограбував ризницю Святої Софії і вивіз звідси чимало коштовностей, у тому числі священне євхаристичне начиння – золотий потир та дискос, які послав в дарунок своєму спільникові, московському князеві Івану III⁴⁷. Літописець пояснює ці лиха Божим попущенням “грех ради наших”⁴⁸.

Протягом усього середньовіччя існувала тенденція ототожнювати навалу іноплеменників зі “злыми” біблійними народами Гог та Магог. Вважалося, що навала “есхатологічних народів” передуює Кінцю світу⁴⁹. Східнослов'янські повір'я про “есхатологічну навалу”, поза сумнівом, мали коріння у біблійному сюжеті про Антихриста і супроводжуючі його народи: “Коли ж скінчиться тисяча років, сатана буде випущений із в'язниці своєї. І вийде він зводити народи, що вони на чотирьох краях землі, Гога й Магога, щоб зібрати їх до бою. А число їхнє – як морський пісок” (Об. 20:7). Саме татари порівнюються в літописі з біблійним народом моавитян; під 1224 роком в Іпатіївському списку повідомляється: “Приде неслыханная рать, безбожнии Моавитяне, рекомьи Татаръве”⁵⁰. Так само літописець кінця XV століття говорить про набіг у 1497 р. на Південно-Західну Русь “безбожних татар”. З огляду на сказане, можна вважати, що графіті виникло під враженням погрому Києва Менглі-Гіреєм у 1482 р., тобто за 10 років до очікуваного Кінця світу.

Як зазначено вище, есхатологічні графіті, зокрема ті, які виникли на образі св. Василя Великого, мали ще й літургійний зміст. Св. Василій Великий, якому приписується “чиноположення молитов”, у своїй книзі про Духа Святого багато говорить про богослужбові перекази і порядки. Він згадує про чинення молитов, *стоячи прямо, без поклонів і колінопреклоніння* (курсив наш. – Авт.) в недільні дні на знак недільної радості і нагадування про вік нестаріючий: “Ибо не только как совоскресшие с Христом и обязанные искать вышних, в воскресный день прямым положением тела во время молитвы напоминаем себе о дарованной нам благодати, но и посему сие делаем, что этот день, по видимому, есть как бы образ ожидаемого нами века. Посему, будучи началом дней, у Моисея назван он не первым, а единственным. Ибо сказано: *И был вечер, и было утро: день один* (Быт.1:5), ибо один и тот же день возвращается многократно. Посему он же есть и единственный и восьмой... Посему Церковь по необходимости научает питомцев своих совершать в сей день молитвы стоя...”⁵¹ Відтак присутність слова-заклику

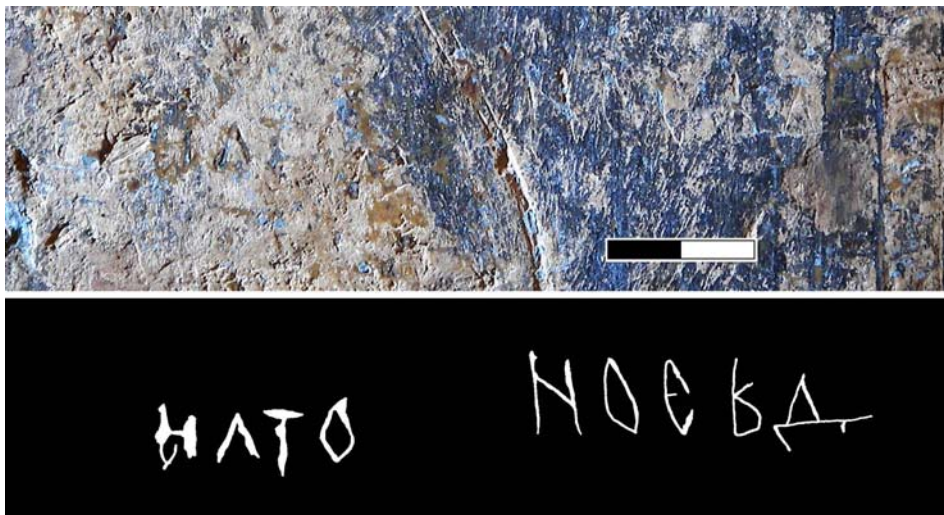

Фото та прорисовка графіті № 758 з записом 7000 (1492) р.

“прости” (“станьте прямо”) в записі 1022 р. цілком певно вказує на недільний день Пасхи, коли належало молитися стоячи.

Примітно, що образ св. Василя написаний у вівтарі, присвяченому св. великомученикові Георгію, що здавна вважався покровителем землеробства (Георгій – “хлібороб”). Натомість св. Василій Великий шанувався як покровитель скотарства, тому на святки – у “Васильєви вечори” – влаштовували обряди родючості, у тому числі коляди, зображені, до речі, у світському стінописі південної вежі Софії.

Цікаво, що в “Святительському чині”⁵² Георгіївського вівтара фігурують обруч Мартин Ісповідник, Папа Римський, котрий помер у засланні в Корсуні і дуже там шанувався, а також популярний на Русі Власій Севастійський, що вважався, як і св. Василій Великий, покровителем худоби, замінивши собою на Русі язичеського “скотьего бога” Велеса. Тут – і св. Епіфаній Кіпрський, на день пам’яті якого (12 травня) випало освячення Десятинної церкви, а таким хронологічним збігам надавалося сакральної значимості. Недаремно фігура св. Епіфанія починає собою і мозаїчний “Святительський чин” головного вівтара Святої Софії, і фресковий “Святительський чин” її Георгіївського вівтара. Знову ж таки проглядається ідея Спасіння народу Русі через місіонерський подвиг князя Володимира, у святому хрещенні Василя. Таким чином, переплетена між собою релігійна та світська календарна обрядовість, накладена на архаїчні культу й вірування, зіграла не останню роль як у вирішенні декоративної програми собору, так і в тісно пов’язаному з нею розміщенні графіті на фресках.

Авторами розглянутих графіті, судячи з усього, були софійські книжники. Оскільки написи виникли в тих місцях собору, куди мало доступ лише духівництво і церковні служителі, а саме – у вівтарній

частині Георгіївського вітваря та в арці другого ярусу між дияконником і головним вітварем (сюди був доступ через поміст над дияконником, що вів з Андріївського вітваря на південних хорах), цими книжниками були люди з оточення митрополита, клірики Святої Софії. Факт появи поруч із графіті XI століття значно пізнішого запису кінця XV ст., у якому згадується 7000-й рік, наводить на думку, що софійські клірики не просто уважно читали і розуміли графіті своїх попередників, але й здебільшого сприймали їх як сакральні тексти, що благотворно впливали на людські долі. Не виключено, зокрема, що найдавніші есхатологічні записи-молитви могли бути сприйняті автором графіті з датою 7000-го р. як свідчення милості Бога, що відклав по молитвах Церкви очікуваний в XI столітті кінець грішного світу. Але віра в невідворотний прихід страшного для грішників “останнього дня Господня” залишилася, і книжник вказав точний, на його думку, час цього приходу – “В літо 7000-ное в день...”, чим вніс “корективу” в есхатологічний календар пращурів.

¹ Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7.

² Висоцький С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. – К., 1966. – С. 15–16, табл. I, 1; II, 1. Нами прийнята суцільна нумерація графіті, яка продовжує нумерацію С. А. Висоцького, – нововиявлені написи та малюнки отримують номер, починаючи з 417-го.

³ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археология. – 1995. – № 1. – С. 124–125.

⁴ Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. Вказ. праця... – С. 367–372, іл. 1.

⁵ У квадратних дужках вказуються втрачені внаслідок пошкоджень літери, в круглих – літери при розкритті титл, у фігурних – реконструйовані за змістом частини тексту, у скісних – подвоєння літер, що виникло внаслідок пошкодження тиньку при їх видряпуванні.

⁶ Удальцова З. В. Из византийской хронографии VII в. // Византийский временник. – Т. 45. – М., 1984. – С. 60–65.

⁷ Тут і нижче цитовано за виданням: Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена: 988-1998. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства. Євангельсько-лютеранська місія – Думки про віру. – Druckhaus Gummersbach, Westgermany.

⁸ Пор. Апостолос-Каппадона А. Словарь христианского искусства. – Челябинск, 2000. – С. 208; Холл Д. Словарь сюжетов и символов в искусстве. – М., 1999. – С. 524.

⁹ Ми розглядаємо появу цього та інших графіті не як акт спонтанної мало усвідомленої рефлексії, але як результат цілеспрямованої каузальної діяльності індивіда в умовах певної історичної реальності.

¹⁰ Пор. Волохонский А. Бытие и Апокалипсис. – Иерусалим, 1994.

¹¹ Романова А. А. Эсхатологические записи XV в. и записи в пасхалиях // Российское государство в XIV – XVII вв.: Сборник статей. – СПб., 2002.

¹² Літера **т** пошкоджена вибоїнами та подряпинами. Добре помітна паралельна щоглі вертикальна риска зліва, що нагадує довгу засічку. Подібний штрих, який уходить до вибоїни, помітний праворуч. Таким чином літеру можна реконструювати у вигляді триногії **т** із дуже довгими бічними засічками. Така форма написання літери зустрічається у ранньому XI ст., зокрема, в імені “Петрос”, яке входить до легенди “Θεος Πητρος” на другому типі монет Святополка I (1018 р.) [Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI веков. – Л., 1983. – С. 86]. Ця палеографічна ознака може вважатись важливим датуючим фактором напису. До того ж, варто звернути увагу і на символічний аспект, адже така **т**, утворена трьома літерами **г** (гамма), символізує дев'ятку, позаяк **г** має числове значення 3. Число 9 означає кінець, межу цифрової серії та її повернення до одиниці, символу Бога [Керлот Х. Э. Словарь символов. – Москва 1994. – С. 576, 579]. Тобто, використання такої літери може символізувати Кінець Часів, Друге Пришестя, майбутнє воскресіння праведних. Очевидно, саме такого значення надано цій літері на монеті Святополка, оскільки його патрон апостол Петро, у чие ім'я вписана подібна **т**, проголошує про скорий прихід Дня Господнього та створення “неба нового й нової землі, що праведність на них пробуває” (2 Пет. 3: 10-13).

¹³ *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика – К. 1999. – С. 206–208.

¹⁴ *Никитенко Н. М., Корнієнко В. В.* Вказ. праця. – С. 372, іл. 1.

¹⁵ *Высоцкий С. А.* Древнерусские... – С. 16, табл. I, 2; II, 2.

¹⁶ *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – С. 198–201, мал. 10.

¹⁷ *Орел В., Кулик А.* Указ. соч. – С. 125.

¹⁸ *Никитенко Н. М., Корнієнко В. В.* Вказ. праця. – С. 372–373, іл. 2.

¹⁹ Там само. – С. 373–374, іл. 3.

²⁰ *Дьяченко Г.*, протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). – М., 1993. – С. 733.

²¹ *Евдокимова А. А.* Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф. дис. канд. филологических наук. – СПб., 2008. – С. 20–21.

²² Там само. – С. 374–375, іл. 4–5.

²³ Там само. – С. 375–377, іл. 6–10.

²⁴ Там само. – С. 377–378, іл. 11–12.

²⁵ Там само. – С. 378, іл. 13.

²⁶ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. – М., 2001. – Стлб. 127, 132–133.

²⁷ *Карпов А. Ю.* Об эсхатологических ожиданиях в Киевской Руси в конце XI – начале XII века// Отечественная история. – М., 2002. – № 2. – С. 4.

²⁸ Там само. – С. 4.

²⁹ *Кириллин В. М.* Символика чисел в литературе Древней Руси (XI–XVI века). – СПб., 2000. – С. 64, 119–120, 240 та ін.; *Шмеман А.*, протоиерей. Литургия и предание. – М., 2005. – С. 88–94.

³⁰ *Мейендорф И.*, протоиерей. Византийское богословие: исторические тенденции и доктринальные темы. – Минск, 2007. – С. 310.

³¹ *Шмеман А.* Вказ. праця. – С. 146.

³² *Корнієнко В. В.* Датовані графіті 30-х рр. XI ст. із Софії Київської в контексті давньоруської есхатології // “1020-ліття хрещення Русі-України – із Києва по всій Русі”: Збірник матеріалів науково-практичної конференції (Київ, 21 жовтня 2008 р.). – К., 2008.

³³ *Данилевский И. Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций. – М., 2001. – С. 236–237.

³⁴ Там само. – С. 237.

³⁵ Св. Іполит Римський (170–235) на підставі ряду віршів Святого Письма та їх тлумачення стверджував, що Різдво Христове відбулось через 5500 років після Створення світу; це літочислення лягло в основу антиохійської ери та перейшло у давньоруську традицію. У давньоруських хронографах та інших історичних творах повідомляється, що Христос народився “въ лето 5500” [Кириллин В. М. Вказ. пр. – С. 62, 243]. Прикметне, що саме ця дата фігурує у літописній Промові філософа, який викладав князеві Володиміру основи християнського віровчення.

³⁶ Чіткого історичного переказу про земне життя Христа не існує, оскільки повністю узгодити дані Євангелій із земною історією неможливо. У Євангелії від Луки говориться, що Христос почав своє служіння у 30 років, “у п’ятнадцятий рік панування Тиверія кесаря, коли Понтій Пілат панував над Юдеєю” (Лк. 3:1, 23). Згідно з “Церковною історією” Євсевія Кесарійського (пом. 338), служіння Христа тривало 3,5 роки, а помер Він у 33-річному віці. Цієї версії, яка стала канонічною, дотримувалась давньоруська Церква, що й знайшло відображення в тексті Геннадієвої Біблії.

³⁷ *Городецкий М. Л.* Каталог астрономических известий в русских летописях // Святский Д. О. Астрономия древней Руси – М., 2007. – С. 496.

³⁸ На думку М. Городецького, в Густинському літописі, де затемнення датується 29-м липня, очевидно є поширена описка, оскільки за сучасними даними ця подія сталась 29-го червня 1033-го р.; Там само, с. 95, 602.

³⁹ *Святский Д. О.* Астрономия древней Руси / Автор предисловий, комментариев и дополнений – М. Л. Городецкий. – М., 2007. – С. 97.

⁴⁰ *Городецкий М. Л.* Вказ. праця. – С. 624, 635.

⁴¹ *Шмеман А.*, протоіерей. Введение в литургическое богословие. – М., 1996. – С. 88–94.

⁴² Quacquarelli A. L’ogdoade patristica e suoi riflessi nella liturgia e nei monument // Rivista di archeologia cristiana. – Citta del Vaticano: Pontificio istituto di archeologia cristiana, 1973. – А. XLIX. – Р. 263–264, fig. 24.

⁴³ Дата приводиться нами відповідно до даних М. Городецького (див. вище).

⁴⁴ Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. I (XI – первая половина XIV в.). – Л., 1987. – С. 283–285.

⁴⁵ *Васильев А. В., Автушенко М. Н.* Загадка княжества Феодоро. – Севастополь, 2006. – С. 203.

⁴⁶ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 1. – К., 1977. – С. 205–207.

⁴⁷ Детальніше про це див. Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С. 215–221.

⁴⁸ ПСРЛ. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С. 124.

⁴⁹ *Громов Д. В.* Образ “эсхатологического нашествия” в восточнославянских поверьях в древности и современности // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 20–42.

⁵⁰ ПСРЛ, Т.2 – Стлб. 740.

⁵¹ *Мейендорф И.*, протопресвитер. Введение в святоотеческое богословие. – К., 2002. – С. 154; *Скурат К. Е.* Золотой век святоотеческой письменности (IV–V вв.). – М., 2003. – С. 73–74.

⁵² Ідентифікацію образів святительського чину Георгіївського вітваря здійснено В. Корнієнком: Корнієнко В. В. Графіті та визначення образів святих у святительському чині Георгіївського олтаря Софії Київської // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, 2008. – Книга II.

Освещены результаты исследования шести датированных надписей-граффити Софии Киевской, в которых указаны годы 6530 (1022), трижды 6541 (1033), 6544 (1036), 7000 (1492). Четыре из них расположены в алтаре придела св. Георгия Великомученика, на фреске с образом свт. Василия Великого. Использование методики не выборочного, а сплошного комплексного прочтения надписей, то есть восприятие их неотъемлемыми компонентами окружающего эпиграфического материала, в контексте функционального назначения помещения, где они возникли, а также средневекового церковно-теологического и символического толкования образных архитектурно-художественных форм, с которыми эти надписи связаны в топографическом и смысловом аспектах, позволило установить, что мотивацией к появлению этих шести граффити стало ожидание наступления Конца Света, а надписи на фреске с образом свт. Василия Великого формируют уникальный календарь эсхатологического содержания.

Ключевые слова: эпиграфика; София Киевская; граффити; эсхатология.

Six graffiti-inscriptions of St. Sophia Cathedral described in the results of research, on the graffiti-inscriptions pointed the next years (1022), three times 6541 (1033), 6544 (1036), 7000 (1492). Four of them are at the altar of St. George on the fresco with the image of St. Basil. New methods for continuous integrated reading inscriptions (not selective) revealed the motivation of the creation of these six graffiti. The motivation was waiting for the End of the World, and inscriptions on the fresco with the image of St. Basil form a unique eschatological calendar. New methods based on the fact that the inscriptions are seen as integral components of the surrounding epigraphic material in the context of functional use of the space where they were created and the medieval church and theological interpretation of imagery and symbolic architectural forms that are combined with topographical and semantic aspects.

Keywords: epigraphy; St. Sophia Cathedral; graffiti; eschatology.

УДК [336. 742:341.324](477)“1939/1945”

О. О. КЛИМЕНКО*

ФАЛЬШИВИ ГРОШОВІ ЗНАКИ ЯК ЗАСІБ ЕКОНОМІЧНОЇ, ІДЕОЛОГІЧНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито роль фальшивих грошових знаків в економічному, ідеологічному й психологічному протистоянні коаліцій у роки Другої світової війни.

Ключові слова: боністика; воєнні гроші; фальсифікація грошових знаків.

Хоча сьогодні існує багато документальних та мемуарних свідчень, пов'язаних з використанням фальшивих грошових знаків і грошових імітацій в роки Другої світової війни, на основі яких здійснено декілька науково - популярних публікацій, вказана тема залишилася реально недослідженою ні в Україні, ні за її межами. Особливо потребує студіювання такий її аспект, як використання фальшивих грошових знаків українським національно – визвольним рухом та й взагалі фіксація українського сліду цієї проблеми в персоналіях та фактах. Тому мета даної статті – узагальнення наявних історіографічних джерел, залучення нових, якими насамперед є грошові знаки, виділення недосліджених та проблемних питань.

Одним з найефективніших методів збагачення та руйнування економіки супротивної держави напередодні і в час війни є таємне виготовлення фальшивих грошей. В історії зафіксовано чимало фактів, коли держави, порушуючи міжнародні закони, здійснювали такого роду економічні диверсії. Оскільки фальшивомонетництво є злочином, який здебільшого здійснюється на території кількох країн і в значній мірі носить міжнародний характер, а боротьба з ним матиме певний ефект тільки за умови об'єднання зусиль зацікавлених сторін, у 1923 р. у рамках Міжнародної кримінальної поліції (Інтерпол) створили відділ з боротьби з фальшивомонетництвом. [1]

У 1938 р. Міжнародна комісія кримінальної поліції вже мала у своєму складі представників 34 держав. Однак у цей час у діяльності цього органу все відчутнішими ставали впливи фашистської Німеччини та її сателітів. Представники нейтральних країн намагались перенести його штаб-квартиру в одну з нейтральних країн, але потерпіли невдачу. Крім того, з початком Другої світової війни її перевели з Відня в Берлін, а президентом комісії став нацист Р. Гейдріх. У результаті всі

* *Клименко Олег Олександрович* – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Тернопільської області

оперативно-розшукові картотеки потрапили до рук фашистів і були використані ними у злочинних цілях. Зокрема, коли тільки виникла ідея здійснити операцію “Бернгард” (про неї мова йтиме далі) з цієї картотеки вилучили усі картки на осіб, які в тій чи іншій мірі у минулому мали причетність до виготовленням фальшивих грошей. [3]

Стаття 43 Гаагської конвенції забороняє окупанту фальшувати місцеву валюту. Якщо він все ж таки наважиться на цей злочинний крок, то його дії можуть “законним” способом дезорганізувати життя окупованої країни. Окупанту також не дозволяється вводити в обіг монети, виготовлені з менш гідного металу, й вилучати з обігу монети з більш дорогіших металів. Італійський уряд під час війни в Ефіопії (1935–1936 рр.) з огляду на те, що в цій країні в обігу перебували австрійські срібні талери, застосував в обхід положень міжнародного гуманітарного права унікальний спосіб “підробки” місцевої валюти. Він замовив у Відні необхідне обладнання і розпочав карбування талерів з портретом австрійської імператриці Марії-Терезії, яких відкарбували понад 1 млн штук. Однак більшість тогочасних фахівців з проблем фальшивомонетництва не вважали дану емісію підробкою, оскільки експерти не довели, що кількість і якість срібла в талерах італійського карбування були нижчі, ніж в оригіналах. [4]

Класичною підробкою може вважатися той випадок, якщо окупант виготовляє банкноти ідентичні місцевим грошовим знакам і різними способами вводить їх в обіг. У квітні 1918 р. більшовики захопили і вивезли у Катеринослав, а потім перевезли у Таганрог кліше для виготовлення банкнотів вартістю 100 карбованців з метою здійснення незаконної емісії грошових знаків. У зв’язку з даними протизаконними діями уряд України оголосив, що у випадку здійснення більшовиками друку банкнотів, усі випущені грошові знаки, які на даний час “в Києві вже не випускаються”, будуть “поставлені в борг Російському советському урядові.” [5]

У 1919 р. денікінці захопили Одеську друкарню Держзнаку УНР і, незважаючи на протести української сторони, продовжили емітування 50-карбованцевих банкнот для своїх потреб (серія АО від 210 до 235). Їх досвід згодом застосували і більшовики (серія АО від 246 до 250), які витіснили білих з України, ступивши у такий спосіб на шлях фальшивомонетництва. [6]

Деякі творці міжнародних політичних та правових міфів без посилань на достовірні джерела стверджували, що фашистська Німеччина через спеціальний орган “Економічний штаб особливого призначення “Ольденбург”, який пізніше отримав назву “Штаб економічного керівництва “Ост”, з метою підризу радянської економіки напередодні і під час Великої Вітчизняної війни проводила широкомасштабну операцію з ввезення та поширення на території Радянського Союзу фальшивих

Заксенхаузен, барак №18, де фашисти організували виготовлення фальшивої валюти (радянська світлина від червня 1945 р.)

грошей. За їх твердженнями, якісно виготовлені радянські грошові знаки у 1939-41 рр. нібито надсилались у німецькі дипломатичні представництва в СРСР під виглядом дипломатичної пошти, а потім реалізовувалися німецькими дипломатами через скупку дорогоцінностей, антикваріату та творів мистецтва. [7]

Піонером у справі спотворення історичних фактів виявився німецький публіцист Юліус Мадер, який, посилаючись на сумнівне

джерело – повідомлення італійської комуністичної газети “Уніта” від 3 листопада 1963 р., писав, що приватна друкарня “Август Петрік” напередодні війни з СРСР займалася виготовлення фальшивих радянських рублів. При цьому, для підкріплення поданої ним неправдивої інформації, він зумисне відповідним чином препарував документ про таємну нараду керівників Рейхсбанку, Міністерства фінансів, Східного міністерства й інших зацікавлених інституцій Рейху від 28 травня 1941 р. У результаті рішення німецьких банкірів та фінансистів щодо емісії так званого рубля Київського емісійного банку було подано ним як фальшування радянської валюти. [8]

Опираючись на подібні пропагандистські матеріали, відомий за часів СРСР боніст Д. Сенкевич писав, що в ході війни виготовлені фальшивки радянських грошових знаків німецькі спецслужби переправляли в радянський тил за допомогою своєї агентури. На тимчасово окупованій території, особливо у прифронтових районах, гітлерівці також використовували радянські фальшиві гроші, тому в грошовому обігу СРСР з’явилася величезна кількість фальшивок, що послужило однією з причин грошової реформи 1947 року. [9]

Вказані сумнівні положення неодноразово продукувалися на сторінках сучасних російських [10] та українських [11] науково-популярних видань. На порталі “Русские монеты” вміщена інформація про те, що на згаданій нараді 28 травня 1941 р. її учасники “прийняли пропозицію А. Розенберга про друкування фальшивих радянських грошей”. [12] У даному випадку автори перевершили навіть Ю. Мадера, оскільки той не наважився повністю спотворити протокол наради, підкресливши, що дана пропозиція виносилася на розгляд не Розенбергом, а обер-бургмістром Берліна Вінклером.

Нажаль вказані хибні тези, які не мають ні документального, ні матеріального підґрунтя свого часу підтримувалися відомими вченими –

істориками. Так, радянський фахівець з проблем соціально-економічної історії професор С. Букін зазначив, що у роки Другої світової війни Радянський Союз “не залишився осторонь від фінансових битв, які вели між собою воюючі країни, наводнюючи територію супротивника фальшивими грошовими знаками”. [13]

У підсумку – в радянських та сучасних російських історичних дослідженнях не продемонстровано жодного фальшивого грошового знаку, вже не кажучи про техніко-виробничі ознаки німецьких підробок. Водночас про незначну кількість виявлених фальшивок у грошовому обігу СРСР красномовно свідчать статистичні дані, згідно з якими з 1940 до 1944 р. радянські компетентні органи вилучили тільки 710 грошових знаків з ознаками підробки, у 1945 р. – 244, у 1946 р. – 2797, у 1947 р. – 4419 штук. [14]

Таку мізерну кількість виявлених фальшивок у порівнянні з іншими учасниками антигітлерівської коаліції навряд чи можна пояснити труднощами експертизи воєнного часу. Звичайно, це аж ніяк не означає, що нацистські спецслужби взагалі не займались вказаною проблемою. Однак, як свідчать факти, їх основні зусилля спрямовувалися на Захід.

Після того, як у вересні 1939 р. Англія та Франція оголосили війну Німеччині, нацистське керівництво спланувало проведення економічної диверсії в рамках операції “Андреас”. Її організаторами стали керівники спецслужб Р. Гейдріх, В. Шеленберг та А. Науйокс, який на той час обіймав посаду керівника технічної групи в Головному управлінні імперської безпеки (РСХА). [15]

Гітлерівці вибрали фунт-стерлінг в якості об’єкта для фальшування неспроста. Англійська валюта все ще зберігала певну стійкість і виглядала в очах європейських фінансистів такою ж солідною, як у роки розквіту британської колоніальної імперії. Незважаючи на війну, морську блокаду і загальне ослаблення Британії, фунт залишався бажаною валютою в банку будь-якої європейської держави.

Після вирішення деяких технічних питань зі станків берлінської друкарні “Аугуст Петрік” почали виходити фальшиві англійські фунти-стерлінгів вартістю 5, 10, 20, 50, 100 і навіть 500 та 1000 фунтів, але з міркувань безпеки останні два види банкнотів не збувалися зовсім, а 100 фунтів – радше як виняток.

Однак, з початком війни проти СРСР, згадану операцію тимчасово перервали, оскільки нацистське керівництво, як свідчить “місія Гесса”, виношувало плани примирення з Англією. Коли ж ілюзії розвіялися, то Гітлер наказав відновити ідею “нордичного підступництва” і продовжувати фальсифікувати британську валюту, на цей раз на потужній індустриальній основі. Її відновили тільки у серпні 1942 р. після того, як англійці розпочали масово виготовляти фальшиві продуктові картки

і поширювати їх на території Рейху. [16] Таким способом вони дуже засмітили відлагоджену систему постачання, викликавши серйозні перебої в забезпеченні товарами населення Німеччини. Окрім харчових карток, британці в рамках “чорної пропаганди” підробляли картки на одяг, спеціальні сертифікати для осіб, які постраждали від бомбардувань, спеціальні талони для вагітних, сертифікати для проведення похоронного обряду. Підробки вартісних документів виявилися настільки вдалимими, що фальшивки можна було виявити тільки за допомогою криміналістичних методів, зокрема кварцової лампи. Не менший ефект давали підробки талонів на пальне, в результаті чого чотири німецькі паливні станції змушені були на деякий час закритися. [17]

В рамках комплексної операції “Пойнтблек”, яка ставила за мету дезорганізувати німецьку воєнну промисловість, економічну й фінансову систему, підірвати моральний дух німецького народу, ослабити його здатність до опору, вказані заходи союзники проводили практично до кінця війни. [18]

Керівником центру фальшивомонетників призначили начальника групи “F” VI управління РСХА гауптштурмфюрера СС Бернгарда Крюгера, від імені якого ця операція отримала криптонім “Бернгард” замість “Андреас” [19]

Окрім безпосередніх виконавців, у її деталі було посвячене дуже вузьке коло осіб: начальник РСХА Е. Кальтенбруннер, його ад’ютант В. Хьотль*, керівник розвідувального управління РСХА В. Шеленберг, командир розвідувально – диверсійного підрозділу О. Скорцені та ще 2–3 особи.

За свідченнями В. Шеленберга, організовуючи масове виробництво фальшивих іноземних грошей, нацистське керівництво переслідувало мету придбати дефіцитну сировину й інші матеріали для воєнної промисловості, підірвати економічну могутність своїх супротивників, а також використати це для фінансування учасників п’ятих колон за межами Рейху. [21]

Суму в 300 тисяч фальшивих фунтів-стерлінгів (понад 1 млн доларів США за валютними курсом того часу) отримав від німецької розвідки за свої послуги і відомий агент, Цицерон, який працював у британському посольстві у Туреччині. Після війни він опублікував книгу, у якій скаржився: “Банкноти, які я так ретельно нагромаджував, не вартували навіть ціни турецького полотна, з котрого вони виготовлялися.” [22]

Фальшиві банкноти (200–250 тис. штук на місяць) виготовлялися в концентраційних таборах Оранієнбурзі неподалік Берліна та Заксенхаузені, у бараках №18 та № 19, наглухо ізольованих від усіх зовнішніх

---

* У 1950 р. він під псевдонімом “В. Хаген” видав книгу про операцію “Бернгард.” [20]

контактів. Тут працювали 140 ув'язнених, які виготовляли папір для підробок, друкували їх, а потім забруднювали свіжі банкноти для схожості з тими, що вже були у вжитку, і надзвичайно старанно комплектували пачки за розробленою схемою так, щоб старі і нові грошові знаки лежали упереміж, а номери та серії білетів не були послідовними. Фальшивки вивозили у нейтральні країни та Північну Африку, де міняли. Збутом фальшивих банкнотів займався штандартенфюрер СС Федеріко Швенд (він же Фріц Вендіг), який особисто розробив технологію вивозу нелегальної продукції з Німеччини та її комплектування. [23]

Серед створеної групи ув'язнених перебував лише один професійний фальшивомонетник, визнаний в кримінальному світі спеціаліст по фунтах і доларах – Соломон Смолянов на прізвище Соллі, випускник Вищої школи мистецтв в Києві, учень відомого графіка Євгена Зотова. Він у 20-ті і 30-ті роки в Амстердамі та Берліні успішно підробляв фунти-стерлінгів, які поширював в Ірані. Згодом у Німеччині Смолянова засудили до тривалого терміну ув'язнення, він потрапив до концтабору Маутхаузен, де його і відшукав Б. Крюгер. Соллі в якості “головного ретушера” очолив так звану “доларову групу” фальшивомонетників, яка складалася з фахівця фотографічної справи Нормана Леві, художника Петера Еделя*, копіювальника Абрахама Якобсона, друкаря Адольфа Бургера** та гравера Фелікса Цітріна. [26]

Окрім фальшування доларів та фунтів, нацисти досягли певних успіхів у підробці грошей югославських партизан та англійських поштових марок з пропагандистськими наддруківками. [27]

Соломон Смолянов – авторитетний фахівець з виготовлення фальшивих грошей в секретній лабораторії нацистської Німеччини

---

* Едель Петер – художник-графік, за участь в антифашистському русі Опору в 1942 р. був заарештований гестапо. Окрім офіційних свідчень про злочини фашистів, залишив цікаві спогади про свою участь в операції “Бернгард.” [24]

** Бургер Адольф – гравер та друкар, до арешту гестапо у 1942 р. і ув'язнення в таборі смерті Біркенау проживав у Братиславі, де за завданням Комуністичної партії Словаччини виготовляв фальшиві документи для підпілля. У 2000 р. брав участь в експедиції з пошуку нацистських скарбів на Топліцзее, в результаті якої вдалося знайти декілька контейнерів з фальшивими фунтами. Він автор спогадів та кількох інтерв'ю для преси (останній у 2005 р. для агентства Сі-Бі-Ес) про свою участь в операції “Бернгард.” [25]

Згідно зі свідченнями чеського антифашиста Оскара Скали, котрий таємно вів записи і у підсумку склав повний каталог випущених серій фальшивих грошей, який він потім надав американським слідчим органам, до лютого 1945 р. спеціалісти концтаборів з числа ув'язнених віддрукували 8,9 млн штук фальшивих англійських банкнотів, з яких 5-фунтових – 3,9 млн штук, 10-фунтових – 2,39 млн штук, 20-фунтових – 1,337 млн штук і біля 1,28 млн штук 50-фунтових, на загальну суму 134 610 810 фунтів стерлінгів (для порівняння: весь золотий запас Британського банку у 1933 р. оцінювався сумою 137 млн фунтів) та 6 тис. купюр вартістю 100 доларів США. Після детальної перевірки та сортування виділили фальшиві грошові знаки першої та другої категорії в кількості 671 620 штук, на суму 8 965 080 фунтів, як придатні для використання у фінансових операціях за кордоном. Інші банкноти низької якості за допомогою авіації спочатку планували скидати на території Великобританії. Однак Гітлер особисто забракував запропоновану операцію як мало перспективну, тому грошові знаки третьої категорії згодом направили на переробку. [28]

Незважаючи на високу якість, фальшиві фунти все ж мали ледь примітні органоліптичні ознаки підробки: 1) алегорична постать Британії на оригіналах пластична і трьохвимірна, тоді як на фальшивках плоска і розмита, не має чіткого друку; 2) голова Британії на фальшивках виконана не так філігранно й детально як на оригіналах; 3) хрест на короні на фальшивих банкнотах теж розмитий; 4) зубчик декоративного вінка на оригіналах видовжений, а на фальшивках – короткий; 5) філігрань у вигляді літери “N” на фальшивках знаходиться безпосередньо під словом “BANK”, тоді як на оригіналах відхилена ліворуч; 6) елемент стилізованої літери проходить через центр стилізованого листка декоративного вінка, тоді як на фальшивих банкнотах він проходить значно нижче.

Дослідник Ф. Філіпсон стверджував, що підробки американських доларів з погляду якості значно уступали фунтам. [29] При цьому слід зважати на те, що до виготовлення американської валюти спецкоманда “майстерні диявола” приступила запізно – наприкінці 1944 р., тому фальшива продукція вимагала більшої досконалості. [30]

Яких реальних втрат зазнали Великобританія та США від емісії фальшивих грошей досі не з'ясовано. Безперечно одне: їх центральні банки знали про загрозу масових фальсифікатів, тому належним чином реагували. Фахівці з банківської справи названих країн завчасно виявили наявність фальшивих грошей, однак відомості про їх появу вважали за потрібне тримати у суворій таємниці, оскільки боялися, що інформація про загрозу переповнення грошового обігу фальшивими фунтами та доларами підірве і без того хистку фінансову систему союзників.

Фальшива банкнота вартістю 10 фунтів-стерлінгів

Прем'єр Уінстон Черчілль після консультацій з банкірами та фінансистами розпорядився приймати фальшиві білети нарівні з дійсними і дозволити їм вільно перебувати в обігу на світових ринках. [31]

23 квітня 1943 р. Національний банк Великобританії припинив емітувати крупні банкноти, починаючи з 10-ти фунтів, а з січня 1945 р. змушений був випустити п'ятифунтові банкноти нового зразка і вилучити старі, припускаючи, що їх значна частина – вправно виготовлені фальшивки. Разом з тим, 10-фунтові банкноти обертались до 1962 р., 20-фунтові – до 1970 р., а 50-фунтові – до 1980 р. [32]

Операція “Бернгард” дозволила не стільки підірвати фінансову систему Великобританії, скільки значно допомогла гітлерівцям збільшити свої запаси валюти. Велика кількість фальшивих фунтів-стерлінгів опинилася на ринках Аргентини, Бразилії та Перу. Американські фірми з пересторогою приймали британську валюту, наполягали, аби розрахунки проводилися доларами.

Основні організатори вказаної операції зуміли уникнути правосуддя*.

* Б. Крюгер до закінчення терміну давності, тобто до 1955 р. працював бухгалтером паперової фабрики в Дасселі, яка свого часу постачала папір для фальшування грошей. Потім отримав роботу в “Стандарт-електрик-Лоренц АГ” у Штутгарті. У травні 1957 р. франкфуртська газета “Абендпост” повідомила, що той запропонував свої послуги федеральній кримінальній поліції в якості експерта з проблем фальшивих грошей, однак отримав відмову. Відомий німецький публіцист Юліус Мадер у січні 1964 р. подав в суд на Б. Крюгера як на учасника масових вбивств євреїв, однак вивчення матеріалів

Історія з фальшивими англійськими фунтами та американськими доларами мала українське продовження. МДБ УРСР у 1946 р. отримало агентурну інформацію про те, що вказана фальшива валюта використовується бандерівцями на потреби визвольної боротьби в Україні. Зокрема, чекістам стало відомо, що операції зі збуту фальшивих грошей в Мюнхені проводив керівник Служби безпеки ОУН Мирон Матвієйко. Незабаром на його слід натрапила американська військова поліція, і він, щоб не потрапити до її рук, змушений був тікати до Франції.

Дані, отримані від закордонного агента МДБ СРСР “Першого”, свідчили, що операція з фальшивими фунтами-стерлінгами проводилася бандерівцями з відома ЦРУ. Фальшиві англійські фунти – стерлінги за завданням американської розвідки передав С. Бандері особисто М. Лебедь для того, щоб ускладнити його стосунки з СІС, які стали непокоїти американців. Моделювалося, що коли британські спецслужби дізнаються про те, що ЗЧ ОУН та їх керівник С. Бандера займається поширенням фальшивих фунтів – стерлінгів, вони “відштовхнуть” його від себе. У свою чергу Лебедь, ведучи боротьбу з Бандерою за вплив серед української еміграції, прагнув за всяку ціну його скомпрометувати.[39]

В ніч з 14 на 15 травня 1951 р. М. Матвієйка з групою розвідників десантували з літака ВПС Великобританії біля села Бишки Козівського

штутгартською прокуратурою закінчилося тим, що справу 7 травня 1965 р. припинили за недостатністю доказів. [33].

У 1947 р. С. Смолянова в Римі затримали американські спецслужби, коли він намагався розмінити банкноту вартістю 500 доларів. При перевірці виявилось, що вона справжня, до того ж власник зумів довести легальність її походження, тому його відпустили. Потім Смолянов емігрував до Бразилії, заснував там торгову фірму і закінчив своє життя як добропорядний бургер. [34]

В. Шеленберга на так званому процесі “Вільгельм-штрассе” в 1948–1949 рр. за злочини проти людства засудили на шість років ув’язнення, однак вже в грудні 1950 р. його випустили на волю. [35]

Фрідріх Швенд наприкінці війни отримав призначення начальника фінансової служби так званої “Альпійської фортеці”, куди на той час було евакуйовано обладнання хіміко-графічного підприємства, частина обладнання бараків №№ 18 і 19 та фабрика з виготовлення фальшивих документів із Фріденталю. Однак через наближення союзників і неможливість добратися до місця призначення решту технічних пристроїв та виготовлені фальшивки втопили у високогірному озері Тепліцзее, де їх виявили у 1959 р. скарбошукачі. Ф. Швенд зумів уникнути правосуддя. Він по конспіративному каналу фашистської організації “ОДЕССА” (Organisation der ehemaligen SS-Angehorigen) дістався до Перу, поселився в Лімі, де й помер у 1980 р. [36]

Альфред Науйоке у жовтні 1944 р. добровільно перейшов до американців і згодом давав свідчення перед Нюрнберзьким трибуналом. Після війни до своєї смерті у 1960 р. проживав у Гамбурзі, займався бізнесом. [37]

району Тернопільської області для виконання важливого завдання ЗЧ ОУН з встановлення зв'язку з керівником оунівського підпілля в Україні В. Куком – “Лемешем”. Однак радянська агентура його групу спрямувала на оунівську псевдобоївку, де їх заарештували. М. Матвієйко дав згоду на співпрацю з МДБ СРСР і в подальшому використовувався для ведення оперативної гри з англійською та американською розвідками. [40]

При провадженні слідчих дій він підтвердив факт своєї участі в операції з фальшивою валютою, але чекісти чомусь його не деталізували. Очевидно, в умовах “холодної війни” проблема фальшивомонетництва на Заході видавалась неактуальною.

Окремі аспекти порушеної проблеми висвітлив відомий діаспорний історик та громадський діяч професор Лев Шанковський у приватному листуванні з Джоном Семенюком (США), який вважав, що нацистські фальшивки грошових знаків використовував український національно-визвольний рух у Закерзонні. [41]

Радянський уряд не мав претензій в питанні фальшування радянських грошей до керівників фашистської Німеччини і, відповідно, не висував звинувачення проти злочинців під час Нюрнберзького процесу. [42]

Наявні документи, факти лише дають підстави стверджувати про те, що керівники Третього рейху виношували плани використання у війні проти СРСР фальшивих радянських грошей, проте з певних причин не реалізували свої наміри. Щоправда в 20-х роках реакційні політичні кола Німеччини підтримали спроби антирадянських організацій за кордоном здійснити широкомасштабну економічну диверсію проти СРСР шляхом фальшування радянських червонців, однак їх вчасно знешкодили органи НКВС. [43]

Базуючись на досягненнях операції “Бернгард”, можна дійти до висновку, що в технічному відношенні німецькі спеціалісти могли виготовляти високоякісні фальшиві радянські грошові знаки, оскільки їх оригінали мали недостатній захист. Резидентура польської розвідки у Москві в міжвоєнний період неодноразово звертала увагу і доповідала своєму керівництву про те, що серед грошової маси в СРСР нерідко зустрічаються банкноти, які мають однакові номери та серії. [44]

Річ у тім, що ці грошові знаки запроваджувались у роки розквіту сталінських репресій дуже поспішно, щоб вчасно відрпортувати, оскільки були приурочені до 20-ї річниці Жовтневої революції. [45]

У 1938–1940 рр. через велику кількість бракованих банкнот Держбанк поспішно вилучив низку серій грошових знаків. Зміст таємних внутрішніх розпоряджень Держбанку та Міністерства фінансів СРСР, які містили інформацію про конкретні серії та номери банкнот, був невідомий німецьким спеціалістам. Дійшло до того, що ті не мали навіть

достовірних даних про перебування в обігу тих чи інших радянських грошових знаків. [46] Тому завдання перевірити вказані відомості мала німецька агентура, яка напередодні війни спрямовувалась нелегальними каналами в СРСР. У доповідній записці НКВС УРСР №1061–СВ в НКВС СРСР “Про воєнні заходи Німеччини та Угорщини в прикордонній з СРСР смузі станом на 25 квітня 1941” вказувалось, що німецькі агенти в числі інших мають завдання розвідати чи перебувають в обігу радянські грошові знаки вартістю 1, 3, 5 і 10 рублів, емітовані у 1937–1938 рр. [47].

Очевидно, в подальшому гітлерівське керівництво дійшло до висновку про недоцільність виготовлення фальшивих радянських грошей, адже згідно з операцією “Барбаросса” війна з СРСР планувалася як короткотривала. У такому разі для чого ж тоді виготовляти радянські фальшиві рублі, щоб потім їх міняти на власну чи окупаційну валюту? Окрім того, у фінансистів Рейху з’явилася більш реальна та прагматична ідея використати для обігу та в платежі радянські грошові знаки, які будуть захоплені в ході бойових дій.

Відомий польський спеціаліст з міжнародного права К. Скубішевський вважав, що ідея фальшування радянських грошей так і не була реалізована. [48]

Щоб остаточно спростувати згадані міфи, звернімося до інших об’єктивних фактів. Віроломний напад Німеччини спричинив Радянському Союзу збитки на суму 2569 млрд руб. (у старому масштабі цін), в тому числі тільки прямі видатки на війну склали 551 млрд руб. [49]

За даними ЦСУ СРСР, за три перші роки війни доля споживання в національному доході збільшилася з 80 до 99 %. Що стосується воєнного споживання, то воно в 1943 р. склало 36% національного доходу, а з врахуванням будівництва і реконструкції воєнних заводів сума воєнних витрат складала 53 % від величини національного доходу. [50] Для ведення бойових дій і перебудови економіки на воєнний лад потрібні були великі засоби, що призвело до різкого зростання бюджетного дефіциту, який станом на 1941 р. склав 19,2 млрд рублів. Його частково покрили емісією паперових грошей на суму 13,9 млрд рублів. [51]

Слід також зважати, що здійснення трьох п’ятирічних планів в СРСР призвело до інфляції, яка мала прихований характер через відсутність у радянській економіці вільного ціноутворення (декретні ціни) і наявність примусового міжнародного курсу радянського рубля внаслідок монополії торгівлі. [52]

За час війни стрімко виріс обсяг грошової маси з 18,4 млрд до 73,9 млрд рублів, тобто в чотири рази при скороченні обсягів товарообороту на 2/3. [53]

Отже, грошова реформа 1947 р. в СРСР була викликана не наявністю в грошовому обігу країни великої кількості фальшивих грошей,

а інфляційними процесами, які, за образним висловом наркома фінансів А. Зверєва, створили “велетенський грошовий намет”, й необхідністю зведення до мінімуму дефіциту держбюджету. Подібним чином, але більш прямолінійно висловився західний економіст В. Каткофф: “Страх галопуючої інфляції після світової війни змусив совети поспішити у 1947 р. девальвувати рубель.” [54]

Грошову реформу конфіскаційного типу ініціював особисто Й. Сталін ще в 1943 р. У 1944 р. створили групу з числа провідних фахівців у галузі фінансів професорів А. Г. Гойхбарга, В. П. Дяченка й інших, яка у листопаді 1945 р. підготувала проект майбутньої реформи для розгляду міністром фінансів А. Зверєвим. [55]

Зверєвим і його апаратом планувалося, що населення надасть для обміну банківські та казначейські білети на загальну суму 60 млрд рублів. За попередніми розрахунками при обміні у співвідношенні п’ять до одного грошова маса зменшиться на 48 млрд і на руки населенню отримає близько 12 млрд рублів банкнотами нового зразка. [56]

У фонді Мінфіну СРСР збереглася довідка начальника відділу кредиту і грошового обігу І. Димшиця про погашення державного боргу країни за час проведення грошової реформи 1947 р., де також жодного слова про виявлені радянські фальшиві гроші. [57]

Тіньовики до проведення грошової реформи здійснили енергійні заходи зі страхування своїх капіталів від знецінення. Від спецслужб СРСР, які займалися “прикладною соціологією”, у листопаді 1947 р. інтенсивно надходили повідомлення про масову закупку представниками заможних верств населення, в тому числі і через магазини “Особторгу”, золота, антикваріату й інших цінностей, а з боку менш заможної частини – намагання заплатити податки наперед, скупити облігації держпозики. [58]

Ділкам “чорного ринку” в ході реформи вдалося не тільки зберегти більшу частину своїх капіталів, але й суттєво збільшити їх, використовуючи передреформений ажіотаж серед населення. [59]

На території дистрикту “Галичина”, як свідчать документи, фальшиві грошові знаки з’явилися в перший же рік окупації. У більшості випадків це були доволі примітивні подробиці, які легко виявлялися не тільки фахівцями банківських установ, але й пересічними громадянами. Для безпеки Рейху такі фальшивки об’єктивно не несли серйозної загрози, тому численні випадки їх виявлень навіть не узагальнювали і не утруднювали свою працю підготовкою відповідних циркулярів та орієнтувань. Проте виникали випадки, коли задля розшуку зловмисників надзвичайно ретельно працювали практично всі спецслужби країни у тісній взаємодії з банківськими інституціями.

У повідомленні центральної каси Рейхсбанку від 19 січня 1942 р. йдеться про появу фальшивих банкнотів вартістю 50 злотих 3, 5 і 6-го

класів з датою емісії 1 березня 1940 р. Банківським працівникам наказано приймати вказані банкноти з більшою увагою та ретельністю. [60]

Г. Сьольнер помістив у своєму каталозі банкноту 10 злотих серії “D” та № 5482187 з анулятивним штемпелем емісійного банку “FALSCH”. [61]

Восени 1944 р., коли майже всю територію України звільнили від німецьких окупантів, імперський банк зробив повідомлення для всіх фінансово-банківських установ Рейху про незаконне перебування в обігу 100-злотових банкнот з датою емісії 1 серпня 1941 р., у яких серії та контрольні номери проставлені за допомогою друкарської машинки або “якимось іншим підручним способом”. Іншою характерною особливістю вказаних банкнот було те, що вони вирізані з друкарського листа вручну. При цьому неозброєним оком можна помітити нерівні краї. [62]

На цьому неприємності для окупантів не скінчилися. Через кілька днів Імперський банк зробив нове застереження про незаконне перебування в обігу банкнот вартістю 20 і 500 злотих першої емісії, а також 1 та 50 злотих з датою емісії 1 серпня 1941 р., в яких серії та номери нанесені підручними засобами. [63]

Викрадались і 500-злотові банкноти, навіть ті, які були погашені 5-ма штамповими дірками (макулатурні) і йшли на переробку. Умільці заклеювали дірки частинами від інших банкнот і пускали їх в обіг. [64]

Причини масового фальшування грошових знаків на території Генерал-губернаторства окремі німецькі дослідники вбачають у надзвичайно низькому рівні життя населення, жорсткому нормуванні “споживчого кошика”, інфляції і, як наслідок, високих цінах на “чорному” ринку. Від цього, на їх думку, страждала і продуктивність праці в оборонній галузі. [65]

Найбільш масовими підробками грошових знаків виявилися фальшивки, виготовлені криміналітетом. Однак, на нашу думку, з усієї маси фальшивих грошей слід виділити групу бон, яка називається “підробки як засіб підпільної боротьби”.

Польський рух Опору, борючись з окупантами, розробив і успішно реалізовував плани організації масового фальшування окупаційної валюти, щоб таким способом нанести відчутну шкоду гітлерівцям. Керівництво польського підпілля чітко усвідомлювало, що для ведення тривалої підпільної боротьби потрібні значні кошти для придбання зброї, амуніції, медикаментів, продуктів харчування, які можна було частково здобути через використання фальшивих грошей високої якості. Для реалізації своїх планів керівництво Армії Крайової створило спеціальний підрозділ “PWB-17” (Podziemna Wytwórnia Banknotów – “Підпільна друкарня банкнотів”), який, за даними польського дослідника Л. Кокоцінського, налагодив виготовлення грошових знаків літографським способом. [66]

Ця багатоходова операція була ретельно продумана і без провалів ефективно діяла вродовж усієї окупації. Учасники підпілля, працюючи в Польській друкарні цінних паперів, викрадали звідти друкарські форми, папір, фарбу й інші компоненти для виготовлення грошей. Виготовивши певну суму грошей, підпільники вносили їх у друкарню, де здійснювали обмін на оригінали, а фальшивки списували як брак у макулатуру. Таким способом спецпідрозділ АК до кінця 1942 р. зумів акумулювати для потреб підпілля 18 млн злотих (9 млн рейхсмарок). [67]

Окрім того, АК провела складну та ризиковану операцію з переправлення до Лондона зразків окупаційних банкнот, фарб, паперу, проекти грошових знаків, які зберігались у Варшавській друкарні цінних паперів. Це дало змогу екзильному уряду в короткі терміни організувати виготовлення фальшивих 500-злотових банкнот у приватній фірмі “Томас Деларуе”. [68]

Як стверджував польський автор Л. Кокоцінський, виготовлені фальшиві банкноти за допомогою британських ВПС переправлялись в Генерал-губернаторство у заздалегідь підготовлені польським підпіллям місця парашутних скидів. [69]

Операція з фальшивими банкнотами польським екзильним урядом та урядом Великобританії була настільки засекречена, що і в наш час отримати якусь додаткову інформацію неможливо. Тому залишаються нез’ясованими ні обсяги емісії фальшивих злотих, ні відмінності, які відрізняють їх від справжніх грошей.

Польські дослідники Л. Кокоцінський та Ч. Мільчак сходяться в одному, що лондонські підробки були надзвичайно якісні і їх не могли без глибокої технічної експертизи розпізнати навіть фахівці.

Однак, за даними іншого польського автора Я. Пташинського, підробки відрізнялися по якості візуально, без застосування спеціальної техніки. На відміну від німців, які ретельно відбраковували фальшиві банкноти за категоріями, застосовуючи складну методику збуту фальшивок, англійці намагалися реалізувати навіть недосконалу продукцію, цілком покладаючись на польський рух Опору. Зокрема, автор проілюстрував своє твердження фактом, який мав місце в Іспектораті АК Пйотрикув Трибунальський влітку 1944 р. Тоді квартирмейстер капітан Юзеф Любніцький – “Война” для потреб польського підпілля отримав лондонських фальшивок на суму біля 15 млн злотих переважно в 500-злотових знаках. На них були ознаки підробки: голова “гураля”(житель Татрів) виявилася надто чорною і при протиранні її рукою фарба залишалася на пальцях. Щоб не наражати вояків АК та мирне населення на небезпеку німецьких репресій при збуті грошових знаків, провели апробовану операцію з їх заміни у місцевому банку через працюючих там підпільників. Щоденно вдавалося здійснювати обмін біля 100 тисяч фальшивих злотих, які, як брак, списувалися в

макулатуру. В цей спосіб до кінця серпня 1944 р. успішно поміняли понад 12 млн фальшивих злотих. Проте контрольній службі в дирекції емісійного банку в Кракові таки вдалося викрити підступ. [70]

Ч. Мільчак, вивчаючи фальшиві банкноти вартістю 500 злотих, дійшов до висновку, що найбільше підробок виявилось серед серії “А”, коли серійний номер грошових знаків, як правило, починався з цифр 12 та 13. Для прикладу він продемонстрував банкноту серії “А” з номером 1284637, яка має відповідний штамп відділу експертизи емісійного банку. [71]

Однак методика Ч. Мільчака не може вважатися універсальною, вона придатна, очевидно, для виявлення найбільш вразливих фальшивок, про які вів мову Я. Пташинський, коли восени 1944 р. німецькі компетентні чинники після розслідування в Пйотрикуві оголосили про вилучення 500- злотових банкнот з серійними номерами, що розпочинаються з цифр 12 і 13.

Вади методики Мільчака наочно продемонстрував Л. Кокоцінський, який у своїй праці помістив справжню банкноту серії “А” з № 1281766, виготовлену в Пйотрикуві (Петрикау). [72]

Порівнюючи банкноту “А” 1284637 з банкнотою “А” 1281766, можна припустити, що вони справжні і виготовлені у Петрикау.

Щоправда, Ч. Мільчак виявив ще одну більш переконливу ідентифікаційну ознаку лондонських підробок. В обрамленні 500-златової банкноти під головою жителя Татр – “гураля”, вгорі ліворуч, є сегмент орнаменту, який у справжніх знаків порожній, а у фальшивих – заповнений. [73]

Ця ознака звичайно заслуговує на увагу дослідників, однак і вона не може претендувати на універсальність. Адже виготовлені у Петрикау банкноти могли мати певні незначні відмінності від банкнот надрукованих в інших друкарнях.

Таким чином, можна дійти до висновку, що в дослідженнях Ч. Мільчака та Л. Кокоцінського є певне раціональне зерно. Але щоб створити універсальну методику виявлення лондонських фальшивок, потрібні документальні матеріали, насамперед, про серії та номери банкнотів, виготовлених у Відні, Кракові, Варшаві та Лондоні, а можливо і в інших містах, а також їх стандартні зразки (Specimen), що зберігалися у банківських установах Рейху.

Значно легше вдається розпізнати фальшиві банкноти вартістю 100 злотих зразка 1940 р., здебільшого серії “В” та з нумерацією, яка розпочинається з цифр 05..., 06..., 07..., 09..., 10..., 12..., 15..., якщо порівняти портрет мінцмейстера Станіслава Древно на маргінесі. Найбільш характерним його елементом є “френзелек” на одязі. На фальшивих банкнотах він виконаний без крапок, на справжніх – з крапками. Окрім цього, є ще 12 інших відмінностей, здебільшого у нанесенні шрихових ліній.

Плани фальшування іноземної валюти виношували і керівники СРСР. За свідченнями колишнього резидента НКВС Орлова, який з політичних переконань залишився проживати у західному світі, Й. Сталін у 1928 р. санкціонував проведення радянськими спецслужбами операції під кодовою назвою “Фальшивки”. У даному випадку йшлося про високоякісне фальшування американської валюти на суму 10 млн доларів з метою отримання іноземних активів для успішної реалізації планів чергової сталінської п’ятирічки. [74]

Цілком вірогідно, що досягнення спеціальних лабораторій НКВС щодо фальшування валюти супротивника певним чином були використані під час Другої світової війни. 10 серпня 1942 р. рада правління імперських кредитних кас ознайомила з відомостями про перші підробки білетів імперських кредитних кас вартістю 1 рейхсмарка, які знайшли у російських агентів – парашутистів. Підкреслено, що вказані фальшивки надзвичайно високої якості і їх в обігу практично неможливо виявити. [75]

Таким чином, фашистська Німеччина добилась помітних успіхів у фальшуванні грошових знаків антигітлерівської коаліції, що було викликано наступними причинами:

- 1) розквіту фальшивомонетництва сприяв науково-технічний прогрес, поштовх якому дала Друга світова війна (до виготовлення фальшивок гітлерівці залучили відомих вчених різних галузей);
- 2) фальшивомонетники отримали від держави сучасне поліграфічне обладнання, фарби, папір й інші матеріали, необхідні для виготовлення фальшивок;
- 3) можливістю максимального використання людського фактору з числа ув’язнених концтаборів, зокрема їх фахового потенціалу, мистецьких здібностей і т. і., адже ціною їх праці було життя.

Радянськими дослідниками випуск грошових знаків Київського емісійного банку з дизайном близьким до радянських грошових знаків був помилково сприйнятий як намагання гітлерівців фальшувати радянську валюту.

Незважаючи на те, що діяльність країн антигітлерівської коаліції на ниві фальшивомонетництва не набула тієї масштабності, як в Рейху, деякі їх операції, зокрема щодо розповсюдження фальшивих продуктових карток, талонів на пальне тощо, також можна вважати хрестоматійними.

¹ Польской Г. Н. Рыцари фальшивых банкнот / Георгий Польской. – М.: “Юридическая литература”, 1982. – (176 с.) – С. 155–156.

² Пономарьов В. Т. Таємниці фальшивих грошей: учора, сьогодні, завтра / Володимир Тихонович Пономарьов. – Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2006. – (287 с.) – С. 286–287.

³ Польской Г. Н. Рыцари фальшивых банкнот, с. 158.

⁴ Bono De. Die Vorbereitungen und die ersten Operationen zur Eroberung Abessinien / De Bono.– München: Beck, 1936. – (214 s.) – S. 171–172.

- ⁵ “Поділля”. – № 32. – 19 (6) квітня 1918.
- ⁶ *Рябченко П. Ф.* Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1999). – Т. 2. Боны Украины / П. Ф. Рябченко, В. И. Бутко. – К.: “Логос”, 1999. – (416 с.: ил.) – С. 9.
- ⁷ *Мальшиев А.* Бумажные денежные знаки России и СССР / А. Мальшиев, В. Таранков, И. Смиранный. – М.: Финансы и статистика, 1991. – (496 с.: ил.) – С. 190; *Мирский Д.* Титулованные фальшивомонетки / Д. Мирский // Наука и жизнь. – № 10. – 1969. – С. 55–56.
- ⁸ *Mader Julius.* Der Banditenschatz / Julius Mader. – Berlin: Verlag der Nation, 1973. – (311 s.) – S. 68–71.
- ⁹ *Сенкевич Д.* Государственные денежные эмиссии СССР 1923–1961 гг. / Д. Сенкевич // Советский коллекционер. – № 6 – М., 1968. – С. 115.
- ¹⁰ *Щелоков А.А.* Энциклопедия коллекционера. Увлекательное путешествие в мир фактов, легенд, открытий / А. А. Щелоков. – М.: “ЭКСМО”, 2007. – (626 с.) – С. 349.
- ¹¹ *Пасюк І. М.* Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу / Ігор Пасюк. – Луцьк: “Твердиня”, 2008. – (140 с.) – С. 79.
- ¹² Экономические диверсии. Портал “Русские монеты” // [ru coin/forgery/30-71k](http://ru.coin/forgery/30-71k)
- ¹³ *Букин С.* “Последняя жертва”. Возможно ли сегодня повторение денежной реформы 1947 года / С. Букин // Труд. – 26.06.1990.
- ¹⁴ *Щелоков А. А.* Энциклопедия коллекционера, с. 348.
- ¹⁵ *Walz Karlheinz.* Falschgeld. Spannendes und Kriminalistisches Ernstes und Amüsantes aus der Welt der Geldfalscher / Karlheinz Walz. – Regenstauf: H. Gietl Verlag & Publikationsservice GmbH, 1999. – (176 s.) – S. 78–79.
- ¹⁶ *Auckland R. G.* (compiled) British Black Propaganda to Germany 1941–1945 / R.. G. Auckland. – 2 ed. – Paperback Psywar Society, 1989. – (32 p.) – P. 31–32.
- ¹⁷ Там само, с. 32.
- ¹⁸ *Кингстон-Мак Клори Э. Дж.* Руководство войной. Анализ роли политического руководства и высшего военного командования / Дж. Э. Кингстон-Мак Клори. – М.: Изд. иностр. литературы, 1957. – (344 с.) – С. 152.
- ¹⁹ *Walz Karlheinz.* Falschgeld, s. 76–78.
- ²⁰ *Хаген В.* Фальшивомонетки Третьего рейха. Операция “Бернхард” / Вальтер Хаген [Пер. с нем. Чупров Ю. Д., Лемехов О. И.] – М.: Вече, 2004. – 368 с.
- ²¹ *Шеленберг В.* Секретная служба Гитлера / Вальтер Шеленберг. – К.: “Доверие”, 1991. – (216 с.) – С. 178–180.
- ²² *Wires Richard.* The Cicero Spy Affair: German Access to British Secrets in Word War II. Perspectives on Intelligence History / Richard Wires. – Westport Greenwood Publishing Group Inc., 1999. – (265 p.) – P. 85–96.
- ²³ *Philipson F.* Currency at War / F. Philipson // I.B.N.S. Journal. – Volume 21. – № 3. – 1982. – P. 85.
- ²⁴ *Эдель П.* Когда речь идет о моей жизни. (Моя история) / Петер Эдель [Пер. с нем. Е. Е. Михелевич и Л. И. Щербакова]. – М.: Прогресс, 1983. – 280 с.
- ²⁵ *Burger Adolf.* Unternehmen Bernhard: die Fälscherwerkstatt im KZ Sachsenhausen / Adolf Burger. – Berlin: Editino Hentrich, 1992. – 244 s.
- ²⁶ *Walz Karlheinz.* Falschgeld, s. 79–80.
- ²⁷ *Caspar Helmut* Blüten für Hitlers Krieg / Helmut Caspar // Münzen und Papiergeld. – Juli-August, 2006. – S. 134.

²⁸ *Feller Steven A.* Operation Bernhard: The Ultimate Counterfeiting Scheme / Steven A. Feller, Charles E. Hamilton // *The Numismatist*. – Vol. 98. – № 9. – September 1985. – P. 1766–1772.

²⁹ *Philipson F.* Currency at War, p. 85–86.

³⁰ *Вермуш Г.* Аферы с фальшивыми деньгами / Гюнтер. Вермуш [Перевод с нем. Н. В. Вардуля]. – М.: Международные отношения, 1990. – (211 с.) – 173.

³¹ *Campbell Lance K.* Operation Bernhard: is it or isn't it? / Lance K Campbell // *International Bank Note Society Journal*. – Vol. 31. – № 1. – 1992. – P. 20–22.

³² *Philipson F.* Currency at War, p. 86.

³³ *Mader Julius.* Der Banditenschatz, s. 68–71.

³⁴ *Walz Karlheinz.* Falschgeld, s. 130.

³⁵ *Вермуш Г.* Аферы с фальшивыми деньгами, с. 173.

³⁶ *Walz Karlheinz.* Falschgeld, s. 131.

³⁷ Там само, с. 131.

³⁸ *Низовский А. Ю.* Сокровища Третьего рейха / Андрей Низовский. – М.: “Вече”. – (288 с.) – С. 84–85.

³⁹ ГДА СБ України, м. Тернопіль. – Спр. 2060. – Арк. 227; Спр. 10860-П. – Арк. 27–30.

⁴⁰ *Санников Г.* Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине / Георгий Санников. – М.: “ОЛМА-ПРЕСС”, 2002. – (512 с.: ил.) – С. 225; *Судоплатов П.* Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы / Павел Судоплатов. – М.: “ОЛМА-ПРЕСС”, 1999. – (688 с.: ил.) – С. 420–422.

⁴¹ Архів Джона Семенюка, Бруклін, США.

⁴² Нюрнбергский процесс. – Т. II. Преступления против мира / [Общ. ред. Р. А. Руденко]. – М.: Изд. юридич. литературы, 1958. – (864 с.) – С. 23–40.

⁴³ *Клименко О.* Грошова реформа 1922–1924 рр. в СРСР і надзвичайні заходи правоохоронних органів щодо боротьби з фальшивомонетництвом / О. Клименко // *Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності. Збірник наукових матеріалів 2-ї та 3-ї науково-практичних конференцій ТАНГ*. – Тернопіль: “Наукова думка”, 2001. – С. 21–23.

⁴⁴ *Peplowski A.* Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939 / A. Peplowski. – Warszawa: “Gryf”, 1996. – (416 s.) – S. 400.

⁴⁵ *Сенкевич Д.* Государственные денежные эмиссии СССР 1923–1961 гг., с. 115; *Коняев А. Е.* Влияние государственной идеологии СССР сталинской эпохи на дизайн бумажных дензнаков 1925–1947 гг. / А. Е. Коняев // *Ярославский педагогический вестник*. – № 3. – 2006. – С. 4.

⁴⁶ *Schöne M. H.* Der Rubel rolte...nicht! Die geplanten Banknoten für das “Unternehmen Barbarossa von 1941” / M. H. Schöne // *Der Geldscheinsammler*. – № 6. – 2001. – S. 19–21.

⁴⁷ Там само, с. 19–21.

⁴⁸ *Skubiszewski K.* Currency in Occupied Territory and the Law of War / K. Skubiszewski // *Jahbuch für Internationale Recht*. – Göttingen, 1961. – P. 162–192.

⁴⁹ Кредитно-финансовая система СССР. К 50-летию Великой Октябрьской революции / [ред. А. А. Посконов]. – М.: “Финансы”, 1967. – (319 с.) – С. 57.

⁵⁰ Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 4372, оп. 94, спр. 115, арк. 7–11; ф. 4372, оп. 95, спр. 168, арк. 17–19.

⁵¹ РГАЭ, ф. 7733, оп. 32, спр. 282, арк. 14–15.

⁵² *Гнатишак М.* Гроші України / Микола Гнатишак. – Клівленд (Огайо), 1974. – (365 с.) – С. 133.

- ⁵³ РГАЭ, ф. 7733, оп. 36, спр. 2530, арк. 56.
- ⁵⁴ *Katkov Vladimir. Soviet economy 1940–1965 / Vladimir Katkov.* – Baltimore: Dangary Pub. Co., 1961. – (559 p.) – P. 92.
- ⁵⁵ РГАЭ, ф. 7733, оп. 36, спр. 2272, арк. 172–197; спр. 1869, арк. 39–77.
- ⁵⁶ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5446, оп. 50, спр. 3622, арк. 78–83.
- ⁵⁷ РГАЭ, ф. 7733, оп. 36, спр. 2959, арк. 14.
- ⁵⁸ *Чуднов И. А. Денежная реформа 1947 г. глазами современников / И. А. Чуднов // Социологические исследования.* – 1994. – № 2. – С. 99–101.
- ⁵⁹ РГАЭ, ф. 7733, оп. 32, спр. 282, арк. 13.
- ⁶⁰ Бундесархив, Берлин (BA Berlin), R 29/425, ТАО 8/42 vom 19.01.1942.
- ⁶¹ *Söllner G. Catalogo della Carta-moneda d'occupazione e di liberazione dei partegiani e dei campi di Prigionia (Seconda Guerra Mondiale) / Gaston.Söllner–Cesare Bobba.* – Editore Asti, 1974. – (88 p.) – S. 37.
- ⁶² BA Berlin, R29/262, Mitteilung der Deutschen Reichsbank vom 26. Oktober 1944, wiedergegeben in ТАО 94/44 vom 8.11.1944.
- ⁶³ BA Berlin, R29/262, Mitteilung der Deutschen Reichsbank vom 14. November 1944, wiedergegeben in ТАО 97/44 vom 22.11.1944.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ *Mehlhausen W. Falschgeld als waffeim zweiten weltkrieg / W. Mehlhausen // Der Geldschein sammler.* – September 2001. – S. 15–17.
- ⁶⁶ *Kokocinski L. Pieniãdz papierowy na ziemiach polskich / Lech Kokocinski* – Warszawa, 1996. – (198 s.) – S. 149.
- ⁶⁷ Там само, с. 150.
- ⁶⁸ Там само, с. 150.
- ⁶⁹ Там само, с. 150.
- ⁷⁰ *Ptaszyński J. Pieniãdze spadają z nieba [на правах рукопису].* – 3 s.; *Czerski M. Produkcja banknotów przez Związek Walki Zbrojnej i Armię Krajową / M. Czerski // Biuletyn Numizmatyczny.* – № 10–12, 1989. – S. 3–9.
- ⁷¹ *Milczak Cz. Katalog polskich pieniãdzy papierowych od 1794 / Cz. Milczak.* – II wyd. – Warszawa, 2005. – (546 s.) – S. 256.
- ⁷² *Kokocinski L. Pieniãdz papierowy na ziemiach polskich,* s. 151.
- ⁷³ *Milczak Cz. Katalog polskich pieniãdzy papierowych od 1794,* s. 257.
- ⁷⁴ Экономические диверсии. Портал “Русские монеты” // [ru coin/forgery/30-71k](http://ru.coin/forgery/30-71k); Орлов А. Тайная история сталинских преступлений / А. Орлов. – М.: Астор, 1991. – 352 с.
- ⁷⁵ BA Berlin, R 29/1, Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 10. 08.1942.

В статье раскрыта роль фальшивых денежных знаков в экономическом, идеологическом противостоянии коалиций в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: бонистика; военные деньги; фальсификация денежных знаков.

The article reveals the role of the false banknotes and money imitations as an effective means of economic, political and psychological struggle during World War II.

Keywords: bonistics; military money; counterfeiting of money documents.

УДК 930.25(477)(051)“1947/1990”

М. В. КОВТУН*

**“АРХІВИ УКРАЇНИ”: ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ТА
ФУНКЦІОНУВАННЯ ДРУКОВАНОГО ВИДАННЯ****(1947 – початок 1990-х рр.)**

Розглядаються проблеми створення журналу, його історія, зміст, особливості та недоліки. Значну увагу приділено роботі редколегій та редакцій журналу.

Ключові слова: Науково-інформаційний бюлетень; “Архіви України”; редакційна колегія; редакція; тематика публікацій; рубрика.

Видання галузевого періодичного друкованого органу Архівного управління МВС УРСР планувалося відразу після повернення у визволений від німецько-фашистських загарбників Київ. “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР” започаткований згідно з наказом міністра внутрішніх справ Української РСР генерал-лейтенанта Строчака від 14 травня 1946 р.¹ з метою допомоги архівним органам України у виконанні поставлених завдань та обміну досвідом роботи державних архівів УРСР. Проект Постанови ЦК КП(б)У про видання журналу “Архіви України” було прийнято ще в серпні 1945 р.² Згідно з цим документом, Архівному управлінню НКВС УРСР дозволялось видання “Архівів України” як публікаторсько-джерелознавчого журналу, а також встановлювалася періодичність (4 номери на рік) – обсягом 10–12 друкованих аркушів. В основу нового видання пропонувалось покласти публікації та огляди документальних матеріалів з історії України, що сприяють розвитку історичної науки. До складу першої редакційної колегії “Архівів України” увійшли Д. З. Мануїльський, М. М. Петровський, Ф. Ф. Еневич, В. І. Стрельський, Ф. П. Шевченко. Відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, Укрдержвидаву та редакційній колегії журналу було доручено надати до 1 вересня 1945 р. план, штат і кошторис видання. Друк видання “Архіви України” покладався на Укрдержвидав.

Вже у вересні 1945 р. Архівним управлінням НКВС УРСР було подано перелік розроблених і розроблюваних тем на підставі архівної інформації для перших номерів журналу, а також обіцяно розробити 5-річний перспективний план публікацій документів у журналі “Архіви України”.³

Видання фігурувало у 5-річному плані підготовки документальних збірників Управління ДА МВС УРСР⁴, у списку видань архівних органів України за 1924–1947 р.⁵, де вказувалось про друк у бюлетені статей про

* *Ковтун Марина Вікторівна* – старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

результати науково-дослідної роботи архівних установ, використання архівної інформації державних архівів УРСР, рецензій та хроніки.

Робота над першим номером “Науково-інформаційного бюлетеня” розпочалася у 1946 р. під керівництвом тодішніх начальника Архівного управління П. П. Гудзенка, його заступника П. І. Павлюка і начальника науково-видавничого відділу Ф. П. Шевченка.

Перше число галузевого журналу під назвою “Науково-інформаційний бюлетень” Архівного управління МВС УРСР, підготовлене науковими працівниками Управління та Центрального історичного архіву, через матеріальні труднощі повоєнного часу і брак кваліфікованих фахівців побачило світ лише в листопаді 1947 р. у Києві: його випустила друкарня Міністерства внутрішніх справ накладом 250 примірників. Журнал обсягом 50 сторінок складала 10 наукових статей, тематику яких визначав вступ у його першому номері. При цьому рубрики в журналі (окрім “Рецензії” та “Хроніки”) не виділялися.

Неодноразово порушувалися питання про причини запізнення випуску видання. Зокрема, 27 січня 1948 р. на нараді у заступника начальника Архівного управління МВС УРСР П. І. Павлюка обговорювалися питання створення спеціальної редакційної колегії, яка на належному рівні зможе забезпечити випуск “Бюлетеня”, труднощі з надходженням статей, які членам редколегії часто доводилося докорінно “перероблювати”, а іноді й писати. “Невиконання плану, написання статей авторами, що неоднократно їх змінювали”⁶, – головна причина того, що випуск “Бюлетеня” запізнювався (Лановий). Мацай відзначав, що “з бюлетнем справи погані із-за авторів, які невчасно подають до Науково-видавничого відділу статті. На його думку, необхідно зробити так, щоб автори статей розглядали свою участь у бюлетені не як приватну справу – хочу напишу статтю, хочу ні, – а як справу планову, цілком обов’язкову. Він пропонував ввести підготовку статей до бюлетеня у квартальний план роботи відповідних відділів Архівного управління”⁷. П. І. Павлюк говорив про слабкість контролю з боку начальників відділів, наводячи наступний приклад: “Уже два тижні пишеться стаття, яка повинна була бути написана Мацаєм за три-чотири дні, і це тому, що немає контролю з боку начальника Науково-видавничого відділу”⁸. Проблеми були і з видавництвом, оскільки друкарня Міністерства внутрішніх справ не мала кваліфікованих працівників⁹.

Своєрідну програму діяльності нового часопису було викладено у його першому числі. Провідними публікаціями мали стати “...основні накази й розпорядження МВС СРСР, УРСР, Архівного управління МВС УРСР з архівної справи, підсумки роботи архівних органів і завдання на окремі періоди, правила, методичні інструкції й статті з теорії та практики архівної справи, статті з археографії й про використання архівних документів, короткі рецензії й повідомлення з бібліографії, повідомлення

про хід підготовки кадрів і роботу кафедри архівознавства при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, хроніка роботи архівних органів УРСР тощо”¹⁰.

Для забезпечення високоякісного і систематичного виходу “Науково-інформаційного бюлетеня” 22 квітня 1948 р. було затверджено першу редакційну колегію у такому складі: П. І. Павлюк (редактор), В. І. Шелудченко (заступник редактора), Я. І. Лановий (відповідальний секретар), А. Й. Грінберг, Л. М. Отліванова, М. А. Варшавчик¹¹.

Архівне управління МВС УРСР зверталось з проханням до всіх начальників архівних відділів, директорів центральних і обласних архівів та їх філіалів систематично надсилати матеріали до бюлетеня, а також свої зауваження й побажання щодо його змісту й періодичності виходу¹². Наприклад, у розпорядженні № 6/7/2228 від 11 вересня 1948 р. заступник начальника Архівного управління МВС УРСР П. І. Павлюк звертався з проханням до начальників архівних відділів УМВС та директорів центральних державних архівів написати хронікальну, не більше машинописної сторінки, замітку в Науково-інформаційний бюлетень про те, як вони відсвяткували 30-річчя Ленінського декрету¹³. Він наголошував, що в бюлетень може писати статті кожен співробітник відділу і архіву з найрізноманітніших питань теорії і практики архівної справи, ділитися досвідом своєї роботи і роботи архіву, писати про те, як він підвищує свою кваліфікацію та ідейно-політичний рівень тощо.”¹⁴

У перших двох номерах бюлетеня надруковано статті науково-керівних працівників Архівного управління та державних архівів про стан і перспективи розвитку архівної справи. Третій номер, робота з видання якого затрималась, “у чому вина не лише авторів, що не підготували вчасно статті, а й відділу, що не проявив достатнього контролю”¹⁵, повністю присвячено 30-м роковинам підписання В. І. Леніним декрету “Про реорганізацію і централізацію архівної справи”. Авторами перших публікацій стали Я. Лановий, В. Шелудченко, Л. Отліванова, В. Коновалова, А. Грінберг, О. Мацай, М. Варшавчик, І. Бутич, а також співробітники кафедри архівознавства Київського державного університету¹⁶.

У бюлетені докладно розповідається про хід виконання наукової систематизації документів та комплектування ними архівів (адже треба було зібрати, правильно розмістити по архівах і привести до ладу вивезені або залишені гітлерівцями в хаотичному стані документи), що мало особливо велике значення у післявоєнний період¹⁷.

У перші роки “Науково-інформаційний бюлетень” виходив не періодично: 1–2 рази на рік, з 1951 р. – тричі, а у 1958–1959 рр. – чотири рази на рік. З березня 1960 р. бюлетень став передплатним виданням, почав виходити 6 разів на рік обсягом 6 друкованих аркушів. Тираж його був обмеженим (загалом 250–300 примірників), а тому розсилався архівним установам¹⁸. Зокрема, згідно з наказом, у 1951 р. за вказівкою началь-

ника Науково-видавничого відділу Архівного управління МВС УРСР В. І. Шелудченка “Науково-інформаційний бюлетень” № 2 (9) розсилався Головному Архівному управлінню МВС СРСР (10 екземплярів), МВС УРСР (6), ЦДАЖР УРСР (5), ЦДІА УРСР (5), ЦФФКА УРСР (2), філіалу ЦДАЖР УРСР у м. Харкові (2), філіалу ЦДАЖР УРСР у м. Львові (4), облдержархівам по 3 примірники (75), архівним відділам по 2 (50), начальникам УМВС УРСР по 1 примірнику (25), архівним управлінням союзних республік по 1 примірнику (14), начальникам відділів Архівного управління МВС УРСР (10), резерв Архівного управління (35), філіалам облдержархівів (7) з проханням організувати обговорення статей бюлетеня з науковими співробітниками, а також надсилати матеріали для наступних номерів бюлетеня з теорії та практики архівної справи, виконання завдань та конкретних планів архівних органів, про досвід роботи, роботу з підвищення кваліфікації співробітників, організацію і хід соціалістичного змагання, розробку тематики наукової роботи та її здійснення, історії установ, матеріали для хроніки, у яких відображати повсякденне життя держархіву (архівного відділу) та інші питання¹⁹.

Протягом 1947–1955 рр. було видано 22 номери бюлетеня, на сторінках якого висвітлювалися актуальні питання діяльності архівних установ. Увага приділялася методиці упорядкування документів, комплектуванню, обліку, експертизі, публікації та використанню документів. Слід зазначити, що впродовж 1949–1957 рр. бюлетень видавався російською мовою.

Видання спочатку не мало сталих рубрик (розділів). Матеріали, що друкувалися, здебільшого містилися в наступних рубриках: “Статті”, “Критика і бібліографія”, “Хроніка”. Деякі номери мали “Консультації”, “Запитання та відповіді”, “Архіви за кордоном”. У 1958 р. з’явилися розділи “Обмін досвідом”, “Документи”, “Огляд літератури і джерел”. Проте збільшення обсягу й урізноманітнення тематики бюлетеня не впливало на його призначення – він не поширювався за межі діяльності архівних установ.

Провідною тематикою видання спочатку було упорядкування документів. Після 1950 р., коли в основному було завершено приведення в належний стан архівних фондів, почали з’являтися статті про організацію роботи в міських, районних і відомчих архівах, а також публікації з історії установ. Збільшилася кількість матеріалів, у яких порушувалися актуальні питання використання документів. Систематично вміщувалися офіційні документи і хроніка.

На науково-методичній нараді наукових співробітників архівного відділу УМВС і Полтавського облдержархіву, що відбулася 9 липня 1951 р., з доповідями щодо Науково-інформаційного бюлетеня виступили О. Березина, І. Ткаченко, А. Момонт, Г. Неклеса та інші. “Більшість статей бюлетеня значно допомагають у роботі, дають деякі методичні

вказівки, але необхідно висвітлювати досвід роботи кращих архівів, ділитися досвідом роботи, більше уваги приділяти науково-технічній обробці документів, однак про це нічого не сказано”, – зауважила у своєму виступі О. Березина. І. Ткаченко відзначив, що “перші бюлетені за якістю не зрівняти з останнім, який вийшов у 1951 році, оскільки у ньому висвітлено низку питань з упорядкування, зберігання, експертизи та багато інших питань, корисних при роботі архівів, а недоліком є те, що немає методичних вказівок з планування, звітності, методичних складань заголовків у держархівах тощо”²⁰. Про цінність уміщених у бюлетенях статей говорила Брусилова. На її думку, необхідно, щоб у статтях про недоліки в роботі давались конкретні вказівки про те, як їх позбавитись²¹. Великим недоліком бюлетеня було визнано брак методичних публікацій. “Статті пишуться про те, що робиться, а що ні, а як саме, як що робиться, яким шляхом окремі архіви отримали успіх, бюлетень не пише”, – відзначив Г. Неклеса. У результаті обговорення змісту статей “Науково-інформаційного бюлетеня” МВС УРСР ухвалено: “Просити редакцію більше розміщувати матеріалу з науково-методичної роботи, та контролювати, щоб бюлетень виходив планово, хоча б раз у квартал”²².

На початку 1950-х рр. відбулися зміни у складі редколегії. У зв’язку з переходом на іншу роботу новим членом редколегії замість М. А. Варшавчика у 1952 р. став колишній директор ЦДІА УРСР І. П. Олійник,²³ який із серпня 1954 р. став відповідальним редактором бюлетеня.²⁴ Заступником головного редактора замість В. І. Шелудченка було призначено старшого наукового співробітника Архівного управління А. В. Бондаревського, а колишнього заступника начальника Архівного управління П. І. Павлюка було виключено зі складу редколегії у зв’язку з переходом на іншу роботу²⁵.

Видання було цікавим для архівних відділів областей колишніх союзних республік. За його зразком аналогічний бюлетень хотіли створити у Ростовській області. У ЦДАВО України зберігається лист начальника архівного відділу УМВС Ростовської області Валаєва до С. Пількевича з проханням допомогти створити аналогічний бюлетень в Ростовській області²⁶. Валаєв цікавився, чи існує положення про випуск бюлетеня, ким воно складається і затверджується, чи можна вислати копію такого положення у Ростов та ким підбиралась і затверджувалась редакційна колегія журналу. Він просив надіслати всі номери журналу з часу його випуску. Задля подальшого обміну досвідом з архівами УРСР, начальник архівного відділу УМВС Курської області Єфремова також просила дозволу на отримання науково-інформаційних бюлетенів, ознайомивши з ними співробітників у ЦДАЖР у м. Харкові та ДА Харківської області у грудні 1953 р.²⁷ Колектив співробітників Центрдержархіву РСФСР Далекого Сходу також неодноразово звертався з проханням надіслати по одному примірнику видання № 1 по 14, оскільки “він являється цінним

виданням службового користування та містить ряд цікавих статей, що узагальнюють досвід роботи архівних органів²⁸.

Науково-інформаційний бюлетень помітно виділявся серед інших інформаційних бюлетенів, які видавалися архівними установами союзних республік, про що свідчать позитивні рецензії у різних виданнях, починаючи від 1956 р.²⁹.

Від 1957 р. запроваджено нові рубрики: “Статті та повідомлення”, “Обмін досвідом”, “Архіви за кордоном”. Це свідчило, що видання розширювало коло читачів, зростав його авторський колектив, підвищувався науковий рівень публікацій, зростав попит на нього як серед архівістів, так і наукової громадськості. Наступного року з’явилися такі нові рубрики: “Документи”, “Огляд літератури та джерел”, “Хроніка”, “Консультації”, “Запитання і відповіді”, головне місце серед яких посідала рубрика “Обмін досвідом”. У цьому розділі містилась велика кількість матеріалів з основних питань роботи архівних установ: комплектування державних архівів, облік і фондування, експертиза цінності документів, створення науково-довідкового апарату в архівах, використання документів та ін. Цікавими і цінними є розділи “Документи” й “Огляд літератури і джерел”, що ведуться систематично із номера в номер. А ось рубрика “Архіви за кордоном” з’являлася не регулярно: перша – у 1957 р. в №№ 27 і 29, наступна лише – з № 41. Інформативною є рубрика “Хроніка”. Цінну інформацію подає постійна рубрика бюлетеня “Нові надходження”, що є істотним додатком до путівників, бо містить дані про чергове поповнення архівів документами. Активніше включатися в розробку теоретичних питань архівної справи пропонували кафедри архівознавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка П. П. Гудзенко і Є. П. Шаталіна³⁰.

У 1958 р. сталися кардинальні зміни у складі редакційної колегії “Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР”, оскільки частина її членів у зв’язку з переходом на іншу роботу вибула. Головним редактором став начальник науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР І. Л. Бутич, його заступником – начальник ЦДІА УРСР у м. Києві М. І. Тесленко, секретарем – П. В. Замковий. Крім них, до складу редколегії увійшли: начальник науково-методичного відділу С. П. Майборода, начальник архівного відділу УМВС Київської області Г. П. Неклеса, начальник організаційно-інспекторського відділу Архівного управління МВС УРСР Л. М. Отліванова, начальник ЦДАКФФД УРСР Г. С. Пшеничний, начальник відділу використання Архівного управління МВС УРСР Г. Я. Сергієнко, завідувач кафедри архівознавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка В. І. Стрельський, старший науковий співробітник Архівного управління МВС УРСР Н. П. Яромилицька³¹. У 1960 р. були змінені відповідальний секретар редколегії, а також її члени. Згідно з

наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, відповідальним секретарем став В. В. Кузьменко³².

Про недоліки, які мали місце в бюлетені протягом 1950-х рр., писав начальник науково-публікаторського відділу Архівного управління, а пізніше його головний редактор І. Бутич. “Насамперед, мало приділяється уваги проблемним питанням архівознавства, археографії та інших історичних дисциплін, публікації статей про стан і роботу міських, районних та відомчих архівів; недостатньо висвітлюється організація методичної роботи, рідко друкуються матеріали про наукові та методичні наради і наукові ради; відсутність у бюлетені такого важливого розділу, як консультації; а також по суті не ведеться перспективне планування статей; портфель бюлетеня бідний, не можна назвати згуртованим і авторський колектив; різкого покращання потребує і типографське оформлення бюлетеня”³³. Великою проблемою, як зазначав І. Л. Бутич, є відсутність власної друкарні, що затримує вихід видань, у тому числі “Науково-інформаційного бюлетеня”, який по півроку лежить у друкарні Міністерства внутрішніх справ УРСР.³⁴ Враховуючи наявність серйозних недоліків, він визначив заходи, які вживаються щодо перебудови роботи “Науково-інформаційного бюлетеня”: “На сторінках бюлетеня систематично висвітлювати стан і роботу міських, районних та відомчих архівів; публікувати статті, в яких узагальнюється досвід роботи з упорядкування документальних матеріалів, комплектування, обліку та експертизи; у кожному номері вміщувати статті з історії архівної справи, історії установ, друкувати рецензії на збірники документів і матеріалів, критико-бібліографічні статті, що підбивають стан і розвиток археографічної та архівознавчої науки в радянських і зарубіжних архівах, адже наше завдання – перетворити бюлетень у бойовий орган архівних установ, в організатора обговорення і розв’язання найважливіших теоретичних і практичних питань архівної роботи”³⁵. І. Л. Бутич зазначав, що справитися з поставленими перед “Науково-інформаційним бюлетнем” завданнями можна лише маючи активну підтримку з боку працівників архівних установ, враховуючи критичні зауваження і запити працівників державних і відомчих архівів редколегією, а також підтримуючи зв’язки з науковою громадськістю.

Коло питань, які висвітлювалися на сторінках бюлетеня, було все ще обмеженим. Тому 26 лютого 1960 р. Архівне управління МВС УРСР видало наказ “Про поліпшення видання “Науково-інформаційного бюлетеня”, в якому вказувалося на необхідність приділяти більше уваги публікації науково-методичних статей, висвітленню питань поточного діловодства в установах, організації належних умов зберігання документів у відомчих архівах і т. ін.³⁶ З березня 1960 р. “Науково-інформаційний бюлетень” Архівного управління МВС УРСР став передплатним виданням і почав видаватися 6 разів на рік обсягом 6 друкованих аркушів.

Поліпшився зміст і поліграфічне оформлення видання. Зростав наклад бюлетеня: з 1200 примірників у 1958–1959 рр. до 6300 примірників у 1960 р., та 16400 у 1966 р.

У зв'язку з передачею в 1960 р. архівних установ республіки із системи МВС УРСР у відання Архівного управління при Раді Міністрів УРСР “Науково-інформаційний бюлетень” став його органом. Підпорядкування Архівного управління Раді Міністрів УРСР сприяло поліпшенню стану архівної справи в республіці, що позначилося й на його друкованому органі. Урізноманітнілась тематика публікацій, поступово зростав науково-теоретичний рівень бюлетеня. Постановою колегії Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі від 2 квітня 1964 року він був перейменований у науково-інформаційний бюлетень “Архіви України”³⁷, і починаючи від № 3–4 за 1965 р. видавався під цією назвою. Слід зазначити, що цей крок став результатом неодноразового обговорення питання про перетворення “Науково-інформаційного бюлетеня” на журнал на засіданнях Наукової Ради Архівного управління МВС УРСР³⁸. Наприклад, на засіданні 28 жовтня 1958 р. А. Й. Грінберг наголосив на необхідності порушити питання про розширення Науково-інформаційного бюлетеня та перетворення його в журнал³⁹. М. Рубач, А. Грінберг, С. Гудзенко, Ф. Шевченко у своїх виступах підтримали цю ідею. Таким чином, у 1958 р. головою Наукової ради С. Пількевичем було схвалено пропозицію про перетворення “Науково-інформаційного бюлетеня” в архівознавчий журнал та його регулярне видання, “зважаючи на те, що він почав виходити з 1946 р. і за своїм змістом і обсягом переріс межі бюлетеня”⁴⁰.

За активну участь у роботі “Науково-інформаційного бюлетеня”, його розповсюдження і популяризацію, за організацію кореспонденції і особисту участь згідно з Наказами начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 30 листопада 1960 р. та 3 грудня 1960 р. було премійовано наступних працівників архівних установ УРСР: В. Д. Смальченка, А. Д. Бачинського, В. П. Деркач, Г. П. Романія, Ф. П. Спірідонова, Є. П. Шаталіну, І. В. Гарнагу, В. І. Гриценко, Е. А. Дубилевського, П. В. Кашевського, М. В. Козлову, Б. Д. Нененка, Д. В. Шміна, В. І. Нечая⁴¹.

У 1964 р. знову сталися зміни у складі редакційної колегії. Головним редактором залишався І. Л. Бутич, відповідальним секретарем став Б. В. Гордієнко. Також до складу редколегії увійшли: П. П. Гудзенко, Л. В. Гусєва, А. М. Катренко, В. С. Коновалова, М. О. Місерман, Л. М. Отліванова, Г. С. Пшеничний, Г. С. Рибалка, Г. С. Сизоненко, В. І. Стрельський, М. І. Тесленко, Є. П. Шаталіна, Д. С. Щедріна⁴².

Важливою віхою на шляху дальшого поліпшення діяльності “Архівів України” став критичний аналіз його роботи за період з 1960 р. по 1965 р. на колегії Архівного управління при Раді Міністрів УРСР у трав-

ні 1965 р.⁴³ Відзначаючи здобутки бюлетеня, який набув значення корисного методичного посібника у повсякденній роботі працівників державних архівних установ і відомчих архівів, на колегії було вказано й на недоліки. Зокрема, йшлося про недостатню увагу редколегії і редакції до підготовки теоретичних статей з провідних питань архівознавства, відсутність інформації і узагальнюючих статей про досягнення архівістів союзних республік, стан архівної справи за кордоном, слабкі зв'язки редколегії і редакції з працівниками районних, міських та відомчих архівів⁴⁴.

Колегія постановила: зобов'язати редколегію усунути виявлені недоліки з організації роботи науково-інформаційного бюлетеня “Архіви України”, зосередивши головну увагу на висвітленні найважливіших проблем архівознавства, забезпечити високий науково-теоретичний рівень матеріалів, які публікуються, ширше критикувати недоліки роботи архівних установ, удосконалювати роботу з авторами, особливо з авторами областей і районів республіки; звернути особливу увагу редколегії на широке висвітлення на сторінках бюлетеня питань підготовки кадрів; запропонувати всім працівникам архівів України проявити більше активності й ініціативи у підготовці для бюлетеня найважливіших проблемних статей за профілем своєї роботи, з основних питань архівної справи, активніше допомагати редколегії бюлетеня у зборі таких матеріалів через відомства, установи та організації; вважати за доцільне приділити більше уваги таким розділам бюлетеня, як “Документи” і “Повідомлення”, в яких подавати нові і цікаві документи, повідомлення з питань архівознавства, діловодства, спеціальних історичних дисциплін, а також питань історії України; залучити вчених-істориків до обговорення на сторінках бюлетеня питань створення і удосконалення науково-довідкового апарату, комплектування державних архівів документами, експертизи їх цінності та ін. Тоді ж було ухвалено рішення про створення робочої групи редакції, яка функціонувала при науково-видавничому відділі Архівного управління УРСР⁴⁵.

За період з 1960 по 1966 рр. вийшло 42 номери “Архівів України”, в яких було вміщено понад 1550 матеріалів – 451 стаття й повідомлення, 89 публікацій, які налічують 628 документів, 84 огляди літератури й джерел, 246 рецензій і нотаток про книги, 47 інформацій про нові надходження документів у державні архіви⁴⁶. У цей період на сторінках бюлетеня друкувалися статті про найважливіші рішення партійних і радянських органів та завдання істориків-архівістів республіки, які впливали з цих рішень, публікувалися статті про підсумки діяльності архівних установ Української РСР.

Якщо до 1959 р. “Науково-інформаційний бюлетень” був суто відомчим виданням і виходив у міру надходження матеріалів і розсилався тільки архівним установам, то з 1960 р. “Архіви України” отримували

співробітники не лише архівних, але й інших науково-дослідних установ, викладачі вузів і середніх навчальних закладів, зокрема шкіл, працівники бібліотек, музеїв. Чимало співробітників цих установ і закладів стали постійними дописувачами, що сприяло підвищенню наукового рівня видання.

Протягом 1960–1970 рр. було випущено 66 номерів журналу, в яких вміщено понад 2500 матеріалів, у т. ч. понад 600 статей і повідомлень, 160 публікацій (919 документів), 152 огляди літератури і джерел, 368 рецензій і нотаток на документальні збірники і дослідження, 92 інформації про нові надходження документальних матеріалів у державні архіви, понад 600 біографічних довідок про діячів науки і культури⁴⁷.

На шпальтах “Архівів України” було вміщено найбільше статей, присвячених питанням архівознавства – історії архівів, комплектуванню, експертизі, упорядкуванню та використанню документів у центральних та обласних державних архівах. Водночас надруковано низку матеріалів про організацію роботи в міських, районних і відомчих архівах. Вони здебільшого містилися у розділі “Обмін досвідом”. У дискусійних статтях порушувалися питання вдосконалення діловодства, відбирання документів на постійне зберігання та їх упорядкування. Матеріали про фондування, каталогізацію, встановлення дат у судових справах, комплектування, про підготовку путівників, довідників, документальних збірок, організацію довідкової роботи, реставрацію документів, опрацювання одиниць зберігання надруковані здебільшого у розділах “Консультації” та “Обмін досвідом”. З середини 1960-х рр. помітно збільшилася кількість матеріалів, що стосуються спеціальних історичних дисциплін – археографії, дипломатики, сфрагістики, геральдики, філігранології, метрології, історичної географії, емблематики та ін.

У 1960-х рр. запроваджено нову форму спілкування редколегії з читачами – щорічні конференції і наради читачів Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР з працівниками архівних установ областей⁴⁸. На нарадах і конференціях висловлювалось чимало слушних порад та критичних зауважень, спрямованих на те, щоб періодичне архівне видання було цінним посібником в роботі кожного працівника як центральних, так і відомчих архівів. Протоколи конференцій, які надсилалися до редакції, давали змогу ознайомитися з пропозиціями і критичними зауваженнями широкого кола читачів. На конференціях вказувалося, що бюлетень є не тільки цінним посібником для архівістів, а й помічником для вчителів, працівників культури і науки, співробітників державних установ, організацій і підприємств, які мають справу з діловодством. Цілком правильно вказувалося і на брак статей про організацію ведення поточного діловодства в установах, облік, комплектування, експертизу цінності документів і методичну роботу та про недостатнє співробітництво архівів з редакцією бюлетеня.

З нагоди 20-річчя з дня виходу в світ першого номера “Архівів України” 25 лютого 1967 р. відбулося розширене засідання колегії Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та редколегії бюлетеня⁴⁹. Його відкрив начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Д. Пількевич. Відзначаючи цю дату, він узагальнив досвід двадцятирічної роботи друкованого органу і висловив подяку колективові редакції і численним кореспондентам, а також тим товаришам, яким довелося двадцять років тому розпочинати роботу. Він тепло поздоровив ветеранів “Архівів України”: П. І. Павлюка, Ф. П. Шевченка, І. П. Олійника, редколегію і робочу групу бюлетеня з 20-річчям з дня виходу в світ першого номера друкованого органу архівістів України та побажав їм подальших успіхів у роботі.

З доповіддю “20 років “Архівам України” виступив відповідальний редактор бюлетеня І. Л. Бутич. Начальник відділу журналів Комітету по пресі В. В. Артюхов вручив редакції “Архівів України” почесну грамоту Комітету й вітальну адресу. На засіданні також виступили П. І. Павлюк і Ф. П. Шевченко.

У заключному слові С. Д. Пількевич указав на допомогу і піклування ЦК КПУ і Комітету по пресі щодо створення і налагодження публікаторської роботи друкованого органу архівістів України.

За успішну роботу з організації видання друкованого органу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР – “Архіви України”, і особистий внесок у піднесенні його наукового рівня і ролі в практичній діяльності архівних установ республіки згідно з наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР з нагоди 20-річчя з дня виходу Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР “Архіви України” № 6 від 23 лютого 1967 р.⁵⁰ було оголошено подяку і нагороджено цінними подарунками П. І. Павлюка – першого редактора бюлетеня, В. В. Кузьменка – заступника відповідального редактора, І. Л. Бутича – відповідального редактора, Б. В. Гордієнка – відповідального секретаря, М. І. Крячка – редактора робочої групи, А. М. Катренка – члена редакційної колегії, В. А. Чорну – друкарку редакції, П. П. Гудзенка – члена редакційної колегії, П. В. Замкового – колишнього відповідального секретаря, С. П. Майбороду – колишнього члена редколегії, І. П. Олійника – колишнього редактора, Л. М. Отліванову, М. І. Тесленка – членів редакційної колегії, Ф. П. Шевченка – за участь у створенні й допомогі у роботі бюлетеня, Є. П. Шаталіну – члена редакційної колегії.

На початку 1968 р. з метою інформування архівів про матеріали іноземних видань було організовано переклад найцікавіших публікацій, які отримує щороку Архівне управління (“Archivum” – орган МРА, “Архівний журнал” – орган Товариства французьких архівістів, “American archivist” – орган Товариства американських архівістів, “Archives” – орган Британської архівної асоціації, “Архівіст” – орган Товариства

німецьких архівів, а також п'ять архівознавчих журналів з Німеччини, Румунії, Угорщини і Чехословаччини) і публікацію змісту з кожного закордонного архівознавчого журналу в Науково-інформаційний бюлетень “Архіви України”⁵¹.

На початку 1970-х рр. розпочалася докорінна перебудова роботи редколегії науково-інформаційного бюлетеня “Архіви України”. Згідно з наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 15 квітня 1971 р.⁵² до її складу ввійшли: О. Г. Мітюков (відповідальний редактор), І. П. Кравченко (заступник відповідального редактора), А. А. Батюк (відповідальний секретар), члени редакційної колегії: Н. Ф. Врадій, В. С. Коновалова, М. І. Крячок, В. В. Кузьменко, М. О. Місерман, П. І. Павлюк, З. О. Сендик, В. П. Сидоренко, В. І. Стрельський, Є. П. Шаталіна. Важливу роль відіграло створення в апараті Архівного управління редакції бюлетеня зі штатом п'яти працівників, що утримувалась за рахунок спецкоштів. До складу редколегії згідно з наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 20 серпня 1971 р. було введено начальника науково-видавничого відділу П. С. Дишлевого⁵³.

Майже двадцятилітня діяльність О. Г. Мітюкова на чолі архівної галузі України була орієнтована на розбудову та реформування галузі, залучення до роботи молодих фахівців і мала позитивні результати як у сфері зміцнення матеріально-технічної бази архівних установ, впровадження нових технологій зберігання архівних документів, розвитку видавничої діяльності архівів, так і в поглибленні співпраці з академічними установами та виході українських архівістів на міжнародну арену⁵⁴. Впродовж керівництва О. Г. Мітюкова формувалася міжнародний авторитет української архівістики. Протягом багатьох років він представляв архівну справу України в міжнародних архівних органах, був членом Комісії у справах України при ЮНЕСКО, брав участь у VII–XI Міжнародних конгресах архівістів у різних містах світу, багатьох Міжнародних конференціях “Круглого столу архівів” (у 1975 р. міжнародну конференцію “Круглого столу архівів” проведено на базі Головархіву у м. Києві). Велику увагу приділяв розвитку видавничої діяльності архівних установ та використанню архівної інформації.

“Архіви України” періодично знайомили читачів зі станом розвитку архівної справи за кордоном. У 1970-х роках у виданні було відкрито рубрики “Архівна справа в країнах соціалізму”, “По сторінках зарубіжних архівознавчих журналів”, “Архівна справа за рубежем”, “Міжнародні зв'язки архівних установ”, в яких публікувались матеріали, з якими виступали керівники Міжнародної ради архівів, керівники та провідні спеціалісти архівних служб Польщі, Франції, Чехословаччини, вміщено повідомлення про перебування в архівних установах України архівістів Болгарії, Чехословаччини, Югославії, Англії, Нікарагуа, Франції

і т. д. Серед публікацій значне місце посідають повідомлення про документальні джерела з історії України, виявлені в архівах Польщі, Італії, Туреччини, Австрії та інших країн. Питання міжнародних зв'язків архівістів України знайшли своє відображення також у публікаціях про роботу VII–XI Міжнародних конгресів архівів, що відбулися у Москві, Вашингтоні, Лондоні, Бонні, Люксембурзі, Оттаві, Києві, Найробі, Куала-Лумпурі, Братиславі.

На початку 1970-х років в “Архівах України” запроваджено нову рубрику “Діловодство”, посилено увагу до публікації документів з історії радянського суспільства, в тому числі кінофотофонодокументів. Зокрема, згідно з наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР ЦДАКФФД УРСР і редакції Науково-інформаційного бюлетеня “Архіви України” доручалось підготувати і опублікувати у наступних номерах бюлетеня низку консультацій з питань роботи з аудіовізуальними документами⁵⁵. Слід відзначити, що лише за три роки IX п'ятирічки у бюлетені опубліковано 116 статей, присвячених обміну досвідом роботи 41 добірку документів, 61 огляд джерел, 26 статей з діловодства, 15 консультацій, 54 рецензії, 185 інформаційних матеріалів⁵⁶.

Паралельно з центральним органом виходили місцеві видання науково-інформаційних бюлетенів. Наприклад, архівний відділ Донецького облвиконкому з 1971 р. щорічно випускає свій бюлетень, в якому висвітлюються “насущные вопросы работы городских и районных государственных, а также ведомственных архивов”⁵⁷. Сам факт видання такого бюлетеня свідчить про зростання професійного рівня працівників, друковане слово яких стає засобом поширення знань і досвіду у сфері теорії і практики архівної справи.

У 1970-х рр. “Архіви України” стали приділяти більше уваги питанням теорії і практики архівної справи, узагальненню і поширенню передового досвіду роботи архівів усіх ланок, інформуванню читачів про найважливіші події в житті архівних установ. Важливе значення для висвітлення теоретичних і практичних питань розвитку архівної справи мала публікація матеріалів всесоюзних і республіканських наукових конференцій, семінарів, нарад, присвячених актуальним питанням архівного будівництва⁵⁸. Щоб відокремити такого роду публікації від інших матеріалів, починаючи з 1980 р. у журналі відкрито спеціальну рубрику. У 1976 р. з метою ознайомлення широкої читацької аудиторії з досягненнями архівного будівництва в інших республіках на сторінках видання було відкрито рубрику “Архівна справа в братніх республіках”, яка викликала великий інтерес у читачів.

У 1970-х рр. почав практикуватися випуск спеціальних тематичних номерів. Вони були присвячені 1500-річчю Києва, 60-річчю утворення СРСР та 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. У джерелах, пов'язаних з ювілейною тематикою,

всесбічно висвітлювалась активна участь працівників державної архівної служби у відзначенні цих ювілеїв. Увага редколегії журналу приділялася новому і передовому, що з'являлося у діяльності відомчих архівів та служб діловодства⁵⁹.

Підвищенню рівня журналу сприяла публікація на його сторінках матеріалів з питань роботи із документами в міністерствах і відомствах, авторами яких були заступники міністрів, начальники відповідних управлінь.

Видання систематично інформувало працівників архівних установ про заходи, які вживав Головархів України щодо розвитку архівної справи в Україні; про стан справ у центральних архівах, архівних відділах облвиконкомів, обласних, міських, районних, а також відомчих архівах. Таким чином, "Архіви України" певною мірою виконували й управлінські функції. На сторінках часопису друкувалися найцінніші та необхідні у повсякденній роботі працівників архівних установ посібники.

"Архіви України" були високо оцінено на престижних форумах архівістів. Зокрема, на VII Міжнародному конгресі архівів у Москві в 1972 р. видання відзначили як один з кращих архівознавчих журналів, який виходить найбільшим накладом серед такого типу видань. Позитивну оцінку отримали "Архіви України" й на XVI Міжнародній конференції "Круглого столу архівів", що відбулася в 1975 р. у Києві, а також на нараді редакторів архівознавчих видань країн колишнього Варшавського договору, що відбулася у Москві в 1986 р. Досвід організації видання "Архівів України" в XI п'ятиріччі широко пропагувався на Всесоюзній нараді керівних працівників і спеціалістів Державної архівної служби СРСР та на нараді редакторів архівних журналів соціалістичних країн, які відбулися відповідно у березні і травні 1986 р. у Москві.

Таким чином, "Архіви України" зарекомендували себе як одне із авторитетних періодичних архівознавчих видань не лише у нашій країні, а й за кордоном, оскільки розміщені в журналі матеріали є важливим джерелом інформації про стан розвитку архівної справи в Україні. "Архіви України" отримували спеціалісти архівної справи із 15 країн світу, у тому числі із Болгарії, Угорщини, Румунії, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Австралії, Англії, Іспанії, Канади, США та ін. За регулярну розсилку журналу "Архіви України" велику вдячність висловлювали Архівні відділи, Варшави, Праги, Будапешта. Зокрема, НДР, яка регулярно отримувала Науково-інформаційний бюлетень в обмін на "Archivmitteilungen", цікавило багато статей, уміщених у журналі. Але, на жаль, вони були недоступні їхнім співробітникам-архівістам, оскільки існували проблеми з перекладами⁶⁰.

Підсумки передплати також свідчать про те, що "Архіви України" знаходили все більше прихильників як в Україні, так і поза її межами. Так, у 1977 р. тираж науково-інформаційного бюлетеня становив понад

19 тисяч примірників⁶¹. Як і в попередні роки, першість по передплаті утримував Кам'янець-Подільський район Чернівецької області, в якому розташований обласний державний архів. Рік у рік добивалися збільшення кількості передплатників архівісти столичної, Київської, області. У 1977 р. “Архіви України” тут отримували 1215 чол. З громадськими розповсюджувачами проводилися інструктивні наради, бесіди про роль і значення видання в практичній діяльності. У ряді областей, зокрема Одеській, Чернігівській, Волинській, Львівській, Запорізькій, Вінницькій кількість передплатників зменшилась або взагалі не була високою. Редакційною колегією “Архівів України” було підбито підсумки роботи кращих громадських розповсюджувачів, які брали активну участь і сприяли успішному проведенню передплатної кампанії⁶².

Діяльність часопису у 1970–1980-х рр. одержала позитивну оцінку громадськості. Про це свідчать, зокрема публікації журналів “Исторический архив”, “Вопросы архивоведения”, “Советские архивы”. В одному з номерів останнього у 1987 р. було опубліковано статтю, присвячену виходу у світ 200-го номера “Архівів України”.

Цій даті було приурочене спільне засідання наукової ради Головархіву України та редакційної колегії “Архівів України”, на якому з доповіддю виступив заступник головного редактора видання В. М. Волковинський. Він висвітлив історію створення журналу, проаналізував його тематику за 40 років існування та визначив завдання щодо подальшого поліпшення роботи редакції. У засіданні взяли участь представники наукової громадськості, начальник колишнього Головархіву СРСР Ф. М. Ваганов. У їхніх виступах позитивно оцінено діяльність редакційної колегії “Архівів України”, проаналізовано матеріали, що публікувались на його сторінках.

У соціалістичному змаганні серед структурних підрозділів Головархіву УРСР за 1987 рік редакції науково-інформаційного бюлетеня Головархіву УРСР “Архіви України” було присуджено друге місце і нагороджено Почесною грамотою Головархіву УРСР. Відзначено працівників архівних установ, які досягли найкращих результатів у виконанні планових завдань і соціалістичних зобов'язань з 1987 рік. Відповідального секретаря редакції бюлетеня Л. М. Васько було занесено на Дошку пошани Головархіву УРСР⁶³.

Тривалий час на шпальтах журналу друкувалися статті та огляди з історії міст і сіл. У 1980–1982 рр. створено окрему рубрику “До 1500-річчя Києва”, що презентувала джерела з історії столиці України.

У 1988 р. співробітниками редакцій було підготовлено і видано перший покажчик публікацій журналу “Архіви України” за 1971–1987 рр.⁶⁴ (упорядники: Л. М. Васько, Л. П. Колодій, Н. М. Лебідь, В. Ю. Пруднікова, відповідальний редактор В. М. Волковинський). Міститься інформація про матеріали, опубліковані в “Архівах України” у 1971–1987 рр.

(102 номери архівознавчого видання, в яких опубліковано більше 2,4 тис. матеріалів, присвячених питанням теорії і практики архівної справи, підбірок та оглядів документів Державного архівного фонду СРСР, хронікальних повідомлень і т. д. Показчик покликаний допомогти історикам, викладачам, краєзнавцям, лекторам, іншим працівникам установ і організацій у пошуку і використанні архівних джерел для дослідження вітчизняної історії, удосконалення викладення і вивчення її у вузах, технікумах, школах. Показчик складається з трьох розділів. У першому – подано перелік статей і повідомлень, присвячених теорії та практиці архівної справи, пропаганді передового досвіду роботи архівних установ усіх ланок та ділових служб, історії радянського архівного будівництва в республіці. До другого розділу включено огляди і публікації архівних документів з історії СРСР та УРСР.

Матеріали історичного профілю систематизовано згідно з загальноприйнятою науковою періодизацією історії СРСР. В окремі підрозділи виділено спеціальні історичні дисципліни, історичне краєзнавство, критику та бібліографію. Спеціальні підрозділи присвячено документальним публікаціям про видатних діячів Комуністичної партії та радянської держави, визначних діячів науки, літератури та мистецтва.

Інформаційно насиченим у показчику є підрозділ “Інформація та хроніка”, у який згруповано матеріали про основні події в житті архівних установ республіки. В окремий розділ виділено матеріали, опубліковані в “Архівах України” протягом 1986–1987 рр.

Ці роки стали для “Архівів України” новим етапом в їхній діяльності, що характеризується популяризацією нових форм і методів роботи, публікацією матеріалів, у яких першочергова увага приділяється діловому аналізу реального стану архівної справи, критичній оцінці досягнутого рівня її розвитку задля того, щоб надалі зосередити зусилля на невирішених питаннях і проблемах.

21 листопада 1988 року начальником Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР було призначено Б. В. Іваненка⁶⁵. На початку 1990-х рр., у період складного реформування політичної та економічної систем України, спираючись на ядро фахівців архівної служби, він зумів зберегти систему державних архівів, запобігти кадровим втратам, забезпечити стабільний розвиток архівної галузі. Під його керівництвом проводилася робота з демократизації діяльності державних архівів, зокрема здійснено масштабну роботу з розсекречення закритих раніше фондів, прийнято на постійне зберігання велику кількість документів колишніх МВС і КДБ УРСР. За його ініціативою було організовано роботу з передавання на постійне зберігання до державних архівів документів колишніх партійних архівів, в результаті чого НАФ поповнився документами КП України. Очолював групу з розроблення першого в історії української архівної справи Закону України “Про Національний архівний фонд і ар-

хівні установи”, який після прийняття ВР України став правовою основою діяльності державних архівів. Під його керівництвом співробітники управління провели значну роботу з вдосконалення нормативної бази функціонування архівів. Протягом 1990-х рр. істотно зміцнили зв'язки державних архівів з науковими установами НАН України, численними вищими навчальними закладами, музеями та бібліотеками в рамках проведення ґрунтовних досліджень вітчизняної історії та об'єктивного її висвітлення.

Б. В. Іваненко брав участь у міжнародних архівних форумах, зокрема у засіданні XII Міжнародного конгресу архівів у Канаді, сприяв розширенню міжнародних контактів архівістів України з архівними службами іноземних держав. У цей період було підписано двосторонні угоди про співробітництво між Головархівом України та архівними службами Швеції, Республіки Білорусь, РФ, Центральним архівом історії єврейського народу, розпочато переговори з архівними службами США, Німеччини, Румунії, Генеалогічним товариством Юта (США). Був ініціатором організації та проведення зустрічі керівників державних архівних служб і товариств архівістів країн СНД, Латвійської, Литовської та Естонської республік (Київ, листопад 1994), на якій виступив із пропозицією створити постійно діючий інформаційний центр з архівної справи в країнах СНД та Балтії з метою об'єднання зусиль усіх державних архівних служб для обміну інформацією, досвідом роботи, документальних видань. Б. В. Іваненко стояв біля витоків створення архівного співтовариства країн СНД, брав участь у його засіданнях (Мінськ, Москва, Алмати), дбав про підготовку національних кадрів істориків-архівістів, за його участю в Київському державному інституті культури (нині Київський національний університет культури і мистецтв) було відкрито спеціальне відділення з підготовки фахівців архівної справи.

У 1990-х роках тематика видання значно розширилася, з'явилися нові рубрики: “Доля українських архівів”, “Українці в світі”, “Україніка в архівах світу”, “З історії української державності”, “До портретів істориків минулого” та інші. У журналі опубліковано численні невідомі та маловідомі архівні документи, нариси з історії України, літератури та мистецтва, матеріали до біографічного словника діячів науки та культури України, низку публікацій, присвячених Т. Шевченку, М. Драгоманову, Лесі Українці, С. Подолинському, А. Кримському, М. Лисенку, О. Довженку, Д. Грінченку, Г. Нарбуту та ін. У 1996 р. до 130-річчя від дня народження М. Грушевського вийшло тематичне число журналу, присвячене архівній грушевськіані.

Плани редколегії і редакції “Архівів України” на 1991 р. зводились до кардинальної зміни змісту і форм публікацій журналу, розширення діапазону порушених проблем, збільшення кількості матеріалів з теорії і практики архівної справи, консультацій з питань архівознавства і діловодства, розміщення на сторінках видання маловідомих і невідомих

архівних документів, що висвітлюють “білі плями” вітчизняної історії, а також інформування читачів про пошуки і знахідки в архівах тощо. Редколегія і редакція “Архівів України” попросила порад і пропозицій щодо розробки концепції журналу⁶⁶. Зокрема, дати відповідь на такі запитання: які актуальні проблеми необхідно порушити на сторінках журналу; яким матеріалам слід віддавати перевагу – статтям і повідомленням з питань архівознавства і джерелознавства, теорії і практиці архівної справи, з обміну досвідом роботи державних і відомчих архівів, діловодства, збіркам і оглядам архівних джерел, спогадам, пам'яткам вітчизняного джерелознавства, інформації про архівні знахідки тощо; які періоди історії України необхідно “підкріпити” архівними документами, у тому числі шляхом їх публікації в “Архівах України”; які діячі минулого цікавлять вас найбільше, про кого з них ви хотіли б одержати додаткову інформацію зі сторінок нашого видання; інші побажання редколегії і редакції журналу.

З 1993 р. співзасновниками і видавцями журналу стали Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної Академії наук України. У цьому зв'язку змінився і склад редакційної колегії. До неї увійшли: Б. В. Іваненко (головний редактор), Г. В. Боряк (заступник головного редактора), Л. М. Васько (заступник головного редактора), Л. А. Дубровіна, В. О. Замлинський, В. С. Лозицький, К. Є. Новохатський, Г. В. Папакін, Р. Я. Пиріг, П. С. Сохань, В. С. Шандра, Н. М. Яковенко. Як писав у зверненні до читачів головний редактор журналу Б. В. Іваненко, ці зміни відбулися “... не лише тому, що так легше буде долати і фінансову, і паперову скруту, а й, головним чином, тому, що діяльність наша тісно переплітається, що колективи наші давно і плідно співпрацюють в ім'я об'єктивного вивчення і висвітлення історії”⁶⁷.

Слід відзначити, що з початку 1990-х рр. “Архіви України” виходили з великими перервами, оскільки дуже дорого коштували і папір, і послуги поліграфії та зв'язку.

Одне з найважливіших питань, яке широко обговорювалося на шпальтах журналу у 1990-х рр., – правовий статус архівів у незалежній державі. Велике значення в журналі надається оприлюдненню архівних документів. Найчастіше саме на шпальтах часопису вони вперше залучаються до широкого наукового обігу. “Публікація архівних документів”, “Пошуки і знахідки в архівах”, “На вічне зберігання” – завдяки цим рубрикам читачі мають змогу ознайомитися із змістом маловідомих широкому загалу архівних джерел. “Публікувати найбільш значущі документи, що відповідають на жагучі питання вітчизняної історії, розповідати про розтаємнені фонди вважаємо своїм важливішим обов'язком”⁶⁸, – цим керувалися укладачі журналу, на шпальтах якого виразно виступає джерелознавчий аспект публікацій.

Тематика матеріалів часопису нерідко пов'язувалась з відзначенням знаменних дат в історії нашої держави. Зокрема, на його сторінках було видрукувано документи до річниці визволення України від фашистських загарбників, з нагоди 500-річчя Запорізької Січі, до Шевченківських ювілеїв, 100-річчя першої української еміграції тощо. Опубліковано серію матеріалів про голод в Україні 1921–1922, 1932–1933 рр., героїчні і трагічні сторінки Великої Вітчизняної війни.

Інтерес до “Архівів України”, єдиного фахового журналу галузі, залишався незмінно високим. Для полегшення пошуку інформації про публікації журналу працівниками УНДІАСД підготовлено їх анотований покажчик за 1988–1995 рр., де проаналізовано матеріали 31 числа “Архівів України”⁶⁹: у 1988–1990 рр. журнал виходив шість разів на рік, у 1991 р. – п'ять, у 1992 р. – три, 1994 р. – один, 1995 р. – два рази. Розроблений співробітниками УНДІАСД анотований покажчик є другим довідковим виданням до “Архівів України”.

Таким чином, значення “Архівів України” в історії вітчизняної архівної справи важко переоцінити. Це не лише корисний методичний посібник у повсякденній роботі працівників державних архівних установ, а й наукова трибуна, де розгортаються дискусії з архівознавчих проблем, апробуються нові ідеї. Функціонування журналу – важлива сторінка архівістики 1947–1990-х рр., а його публікації є цінним комплексним джерелом історії архівної справи в Україні.

---

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 305, арк. 24. Листування з видавництвами, редакціями газет та журналів про видання збірників, монографій, статей та інших матеріалів (Наказ міністра внутрішніх справ УРСР від 14 травня 1946 р.); Архівне управління МВС УРСР. Вступ // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВС УРСР. – 1947. – № 1. – С. 3-5.

² Там само, спр. 66, арк. 15. Листування з ЦК КП(б)У про організацію науково-видавничої роботи (1945–1947 рр.); “Істину встановлює суд історії”. Зб. на пошану Ф. П. Шевченка. – Т. 1. – К., 2004. – С. 293–294.

³ Там само, арк. 21. Листування з ЦК КП(б)У про організацію науково-видавничої роботи (1945–1947 рр.).

⁴ Там само, спр. 67, арк. 1–24. Плани і звіти відділу; плани збірників документів (1945 р.).

⁵ Там само, спр. 305, арк. 54–60, 62–67. Листування з видавництвами, редакціями газет та журналів про видання збірників, монографій, статей та інших матеріалів.

⁶ Там само, спр. 333, арк. 7. Протоколи службових нарад начальника Архівного управління МВС (1948 р.).

⁷ Там само, арк. 8.

⁸ Там само, арк. 12.

⁹ Там само, спр. 1986, арк. 4–5. Матеріали Колегії Архівного управління при РМ УРСР.

¹⁰ Науково-інформаційний бюлетень. – 1947. – № 1. – С. 4; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 305, арк. 54–60, 62–67.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1986, арк. 4-5. Матеріали Колегії Архівного управління при РМ УРСР.

¹² Там само, спр. 201, арк. 15. Вказівка Архівного управління МВС УРСР від 14.09.1947 р начальникам архівів областей УМВС, директорам центральних і обласних архівів; Там само, спр. 329, арк. 112. Директивні вказівки, накази і розпорядження Архівного управління МВС УРСР; Там само, спр. 527, арк. 149. Директивні вказівки Архівного управління МВС УРСР. Накази МВС УРСР про введення в дію “Інструкції з упорядкування документальних матеріалів, сконцентрованих у держархівах Західних областей УРСР” та “Про розмежування фондів між філіалом ЦДІА УРСР у м. Львові і Львівським облдержархівом” (1 січня – 29 грудня 1950 р.).

¹³ Там само, спр. 329, арк. 112. Директивні вказівки, накази і розпорядження Архівного управління МВС УРСР.

¹⁴ Там само, спр. 201, арк. 15. Вказівка Архівного управління МВС УРСР всім начальникам архівів областей УМВС, директорам центральних і обласних архівів від 14.09.1947 р.

¹⁵ Там само, спр. 423, арк. 4. Протоколи службових нарад співробітників Архівного управління МВС УРСР (3 січня – 9 грудня 1949 р.).

¹⁶ Науково-інформаційний бюлетень. – 1947. – № 1. – С. 4; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 305, арк. 54–60, 62–67.

¹⁷ Грінберг А. Й. Журнал українських архівістів // УІЖ. – 1959. – № 4 (липень–серпень). – С. 133.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 504, арк. 13. Копії циркулярних листів держархівам УРСР з питань науково-видавничої роботи (5 січня – 13 грудня 1949 р.); Там само, спр. 609, арк. 81. Директивні вказівки начальника Архівного управління МВС УРСР (11 березня – 31 грудня 1951 р.); Там само, спр. 586, арк. 6. Листування з Головним Архівним управлінням МВС СРСР з питань науково-видавничої роботи; Там само, спр. 527, арк. 6. Директивні вказівки Архівного управління МВС УРСР. Накази МВС УРСР про введення в дію “Інструкції з упорядкування документальних матеріалів, сконцентрованих у держархівах Західних областей УРСР” та “Про розмежування фондів між філіалом ЦДІА УРСР у м. Львові і Львівським облдержархівом” (1 січня–29 грудня 1950 р.); Там само, спр. 672, арк. 2, 17, 24. Листування з Головним Архівним управлінням МВС СРСР про науково-видавничу роботу.

¹⁹ Там само, спр. 609, арк. 81, 85, 188. Директивні вказівки начальника Архівного управління МВС УРСР (11 березня – 31 грудня 1951 р.).

²⁰ Там само, спр. 673, арк. 122–125. Листування з держархівами УРСР про науково-видавничу роботу (16 січня – 31 грудня 1951 р.).

²¹ Там само, арк. 122–125. Листування з держархівами УРСР про науково-видавничу роботу (16 січня–31 грудня 1951 р.).

²² Там само, арк. 122–125. Листування з держархівами УРСР про науково-видавничу роботу (16 січня – 31 грудня 1951 р.).

²³ Там само, спр. 689, арк. 11. Наказ міністра внутрішніх справ УРСР “Про зміни у складі редколегії “НІБ” АУ МВС УРСР” № 72 від 21 квітня 1952 р.

²⁴ Там само, спр. 832, арк. 30. Наказ міністра внутрішніх справ УРСР “Про зміни у складі редколегії “Науково-інформаційного бюлетеня” Архівного управління МВС УРСР (26 серпня 1954 р.).

²⁵ Там само, арк. 30. Наказ міністра внутрішніх справ УРСР “Про зміни у складі редколегії “Науково-інформаційного бюлетеня” Архівного управління МВС УРСР (26 серпня 1954 р.).

²⁶ *Там само*, спр. 754, арк. 16. Листування з архівними установами союзних республік про наукову роботу (3 січня – 29 грудня 1952 р.). Лист начальника Архівного відділу УМВС Ростовської області до Пількевича з проханням допомогти створити аналогічний бюлетень в Ростовській області.

²⁷ *Там само*, спр. 817, арк. 45. Листування з Головним Архівним управлінням МВС СРСР про науково-видавничу роботу (13 травня 1953 – 24 вересня 1954 р.).

²⁸ *Там само*, спр. 903, арк. 22. Листування з архівними установами союзних республік про науково-видавничу роботу (4 березня – 4 грудня 1954 р.).

²⁹ Шелудько С. А. Печатный орган украинских архивистов // Вопросы архивоведения. – М., 1961. – № 2 (апрель–июнь). – С. 115–119.

³⁰ Гудзенко П. П., Шаталіна Є. П. По сторінках бюлетеня “Архіви України”. – УЖ. – 1980. – № 7. – С. 77.

³¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1228, арк. 26-27. Наказ Міністра внутрішніх справ УРСР за 1958 р. “Про склад редакційної колегії “Науково-інформаційного бюлетеня” Архівного управління № 99 від 11 квітня 1958 р.

³² *Там само*, спр. 1440, арк. 69. Наказ начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР “Про затвердження редакційної колегії “Науково-інформаційного бюлетеня” № 51 від 11 серпня 1960 р.

³³ Бутич І. Чергові завдання Науково-інформаційного бюлетеня // Науково-інформаційний бюлетень. – 1958. – №1. – С. 3–5.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1342, арк. 65. Протокол службової наради співробітників Архівного управління МВС УРСР, Центральних архівів м. Києва і Центральних реставраційних майстерень.

³⁵ Бутич І. Чергові завдання Науково-інформаційного бюлетеня // Науково-інформаційний бюлетень. – 1958. – №1 — С. 3–5.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1440, арк. 16–17.

³⁷ *Там само*, спр. 2688, арк. 5.

³⁸ *Там само*, спр. 695, арк. 16. Піврічні плани роботи Архівного управління МВС УРСР на 1952 р. План-календар питань, що підлягають розгляду на нарадах Архівного управління МВС УРСР у 2-му кварталі. *Там само*, спр. 1327, арк. 23–27. Протокол № 2 засідання Наукової ради при Архівному управлінні МВС УРСР від 28 жовтня 1958 р.

³⁹ *Там само*, спр. 1327, арк. 26. Протокол № 2 засідання Наукової ради при Архівному управлінні МВС УРСР від 28 жовтня 1958 р.

⁴⁰ *Там само*, спр. 1327, арк. 27. Плани і протоколи засідань Наукової ради Архівного управління МВС УРСР (11 квітня – 26 грудня 1958 р.). Протокол № 2 засідання Наукової ради при Архівному управлінні МВС УРСР від 28 жовтня 1958 р.

⁴¹ *Там само*, спр. 1440, арк. 104-108. Наказ начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР за 1960 рік “Про преміювання працівників архівних установ УРСР за активну участь у роботі “Науково-інформаційного бюлетеня” № 80 від 30 листопада 1960 р. та № 32 від 3 грудня 1960 р.

⁴² *Там само*, спр. 1754, арк. 8–9. Наказ начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Пількевича “Про склад редакційної колегії “Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР” № 3 від 14 січня 1964 р.

⁴³ *Там само*, спр. 1892, арк. 12–15. Директивні і методичні вказівки Головного Архівного управління при РМ СРСР і Архівного управління при УРСР з загальних питань організації і проведення архівними установами науково-

видавничої роботи (1965) (Рішення Колегії Архівного управління при РМ УРСР про роботу редколегії Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР за 1960 – першу половину 1965 р.).

⁴⁴ Там само, спр. 1892, арк. 12–15. Директивні і методичні вказівки Головного Архівного управління при РМ СРСР і Архівного управління при УРСР з загальних питань організації і проведення архівними установами науково-видавничої роботи (1965) (Рішення Колегії Архівного управління при РМ УРСР про роботу редколегії Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР за 1960 – першу половину 1965 р.).

⁴⁵ Там само, спр. 1835, арк. 62–65. Матеріали колегії Архівного управління при Раді Міністрів УРСР; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1892, арк. 12–15. Директивні і методичні вказівки Головного Архівного управління при РМ СРСР і Архівного управління при УРСР з загальних питань організації і проведення архівними установами науково-видавничої роботи (1965 р.) (Рішення Колегії Архівного управління при РМ УРСР про роботу редколегії Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР за 1960-першу половину 1965 р.).

⁴⁶ Скоріна В. “Архівам України” – 20 років // УІЖ. – К., 1967. – № 5. – С. 158.

⁴⁷ Бутич М. І. “Архіви України” в 1947–1970 роках (вступна стаття). – К., 1999. – С. 4.

⁴⁸ Батюк А. Конференція читачів // Науково-інформаційний бюлетень. – 1965. – № 3. – С. 87–88; Березіна О. Конференція читачів. Полтава // АУ. – 1966. – № 3. – С. 105; Гордієнко Б. Народа позаштатних кореспондентів // АУ. – 1969. – № 4. – С. 96–97; Гриценко В. [Про нараду дослідників та читачів “Архівів України” в Івано-Франківську] // АУ. – 1970. – № 2. – С. 110; Мільшина А. Конференція читачів “Архівів України” // АУ. – 1967. – № 1. – С. 105–106; Шерстюк В. Читацькі конференції // АУ. – 1970. – № 2. – С. 110.

⁴⁹ Скоріна В. Ф. “Архівам України” – 20 років // УІЖ. – К., 1967. – № 5. – С. 158–159; Вона ж. “Архівам України” – 20 років // АУ. – К., 1967. – № 3. – С. 91.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1984, арк. 9–12. Накази та розпорядження начальника Архівного управління при РМ УРСР (1967 р.). Наказ начальника Архівного управління при РМ УРСР за 1967 р. з нагоди 20-річчя з дня виходу Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР “Архіви України” № 6 від 23 лютого 1967 р.

⁵¹ Там само, ф. 14, оп. 2, спр. 2065, арк. 1–3. Листування з партійними і урядовими органами СРСР та УРСР про архівну справу (1968 р.).

⁵² Там само, спр. 2304, арк. 36–37, 75–76.

⁵³ Там само, спр. 2304, арк. 82.

⁵⁴ Матяш І. Б. Мітюков Олександр Георгійович // УАЕ. – К., 2008. – С. 587–588; Вона ж. Мітюков Олександр Георгійович // Українські архівісти (XIX–XX ст.). Бібліографічний довідник. – К., 2007. – С. 411–413.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2304, арк. 84.

⁵⁶ Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). – К., “Наукова думка”, 1975. – С. 226.

⁵⁷ Мітюков А. Г. Некоторые итоги и перспективы научно-издательской деятельности архивных учреждений Украинской ССР // Советские архивы. – 1974. – № 3. – С. 22.

⁵⁸ Всесоюзна науково-практична конференція “Актуальні питання вдосконалення архівної справи в умовах розвинутого соціалістичного суспіль-

ства” // АУ. – 1985. – № 3; Нарада, присвячена обговоренню завдань архівних установ по організації виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 30 січня 1985 р. № 41 “Про стан і заходи по дальшому розвитку та вдосконаленню архівної справи в республіці” // АУ. – 1985. – № 3; Всесоюзна нарада керівних працівників і спеціалістів архівних установ // АУ. – 1986. – № 3; Обговорення завдань архівних установ республіки щодо поліпшення їх роботи у світлі рішень XXVII з’їзду КПРС // АУ. – 1986. – № 3.

⁵⁰ Мітюков О. Г., Пиріг Р. Я. Часопис “Архіви України” очима його головних редакторів – О. Г. Мітюкова (1970-1988), Р. Я. Пирога (1998–2002) // АУ. – 2002. – № 4–6. – С. 121.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1817, арк. 3. Листування з архівними установами зарубіжних країн про обмін архівознавчою літературою (17 липня – 21 грудня 1964 р.).

⁶¹ Солонинко В. М. Підсумки передплати науково-інформаційного бюлетеня “Архіви України” на 1977 р. // АУ. – 1977. – № 2. – С. 95.

⁶² Він же. Підсумки передплати науково-інформаційного бюлетеня “Архіви України” на 1977 р. // АУ. – 1977. – № 2. – С. 95–96.

⁶³ Там само, арк. 20. Наказ Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 30.11.1988 р. № 97-к. Наказ Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 26. 01. 1988 р. № 10-к.

⁶⁴ Систематичний покажчик публікацій журналу “Архіви України” за 1971–1987 рр. / Упоряд.: Л. М. Васько, Л. П. Колодій, Н. М. Лебідь, В. Ю. Пруднікова. Головне архівне управління при Раді Міністрів Української РСР. – К., 1988. – 195 с.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 5 л. спр. 342, арк. 131. Постанова від 21 листопада 1988 р. № 355 “Про призначення Іваненка Б. В. начальником Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР та увільнення від цих обов’язків Мітюкова О. Г. у зв’язку з виходом на пенсію”.

⁶⁶ Заочна летучка “Архівів України” // АУ. – 1990. – № 5. – С. 8.

⁶⁷ Б. В. Іваненко. Слово до читачів // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 3.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Анотований покажчик публікацій журналу “Архіви України” за 1988–1995 рр. Укладач Н. П. Павловська; відп. ред. І. Б. Матяш. Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 1997. – 151 с.

Рассматриваются проблемы создания журнала, его история, содержание, особенности и недостатки. Большое внимание уделено работе редколлегии и редакций журнала.

Ключевые слова: Научно-информационный бюллетень; “Архивы Украины”; редакционная коллегия; редакция; тематика публикаций; рубрика.

Examines problems of creation of magazine, his history, maintenance, features and failings. Considerable attention is spared work of editorial boards and redaksiy magazine.

Key words: Scientifically news-letter; “Archivy of Ukraine”; editorial board; editing; subject of publications; heading.

УДК 930.253(477.41)“18”

Є. А. ЧЕРНЕЦЬКИЙ*

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ
ПОХОДЖЕННЯ ТА РОЗМІЩЕННЯ
ШЛЯХТИ НА ТЕРЕНАХ
РАДОМИШЛЬСЬКОГО ПОВІТУ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

(на прикладі білоруської і литовської шляхти)

На підставі джерел першої третини XIX ст. аналізується походження та розміщення шляхти Радомишльського повіту Київської губернії, перші легітимації якої відбулися на теренах Віленської, Вітебської, Гродненської, Мінської та Могилівської губерній, наведено список білоруської і литовської шляхти, яка наприкінці XVIII та впродовж першої третини XIX ст. мешкала на теренах Радомишльського повіту.

Ключові слова: шляхта; дворянство; легітимація; історична демографія.

Радомишльський повіт розташовувався на півночі Київської губернії та межував, зокрема, з Речицьким повітом Мінської губернії¹. Географічна близькість була одним із вагомих чинників переселення білоруської і литовської шляхти на терени Радомишльського повіту, де вже наприкінці XVIII ст. вона становила значну частину тамтешньої шляхти.

Метою цього дослідження є аналіз історично-демографічних відомостей про шляхту Радомишльського повіту, перші легітимації якої відбулися по Віленській, Вітебській, Гродненській, Мінській та Могилівській губерніях наприкінці XVIII та впродовж першої третини XIX ст. Актуальність дослідження обумовлена тим, що публікацій, присвячених історично-демографічному аналізу відомостей про білоруську і литовську шляхту Радомишльського пов., досьгодні не було. Відомості щодо легітимації, кількісний склад родин та місця мешкання білоруської і литовської шляхти опрацьовані на підставі “посемейных списков” дворян 1-го та 2-го розрядів дворян Радомишльського повіту, які зберігаються в Державному архіві Київської області² та подаються в додатку. Висновки цього дослідження мають вказати лише на певні тенденції щодо чисельності, походження та розселення білоруської і литовської шляхти на теренах Радомишльського пов., адже використані

* *Чернецький Євген Анатолійович* – старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею.

джерела не містять відомостей про походження частини шляхти, записаної до громадян, міщан та однодворців. Відтак, це дослідження не охоплює всього загалу білоруської і литовської шляхти, що мешкала в Радомишльському повіті наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.

Для з'ясування питання про походження білоруської і литовської шляхти Радомишльського пов. використано відомості про перші рішення дворянських депутатських зібрань та місцевих судів (легітимація) про визнання дворянської гідності тих родів. При цьому береться до уваги факт мешкання всього легітимованого роду, або його частини в губернії, по якій відбулося таке рішення.

Під час проведення в Радомишльському повіті ревізії 1834 р. серед дворян 1-го та 2-го розрядів було зафіксовано 77 родів, які документально засвідчили, що перше (іноді єдине) рішення щодо визнання їхньої дворянської гідності відбулося по Віленській, Вітебській, Гродненській, Мінській та Могилівській губерніям. До цих 77 родів належало 1126 осіб³.

Походження 77 родів білоруської і литовської шляхти унаочнює таблиця 1. При її укладанні одна легітимація, що відбулася в Полоцькому провінційному суді, показана по Вітебській губернії, а легітимація в Оршанському повітовому суді зарахована до показників Могилівської губернії.

Т а б л и ц я 1

Походження білоруської шляхти (роди)

Губернії	Роди	
	Загальна кількість	У відсотках
Вітебська	1	1,3
Віленська	9	11,7
Гродненська	5	6,5
Мінська	56	72,7
Могилівська	6	7,8

З цієї таблиці видно, що перша легітимація переважної більшості родів білоруської і литовської шляхти (майже 73 %) відбулася по Мінській губернії. Неабиякою є також кількість легітимацій по Віленській, Гродненській та Могилівській губерніях. Проте точніший аналіз походження білоруської і литовської шляхти Радомишльського пов. дозволяє зробити підрахунок членів родів, наведений в таблиці 2.

Т а б л и ц я 2

Походження білоруської шляхти (особи)

Губернії	Особи	
	Загальна кількість	У відсотках
Вітебська	10	0,9
Віленська	52	4,6
Гродненська	28	2,5
Мінська	996	88,4
Могилівська	40	3,6

Відомості, наведені в таблиці 2, демонструють, що переселенці з Мінської губернії склали понад 88 % білоруської і литовської шляхти Радомишльського пов., а кількість шляхти з інших губерній коливається в межах 3–5 %. Переселенці з Вітебської губернії (одна родина) склали менше 1 % від білоруської складової шляхти Радомишльського пов.

Розселення білоруської і литовської шляхти відбулося переважно в південно-західній частині Радомишльського пов., а саме в маєтках графів Олізарів, у Брусилівському ключі графів Чацьких та у дрібніших володіннях. Загалом на південно-західну частину повіту припадає 77 % переселенців. Із білоруської і литовської шляхти, осілої в північно-східній частині повіту, виділяється група (14,4 %) в селах Полідарівка, Розважів, Сидоровичі та інших на річці Жерева (притока Тетерева). Ще 8,6 % мешкало в Чорнобильському маєтку графів Ходкевичів, Хабненському маєтку Стецьких та в дрібніших маєтках на півночі Радомишльського пов. Привертає також увагу той факт, що понад третини (35,8 %) білоруської і литовської шляхти в 1834 р. було записано по слободах.

Аналіз історико-демографічних відомостей про білоруську і литовську шляхту Радомишльського повіту дозволив дійти висновку про переважне її походження територій Мінської губернії та осадження в південно-західній частині повіту. Це можна пояснити, по-перше, близькістю досліджуваних теренів з Мінською губ. та, по-друге, більшою заселеністю саме південно-західної частини Радомишльського пов. Близько третини білоруської і литовської шляхти належало в 1834 р. до недавніх переселенців. Слід також ще раз наголосити на тому, що ці висновки окреслюють лише тенденції щодо чисельності, походження та розселення білоруської і литовської шляхти на теренах Радомишльського пов., адже досліджені джерела не дали змоги проаналізувати білоруську і литовську складову шляхти, що була декласована в 1832–1833 рр.

*Додаток***Білоруська і литовська шляхта Радомишльського повіту**

БАРАНОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 10.03.1816 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 10.06.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Коростишівка – 9 ос. (шл.: Борисович, Сухоробська)⁴, сл. Полідарівка – 12 ос. (шл.: Грінцевич)⁵, с. Фортуна-тівка – 21 ос. (шл.: Василевська, Заневич, Корбут, Кулаковська)⁶.

БАРЦКОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Могилівське ДДЗ 13.12.1817 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Торчин – 6 ос. (шл.: “из Плотников”)⁷.

БОЖИЧКИ (одн. Божичко), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 13.12.1802 (або 30.12.1802) р. (ч. 1). 1834 р.: с. Горбулів – 13 ос. (шл.: Кржижановська, Островська)⁸.

БРАТКОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 20.06.1804 р. (ч. 1). 1834 р.: сл. Полідарівка – 6 ос. (шл.: Гурневич, Корбут)⁹.

БРЖОЗОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 5.09.1805 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 19.06.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Каєтанівка – 25 ос. (шл.: Зіневич, Левкович, Мостович, Стеткевич, Тарасевич, Ярмолінська)¹⁰, с. Модилів – 11 ос. (шл.: Тишкевич, Янович)¹¹.

БРОНОВІЦЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 13.07.1807 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Каєтанівка – 6 ос. (шл.: Корбут)¹².

ВЕСОЛОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Віленське ДДЗ 31.08.1820 р. (ч. 1). 1834 р.: м-ко Коростишів – 2 ос. (шл.: Струмילו)¹³.

ВЕШЕНЕВСЬКІ, дв. 1-го роз.; лег.: Віленське ДДЗ 6.12.1798 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Карпилівка Заушна – 6 ос. Поміщик Юзеф, син Томаша, володів с. Карпилівка Заушна (404 селян: чоловіків 195, жінок 209)¹⁴.

ВОЛОДКОВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 29.08.1829 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 15.12.1832 р. (ч. 6). Мінська легітимація затверджена указом Сенату по Герольдії 20.10.1830 р. 1834 р.: с. Горбулів – 20 ос. (шл.: Кучевська, Статкевич, Стебницька (?), Хлевська)¹⁵, с. Каєтанівка – 2 ос. (шл.: Ярмолицька)¹⁶, с. Нянівка – 6 ос. (шл.: Хільовська)¹⁷.

ВОЛОТОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 18.02.1817 р. (ч. 1). 1834 р.: Віленський хутір – 8 ос. (шл.: Андрухович)¹⁸, с. Кропивна – 28 ос. (шл.: Бражевська, Гршольська (?), Забродська, Корбут, Некрашевич, Шалюшицька (?), Янович)¹⁹.

ВОЛОТОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 27.02.1817 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Кропивна – 8 ос. (шл.: Расніцька, Ходаковська)²⁰, сл. Полідарівка – 8 ос. (шл.: Грінцевич, Жебровська)²¹.

ГРАБОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 1818 р. 1834 р.: м. Радомишль – 5 ос. (шл.: Лісовська)²².

ГРЕГОРОВИЧІ (Григоровичі), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 7.12.1803 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 20.03.1823 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Високе – 18 ос. (шл.: Висоцька, Клюковська, Невенгловська (?))²³.

ДАВИДОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 24.05.1802 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Чоповичі – 13 ос. (шл.: Павловська (?), Сатаєвська (?), Татаровська)²⁴.

ДАШКЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ в 1802 р. (ч. 1), Волинське ДДЗ 20.09.1832 р. (ч. 1). 1834 р.: сл. Коростишівка – 1 ос.²⁵

ДАШКЕВИЧІ, дв. 2-го розряду лег.: Оршанський повітовий суд 20.07.1795 р. 1834 р.: сіл. Морозівка – 4 ос. (шл.: Фіялковська)²⁶.

ЄЛЬНИЦЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 28.10.1815 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 11.03.1833 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Пилиповичі – 4 ос. (шл.: Черепанська)²⁷.

ЄНДРЖЕЄВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 20.08.1830 р. (ч. 6). 1834 р.: м-ко Хабне – 6 ос. (шл.: Вижковська)²⁸.

ЖУДРИ (одн. Жудра), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 8.12.1802 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Вишевичі – 15 ос. (шл.: Журавська, Мацкевич)²⁹.

ЖУЛТКИ (одн. Жултек), дв. 2-го роз.; лег.: Білорусько-Могилівське ДДЗ 27.03.1808 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Високе – 12 ос. (шл.: Бернацька, Романовська)³⁰.

ЗАБРОДЗЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 1.09.1802 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 17.10.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Видибор – 19 ос. (шл.: Байковська, Гапанович, Зеневич, Кіяковська)³¹, сл. Коростишівка або Коростелівка – 38 ос. (шл.: Барановська, Вишневська, Лобковська, Мащицька, Хаустович, Шуневич, Янович)³², сл. Коростелівка – 23 ос. (шл.: Грінцевич, Корбут, Кулаковська, Пількевич)³³, с. Кропивна – 17 ос. (шл.: Волотовська, Закусило, Некрашевич)³⁴, с. Модилів – 4 ос. (шл.: Сухаребська)³⁵, сл. Олива – 7 ос. (шл.: Зеневич)³⁶.

ЗАВІСТОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Гродненське ДДЗ 12.10.1803 р. (ч. 6), Київське ДДЗ 18.11.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: м-ко Чорнобиль – 5 ос. (шл.: Богуська)³⁷.

ЗАГОРОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 7.06.1824 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Здвижня – 6 ос. (шл.: Берестовська)³⁸, с. Кам'яний Брід – 9 ос. (шл.: “с Казаринов”, Тишкевич)³⁹, сл. Перемиж – 11 ос. (шл.: Корзун, Рудніцька)⁴⁰.

ЗАХАРЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Полоцький провінційний суд 18.03.1773 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 8.08.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Свиридівка – 10 ос. (шл.: Венцкович, Вонгродзька, Уляновська)⁴¹.

ЗЕЛЬОНКИ, дв. 1-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 20.12.1802 р. (ч. 1). Поміщиця Конегунда з Корсаків, удова по Валентію, та решта родини (всього 8 ос.; шл.: Волбек, Корсак) володіли в 1834 р. сільцем Красниці (кріпаків 110 чоловічої та 91 жіночої статі)⁴².

ЗМІТРОВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 3.01.1803 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Заньки – 1 ос.⁴³.

ІВАНКЄВИЧІ (Ванкевичі), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 29.12.1817 р. (ч. 1). 1834 р.: сл. Коростишівка – 4 ос.⁴⁴.

ІСКРШИЦЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 26.02.1817 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Вирлоок – 5 ос. (шл.: Кулевська, Севрук)⁴⁵.

КАНУСЕВИЧІ, дв. 1-го роз.; лег.: Гродненське ДДЗ 24.01.1816 р. (ч. 6). Поміщик Казімеж, син Казімежа, володів в 1834 р. сіл. Морозівка (кріпаків 24 чоловічої та 29 жіночої статі). Загалом родина складалася із 7 ос. (шл.: Хотковська)⁴⁶.

КЛШШЕВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 3.01.1803 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Шепеличі – 5 ос. (шл.: Кунатовська)⁴⁷.

КОЗЛОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 21.02.1831 р. (ч. невказано). 1834 р.: сіл. Опачиці – 5 ос. (шл.: Масловська (?))⁴⁸.

КОНТОВТОВ, дв. 2-го роз.; лег.: Білорусько-Могилівське ДДЗ 20.03.1808 р. (ч. 6). 1834 р.: сіл. Ходори – 3 ос. (шл.: Лось)⁴⁹.

КРЕТКОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 17.02.1805 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Луб'янка – 8 ос. (шл.: Василевська, Саченко)⁵⁰.

КРУКОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 10.03.1815 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Перемиж – 9 ос.⁵¹.

КУБЛІЦЬКІ-ПІЙОТУХИ, дв. 2-го роз.; лег.: Могилівське ДДЗ 30.12.1820 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Баранівка – 6 ос. (шл.: Горська)⁵².

КУПЦІ (одн. Купець), дв. 1-го роз.; лег.: Віленське ДДЗ 15.05.1805 р. (ч. невказано). Поміщик Вікентій, син Міхала, в 1834 р. володів “дворянською власністю” сіл. Юревичі Речицького пов. Мінської губ. і був записаний серед дворян першого розряду Мозирського пов. Загалом родина складалася з 2 ос. (шл.: Вешеневська)⁵³.

ЛЕВКОВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 28.01.1816 р. (ч. 1). 1834 р.: сіл. Фортунатівка – 19 ос. (шл.: Грінцевич, Забродзька, Севрук)⁵⁴.

ЛЕНКЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Віленське ДДЗ 8.04.1804 та 21.04.1806 рр. (ч. 1). 1834 р.: сіл. Сидоровицька Рудня – 15 ос. (шл.: Березовська, Жуковська)⁵⁵.

ЛЕНКЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Віленське ДДЗ 16.12.1803 р. (ч. 1). 1834 р.: сіл. Царівка – 7 ос. (шл.: Каліновська)⁵⁶.

ЛЕНЬКЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Литовсько-Віленське ДДЗ 8.04.1803 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 23.12.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сіл. Царівка – 9 ос.⁵⁷

ЛИПІНСЬКІ, дв. 1-го роз.; лег.: Гродненське ДДЗ 30.09.1819 р. (ч. 1). Поміщик Францишек, син Кароля, володів у 1834 р. частиною “выделенной с колькокационного имения графа Ходкевича Гродненской губ. Новогрудського уезда в дер. Милосельцах” (22 кріпаків чоловічої статі). Загалом родина складалася з 8 ос. (шл.: Туловська)⁵⁸.

МАЗУРКЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 19.08.1822 р. (ч. 6). 1834 р.: м. Радомишль – 5 ос. (шл.: Госька)⁵⁹.

МАЛЕВИЧІ (?), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 15.07.1804 р. (ч. 1). 1834 р.: сіл. Старовичі – 9 ос. (шл.: Лещинська)⁶⁰.

МІХНЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 1.02.1815 р. (ч. 1). 1834 р.: сіл. Нові Ставища – 5 ос. (шл.: Тарасевич)⁶¹.

МОХОРТИ (одн. Мохорт), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 1.09.1802 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Чайківка – 9 ос., с. Янівка – 6 ос. (шл.: Корзун, Шуневич)⁶².

НЕКРАШЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 27.07.1804 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 21.06.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Кам'яний Брід – 11 ос. (шл.: Бялошицька, Новосельська)⁶³.

ОБУХОВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Литовсько-Гродненське ДДЗ 17.12.1817 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Паришів – 3 ос. (шл.: Кунатовська)⁶⁴.

ОСМОЛОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Могилівське ДДЗ 20.02.1794 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Кропивна – 4 ос. (шл.: Пресмицька), сіл. Футор – 5 ос. (шл.: Андрушкевич)⁶⁵.

ПАШКОВСЬКІ, дв. 1-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 25.11.1802 р. (ч. 1). Поміщик Юзеф, син Антонія, володів у 1834 р. 3 кріпаками й 4 кріпачками та мешкав у м-ку Брусилів⁶⁶.

ПЕРЕСВЕТИ-СОЛТАНИ, дв. 1-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 16.12.1802 р. (ч. 6). Поміщик Юзеф, син Базиля, володів у 1834 р. сіл. Опачиці (кріпаків 218, кріпачок 213). Родина складалася з 7 ос. (шл.: Теньшевська, Харевич)⁶⁷.

ПЯТНИЦЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінському 8.02.1806 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 25.07.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Янівка – 10 ос. (шл.: Вішневська)⁶⁸.

РИПІНСЬКІ, дв. 1-го роз.; лег.: Віленське ДДЗ 13.01.1799 р. (ч. 6), Київське ДДЗ 12(19?).11.1832 р. (ч. 6). Поміщиця Маріянна з Вішневських, удова по Августину, рожівському старості і шамбеляну, володіла в 1834 р. с. Карабачин (кріпаків 112, кріпачок 101). Родина складалася з 2 ос.⁶⁹ Ще одна родина, легітимована разом з попередньою, була записана серед дв. 2-го роз. 1834 р.: с. Райовецька Гута – 2 ос. (шл.: Янковська)⁷⁰.

РОДОВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 16.12.1802 р. (ч. 1). 1834 р.: м-ко Чорнобиль – 4 ос.⁷¹.

РОМАНОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 9.07.1802 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Привороття – 7 ос. (шл.: «из Раев», Соколовська)⁷².

РОШКОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Гродненське ДДЗ 31.12.1821 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Розважівка – 5 ос. (шл.: Пуціловська)⁷³.

РУТТСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 6.02.1829 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Карабачин – 2 ос. (Міхал, син Анджея, 39 р., з дружиною Камілією із Загурських, 17 р.)⁷⁴.

САВИЦЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 29.12.1802 р. (ч. невказана). 1834 р.: сіл. Залесья (?) – 1 ос.⁷⁵.

СЕВРУКИ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 4.09.1802 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 17.10.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сіл. Копашове (?) – 39 ос. (шл.: Барановська, Лойковська, Маковецька, Малаховська), с. Чайківка – 26 ос. (шл.: Гринцевич, Забродзька, Зеневич, Кособуцька, Круковська, Островська, Прилуцька, Реут), сл. Драничка – 4 ос. (шл.: Вишневська), сл. Кастанівка – 6 ос. (шл.: Жебровська, Ярмолінська), сл. Переміж – 9 ос. (шл.: Мохорит), сіл. Ляхова – 9 ос. (шл.: Тишкевич, Якубовська), сл. Коростишівка – 15 ос. (шл.: Вечера, Корзун, Смутьська, Чайковська), сл. Полідорівка – 29 ос. (шл.: Жебровська, Маковецька, Реут, Шуляковська)⁷⁶.

СМОЛИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 30.10.1822 р. (ч. 1). 1834 р.: сл. Полідорівка – 7 ос. (шл.: Загоровська, Шуневич)⁷⁷.

СМОЛИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 10.03.1824 р. (ч. 1). 1834 р.: сіл. Дубівка – 10 ос. (шл.: Белецька, Севрук, Яневич)⁷⁸.

СОЙКО-ЖЕНДЗЕЙОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 30.10.1826, 4.10.1827, 10.01.1833 р. (ч. 1). 1834 р.: сіл. Будилівка – 9 ос.⁷⁹.

СОКОЛОВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 28.04.1802 р. (ч. 1), Київське ДДЗ 27.09.1832 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Озеряни – 13 ос. (шл.: Васьковська, Поступальська)⁸⁰.

СТАНШЕВСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 30.12.1802 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Баранівка – 6 ос. (шл.: Пльонковська чи Пшонковська, Яслолевич (?))⁸¹.

СТАРЖЕНСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 2.04.1828 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Розважівка – 4 ос. (шл.: Шаціловська)⁸².

СТАРЖИНСЬКІ (СТАРШИНСЬКІ), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 27.02.1816 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Більківці – 4 ос. (шл.: Войналович), сл. Кастанівка – 29 ос. (шл.: Барановська, Меленевська, Реут, Савицька), сіл. Пилиповичі – 14 ос. (шл.: Войцеховська, Кришевич (?), Пількевич, Орловська), сл. Полідорівка – 27 ос. (шл.: Барановська, Братковська, Жебровська, Маковецька, Севрук, Смолич), с. Чайківка – 5 ос. (шл.: Березовська)⁸³.

СТЕТКЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 13.06(07?).1816 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Кастанівка – 6 ос. (шл.: Корбут)⁸⁴. Інша родина із сіл. Войташівка (13 ос. в 1832 р.) мала також виписку рішення Волинського ДДЗ від 18.02.1833 р. (ч. 6). Шлюби: Мосаковська, Світельська, Сичевська, Шуневич⁸⁵.

ТИЧИНИ (одн. Тичина), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 21.07.1824 р. (ч. 6). 1834 р.: с. Горбулів – 5 ос. (шл.: Корбут), сіл. Ляхова – 2 ос. (шл.: Севрук), с. Чайківка – 11 ос. (шл.: Корзун, Лапіцька, Тарінська)⁸⁶.

ТИЧИНИ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 11.08.1824 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Переміж – 5 ос. (шл.: Борецька)⁸⁷.

ТИШКЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 16.01.1801 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 19.09.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сіл. Залішани – 8 ос. (шл.: Рудзінська), с. Кам'яний Брід – 7 ос. (шл.: Березовська, Ярмоліцька), с. Сидоровичі – 10 ос. (шл.: Забродзька, Левицька, Севрук)⁸⁸.

ФІСС, дв. 2-го роз.; лег.: Віленське ДДЗ 25.07.1805 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Забілоччя – 4 ос. (шл.: Вербіцька)⁸⁹.

ФРОНЦКЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 3.09.1802 р. (ч. 1), Волинське ДДЗ 29.05.1833 р. (ч. 1). 1834 р.: с. Мінейки – 5 ос. (шл.: Ковальська, Яблонська)⁹⁰.

ХАУСТОВИЧІ (ХАВСТОВИЧІ), дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 15.07.1816 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 20.12.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Коростишівка – 21 ос. (шл.: Барановська, Браневич (?), Мохорит, Севрук, Янович)⁹¹.

ХОЦКИ (одн. Хоцко), дв. 2-го роз.; лег.: Віленське ДДЗ 9.03.1799 р. (ч. 1), Мінське ДДЗ 23.12.1832 р. (ч. 1). 1834 р.: м-ко Брусилів – 3 ос., зокрема, удова по товаришу Татарського уланського полка Павлу, сину Францишка (шл.: Куліковська)⁹².

ЧЕРЕПАНСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 29.02.1816 р. (ч. 1), Волинське ДДЗ 15.12.1832 р. (ч. 1). 1834 р.: сіл. Ляхова – 35 ос. (шл.: Зінєвич, Мисловська (?), Панькевич, Пількевич, Чоповська, Ярмоліцька)⁹³.

ЧЕРНИШЕВИЧІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 1802 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 4.10.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Борщівська – 33 ос. (шл.: Грінцевич, Житкевич, Корзун, Муровіцька, Пількевич, Таранська (?))⁹⁴.

ЯРМОЛІНСЬКІ, дв. 2-го роз.; лег.: Мінське ДДЗ 26.02.1816 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 29.09.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сл. Кастанівка – 35 ос. (шл.: Барановська, Брзозовська, Куліковська, Рудзінська, Тишкевич), сл. Переміж – 6 ос. (шл.: Зінєвич)⁹⁵.

ЯРМОЛІНСЬКІ, дв. 2-го роз.; Мінське ДДЗ 20.09.1816 р. (ч. 6), Волинське ДДЗ 18.10.1832 р. (ч. 6). 1834 р.: сіл. Зубрівка – 19 ос. (шл.: Войнілович, Жураковська, Муравська, Шунєвич)⁹⁶.

Список скорочень

губ.	– губернія
дв.	– дворяни
ДДЗ	– дворянське депутатське зібрання
лег.	– легітимація
м.	– місто
м-ко	– містечко
одн.	– однина
ос.	– особа
пов.	– повіт
роз.	– розряд
с.	– село
сіл.	– сільце (рос. “деревня”)
сл.	– слобода
ч.	– частина родовідної книги
шл.	– шляхта

¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. – Т. IX. – S. 431.

² Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 280, оп. 2, спр. 644, 174 арк.; спр. 646, 423 арк.; спр. 647, 649 арк.

³ Там само.

⁴ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 156.

⁵ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 300.

⁶ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 324–324 зв.

⁷ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 369.

⁸ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 280, 285.

⁹ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 298.

¹⁰ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 351–351 зв.

¹¹ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 257.

¹² ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 352 зв.

¹³ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 73.

¹⁴ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 25.

- 15 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 292.
- 16 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 354.
- 17 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 311.
- 18 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 146.
- 19 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 105-105 зв.
- 20 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 113.
- 21 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 293.
- 22 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 17.
- 23 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 408.
- 24 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 342.
- 25 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 149.
- 26 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 85.
- 27 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 338.
- 28 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 172.
- 29 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 315.
- 30 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 417.
- 31 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 146–146 зв.
- 32 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 157–158.
- 33 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 160–160 зв.
- 34 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 111–111 зв.
- 35 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 255.
- 36 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 192.
- 37 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 159.
- 38 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 141.
- 39 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 377.
- 40 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 358.
- 41 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 303–303 зв.
- 42 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 60.
- 43 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 245.
- 44 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 154.
- 45 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 301.
- 46 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 65.
- 47 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 340.
- 48 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 217.
- 49 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 257.
- 50 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 188.
- 51 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 360, 361.
- 52 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 267.
- 53 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 78.
- 54 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 323.
- 55 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 291.
- 56 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 178.
- 57 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 179.
- 58 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 83.
- 59 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 20.
- 60 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 209.
- 61 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 283.
- 62 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 237, 316.
- 63 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 376.
- 64 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 341.
- 65 ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 102, 145.

- ⁶⁶ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 117.
⁶⁷ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 141а.
⁶⁸ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 311.
⁶⁹ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 644, арк. 135.
⁷⁰ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 421.
⁷¹ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 162.
⁷² ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 105.
⁷³ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 188.
⁷⁴ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 33.
⁷⁵ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 164.
⁷⁶ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 198–198 зв., 230, 232, 265, 348, 357;
спр. 647, арк. 143, 150, 153, 295–295 зв.
⁷⁷ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 297.
⁷⁸ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 247.
⁷⁹ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 175.
⁸⁰ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 68.
⁸¹ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 268.
⁸² ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 189.
⁸³ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 83, 236, 336, 353–353 зв., 355;
спр. 647, арк. 296–296 зв.
⁸⁴ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 350.
⁸⁵ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 135.
⁸⁶ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 238, 295; спр. 647, арк. 138.
⁸⁷ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 359.
⁸⁸ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 378; спр. 647, арк. 271, 277.
⁸⁹ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 395.
⁹⁰ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 342.
⁹¹ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 151–151 зв.
⁹² ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 8.
⁹³ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 647, арк. 136.
⁹⁴ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 274–274 зв.
⁹⁵ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 349–349 зв., 362.
⁹⁶ ДАКО, ф. 280, оп. 2, спр. 646, арк. 126.

На основании источников первой трети XIX в. анализируется происхождение и размещение шляхты Радомышского уезда Киевской губернии, первые определения дворянских депутатских собраний относительно которой состоялись в Виленской, Витебской, Гродненской, Минской и Могилевской губерниях, дан список белорусской и литовской шляхты, которая в конце XVIII и в первой трети XIX вв. проживала на территории Радомышского уезда.

Ключевые слова: шляхта; дворянство; легитимация; историческая демография.

The origin and location of the gentry of the Radomyshl' Povit of Kiev province are observed according to materials of the first part of XIX century. First legitimacy of the gentry occurred in Vilensk, Vitebsk, Grodensk, Minsk and Mogyliv provinces. A list of the Belarusian and Lithuanian gentry who inhabited the Radomyshl' Povit at the end of XVIII and during the first part of XIX centuries is compiled.

Keywords: gentry; aristocracy; legitimacy; historical demography.

УДК 930.25(477.72)

О. А. МАКІЄНКО*

АРХІВ ХЕРСОНЬСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА: ФОРМУВАННЯ, СКЛАД, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Розглядаються питання формування, устрою та складу земських архівів в Україні на прикладі архіву Херсонського губернського земства. Визначено історичну долю документальної спадщини земства після ліквідації земського самоврядування на Херсонщині в лютому 1920 р., особливості процесу концентрації, обробки та зберігання земських матеріалів у Державному архіві Херсонської області.

Ключові слова: земські архіви; архів Херсонського губернського земства; документальна спадщина земства; Державний архів Херсонської області.

Важливу роль у культурно-господарському розвитку регіонів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. відіграли органи земського самоврядування. Вивчення досвіду різнопланової діяльності земських установ дає змогу розширити наукові уявлення про життя російської провінції, виявити реальний вплив громадських інституцій на суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні процеси в державі. Успішність наукових досліджень у галузі земствознавства безпосередньо залежить від формування надійної джерельної бази, що передбачає насамперед виявлення й опрацювання архівних документів та друкованих праць земських установ.

Джерелознавчі дослідження документальної спадщини земств проводжуються поглибленою евристичною роботою. В Україні документи земств зосередилися у фондах ЦДІАК України, ЦДАВО України, Державного архіву АР Крим, 18 обласних державних архівів та їх науково-довідкових бібліотек, а також зібраннях центральних та місцевих державних бібліотек. Обсяг лише архівних фондів земських установ сягає 100 тис. од. зб., не враховуючи десятків тисяч назв друкованих видань земств. У процесі наукового вивчення документальної спадщини земств великого значення набувають дослідження історії земських архівів, їх організації, складу, а також історії формування сучасних фондів земських установ у державних архівах України.

---

* *Макієнко Олексій Анатолійович* – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Місце земських архівів та архівних служб в історії вітчизняної архівної справи досі залишається практично не визначеним. Наприкінці XIX – початку XX ст. архіви земських установ здебільшого були поза увагою істориків-архівістів. Губернські вчені архівні комісії, як правило, не виявляли інтересу до документальних матеріалів земських архівосховищ з огляду на їх відносно новітнє походження, а їх повноваження щодо огляду архівів громадських самоврядувань взагалі не були визначеними¹. Втім, розуміння важливості земських документальних зібрань поступово отримувало поширення серед провінційних істориків-архівістів. Зокрема, член Саратовської ГУАК О. Гераклітов у своїй праці “Исторические архивы при ученых архивных комиссиях” (1915) стурбований долею “кинутих напризволяще” земських та міських архівів, підкреслював неминуче зростання наукового інтересу до їх документальних матеріалів, а звідси – необхідність пильної уваги ГУАК до їх сучасного становища й подальшого облаштування². Про небезпідставність хвилювань саратовського історика щодо долі земських архівів може засвідчувати описаний в газеті “Южный край” напіванекдотичний випадок поводження одного із повітових земств з власним документальним надбанням: “У дерев’яному сараї стоять дві діжки з-під цукру, набиті справами майже за п’ятдесят років. Ось і весь “архів”. Коли знадобиться якась довідка, то діжки перевертають, вивалюють усі справи на землю і шукають необхідну справу. І дешево, і “зручно”³. У контексті ювілейних заходів з нагоди 50-річчя від часу запровадження земського самоврядування в науковому середовищі почали обґрунтовуватися проекти створення спеціальних земських історичних архівів-музеїв, які мали посприяти збереженню та вивченню земських матеріалів для “зображення історії земської діяльності в усій її повноті”⁴. Однак практично реалізувати ідею земського історичного архіву-музею до ліквідації земського самоврядування в 1918–1920 рр. не вдалося. Подальші наукові студії з історії документальної спадщини земств перейшли виключно у площину вивчення історії фондоутворення та джерелознавчої оцінки збережених архівних документів. Серед останніх наукових публікацій, покликаних привернути увагу до історії земських архівів та архівних служб, варто відзначити невелику розвідку російського історика В. Абрамова “Земские архивы”, у якій подано короткий огляд архівної практики земських установ⁵. Таким чином, існує необхідність встановлення реального значення діяльності земських архівів та архівних служб для розвитку вітчизняної архівної справи.

У даному дослідженні на прикладі архіву Херсонського губерньського земства простежуються умови формування й специфіка функціонування земських архівів, визначається історична доля документальної спадщини земств в Україні.

Перші земські установи на території України розпочали свою діяльність навесні 1865 р. у межах Херсонської губернії. Відкриття засідань повітових земських зібрань (березень 1865 р.) та губернського земського зібрання (квітень–травень 1865 р.) передувала значна робота тимчасового губернського комітету та тимчасових повітових комісій, які згідно з “Правилами про порядок приведення в дію Положення про земські установи” (1864) займалися підготовкою та проведенням виборів земських гласних, організацією перших засідань земських зібрань⁶. Після обрання складу та початку роботи губернської і повітових земських управ діловодство тимчасового комітету й тимчасових комісій з утворення земських установ передавалося земським управам для подальшого зберігання⁷. Отже, діловодні матеріали з підготовки роботи земських установ мали стати першими надходженнями у майбутніх земських архівах.

Законодавством було чітко визначено початкові дії губернських та повітових земських управ, спрямовані на організацію нормального функціонування земських установ. Вони передбачали низку заходів: по-перше, прийняття від різних установ та осіб справ, документів, коштів і майна земств, по-друге, виконання функціональних обов’язків управ, передбачених “Положенням про губернські та повітові земські установи” (1864), по-третє, підготовку відомостей та міркувань для розгляду на наступній сесії земських зібрань⁸. При управах негайно створювалися канцелярії, при цьому визначення їх устрою та складу було віднесено до компетенції самих земських управ⁹. Для успішної реалізації поставлених завдань управи мали право вимагати від різних установ та осіб надання необхідних відомостей, а також передавання документів практичного значення. Окремі місцеві державні установи (прикази громадського нагляду, будівельні та шляхові комісії, комісії народного продовольства, лікарняні ради та ін.), функції яких перебрали земські установи, передавали своє майно, кошти та справи у розпорядження земських управ.

Реформування системи громадського нагляду поставило питання про долю великих архівів приказів громадського нагляду. Височайшим повелінням від 11 червня 1866 р. встановлювався порядок розбору архівних справ приказів громадського нагляду, за яким після відбирання за участі представників земства призначених для знищення справ решту архівних матеріалів мали зберігати архіви губернських правлінь¹⁰. При цьому губернські земства мали брати участь в утриманні архівів коштами, асигнованими на справу громадського нагляду. Такий порядок створював додаткові незручності як для губернських правлінь, так і для земських установ. Тому вже 9 жовтня 1867 р. за клопотанням низки губернських земств міністр внутрішніх справ своїм циркуляром дозволив зберігання архівів приказів громадського нагляду у приміщеннях земських управ¹¹.

Прийняття від ліквідованих місцевих установ діловодних та архівних матеріалів, які налічували тисячі справ, неминуче поставило питання про організацію їх належного зберігання та використання для потреб земської діяльності. Звідси у перші ж роки існування земств у більшості губернських земських управ було засновано спеціальні архівні служби.

Зародження такої служби в Херсонському губернському земстві датується 1867 р., коли у штатному розкладі канцелярії губернської земської управи з'являється посада архіваріуса¹². Першим земським архіваріусом став Мартин Степанович Скроцький. У цей час до земської управи надійшли архівні справи губернського приказу громадського нагляду та інших ліквідованих місцевих установ, розпочалося систематичне накопичення матеріалів земського діловодства, тому введення нової штатної одиниці було логічним кроком у забезпеченні нормального функціонування управлінського апарату губернського земства. Посада земського архіваріуса проіснувала в штаті канцелярії до ліквідації губернського земства у лютому 1920 р.

Формування архіву Херсонської губернської земської управи було нерозривно пов'язано із діловодною діяльністю канцелярії управи та її численних відділень, бюро і столів. У перші три роки роботи земства канцелярія губернської управи мала досить простий устрій і відносно нечисленний склад: секретар з двома помічниками, бухгалтер з помічником, чотири діловоди, реєстратор, архіваріус, коректор, штат постійних і тимчасових писарів (до 22 осіб), а також архітектор, топограф і два землеміри-таксатори¹³. Поступове розширення культурно-господарської діяльності губернського земства призвело до суттєвого розширення управлінського апарату. За станом на 1 листопада 1915 р. у складі губернської управи функціонувало дванадцять відділень: бухгалтерія, секретарське, пенсійне, страхове, оціночне, статистичне, будівельне, сільськогосподарське (з метеорологічним бюро), шкільне, медичне, ветеринарне та зоотехнічне¹⁴. Кожне з відділень мало свій штат канцеляристів і провадило окреме діловодство. Справи загальноземського й адміністративно-розпорядчого характеру перебували у компетенції секретарського відділення на чолі з секретарем губернської земської управи. Наявність розгалуженого управлінського апарату із відповідним штатом співробітників дозволяла оперативно вирішувати різні питання культурно-господарського життя регіону.

Порядок ведення справ у канцелярії губернської управи визначався спеціальною інструкцією, розробленою та ухваленою на колегії земської управи для внутрішнього користування. Організація діловодства у канцелярії та відділах управи загалом здійснювалася в межах традиційної діловодної практики губернських адміністративних установ. Діловодні служби губернського земства забезпечували значний документообіг.

Його інтенсивність з часом неухильно зростала: у 1894/1895 рр. – 16580 вихідних і 10902 вхідних паперів, у 1914/1915 рр. – 38334 та 38811 паперів відповідно¹⁵. Завершені в поточному діловодстві відділень справи підлягали передаванню за описом у земський архів. Окремі різновиди документів могли залишатися у приміщеннях відділів більш тривалий термін. Наприклад, у статистичному відділенні концентрувалася велика кількість карткового матеріалу різних часів, необхідного для статистичних досліджень.

У більшості губернських земств спеціально розроблених правил організації архівів не існувало. Херсонське земство не було винятком – жодних письмових свідчень про їх розробку та прийняття виявити не вдалося. Тож уявлення про устрій та умови роботи архіву Херсонської губернської земської управи формуються переважно на основі даних анкетувань, проведених під егідою губернських учених архівних комісій у 1913–1914 рр.

Тривалий час архів Херсонського губернського земства разом з іншими земськими службами розміщувався в орендованих управою приміщеннях. Це не могло не позначитися негативно на роботі земської архівної служби. Лише восени 1895 р., коли Херсонське губернське земство переїхало у свій будинок, з'явилася можливість перевести архів в окреме приміщення. Це був окремих кам'яний неопалюваний будинок, розташований на подвір'ї будівлі Херсонського губернського земства. Однак вже до 1913 р. зростання обсягу архіву змусило частину справ перенести на горище земської будівлі¹⁶. Заплановане губернським земством розширення будинку земства, яке зокрема мало вирішити проблеми земського архіву, в умовах воєнного часу не було реалізовано¹⁷.

В архіві зберігалися справи окремих дореформених установ, передані на зберігання земству, та велика кількість діловодних і статистичних матеріалів губернської земської управи, які щорічно надходили від її канцелярії та відділів. Обсяг річного надходження справ встановити досить важко, він поступово збільшувався в міру розгортання земської діяльності. Орієнтовні дані засвідчують, що у період максимальної активності земства (1890-ті рр. – початок ХХ ст.) архів щорічно поповнювався не менше ніж 500 справами. справи були розібрані по відділах земської управи в хронологічній послідовності й занесені в архівні описи¹⁸. У фонді № 5 “Херсонська губернська земська управа” Державного архіву Херсонської області зберігся рукописний опис справ статистичного бюро (відділення) земської управи (оп. 1, спр. 30), однак аналіз його змісту засвідчує помилку місцевих архівістів у визначенні його фондової належності. Він належав архіву Херсонської повітової земської управи. Отже, старі описи архіву губернського земства до нашого часу не збереглися. У часи функціонування земського архіву ути-

лізація архівних документів не проводилася¹⁹, що вигідно відрізняло Херсонське земство від більшості земських установ інших регіонів. За приблизними розрахунками, загальний обсяг архіву, складав не менше 30 тис. од. зб. Усі друковані видання земства (журнали засідань земських зібрань й управи, доповіді та звіти управи, земські кошториси, статистичні праці та ін.) розміщувалися в земській бібліотеці²⁰.

Документи архіву та бібліотеки губернського земства використовувалися не лише у земській діловодній практиці, але й під час підготовці узагальнюючих науково-популярних та інформаційно-довідкових видань земства – (“Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874” (1875), “Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания” у 4-х випусках (1888–1918), “Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства” у 3-х випусках (1904–1906) та ін.

Варто зупинитися на ролі земського архіваріуса в службовій ієрархії губернського земства. В земських управах архіваріус розглядався переважно в якості представника допоміжного канцелярського персоналу, не обтяженого складною і напруженою роботою, тому за штатним розписом визначалася й відповідна оплата праці – в середньому від 300 до 600 крб. на рік (на рівні помічників діловодів, реєстраторів та писарів). Низький рівень матеріальної винагороди не сприяв залученню до роботи в земських архівах кваліфікованих та енергійних працівників. Наприклад, перші архіваріуси Херсонського губернського земства – М. Скроцький, В. Грибанов та Г. Матвеев були людьми поважного віку, пройшовши значний трудовий шлях на посадах молодших канцелярських службовців. Через матеріальну незабезпеченість земство було змушене після їх смерті призначати вдовам персональне грошове утримання. Молодші працівники шукали будь-яких способів для посадового підвищення. Архіваріус О. Охримовський (1902–1903), не встигнувши пропрацювати й року, перейшов на службу діловодом сільськогосподарського відділення управи (з окладом 1200 крб.)²¹. Прагнення до економії земських коштів реалізовувалося у намаганнях земських управ поєднувати в одній посадовій особі функціональні обов'язки архіваріусів та інших канцелярських службовців (реєстраторів, ексекторів, бібліотекарів та ін.). У Херсонському губернському земстві впродовж 1905–1909 рр. О. Франжолі виконувала одночасно обов'язки архіваріуса та бібліотекаря земської управи з окладом у 500 крб.²², а з 1910 р. новому архіваріусу В. Мацуку довелося суміщати архівну роботу з обов'язками ексектора з окладом в 600 крб.²³ При цьому власне архівна служба оцінювалася лише в 180 крб. Таким чином, очікувати від земських архіваріусів особливої активності в справі

упорядкування архівних документів, не кажучи вже про їх серйозне вивчення, не доводилося.

Суворі випробування випали на долю архіву Херсонського губернського земства в добу революційних перетворень та громадянської війни 1917–1920 рр. Земське самоврядування стало заручником гострої політичної боротьби, а згодом – одним із об'єктів переслідувань нової революційної влади. У березні-серпні 1919 р. у Херсоні радянською владою було здійснено першу спробу ліквідації земських установ. Створена губвиконкомом ліквідаційна комісія займалася описуванням та розподілом земського майна. До приходу денікінських військ їй не вдалося завершити роботу²⁴, однак саме тоді було покладено початок дезорганізації документального зібрання Херсонського губернського земства. За даними І. Окаринського, взимку 1919–1920 рр. колишній завідувач секції повітнаросвіти опалював приміщення архівними справами губернського земства²⁵.

Трагічні наслідки для земського архіву мало остаточне встановлення радянської влади на Херсонщині в січні–лютому 1920 р. Декретом Всеукрревкому від 22 січня 1920 р. органи земського та міського самоврядування на території УСРР ліквідовувалися. Окремі функції колишніх земських та міських управ передано до новостворених підрозділів місцевих ревкомів – відділів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, комунальних та земельних відділів, рад народного господарства, особливих продовольчих комісій, статистичних бюро тощо. Передачу та розподіл майна органів земського та міського самоврядування, в тому числі архівів та бібліотек, здійснювали ліквідаційні комісії при ревкомах. У Херсоні 17 лютого 1920 р. на засіданні ліквідаційної комісії було закріплено перехід окремих відділень і служб Херсонського губернського земства у відповідні підрозділи Херсонського повітового ревкому²⁶. Разом з іншим майном у розпорядження місцевих радянських установ потрапили матеріали поточного діловодства та довідково-інформаційні видання, які зберігалися в окремих відділеннях земської управи.

Величезна бібліотека губернської земської управи перейшла у підпорядкування відділу народної освіти й незабаром в основному була перевезена у приміщення педагогічного музею²⁷. Драматичніше склалася доля архіву Херсонського губернського земства. Приміщення губернської управи, в якому продовжував зберігатися земський архів, у середині лютого 1920 р. було зайнято Херсонською повітовою радою народного господарства з її численними підрозділами. Поліграфічний відділ раднаргоспу для забезпечення нормального функціонування місцевих друкарень в умовах поглиблення паперової кризи отримав повний контроль над паперовими запасами в місті та його окрузі²⁸. В якості головного паперового резерву розглядалися архіви старих до-

революційних установ. Вже навесні 1920 р. поліграфічний відділ розгорнув досі небачену в регіоні роботу з утилізації архівного паперу. Спеціальні робітники на складах поліграфвідділу займалися розбиранням архівів та вилученням чистого й напівчистого паперу для виконання поліграфічних замовлень, задоволення канцелярських потреб місцевих установ. Розподілом архівного паперу серед його споживачів завідував розподільчий відділ Херсонського повітового опродкому²⁹. Архів Херсонського губернського земства фактично першим потрапив у поле зору співробітників поліграфічного відділу. За звітом відділу лише з 24 квітня до 10 травня 1920 р. було заготовлено 175 500 аркушів архівного паперу³⁰. Особливу активність у справі руйнації місцевих архівів поліграфвідділ проявив у липні-серпні 1920 р., коли відбір паперу в найбільших херсонських архівах – архівах губернського та повітового земств, казенної палати та окружного суду – сягнув 0,5 млн аркушів щомісячно³¹. Належного контролю за порядком розбирання та використання архівів налагоджено не було. Згодом співробітники РСІ виявили у роботі поліграфвідділу суттєві порушення, які призводили до безконтрольного витрачання архівного паперу³². Таким чином, упродовж весни-літа 1920 р. в умовах паперового дефіциту архів Херсонського губернського земства зазнав повної дезорганізації й втратив значну частину документів.

Аналогічні деструктивні процеси у справі збереження документальної спадщини земських установ відбувалися в інших регіонах України. На підставі розпорядження колегії Поліграфвідділу ВРНХ від 18 липня 1920 р. місцеві поліграфвідділи налагодили роботу з реєстрації запасів архівного паперу та їх інтенсивного використання для потреб поліграфічної промисловості³³. Земські архіви, які продовжували зберігатися у приміщеннях губернських та повітових раднаргоспів, першочергово перетворювалися на ресурсну базу виробничої діяльності поліграфвідділів. Зокрема, впродовж 1920 р. систематичною руйнацією архівів міста, у тому числі й архівів земських установ, займався поліграфвідділ Катеринославського губраднаргоспу³⁴, а за розпорядженням завідувача поліграфвідділу Волинського губраднаргоспу було спустошено архів Волинської губернської земської управи³⁵. Створення впродовж 1920-1921 рр. у губернських та деяких повітових центрах архівних комісій під егідою ОВАК внесло елемент наукового підходу до процесу вилучення й утилізації архівного паперу. У Харкові, Чернігові, Полтаві, Кам'янці-Подільському та ін. містах України, де активну позицію у справі збереження архівних цінностей зайняла місцева інтелігенція, архіви земських установ вийшли з утилізаційної кампанії відносно нешкодженими.

На Херсонщині у постреволюційний період справа охорони культурної спадщини перебувала у глибокому занепаді. Створений у Херсоні

наприкінці липня 1919 р. губернський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини не встиг налагодити ефективної пам'яткоохоронної роботи. 25 липня 1919 р. було опубліковано розпорядження губвиконкому про охорону пам'яток старовини та мистецтва³⁶, 29 липня 1919 р. – про недоторканність архівів на території Херсонської губернії³⁷. А вже через кілька тижнів у місто ввійшли денікінські війська. Після відновлення радянської влади в регіоні у січні 1920 р. губернський центр було перенесено з Херсона до Миколаєва. Херсон перетворився на повітове місто з відповідною інфраструктурою. У місті залишалися величезні архіви колишніх губернських інституцій, фактично позбавлені компетентного догляду з боку уповноважених губернських органів. Намагання повітового відділу народної освіти провести реєстрацію та взяти під охорону пам'ятки старовини особливого успіху не мали³⁸. У Херсоні місцева інтелігенція продемонструвала індиферентне ставлення до архівної спадщини старих часів, тому архіви були приречені на поступову утилізацію й розпорошення.

Вирішальну роль в остаточному знищенні архіву Херсонського губернського земства відіграли військові частини, розквартировані восени 1920 р. в місті Херсоні. У листопаді 1920 р. будинок колишнього губернського земства було передано повітовим раднаргоспом для потреб штабу 6-ї армії Південного фронту. При цьому частину майна у стислі строки вивезти не вдалося. Залишки земського архіву разом із частиною наукової бібліотеки були використані червоноармійцями для опалення приміщення³⁹. Усі спроби зацікавлених установ зупинити знищення документальних багатств губернського земства виявилися малоєфективними. Створена в квітні 1921 р. при місцевому виконкомі Херсонська особлива повітова архівна комісія змушена була лише констатувати повне знищення земських архівів у Херсоні⁴⁰. Отже, за рік активної експлуатації архівних документів різними місцевими господарськими органами та військовими частинами архів Херсонського губернського земства припинив своє існування як цілісний документальний комплекс.

Після знищення основної кількості документів земського архіву окремі діловодні та статистичні матеріали губернської земської управи (передусім передреволюційних та революційних часів) акумулювалися в поточних архівах діючих радянських установ. Зокрема, значний комплекс документів статистичного відділення Херсонської губернської земської управи – програм та інструкцій, статистичних карток, первинних статистичних зведень та ін. – передано у розпорядження Херсонського повітового статистичного бюро (1920–1923) для потреб практичної діяльності. Вже навесні 1920 р. силами його співробітників матеріали земської статистики було впорядковано й пристосовано для подальшого використання⁴¹. Однак процес розпорошення земських до-

кументів, зумовлений адміністративними перетвореннями на території колишньої Херсонської губернії, тривав надалі. За розпорядженням голови РНК УРСР Х. Раковського усі статистичні матеріали Херсонського губернського земства мали бути передані в Одеське та Миколаївське губстатбюро⁴², така ж доля чекала й на друковані статистичні праці з колишньої земської бібліотеки⁴³. Лише незначна частина документів земського статистичного відділення продовжувала зберігатися в поточному архіві повітового статбюро.

До кінця 1926 р. залишки документальної спадщини Херсонського губернського земства переховувалися в канцеляріях та архівах місцевих радянських установ. В архіві Херсонського окружного виконкому зусиллями його енергійної завідувачки Л. Л. Раппопорт (1923–1926) вдалося сконцентрувати й систематизувати окремі справи архіву Херсонського губернського земства разом із великою кількістю земських друкованих видань⁴⁴. Саме ці фрагменти архіву та бібліотеки Херсонської губернської земської управи (вагою бл. 1200 пудів) стали одними із найперших надходжень архівосховища Херсонського окружного архівного управління, яке розгорнуло свою діяльність у серпні 1926 р.⁴⁵. Навесні 1927 р. на зберігання до окрарху Херсонським окружним статбюро було передано й справи статистичного відділення губернського земства⁴⁶. Отже, у другій половині 1920-х рр. комплектування місцевого державного архіву документами Херсонського губернського земства в основному завершилося.

На початку 1930-х рр. херсонськими архівістами було проведено масштабну роботу з упорядкування, систематизації та описування документів Херсонського губернського земства. Друковані видання (4750 книг) було відокремлено від архівних документів земства. Вони стали основою науково-довідкової бібліотеки місцевого державного архіву⁴⁷. З решти документів губернського земства було сформовано фонд № 5 “Херсонська губернська земська управа” (54 од. зб.) та фонд № 9 “Статистичне бюро при Херсонській губернській земській управі” (27 од. зб.). Дві справи з документами революційної доби склали фонд № Р-1900 “Херсонська губернська народна управа”, який перебував у секретному режимі зберігання до 1957 р.⁴⁸. Таким чином, документальна спадщина Херсонського губернського земства стала загалом доступною для дослідників й активно використовувалася із науковими, освітніми, господарськими, агітаційно-пропагандистськими цілями.

У роки Другої світової війни архівні фонди земських установ не постраждали, однак серйозних втрат зазнала науково-довідкова бібліотека державного архіву⁴⁹. У 1948 р. було проведено науково-технічну обробку справ фонду Херсонської губернської земської управи, а у 1950 р. до нього було приєднано справи фонду Статистичного бюро при Херсонській губернській земській управі⁵⁰.

На сучасному етапі у складі двох фондів Державного архіву Херсонської області – фонду № 5 “Херсонська губерньська земська управа” та фонду № Р-1900 “Херсонська губерньська народна управа” – обліковується відповідно 79 та 2 од. зб.⁵¹, а науково-довідкова бібліотека архіву налічує понад 2300 примірників різноманітних видань губерньського земства. У фонді Херсонської губерньської земської управи зосереджено фрагменти діловодних і статистичних матеріалів передусім секретарського (розпорядчого) і статистичного відділень, а також редакції “Сборника Херсонского земства” за 1865–1920 рр. У двох справах фонду Херсонської губерньської народної управи представлено переважно ділове листування народної управи з різними установами з організаційно-господарських питань за 1918 р. Частина статистичних матеріалів губерньської управи за 1916–1917 рр. помилково віднесено до фонду № Р-434 “Херсонське повітове статистичне бюро”⁵². Документи фондів земських установ, в тому числі губерньського земства, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області, містять цінну джерельну інформацію для вивчення широкого спектру проблем культурно-господарського розвитку півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Отже, формування архіву та архівної служби Херсонського губерньського земства розпочалося у перші роки земської діяльності. Цьому сприяли передавання земству документів дореформених установ, інтенсивна діловодна діяльність канцелярії та інших службових підрозділів губерньської управи. За понад 50-річний період свого функціонування земський архів перетворився на один із найбільших провінційних архівів (не менше 30 тисяч од. зб.). Його внутрішній устрій та організація роботи загалом відповідали архівним традиціям земських установ більшості регіонів Російської імперії. Відсутність сталого інтересу земських діячів до потреб архівної служби не сприяла покращенню роботи земського архіву, звужувала потенційні можливості наукового опрацювання архівних документів. Після ліквідації земського самоврядування систематичне використання архівних документів для господарських потреб місцевих установ призвело до повного знищення документальної спадщини Херсонського земства. Залишки документів губерньського земства нині зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області й активно вивчаються дослідниками культурно-господарського життя півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

¹ Труды Первого съезда представителей губернских ученых архивных комиссий и соответствующих им установлений 6–8 мая 1914 года. – СПб., 1914. – С. 38, 73.

² *Герасимов А. А.* Исторические архивы при ученых архивных комиссиях. – Саратов, 1915. – С. 3–4.

³ Южная Русь. – 1912. – 4 сентября.

⁴ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – С. 9-10.

⁵ *Абрамов В. Ф.* Земские архивы // Вестник архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59–66.

⁶ Свод законов Российской империи. – СПб., 1876. – Т. II. – Ч. 1. – С. 544–552.

⁷ Там само. – С. 553.

⁸ Там само. – С. 554.

⁹ Там само. – С. 409, 554.

¹⁰ Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 16–20.

¹¹ Там само. – С. 224–225.

¹² Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874. – Херсон, 1875. – С. 25.

¹³ Там само. – С. 25.

¹⁴ Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1914–1915 год. – Херсон, 1915. – С. 3.

¹⁵ Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1894–1895 год. – Херсон, 1895. – С. 19; Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1914–1915 год. – Херсон, 1915. – С. 3.

¹⁶ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – С. 59.

¹⁷ Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1900–1914 гг. – Херсон, 1918. – С. 58.

¹⁸ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – С. 50, 52.

¹⁹ Там само. – С. 54.

²⁰ Там само. – С. 43.

²¹ Смета расходов и доходов на потребности Херсонского губернского земства на 1905 год. – Херсон, 1905. – С. 167.

²² Там само. – С. 162.

²³ Смета расходов и доходов на потребности Херсонского губернского земства на 1917 год. – Херсон, 1916. – С. 125.

²⁴ Известия Херсонского губернского исполнительного комитета и губкома КП(б)У. – 1919. – 31 июля.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 125, арк. 38.

²⁶ Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. р-411, оп. 1, спр. 48, арк. 1–1зв.

²⁷ Там само, ф. р-37, оп. 1, спр. 3а, арк. 255.

²⁸ Там само, ф. р-37, оп. 2, спр. 30, арк. 1.

²⁹ Там само, ф. р-411, оп. 1, спр. 36, арк. 12.

³⁰ Там само, ф. р-411, оп. 1, спр. 41, арк. 36.

³¹ Там само, ф. р-411, оп. 1, спр. 12, арк. 112.

³² Там само, ф. р-367, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

³³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 17, арк. 87.

³⁴ Там само, арк. 251.

³⁵ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 62, арк. 25 зв.

³⁶ Известия Херсонского губернского исполнительного комитета и губкома КП(б)У. – 1919. – 25 июля.

³⁷ Там само. – 1919. – 29 июля.

³⁸ ДАХО, ф.р-37, оп. 1, спр. 7, арк. 112.

³⁹ Там само, ф. р-1887, оп. 3, спр. 188, арк. 148.

⁴⁰ Державний архів Миколаївської області, ф. р-97, оп. 1, спр. 10, арк. 14.

⁴¹ ДАХО, ф. р-37, оп. 2, спр. 35, арк. 314.

⁴² Там само, ф. р-37, оп. 1, спр. 7 а, арк. 364.

⁴³ Там само, ф. р-434, оп. 1, спр. 203, арк. 7.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 182, арк. 48, 49; Там само, спр. 125, арк. 37зв.

⁴⁵ ДАХО, ф. р-733, оп. 1, спр. 2, арк. 3–3зв., 8.

⁴⁶ Там само, арк. 147.

⁴⁷ Там само, ф. р-735, оп. 1, спр. 36, арк. 19.

⁴⁸ Державний архів Херсонської області: Путівник. – К., 2003. – С. 62.

⁴⁹ Там само, с. 8.

⁵⁰ ДАХО, спр. ф. 5, арк. 4, 5.

⁵¹ Державний архів Херсонської області: Путівник. – К., 2003. – С. 24, 62.

⁵² Там само, с. 185.

Рассматриваются вопросы формирования, устройства и состава земских архивов в Украине на примере архива Херсонского губернского земства. Определена историческая судьба документального наследия земства после ликвидации земского самоуправления на Херсонщине в феврале 1920 г., особенности процесса концентрации, обработки и хранения земских материалов в Государственном архиве Херсонской области.

Ключевые слова: земские архивы, архив Херсонского губернского земства, документальное наследие земства, Государственный архив Херсонской области.

Questions of organizing construction and content zemstvo's archives in Ukraine examine in the article due to example of archives of Kherson guberniya's zemstvo. Defined the historical destiny of zemstvo's documental heritage after zemstvo's self-government abolition in Kherson region in February 1920, peculiarities of concentrating process, working up and keeping zemstvo's materials in State archives of Kherson region.

Keywords: zemstvo's archives, archives of Kherson guberniya's zemstvo, zemstvo's documental heritage, State archives of Kherson region.

УДК 930.253(477)

В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ*

**З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ
(до 80-річчя створення Єдиного партійного архіву)**

Подано документи з історії створення та становлення Єдиного партійного архіву КП(б)У.

Ключові слова: ЦДАГО України; Єдиний партійний архів КП(б)У; партійні архіви.

Значний масив найважливіших документів з історії України радянського періоду зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), який був створений 25 жовтня 1991 р. на базі колишнього Архіву ЦК Компартії України. У ньому зосереджено документи ЦК КПУ і його Політбюро, яким належала реальна влада в УРСР. Лише вони дають повне уявлення про суспільно-політичне, економічне та культурне життя республіки протягом 1918–1991 рр.

Історія партійного архіву розпочалася в липні 1929 р. зі створення Єдиного партійного архіву КП(б)У (ЄПА) як відділу Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 26 липня 1929 р.).

Основним завданням ЄПА було виявлення, збирання та систематизація партійних документів, а також керівництво роботою партійних архівів на місцях в цьому напрямку. Першочергово в його фондах зосереджувалися документи колишніх губернських і повітових партійних організацій та комсомольських осередків за період до 1925 р. Відповідно до “Положення Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У”, затвердженого на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 2 вересня 1932 р., до складу Єдиного партійного архіву КП(б)У входило 6 груп: мемуарна, центральне архівосховище, місцевих партархівів, комуністичного юнацького руху, копіювання та інструктажу. Штат архіву налічував 8 чоловік. Вже на кінець 1932 р. в ЄПА зберігалось понад 100 тис. справ, які умовно об'єднувалися в чотири секції: документи Центрального комітету та Центральної контрольної комісії КП(б)У; документи місцевих партійних організацій; документи ЦК ЛКСМУ; копійні документи з історії партії, мемуари ветеранів революційного руху, ілюстративні матеріали (фотографії, схеми, діаграми, плакати).

* *Лозицький Володимир Сергійович* – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

© Лозицький В. С., 2009

11 серпня 1939 р., згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У “Про місцеві партархіви і істпарті”, Єдиний партійний архів КП(б)У отримав статус самостійної установи під назвою Центральний партійний архів ЦК КП(б)У (ЦПА), який підпорядковувався відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. Одним із основних завдань, що ставилися перед співробітниками архіву, було поповнення його фондів партійними документами та активізація науково-дослідної розробки архівних матеріалів. Зокрема, на початок 1941 р. на зберіганні в ЦПА перебувало понад 200 тис. справ.

З початком Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та швидким наступом нацистських військ на столицю України перед колективом архіву постало складне завдання – евакуювати архівні фонди на схід країни, в м. Челябінськ. Проте відсутність достатньої кількості транспортних засобів та перевантаженість шляхів евакуації призвели до великих втрат архівних матеріалів: значна кількість документів, насамперед особового характеру, була знищена архівістами. Загалом за роки Великої Вітчизняної війни Центральний партійний архів ЦК КП(б)У втратив надзвичайно багато документів – близько 144 тис. одиниць зберігання. Через це після повернення архіву в квітні 1944 р. до Києва основна увага приділялася роботі з відновлення втрачених документів.

Щоправда, ЦПА як самостійна одиниця у складі ЦК КП(б)У проіснував лише до 1945 р. За рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 23 березня 1945 р., Центральний партійний архів ЦК КП(б)У (з 1952 р. – Центральний партійний архів ЦК Компартії України, а в 1991 р. – Архів ЦК Компартії України) було реорганізовано в сектор Української філії Інституту Маркса-Енгельса-Леніна (ІМЕЛ) при ЦК ВКП(б), назва якого змінювалася відповідно до політичної ситуації в СРСР. До його фондів передавалися документи про підпільний та партизанський рух опору в роки Великої Вітчизняної війни, роботу в тилу, боротьбу з українським національно-визвольним рухом тощо. Також партархів-сектор продовжував здійснювати керівництво науково-методичною роботою партійних архівів обласних комітетів партії.

Статус державного архіву та сучасну профілізацію партархів отримав у 1991 р. з проголошенням незалежності Української Держави. Указом Президії Верховної Ради України від 27 серпня 1991 р. документи архівів Компартії України переходили в підпорядкування Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та його установ на місцях. А постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 1991 р. на базі колишнього архіву ЦК Компартії України створювався Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), який також підпорядковувався Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України. На його зберігання, відповідно до акту

прийому-передачі, передавалося близько 200 тис. справ. Крім того, з поточного архіву ЦК КПУ за здавальними описами до ЦДАГО України надійшло понад 32 тис. умовних одиниць зберігання.

Першочерговими завданнями ЦДАГО України, згідно з наказом Головного архівного управління від 1 листопада 1991 р. “Про перетворення колишнього Архіву ЦК Компартії України на Центральний державний архів громадських об’єднань України”, визначались: проведення повного упорядкування документів, які надійшли з поточного діловодства ЦК Компартії України та установ, що діяли при ньому, а також забезпечення широкого доступу дослідників до документів, які зберігаються в архіві.

Сьогодні у фондах ЦДАГО України, окрім документів ЦК Компартії України за 1918–1991 рр., концентруються документи сучасних провідних політичних партій та громадських організацій, які містять інформацію про державотворчі та демократичні процеси в нашій державі на зламі ХХ-ХХІ століть.

Далі подаються документи за 1929–1939 рр., які до цього часу не оприлюднювалися широкому загалу. Вони розкривають історію створення, формування та діяльності Єдиного партійного архіву КП(б)У Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У, відтворюють його роль у збиранні та зберіганні документів політичної історії України радянського періоду.

№ 1

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про Інститут історії партії та Жовтневої революції”

26 липня 1929 р.

Затвердити постанову Секретаріату ЦК з 1.VII-29 р. (прот. № 116, п. 3):

1. Виходячи з потреби поглиблення та поширення наукової роботи в галузі вивчення історії КП(б)У, робітничого руху та Жовтневої революції на Україні, утворення для цієї роботи відповідних організаційних форм та матеріальної бази – вважати необхідним реорганізацію Істпарту ЦК КП(б)У в науково-дослідний Інститут.

2. Реорганізованій установі надати назву:

“Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У”.

3. Проект статуту Інституту Історії партії, що його запропоновано Істпартом, в основному затвердити.

4. З метою забезпечення відповідних матеріальних умов для розгортання наукової роботи Інституту доручити фракції ВУЦВК включити до бюджету 1929–1930 рр. відповідний кошторис Інституту.

5. Вважати необхідним забезпечення Інституту найбільш кваліфікованими силами істориків-комуністів. Доручити Істпартові в найближчий час подати на затвердження С[екретаріа]ту ЦК список товаришів, що їх потрібно

закріпити за Інститутом, ураховуючи також найкращі теоретичні сили, що маютья поза Харковом по інших центрах України.

6. Низку практичних питань, що виникають з реорганізацією Істпарту ЦК (робота Істпрофу, Істмолу, місцевих Істпартів, Музею революції, справа партійних архівів та інш.) проробити Істпарту ЦК та подати їх на розгляд Секретаріату ЦК.

7. Доручити Істпарту ЦК перевести всю підготовчу роботу щодо його реорганізації з таким розрахунком, щоб її було закінчено до початку наступного бюджетного року.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 134. Оригінал. Машинопис.

№ 2

**Лист директора Інституту історії партії
та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У та завідувача
відділу Єдиного партійного архіву КП(б)У
до окружних партійних комітетів про створення
Єдиного партійного архіву та передачі на зберігання
до нього партійних документів**

8 жовтня 1929 р.

ТАЄМНО
Д. ТЕРМІНОВО
До всіх ОПК*

За постановами ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У при Інституті по вивченню історії партії та Жовтневої Революції на Україні при ЦК КП(б)У, що його перетворено з кол[ишнього] Істпарту ЦК, утворюється Єдиний партійний архів ЦК КП(б)У. До цього архіву в найближчий час передбачається сконцентрувати партійні архіви кол[ишніх] губерніальних, повітових парторганізацій та комосередків за час до закінчення адміністративної реформи, цебто до 1923–1925 рр.

Пристаюючи до цієї роботи, відділ Єдиного партархіву КП(б)У Інституту просить надіслати йому відомості про розміри партархівів губерніальних, повітових парторганізацій та, по можливості, відомості про розмір архівів комосередків за час до 1923 р.

Ці відомості нам потрібні для вияснення розмірів приміщення, необхідного для Єдиного партархіву, та розмір потрібних коштів для його впорядкування, тому просимо надіслати їх (відомостей) якомога скоріше.

Директор Інституту (підпис)

Зав[ідувач] відділу Єдиного партархіву КП(б)У (підпис)

ЦДАГО України, ф. 39, оп. 3, спр. 1, арк. 1. Засвідчена копія. Машинопис.

* Тут і далі – окружні партійні комітети.

№ 3**Постанова Секретаріату ЦК КП(б)У “Про повернення на Україну вивезених в роки громадянської війни партархівів”***23 листопада 1929 р.*

В зв'язку з тим, що з України було вивезено низку дуже важливих партійних архівів, які потрібні для науково-дослідної роботи по історії КП(б)У, прохати ЦК ВКП(б):

1. Повернути до Архіву ЦК КП(б)У всі евакуйовані за часи громадянської війни з України партійні та радянські архіви.

2. Прохати ЦК ВКП(б) дозволити Українському інституту по історії партії та Жовтневої революції провести копіювання відповідних документів з власного архіву ЦК ВКП(б), що цілком стосується до історії КП(б)У та української революції та які по своєму змісту можуть вже бути використані для науково-дослідної роботи.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 137, арк. 73. Оригінал. Машинопис.

№ 4**Положення про партійні архіви***1929 р.*

I.

1. Щоб установити найбільш правильне первісне переховання та впорядкування архівів партійних органів при районних та округових партійних комітетах, утворюються партархіви (архівні частини).

2. Роботу в цих архівах (архівних частинах) ОПК доручає проводити по сполученню одному з робітників партійного комітету (члену партії), який відповідає за цю роботу.

3. Порядок переховання та впорядкування архівних матеріалів і користування ними, а також передача матеріалів з архівів парткомітетів до відповідного архівосховища (архівних установ) на постійне переховання проводяться за спеціальною інструкцією.

4. Термін заховання матеріалів в архівах (архівних частинах) партійних комітетів установлюється такий: в округових партійних комітетах – 3-річний, в районних партійних комітетах – 2-річний.

Що ж до архівних матеріалів комосередків, то їх передають до архівів (архівних частин) районних партійних комітетів щорічно, за три місяці по скінченні операційного року.

5. По скінченні зазначеного терміну, архівні матеріали партійних комітетів у впорядкованому вигляді за описом передаються для постійного переховування до партсекцій історико-революційних відділів архівних установ.

Примітка: 1) Архіви міських та сільських районних партійних комітетів, разом з архівами комосередків, передаються безпосередньо до архівосховища округового архівного управління.

2) Відповідальність за цілість та охорону (за встановленим порядком) архівів комосередків та райкомів до часу, коли їх буде передано до архівосховища архівних установ, покладається на округові партійні комітети, що встановлюють за цим відповідне наглядання.

II.

1. Остаточне впорядкування та підготовку архівних матеріалів для науково-дослідної роботи проводять робітники архівних органів.

2. Завідувача секції партдокументів та інших робітників історико-революційного відділу підбирають архівні установи за погодженням з відповідними партійними органами.

3. Дозвіл на роботу над партійними архівами для наукових цілей видає секретар відповідного партійного комітету, або завідувач Істпарту.

4. Видачу довідок з цих матеріалів проводять архівні установи за дозволом секретаря партійного комітету, або завідувача Істпарту.

III.

Вищезазначені правила стосуються архівних матеріалів парторганізацій за період після районування (з 1925 р.). Що ж до архівних матеріалів за час до районування (волосних, повітових, округових та губерніяльних парткомітетів, що їх скасовано), то їх концентрують у партійних секціях історико-революційних відділів архівних органів колишніх губернських центрів (крайових історичних архівах та Київському центральному історичному архіві).

Винятком з цих правил є архівні матеріали партійних організацій колишніх Подільської, Волинської та Донецької губерній, що їх концентрують: архіви перших двох губерній – в Київському центральному історичному архіві, а матеріали Донецької губернії – [в] Артемівському окр[ужному] арх[іві].

Виявлення та збирання архівних матеріалів за часів до районування проводять істпартвідділи колишніх губерніяльних центрів за допомогою відповідних архівних органів, за винятком кол[ишніх] Подільського та Волинського центрів, бо цю роботу поводить Київський істпартвідділ.

IV.

Зазначене положення цілком та повністю стосується архівів контрольних комісій, а також архівів організацій ЛКСМУ.

Істпарт ЦК КП(б)У

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2710, арк. 49-50. Оригінал. Машинопис.

№ 5

**Інформаційний лист Інституту історії партії
та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У
та Єдиного партійного архіву КП(б)У
до окружних партійних комітетів про структуру ЄПА**

23 лютого 1930 р.

До всіх ОПК
(Загальний відділ)

За постановою ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У Істпарт ЦК КП(б)У реорганізовано в Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У, до складу якого, поряд з іншими відділами, входить і відділ Єдиного партархіву КП(б)У (Єдиний партархів КП(б)У).

Єдиний партархів КП(б)У складається з таких архівних матеріалів:

1) комітетів КП(б)У та ЛКСМУ, їх відділів, п[ід]відділів, частин та окремих комісій;

2) контрольних комісій КП(б)У;

- 3) партійних та комсомольських конференцій;
- 4) комуністичних фракцій: всіх радянських, професійних і громадських установ та організацій, їх з'їздів, конференцій;
- 5) міських і сільських осередків КП(б)У і ЛКСМУ;
- 6) дореволюційних організацій і груп РСДРП;
- 7) партій і організацій, що влилися в КП(б)У і ЛКСМУ, а також
- 8) партійні і комсомольські архівні матеріали, що переходять в окремих партійців і комсомольців і в інших приватних осіб.

Крім того, до складу ЄПА входить газетний, печатний і ілюстративний партійний і комсомольський архівний матеріал.

Примітки: Нове положення про ЄПА, а також нові правила щодо упорядкування та належного переходу парт[ійних] і комсомольських архівних матеріалів буде надіслано окремо.

Відділ ЄПА Інституту тепер проводить концентрацію та впорядкування згаданих архівних матеріалів.

А тому загальним відділам ОПК пропонується виявити та взяти на облік вищезазначені архівні матеріали, незалежно від місця їх теперішнього переходу.

Для цього потрібно заповнити реєстраційні картки, що разом з цим надсилаються.

Картки заповнюються за інструкцією, що при цьому прикладається, в двох примірниках: один примірник, після заповнення, надсилати до Інституту історії партії; другий – залишати при місцевому партархіві.

Щоб перенести цю реєстрацію по нижчевизначеним строкам, загальні відділи ОПК можуть притягати до роботи партчастини тих установ, де переходять парт[ійні] та комсомольські архіви.

Терміни для заповнення реєстраційних карток встановлюються такі:

а) на архівні фонди, що зазначені в пунктах 1, 2 та 3 цього об'їжника, за час до адміністраційної реформи (до 1925 р.), тобто на архівні фонди губкомів, повіткомів КП(б)У і ЛКСМУ, губ[ернських] к[онтрольних] к[омісій], губернських конференцій організацій КП(б)У та ЛКСМУ – не пізніше 20-го березня ц[ього] р[оку];

б) на архівні фонди, що зазначені в пунктах 6 і 7 цього об'їжника, тобто, дореволюційних організацій та груп РСДРП, організацій других партій, що влилися до лав КП(б)У та ЛКСМУ – не пізніше 30-го березня ц[ього] р[оку].

Щоб заповнити реєстраційні картки на всі інші фонди, термін буде визначено окремо.

Відповідальність за проведення цієї роботи покладається на загальні відділи окружних комітетів КП(б)У.

Заст[упник] директора Інституту,
зав[ідувач] відділу Єдиним партархівом (–) Громицький

Секретар Інституту (–) Лозовий

Згідно: (підпис)

ЦДАГО України, ф. 39, оп. 3, спр. 5, арк. 2. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 6

Правила впорядкування, зберігання та використання архівних матеріалів організацій КП(б)У та ЛКСМУ

1930 р.

Організація роботи та склад архіву

1. Організація роботи, що зв'язана з виконанням "Правил", і відповідальність покладається на загальні відділи округових комітетів КП(б)У.

2. До належного впорядкування обліку, прийому, переховання та використання підлягають всі архіви: комітетів КП(б)У і ЛКСМУ, їх відділів, підвідділів, частин, окремих комісій, партійних та комсомольських конференцій; контрольних комісій КП(б)У та ЛКСМУ; архіви дореволюційних парторганізацій і груп; осередків КП(б)У і ЛКСМУ (міських і сільських); партійні і комсомольські архіви, що їх мають окремі партійці і комсомольці, а також інші приватні особи; архіви комуністичних фракцій всіх радянських, професійних і громадських організацій, з'їздів і конференцій; архіви партійних організацій, що влилися до лав КП(б)У та ЛКСМУ; газетний, друкований і ілюстрований партійний архів.

3. Парторгани, що їм треба буде впорядкувати архіви, можуть до цієї роботи притягати членів і кандидатів КП(б)У та ЛКСМУ в порядку партійного і комсомольського навантаження. На цей випадок потрібно старанно підібрати письменних партійців і комсомольців, приділити до них досвідченого керівника зі складу робітників партархіву.

Облік архівів

4. Всі установи, організації й окремі особи, що переховують вищезазначені архіви або їх частини, повинні їх зареєструвати в загальному відділі ОПК, заповнити 2 примірники реєстраційної картки [...]

Загальний відділ ОПК один примірник реєстраційної картки надсилає до ЄПА Інституту, щоб одержати вказівки про термін і порядок передачі архівів, що взяті на облік, до ЄПА Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У.

Розробка та систематизація

5. Всі відокремлені й неописані архіви упорядковуються по роках, потім в середині кожного року – по підрозділах, що мали відокремлене діловодство відповідно до структури органа того часу, до якого належить матеріал. Якщо трапиться, що буде важко відновити структуру, відокремлені матеріали впорядковуються за нижчезазначеним єдиним загальним класифікатором.

А матеріали дореволюційних партійних організацій і груп до 1917 р. включно систематизуються за назвою організації або групи з підрозділом на періоди: 1) до 1917 р.; 2) від лютого до жовтня 1917 р.; 3) жовтень та жовтневі дні.

ЦДАГО України, ф. 39, оп. 3, спр. 5, арк. 17. Копія. Машинопис.

№ 7

**Положення Інституту історії партії та Жовтневої революції
на Україні при ЦК КП(б)У****2 вересня 1932 р.*

I. Інститут історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У є вища партійна науково-дослідна установа на Україні, що має своїм завданням:

а) наукову розробку історії партії на Україні, збирання, вивчення та видання документів з історії КП(б)У;

б) вивчення та дослідження історії робітничого революційного руху та пролетарської революції на Україні;

в) всебічне вивчення та наукова розробка історії комуністичного юнацького руху на Україні;

г) вивчення історії та дослідження проблем партійного будівництва на конкретному матеріалі з історії КП(б)У;

д) розробку окремих питань Марксизму-Ленінізму (наукового комунізму) в зв'язку з дослідженням історії партії та пролетарської революції;

е) пропаганду та видання літератури з питань, що їх розробляє інститут.

II. Інститут історії партії та Жовтневої революції є відділом ЦК КП(б)У (Істпартвідділ), на чолі якого стоїть директор (зав[ідувач] відділом). При директорові інституту утворюється дирекція, що її персональний склад затверджується Політбюро ЦК КП(б)У.

III. Відповідно до накреслених вище завдань, в Ін[ститу]ті історії партії та Жовтневої революції організуються такі сектори та частини:

1) Сектор історії КП(б)У, що має своїм завданням наукову розробку історії партії на Україні, збирання, вивчення та видання документів з історії КП(б)У, вивчення та дослідження проблем партійного будівництва на конкретному матеріалі з історії КП(б)У.

Сектор має групи: а) історії КП(б)У; б) публікації історико-партійних документів; в) партбудівництва; г) історії більшовицької преси на Україні.

2) Сектор історії пролетарської революції, що має завданням вивчення та дослідження історії робітничого, революційного руху, пролетарської революції та соціалістичного будівництва на Україні.

Сектор має групи: а) історії пролетарської революції; б) історії робітничого революційного руху; в) публікації історико-революційних документів.

3) Сектор комуністичного юнацького руху, що має своїм завданням всебічне вивчення та наукову розробку історії комуністичного юнацького руху на Україні, зокрема, історії ЛКСМУ.

Сектор має групи: а) історії ком[уністичного] юн[ацького] руху; б) публікації документів з історії ком[уністичного] юн[ацького] руху.

4) Єдиний партійний архів КП(б)У (ЄПА), що збирає і концентрує всі документи та матеріали з історії комуністичної партії на Україні, комуністичного юнацького руху та відповідні матеріали з історії КПЗУ. ЄПА керує роботою обласних партархівів та місцевих партсекцій.

ЄПА має групи: а) мемуарну; б) центральне архівосховище; в) місцевих партархівів; г) комуністичного юнацького руху; д) копіювання; є) інструктаж.

5) Бібліотека Інституту, що являється центральним книгосховищем КП(б)У та концентрує літературу з усіх питань діяльності Інституту історії партії та Жовтневої революції і зв'язаних з ними питань.

6) Вчений Секретаріат, що координує науково-дослідну роботу секторів та керує редакційно-видавничою справою. Вчений Секретаріат має групи: а) планування і контролю; б) редакційно-видавничу.

7) Бібліографічна комісія (на правах сектора), що розробляє наукову бібліографію видань з історії ВКП(б), КП(б)У, КПЗУ, Комінтерну, комуністичного юнацького руху, історії пролетарської революції.

8) Адм[іністративно-]орг[анізаційна] частина, що має обслуговувати потреби Істпарту як науково-дослідної установи та здійснювати організаційно-оперативне керівництво обласними філіями Істпарту.

IV. Для проробки та розгляду науково-методологічних питань з роботи Інституту, при дирекції як допоміжний орган утворюється Наукова Рада за головуванням заступника директора в науково-дослідних справах, у складі завідувачів секторів, вченого секретаря та старших наукових робітників.

V. Інститут історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У безпосередньо керує роботою, затверджує науково-дослідні та літературно-видавничі плани, здійснює контроль за діяльністю обласних філій Інституту та місцевих Істпартів. Для здійснення керівництва периферією, при дирекції утворюється інститут відповідальних інструкторів Істпарту.

VI. Інститут історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У видає постійні органи – журнали “Літопис Революції” та “Юнацький Рух”.

VII. Інститут історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У здійснює ідеологічне керівництво діяльністю Всеукраїнського Музею революції.

VIII. Інститут історії партії та Жовтневої революції утримується на кошти, що їх відпускає президія ВУЦВК’у. Бюджет інституту історії партії та Жовтневої революції включається до загального бюджету ЦК КП(б)У, як його відділу.

IX. Інститут історії партії та Жовтневої революції користується бланком та печаткою ЦК КП(б)У.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 245, арк. 14–16. Засвідчена копія. Машинопис.

* Положення затверджене на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 2 вересня 1932 р.

№ 8

Доповідна записка завідувача Єдиного партійного архіву КП(б)У М. З. Мінаєвої ЦК ВКП(б) про стан справ в партархіві

8 серпня 1938 р.

Институту Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б)
Центральный партархив
Зав[едующей] Центральным партархивом Украины
Минаевой М. З.

Докладная записка

Настоящим довожу до В[ашего] сведения о положении Центрального архива на Украине. Архив находится при Институте истории партии. Периферия, т. е. архивы областей, с 11/Х-35 г. решением оргбюро ЦК КП(б)У переданы в ведение обкомов партии, руководство решением ЦК возложено на

отделы руководящих парторганов ОПК*, но все несчастье в том, что обкомы не включились в руководство работой архивов. Периферия фактически осталась без руководства, ни Центральный архив, ни обкомы не руководят работой областных партархивов. Центральный партархив также не имеет должного руководства от Института, при котором он до сих пор существует, также и со стороны ИМЭЛА с 1929 г. никаких инструкций или указаний по работе архива не получаем. На периферии положение архивов очень тяжелое, нет работников и отсутствие должного руководства работой. Прошу Центральный архив ИМЭЛ ускорить вопрос с утверждением Положения о Центральном партархиве Украины, т. е.: 1) При ком он существует – при институте или при ЦК КП(б)У, последнее конечно будет верно. 2) В какой мере Центральный партархив должен руководить работой областных партархивов. 3) Прошу дать имеющиеся на последнее время инструкции о разработке партархивов.

В Центральном партархиве в настоящее время работает два человека: зав[едующий] архивом и один архивист. Работаем исключительно по выдаче справок парторганизациям и органам НКВД и подбору материалов научным работникам нашего института, которые работают над сборником “История КП(б)У в документах”. Штат архива с июля 1937 г. не укомплектован, так как очень трудно подобрать коммунистов для работы в архиве.

(Минаева)

ЦДАГО України, ф. 39, оп. 3, спр. 21, арк. 1. Засвідчена копія. Машинопис.

* Обласні партійні комітети.

№ 9

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про місцеві партархіви та істпарті”

11 серпня 1939 р.

ЦК КП(б)У постановляє:

1. Виділити Центральный партархив у самостійну організацію при ЦК КП(б)У. Керівництво партархівом покласти на відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У.

2. Об'єднати обласні істпарті та партархіви в єдиний обласний партархив. Центральному і обласним партархівам розгорнути науково-дослідну розробку архівних матеріалів. Керівництво облпартархівами покласти на секретарів обкомів по пропаганді.

3. Зобов'язати відділ кадрів ЦК КП(б)У та обкомів КП(б)У укріпити центральний партархив та облпартархіви перевіреними партійними кадрами.

4. Зобов'язати центральний і облпартархіви закінчити не пізніше 1.VII-1940 р. розробку і опис архівних матеріалів. Обласним партархівам проводити систематичну концентрацію архівних матеріалів міськкомів і райкомів КП(б)У.

5. Зобов'язати міськкоми і райкоми КП(б)У в 2-місячний термін впорядкувати всі архівні матеріали міськкомів і райкомів КП(б)У. Відповідальність за стан партійних і комсомольських архівів в міськкомах і райкомах КП(б)У покласти на секретарів МПК* та райкомів КП(б)У.

Зобов'язати Центральний партархів при ЦК КП(б)У забезпечити керівництво облпартархівами по питанням упорядкування, систематизації архівних матеріалів та архівної техніки.

7. Зобов'язати обкоми КП(б)У в найближчий час намітити конкретні заходи по упорядкуванню роботи партархівів та забезпечити такі відповідальними приміщеннями і устаткуванням.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 557, арк. 151–152. Оригінал. Машинопис.

* Міські партійні комітети.

Представлены документы по истории создания Единого партийного архива КП(б)У.

Ключевые слова: ЦГАОО Украины; Единый партийный архив КП(б)У; партийные архивы.

Documents describe the history of the creation and establishment of a Single party archive CPbU.

Keywords: CDAHO of Ukraine, Single party archive CPbU, party's archives.

УДК 930.25(477)

С. В. СЕМЕНОВ, М. А. БАЛИШЕВ*

**ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ АРХІВУ УКРАЇНИ – 40 РОКІВ**

У статті йдеться про пам'ятну дату в історії української архівної справи – створення у місті Харкові Центрального державного архіву науково-технічної документації (згодом – ЦДНТА України). Наведено найважливіші дати з життя інституції; описані особливості комплектування архіву та склад науково-технічної документації, яка знаходиться на державному зберіганні в ЦДНТА України.

Ключові слова: ЦДНТА України; архів; науково-технічна документація.

Активізація науково-технічної думки у 60-ті роки ХХ ст. націлила суспільство на створення стратегічної бази технічної документації, забезпечення оптимальних умов її довгострокового централізованого зберігання, розробку науково-довідкового апарату, організацію всебічного та широкого використання. Таким чином, до низки профільних архівних інституцій колишнього СРСР увійшов Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР.

Ця подія в житті українського архівного співтовариства відбулася на виконання постанови Ради Міністрів Української РСР № 683 від 25 грудня 1969 р. “Про заходи щодо покращення архівної справи в республіці”¹. Згідно з цим документом було ухвалено пропозицію Архівного управління при Раді Міністрів УРСР щодо переведення у 1970 р. Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР) із Харкова до Києва і його розміщення у головному корпусі центральних державних архівів УРСР на вулиці Солом'янській, № 24 (будівництво саме тоді завершувалося). Передбачалося, що відкриття у Харкові спеціалізованого архіву забезпечить належні умови для збереження та використання науково-технічної документації, яка зосередилася в результаті діяльності науково-дослідних інститутів, проектних та конструкторських організацій колишнього СРСР (за винятком тих, що діяли у системі Академії наук)².

Питання функціонування та життєдіяльності новоствореного архіву вирішилося шляхом надання ЦДАНТД УРСР двох будівель на вулиці Університетській (буд. № 4 та № 8) в м. Харкові, в яких раніше розміщувався Центральний державний архів Жовтневої Рево-

* *Семенов Євген Васильович* – директор Центрального державного науково-технічного архіву України.

Балишев Марат Артурович – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного науково-технічного архіву України.

люції та соціалістичного будівництва. Чисельність адміністративно-управлінського персоналу ЦДАНТД УРСР та його фінансування не виходили за межі плану роботи Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та здійснювалися за рахунок коштів, передбачених республіканським бюджетом на утримання державних архівних установ³.

Хронологічно діяльність ЦДАНТД УРСР (відповідно до його тимчасового штатного розпису, це – п'ять співробітників) розпочинається з 1 вересня 1970 р. З перших днів роботи перевозяться документальні матеріали ЦДАЖР УРСР із Харкова до Києва⁴.

Спочатку ЦДАНТД УРСР було віднесено до другої категорії архівних установ (згодом – до першої) із безпосереднім підпорядкуванням Архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР, яке повинно було здійснювати організаційно-методичне керівництво.

Наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюкова від 18 вересня 1970 р. № 44 було затверджено Тимчасове Положення, в якому зазначалося: “ЦДАНТД УРСР – це науково-дослідна установа, яка здійснює централізоване зберігання, облік, наукове і практичне використання технічних документальних матеріалів з історії науки і техніки в Українській РСР...”⁵.

До складу фондів архіву повинні були надходити документальні матеріали:

у галузі наукових досліджень – науково-технічні завдання і програми, звіти за темами НДР, науково-технічні огляди та інші документи, які визначають перспективу розвитку даної галузі виробництва і містять принципово нові рішення науково-технічних проблем;

у галузі капітального будівництва – техніко-економічні обґрунтування, генеральні плани, пояснювальні записки, основні архітектурно-будівельні, технологічні та енергетичні креслення, інші документи, які входять до складу індивідуальних і типових проектів, що мають принципово нові інженерні, конструктивні, архітектурні, планувальні рішення;

у галузі машинобудування і приладобудування – ескізи і технічні проекти виробів основного промислового виробництва, загальні види, креслення основних вузлів, технічні характеристики, принципів, кінематичні, компонуючі схеми та інші документи, що містять нові рішення та ідеї технічних, виробничих, транспортних і інших проблем;

у галузі технології – типові і групові проекти технології виробництва, креслення групового і типового оснащення, зведені нормативи та інші документи, які відображають нові технологічні процеси та методи організації виробництва і праці, їх докорінне удосконалення.

ЦДАНТД УРСР також комплектується документами особового походження, що історично відклалися за життя та внаслідок діяльності окремої особистості (фондоутворювача), сім'ї чи роду.

Відповідно до Положення про Державний архівний фонд УРСР новостворену архівну установу повинен був очолювати директор за призначенням Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Наказом начальника Архівного управління О. Г. Мітюкова від 17 жовтня 1970 р. № 48 виконання обов'язків директора ЦДАНТД УРСР тимчасово покладається на Олену Миколаївну Бунькову (1928–2006), тодішнього начальника відділу секретних фондів ЦДАЖР УРСР, згодом – заступника директора ЦДАНТД УРСР⁶.

15 квітня 1971 р. на посаду директора запрошується Микола Федорович Кондратьєв (1926–2009), який до того очолював архівний відділ Харківського облвиконкому, а потім впродовж 17 років – ЦДАНТД УРСР. Він справедливо вважається одним із фундаторів спеціалізованого архіву з історії розвитку науки і техніки в Україні. Кондратьєв запропонував єдині методичні принципи комплектування, опрацювання та обліку НТД, що надходила на державне зберігання⁷.

У 1971 р. розроблено проект структури ЦДАНТД УРСР; у 1974–1975 рр. – перше Положення про ЦДАНТД УРСР (затверджене 18 березня 1975 р.), яке ґрунтується вже на певному практичному досвіді роботи.

Згідно з дорученням Головархіву УРСР у 1982 р. було розроблено нове Положення про архів, в якому “<...> чіткіше і повніше, ніж у діючому, визначені організація архіву, його завдання, функції, права та склад документів, які зберігаються”⁸. Одним з пріоритетних завдань архіву, як і раніше, вважається забезпечення збереженості і державного обліку документів ДАФ СРСР.

У 1988 р. за підсумками голосування членів трудового колективу директором ЦДАНТД УРСР було обрано Олену Миколаївну Мащенко (нині – головний науковий співробітник ЦДНТА України)⁹.

З відновленням у 1991 р. державності в Україні ЦДАНТД УРСР у системі архівних установ підпорядковується Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України, у зв'язку з чим основна його діяльність та творчий потенціал працівників орієнтується на розв'язання актуальних проблем в архівній справі незалежної України.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 21 липня 1992 р. № 415 та наказу Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України № 35 ЦДАНТД України перейменовано на *Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України)*¹⁰.

За станом на 1992 рік ЦДНТА України вже зосередив у своїх фондах 470 тисяч одиниць зберігання науково-технічної документації: оригіналів науково-дослідних та проектно-конструкторських розробок; біографічних матеріалів про відомих вчених; бере активну участь у формуванні національного ринку інтелектуальної власності.

Для повнішого розкриття змісту фондів архіву, фокусуючи увагу на історії розвитку окремих галузей народного господарства, треба зазначити, що основу документальної бази складають проекти з капітального будівництва об'єктів української гідроенергетики.

Серед науково-технічної документації, яка надійшла на державне зберігання, документи Вознесенської (Олександрівської) ГЕС – однієї з перших радянських гідроелектростанцій; Дніпровського каскаду: Дніпрогесу, Дніпродзержинської, Київської, Канівської, Кременчуцької ГЕС, а також: Ворошиловградської, Дубоссарської, Єгорлицької, Житомирської, Каховської, Первомайської, Терезької гідроелектростанцій. Теплоенергетична галузь представлена документами Березівської, Бурштинської, Добротворської, Запорізької, Зуївської, Криворізької, Курахівської, Миронівської, Придніпровської, Славянської, Київської, Миколаївської, Харківської, Ужгородської ДРЕС; Київської, Миколаївської, Харківської ГЕС.

Окремої уваги заслуговують об'єкти атомної енергетики. Серед них – документи до проектів Запорізької, Південноукраїнської, Харківської (нереалізований проект) АЕС (Україна); Курської та Нововоронезької АЕС (Російська Федерація).

У фондах ЦДНТА України досить повноцінно представлено важливі галузі вітчизняної промисловості – як чорну і кольорову металургію, так і вугільну та хімічну. Серед них такі підприємства: Запорізький титаномагнієвий, “Криворіжсталь” та “Азовсталь”; проекти першого радянського блюмінгу (1150 на Макіївському металургійному заводі) та слябінгу (1100 на МК “Запоріжсталь”); проекти найпотужніших у свій час доменних печей та прокатних станів.

Серед матеріалів стратегічних об'єктів трубопровідного транспорту в ЦДНТА України зберігаються документи унікальних багатониткових систем газопроводів, які з'єднуються територіями багатьох країн. Це проекти магістральних газопроводів “Дашава-Київ-Брянськ-Москва”; “Долина-Дрогобич”; “Дружба”; “Краснодарський край-Ростов-Луганськ-Серпухів”; “Куйбишев-Лисичанськ”; “Мангшлак-Поволжя-Україна”; “Мозир-Ужгород”; “Оренбург-Західний кордон СРСР”; “Уренгой-Помари-Ужгород”.

Науково-технічну документацію, яка стосується галузі цивільного будівництва та архітектури, представлено у фондах архіву проектами післявоєнної реконструкції вулиці Хрещатик (1952–1957), житлових кварталів та споруд соціально-культурного і культового призначення, інших районів міста Києва.

Майже третину архівного фонду ЦДНТА України складає конструкторсько-технологічна документація. Це здебільшого графічні матеріали (креслення): машинобудівного напрямку (гірничошахтне та гірничорудне обладнання, розробки тракторобудування); транспортної

галузі (проекти залізничного, автомобільного, водного, підземного, транспорту), які являють собою (окрім практичного застосування) інформативне джерело до вивчення історії розвитку техніки, що дає змогу обізнаному дослідникові повніше відтворити етапи реалізації будь-якого технічного задуму.

Ще одним із різновидів історичних джерел архіву, які зосереджують в собі відомості щодо пройденого науково-технічного процесу, тобто містять інформацію про стан і його тенденції в цілому, є наукова документація, зокрема “Звіти про науково-дослідні роботи” періоду 1927–1986 рр. Вона систематизована в межах головних наукових проблем, які охоплюють широкий спектр завдань, що перебували у фокусі наукових пошуків. Серед них – дослідження в галузі коксохімії, розвідки корисних копалин тощо.

Серед 19 архівних фондів особового походження найбільшим документальним зібранням в Україні є особовий фонд академіка архітектури О. М. Бекетова. Увагу дослідників привертають архівні матеріали з фондів члена-кореспондента Академії мистецтв СРСР архітектора О. І. Заварова, доктора фізико-математичних наук, астрометриста і картографа професора ХДУ імені О. М. Горького Б. П. Остащенка-Кудрявцева, докторів біологічних наук проф. О. М. Матвієнко та Ю. М. Прокудіна, заслуженого архітектора УРСР В. Г. Маєвської та інших¹¹.

Важливо відзначити, що у ЦДНТА України зберігаються матеріали до різногалузевої історії розвитку економіки та промислового потенціалу 376 підприємств (за визначенням – об’єктів) із 25 країн світу. Серед них дванадцять країн зі складу республік колишнього СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан), сім європейських (Болгарія, Німеччина, Польща, Румунія, Угорщина, Франція, Чехія), дві близькосхідні держави (Ірак, Туреччина). До інших слід віднести чотири віддалені країни з різним рівнем розвитку промислового виробництва (Єгипет, Індія, Китай, США)¹².

У 2007 р. наказом голови Держкомархіву України О. П. Гінзбург директором Центрального державного науково-технічного архіву України призначено Євгена Васильовича Семенова.

Кожна зміна підпорядкування та керівництва ЦДНТА України, безумовно, позначалася на напрямках діяльності, колі завдань, структурі підрозділів архіву. Однак, попри всі організаційні трансформації, головними проблемами залишались: науково-організаційні аспекти вивчення складу відомчої НТД і досвіду експертизи її цінності; актуальні питання комплектування архіву; забезпечення збереженості та обліку документів НАФ; ефективне та всебічне використання інформації документів з різних сфер соціально-економічного, промислового, наукового життя України.

Про визнання високого професійного рівня співробітників ЦДНТА України свідчить той факт, що на нього покладено функції головної установи країни, яка здійснює централізоване зберігання, облік, наукове і практичне використання НТД, науково-методичне керівництво та контроль за постановкою документальної частини діловодства та роботи відомчих технічних архівів.

Протягом 40 років у ЦДНТА України зібрано і опрацьовано значну кількість документів, за якими вивчатимуть і оцінюватимуть відповідальний час складних і суперечливих суспільних змагань за реальну українську державність, справжню демократію, економічну стабільність, цивілізоване життя наших людей.

Сьогодні, як і у минулому столітті, в Центральному державному науково-технічному архіві України забезпечується облік та зберігання документів свого профілю, які мають науково-історичне значення поряд із широким використанням архівної інформації в інтересах розвитку української науки та техніки.

Нині в ЦДНТА України зберігається проектна, конструкторсько-технологічна та науково-дослідна документація, яка складає 552727 одиниць зберігання (950 комплексів НТД), створена за період 1891–2008 рр. Більше 200 організацій, підприємств та видатних вчених, архітекторів є фондоутворювачами архіву.

Згодом увійдуть до “архіву архівів” і матеріали про початок організації роботи з науково-технічними документами в колишньому СРСР, Українській Радянській Соціалістичній Республіці, незалежній Україні. На них, крім відбитків старих і нових історико-наукових та науково-технічних проблем, проступає й світла печать загального архівного поступу.

---

¹ Центральный державный научно-технический архив Украины, ф. 48, оп. 1, од. зб. 3, арк. 3–4. (Далі – ЦДНТА України).

² ЦДНТА України, ф. 48, оп. 1, од. зб. 2, арк. 12.

³ *Балишев М. А.* 90-річчя від дня створення архівної системи України / М. А. Балишев // UNIVERSITATES. Наука и Просвещение. – 2007. – № 3. – С. 57.

⁴ Центральный державный научно-технический архив Украины, ф. 48, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2–3.

⁵ *Мищенко С.* Центральный державный архив научно-технической документации СРСР – новая научно-дослідна архівна установа республіки / С. Мищенко // Архіви України. – 1971. – № 2. – С. 74–75.

⁶ Центральный державный научно-технический архив Украины, ф. 48, оп. 1, од. зб. 1, арк. 20. (ЦДНТА України).

⁷ ЦДНТА України, ф. 48, оп. 1, од. зб. 16, арк. 40.

⁸ ЦДНТА України, ф. 48, оп. 2, од. зб. 704, арк. 1.

⁹ ЦДНТА України, ф. 48, оп. 3, од. зб. 1195, арк. 1.

¹⁰ Архіви України: Путівник / Державний комітет архівів України. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; За заг. ред. Ірини Матяш. – К. : Горобець, 2007. – С. 39.

¹¹ *Балишев М. А.* Фонди ЦДНТА України як фактографічна база вивчення історії вітчизняної науки та техніки / М. А. Балишев // Актуальні питання історії науки і техніки / Матеріали 6-ї Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава: Видавництво Тетра, Полтавська державна аграрна академія, 2008. – С. 118–119.

¹² *Балишев М. А.* Технічний, загальногосподарський розвиток зарубіжних країн за документами ЦДНТА України. 1911–1992: Довідник [Балишев М. А., Балишева О. В., Барикіна О. І., Дождьова О. Є.]. – Х.: Федорко, 2008. – Т. 1. – С. 9–10.

Стаття посвячена пам'ятній даті в історії українського архівного дела – створенню в місті Харків Центрального державного архіву науково-технічної документації (в подальшому – ЦДНТА України). Приведені важливі дати з життя установи; описані особливості комплектування архіву і склад науково-технічної документації, яка знаходиться на державному зберіганні в ЦДНТА України.

Ключевые слова: ЦДНТА України; архів; науково-технічна документація.

The article is devoted to the memorable date in history of Ukrainian archived business – creation in Kharkiv of the Central State Archive of Scientific and Technical Documentation (in future – the CSSTA of Ukraine). Main dates from life of institution are resulted; features completing of archive are described, and composition of scientific and technical document which is on state storage in CSSTA of Ukraine are proposed in the article.

Keywords: CSSTA of Ukraine; archive; scientific and technical documentation.

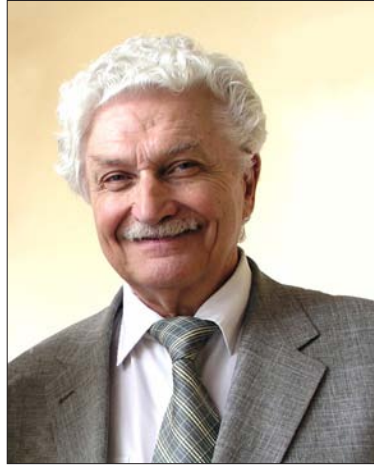
Іван СИДОРОВ,

голова Солом'янської районної ради і
районної
державної адміністрації в м. Києві:

– На мій погляд, великим досягненням тодішньої влади було збереження архівів у роки Другої світової війни. Насамперед вони були вчасно евакуйовані, а потім повернені, як тільки нашу територію звільнили від фашистів. Це надзвичайно важливо, що архіви в основному вціліли. Документи, які зберігаються в них, стосуються кожної людини. Колись ці папери, на які іноді не звертають належної уваги, можуть дуже знадобитися людині для підтвердження трудового стажу чи перебування в якомусь місці. Місія влади, її завдання – організувати архівну справу таким чином, щоб кожна людина завжди мала змогу за допомогою архівних документів підтвердити свій статус. Втратив хтось, приміром, свідоцтво про народження (а воно вкрай необхідне, бо, скажімо, треба оформляти спадок), тому дуже важливо, щоб ця справа була так налагоджена, аби людям не доводилося марнувати час і нічого не знаходити. Мені приємно відзначити, що в Солом'янському районі ми створили належні умови для ведення архівної справи. Районний архів має приміщення площею понад тисячу квадратних метрів, яке належним чином оснащено. Нещодавно ми святкували річницю визволення України від фашистських загартників. Разом з ветеранами дивилися хроніку тих часів: форсування Дніпра, подолання водної перешкоди нашими танкістами. Коли бачиш такі кінокадри, проймаєшся більшою повагою до людей, які пройшли через це пекло. До речі, один із кінохронікерів поділився, чому нікому не вдалося зняти рукопашний бій. Тому, що від побаченого можна позбутися розуму. Я переконаний: держава матиме своє майбутнє лише тоді, коли архівна справа в ній посідатиме чільне місце. Мені як киянину, як представнику влади дуже приємно, що і Державний комітет архівів, і усі найголовніші архівні установи “приписані” в нашому районі. Приємно, що і черговий з’їзд Спілки архівістів України відбувся в приміщенні нашої райдержадміністрації. Ми тісно співпрацюємо з головою Державного комітету Ольгою Петрівною Гінзбург, відомим вченим Русланом Яковичем Пирогом, їхніми колегами. Я шаную працю архівістів, адже вона надто важлива для суспільства.

Петро КОНОНЕНКО,

академік НАН України,
доктор філологічних наук,
професор, директор Національного
науково-дослідного
інституту українознавства:

– Кожен народ, якщо він хоче знати свою історію, етапи її розвитку, повинен не послуговуватися вигаданими версіями і так званими фактами, а спиратися на архівні джерела. Які вони? Серед тих, що залишилися з найдавніших часів, – “Повість минулих літ», “Літопис Аскольда “. Потім – козацькі літописи. Уявіть собі: якби в нас не було таких матеріалів, якби, не дай, Боже, не збереглося повчання Володимира Мономаха дітям або Києво-Печерського патерика, ми були б безпорадними перед світом. Нам щось би вигадували і підкидали, а ми не знали б, як цьому заперечити. То – історія. Буває історія окремого роду, племені, цілої держави. Бувають і архіви різного напрямку: мовознавчі, філософські, історіософські, археологічні... Це – те, що лишає історія, як свідчення про окремі події або ж значущі процеси. Архіви й уся архівна справа свідчать про міру культури кожної держави і суспільства, кожної, особливо елітної, інтелігентської верстви. Тому збереження архівів – надзвичайно необхідна справа. Ось ми вшановуємо Олександра Довженка, а значна частина документів про його життя і творчість перебуває в Москві. Ми намагаємося дійти до них, але нам не хочуть їх надавати. Так само ми досі змагаємося, якою була справжня Переяславська угода. Нам кажуть: ось такою. А ми кажемо, що до 23 статей Богдана Хмельницького із 11 чи 13 статей з Москви. А Московський варіант – лише з 11 чи 13 статей, духом своїм суперечить статтям Угоди, складеної керівництвом Гетьманської держави. Далі фальсифікації все поширювалися, зокрема щодо суверенітету України та зазіхань московської, налаштованої на імперську перспективу, еліти. Отже, був би документ, були б архівні матеріали – усі ці проблеми вирішувалися б швидше. Ми сьогодні дискутуємо про церковні справи. Так ось у літописі Аскольда зазначено, що у 870 році Аскольд і Дир взяли Константинополь, уклали надзвичайно важливу угоду, а потім імператор Візантійський запропонував запровадити християнство. Аскольд питає, а що це таке? Потім прийняв християнство, повернувся в Київ й охрестив Київську Русь. Володимир Великий надав релігії статус офіційної з огляду на політичну ситуацію. А тоді, у 860 році, Константинополь прислав свого єпископа. Ми мали кафедру і у нас була держава зі своєю церквою та канонізованою релігією. Тому архіви – це голос історії, правдивий голос, без якого не буває правдивої історії.

Тетяна ХОРХОРДИНА,

доктор історичних наук, професор
Історико-архівного інституту
Російського державного
гуманітарного університету

– Дозвольте спочатку навести один маловідомий фрагмент з історії архівної справи, який ілюструє залежність ставлення до архівів від характеру епохи та соціальних обставин. У 1943 р. відбулася Всесоюзна конференція істориків та архівістів, де один із головних керівників архівної системи Володимир Максаков запропонував організувати Центральний державний архів Великої Вітчизняної війни для того, щоб зібрати і зберегти свідчення безпосередніх учасників тих подій. Архівісти навіть прийняли відповідну резолюцію з підтримки пропозиції Максакова. Але пізніше ці матеріали були закриті для загального користування і врешті-решт приречені на забуття. Чому так сталося? А тому, що з фронтів пішов такий потік невідцензурованих листів, що сам завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КПРС Олександров підписав офіційний наказ заборонити збирання відповідних документів, а саму ідею створення спеціального архіву війни забути раз і назавжди. Пізніше, в 1978 р., відомий письменник Костянтин Симонов спробував повернутися до відродження ініціативи істориків та архівістів воєнної пори. Більше того, користуючись своїм авторитетом, він почав атакувати Головне політичне управління Збройних сил та керівництво ЦК КПРС, намагаючись переконати їх у тому, що треба зібрати спогади ще живих ветеранів війни в одному архіві, а якщо це неможливо, то заснувати при архіві Міністерства оборони СРСР відкритий для дослідників та вчених фонд неопублікованих спогадів бійців. Але навіть голос Симонова не був почутий. А письменник-фронтовик ще в ті роки стверджував, що неможливо ігнорувати іншу, альтернативу “офіційно-генеральській”, правду про війну. Він писав, що існує “окопна” правда і що справжню й повну історію Великої Вітчизняної війни майбутні історики та письменники зможуть відтворити, якщо будуть користуватися усією палітрою фарб, а не лише офіційними та опублікованими спогадами. Тим більше, як ми знаємо тепер, навіть мемуари маршала Г. К. Жукова вийшли друком відредагованими до невпізнанності. До чого ж це все призвело і чим це все закінчилося? Нас було позбавлено цінної частки правди про війну, а спеціального центру архівних джерел так і не було створено. Керівництво партії та уряду вимагали від приручених істориків та архівістів опиратися тільки на документи

офіційних структур влади. На особисті та фамільні колекції пересічних людей ніхто не звертав ніякої уваги. Мені довелося говорити на цю тему на V з'їзді архівістів України, бо сьогодні це один із найактуальніших напрямків нашої спільної праці. Ми повинні зберігати пам'ять кожної людини, кожний поживклий папірець мого чи вашого діда або прадіда – тоді буде збережена для нащадків пам'ять нації та держави у всій її повноті та цілісності. А офіційні документи ми вже навчилися зберігати.

Отже, архіви та архівісти повинні усвідомити свою високу місію: служити Вічності, а не кон'юктурі. Ми відповідальні за те, щоб зберегти для нащадків чисте, незабруднене джерело духовності та свідомості нації і держави.

Валерія ЗАКЛУННА,

народна артистка України, лауреат
Державної премії СРСР та Державної
премії ім. Тараса Шевченка:

– Я впевнена: без архівів наше мистецтво і культура не досягли б такої досконалості і глибини. Жоден твір Шекспіра чи Пушкіна не став би шедевром, якби наші класики не послуговувалися архівними документами. Я б ніколи в житті не зіграла Наталю Гончарову, якби хтось свого часу не занурився в архівосховища і не знайшов ті листи Гончарової, за якими я змогла скласти своє персональне уявлення про героїню, а відтак вибудувати своє ставлення до неї. Готуючи роль, я намагалася “перелопатити” всі матеріали про Пушкіна, його друзів і, звичайно, Гончарову. Мені над усе цікавими були неймовірні подробиці з життя цих людей. Не перебільшую: якби ці свідчення не збереглися в архівах, я б не тільки не реалізувалася як актриса – для мене весь світ був би в інших, не таких виразних кольорах. Багато разів бувала в Державному комітеті архівів України, в центральних державних архівах, отже, можу дещо сказати про цю необхідну для держави справу і фахівців, які щоденно її виконують. По-перше, там я зустрічала чудових людей. Привітних, культурних і тактовних. По-друге, вони професіонали, які до того ж дуже відповідально ставляться до своєї справи. Все, що їх оточує (а це – тисячі й тисячі документів), у дивовижному порядку. І до кожного папірця, фотознімка, поживклого аркуша ці люди ставляться, як до свого першого кохання, як до своїх дітей. Коли я це бачу, мене вражає така висока порядність. Хоча останнім часом, коли мова заходить

про архіви, мою душу пригнічують факти, про які я також не можу не сказати. Я розумію, що в архівних сховищах зберігається історія. І не лише країни, суспільства, але й людей. Ми повинні знати про це. Ніхто не заперечує. Однак наші вчинки повинні бути чесними. Не можна висмикувати окремі епізоди, як це робить нинішнє керівництво СБУ, й коментувати це, виходячи з кон'юктурних міркувань. Це – гвалтування архівів і самої історії. Ми повинні навчитися цивілізовано розпоряджатися архівними багатствами. Не можна бути невігласами, спекулюючи на історії. Хто сумнівається в тому, що Голодомор – це чи не найтрагічніша сторінка історії України! України, яка вважалася житницею Європи. Сьогодні деякі політики і державні діячі надто вільно оперують цифрами, стверджуючи, що під час штучного голоду в Україні померло понад 10 мільйонів людей. Я думаю, достовірні дані все ж таки десь зазначені, але в хід пішла саме така “статистика”, про яку я вже згадала. Тому нам потрібно бути скурпульозними в усьому, особливо тоді, коли ми перегортаємо сторінки історії і намагаємося зрозуміти, чому саме так сталося, а не інакше. Я хочу подумки повернутися на багато років у ту пору, коли вчилася в Москві у МХАТі. Саме там я почала роботу в архівах. Часто ходила до лєнінської бібліотеки, де познайомилася з цікавою людиною. Цьому чоловіку було років 60, а може, більше. Він приходив туди, йому виносили книги, про які мало хто міг би й знати, а він брав їх і читав. А потім описував зміст, після чого ці книги розміщувалися в певному порядку на полицях, під номерами. Словом, вони знаходили своє місце і відкривалися перед читачами. Таких людей називають подвижниками. Такі люди працюють і в наших архівах. Це вони дбають, щоб кожен документ був збережений. А ці документи, як і люди, хворіють, старіють. Тому їх потрібно лікувати. Та й взагалі створювати всі умови, щоб це багатство служило нашим дітям, внукам, правнукам. Про це повинна потурбуватися держава, як і про людей, які працюють в архівах. Якщо йдеться про шкідливі умови, то кожен, хто у них працює, має бути соціально захищеним. Переконана, що архівісти цього заслужили. І говорити про це потрібно не лише напередодні їхнього професійного свята, з яким я їх сердечно вітаю, а якомога частіше.

Володимир ЯЛОВИЙ,

заступник Керівника Апарату Верховної
Ради України:

– Неможливо навіть уявити цивілізовану державу, яка б не мала архівів. Це – нонсенс. Без архівів немає історії. І це не перебільшення. Тому важко переоцінити значення архівів, їхню виняткову роль у вивченні й осмисленні історичного минулого, яким би воно не було. Такою ж значущою є місія архівів у розбудові держави, адже соціальний досвід попередників, який зосереджено в численних архівних документах, може стати чітким орієнтиром для подальшого розвитку. Можна говорити про певне зміщення акцентів в оцінках явищ і подій, що відійшли в минуле. До речі, це цілком об’єктивний процес, каталізатором якого зазвичай виступають архіви. Інша справа, чи завжди ми вміємо вдумливо аналізувати історичні факти, що “вишукуються” в довгий ряд, за яким можна помітити тенденцію. Але це вже дещо інша тема, яка потребує дискусійного тону розмови. Я вважаю, що архіви мають посідати особливе місце в суспільно-політичному житті країни. В архівах зберігаються документи, які повинні на всі часи залишатися недоторканими у тому сенсі, що вони непідвладні політичній чи ідеологічній кон’юктурі. Не можна допустити, щоб хтось посягнув на суверенітет архівів й використовував їхній потенціал на користь якоїсь політичної сили, перекручуючи факти з історії держави. Вкрай важливо зберегти усі до єдиного архівні документи й передати їх тим, хто прийде після нас... Україна трансформується в сучасну, демократичну, правову державу. Цей процес, як ми вже пересвідчилися за останні 18 років, тривалий, складний і болісний. Але іншого шляху немає, якщо ми прагнемо інтегруватися в європейське середовище з його традиціями і цінностями. Нам потрібно збагатитися досвідом не лише європейських країн, а й нашим, українським. Історія України може багато чому навчити, бо слава про наш роботящий і талановитий народ лине з давніх давен. Ось чому я наголошую: без архівів ми безсилі перед будь-якими викликами часу. Без архівів не варто навіть говорити про історичну перспективу Української держави.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:94(477)”1919”

М. А. КОВАЛЬЧУК*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ГЕНЕРАЛА А. ДЕНІКІНА В 1919 РОЦІ

Стаття присвячена аналізу джерельної бази дослідження історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна. Здійснено класифікацію джерел, визначено їх наукову цінність та інформаційний потенціал. Шляхом порівняння різних джерел виявлено неточності, властиві окремим мемуарним свідченням учасників повстанського руху.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух; Українська Народна Республіка; Збройні Сили Півдня Росії; Червона Армія; Нестор Махно.

Зайняття українських земель російськими білогвардійськими військами влітку – восени 1919 р. супроводжувалося селянським повстанським рухом проти денікінської влади. Вже восени 1919 р. повстансько-партизанський рух проти білогвардійських військ в Україні досяг значно більших масштабів, ніж селянські повстання проти білих на півдні Росії¹. Найбільш масштабним і організованим повстансько-партизанський рух виявився на теренах Південної України, де оперувала селянська армія під проводом Нестора Махна. Повстанські загони Махна цілковито дезорганізували білогвардійські комунікації в Південній Україні, знищили значні запаси військового майна і навіть загрожували ставці генерала Антона Денікіна. Для боротьби з повстанцями білогвардійці змушені були виділити значні військові сили. Наприклад, лише в жовтні 1919 р. білим довелося направити проти повстанської армії Махна не менше 4000 багнетів і шабель, знятих з більшовицького фронту; ще близько 6000 вояків було скеровано з тилового району і запасних частин. У листопаді 1919 р. проти махновців було спрямовано 5000 багнетів і шабель зі складу військ, що діяли проти армії УНР. Активність виявляли повстанські загони і в інших регіонах України.

---

* Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Повстанський рух в Україні відіграв важливу роль у військовій катастрофі денікінських Збройних Сил Півдня Росії. На переважній частині українських земель, внаслідок повстанської активності, влада білогвардійської адміністрації обмежувалася лише губернськими і повітовими центрами. Дезорганізоване повстанцями запілля, замість надсилати на фронт людські поповнення, поглинало все нові військові з'єднання, що спрямовувалися на придушення повстанського руху. Мобілізацію до лав білогвардійських військ на переважній більшості українських земель було зірвано. Все це, безумовно, ослабило ЗСПР і стало важливим чинником кінцевої поразки білогвардійських армій, що не змогли протистояти контрнаступу більшовицьких військ на московському напрямку фронту.

В українській історіографії досі не проведено спеціального дослідження з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців. Сучасні дослідники, долаючи стереотипи радянської історіографії, зосередилися переважно на вивченні антибільшовицької складової повстанського руху в Україні 1918–1921 рр. На жаль, такий підхід часто призводить до нерозробленості в науковій літературі інших, не менш важливих аспектів історії українського повстанства. Виходячи з необхідності всебічного вивчення цієї теми, автор ставить наступні дослідницькі завдання: проаналізувати джерельну базу дослідження історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна, а також здійснити класифікацію джерел з дослідження цієї теми, визначити їх наукову цінність та інформаційний потенціал.

Згідно з прийнятою в науковій літературі класифікаційною схемою, джерела з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців можна поділити на документальні, пресові і мемуарні. Головним критерієм такого поділу слугує характер джерела, незалежно від місця його зберігання. Використовуючи принцип класифікації документів за походженням, серед документальних джерел можна виділити матеріали білогвардійців, повстанців, а також документи державно-політичних сил, причетних до організації повстансько-партизанського руху проти Денікіна – уряду УНР та російських більшовиків. Водночас, за зовнішніми ознаками (форма і місце зберігання джерела) документи кожної з цих підгруп можна поділити на опубліковані й неопубліковані. Матеріали періодичної преси, пов'язані з тематикою нашого дослідження, відповідно до своєї політичної спрямованості, належать до денікінської, радянської, української преси). Мемуарну спадщину сучасників також можна згрупувати за належністю мемуаристів до різних політичних таборів.

Основу джерельної бази з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців складають документи. Оскільки досі не

існує повноцінних документальних публікацій, присвячених повстанській боротьбі в Україні проти Денікіна, переважна більшість документів з цієї теми залишається неопублікованою і зберігається в архівах України, Росії, Польщі й США.

Документи органів державного керівництва і цивільної адміністрації ЗСПР зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (*Государственный архив Российской Федерации*, ГАРФ). Ці матеріали містять чимало цінної інформації про становище в Україні восени 1919 р. Зокрема, документи Особливої наради при головнокомандувачеві ЗСПР (фонд 439), відділу пропаганди Особливої наради (ф. 440), політичної канцелярії Особливої наради (ф. 446) характеризують соціально-економічну і національну політику білогвардійців в Україні, містять повідомлення про становище у зайнятих білими місцевостях. Відомості аналогічного змісту можна знайти серед матеріалів особових фондів генералів А. Денікіна (ф. 5827) і Д. Щербачова (ф. 5936). Донесення білогвардійських розвідувальних структур про розгортання в Україні повстанського руху восени 1919 р. було виявлено нами серед документів т. зв. “врангелівського архіву”, що зберігається в Гуверівському інституті війни, революції й миру (*Hoover Institution of War, Revolution and Peace*). Поодинокі документи білогвардійської адміністрації зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України й Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА) в Києві.

Та основна кількість документів білогвардійського командування, присвячених боротьбі з повстанським рухом в Україні, знаходиться в Російському державному військовому архіві (*Российский государственный военный архив*, РГВА). Фонди штабу головнокомандувача Російської армії (ф. 39540) і управління командувача військ Новоросійської області ЗСПР (ф. 39660) містять величезну кількість документів, що відображають боротьбу білих з повстанськими загонами Махна в Південній Україні. Передусім, це директиви й накази вищого військового командування, оперативні розпорядження, доповіді командирів, донесення представників білогвардійської адміністрації тощо. Деякі із зазначених документів стосуються розгортання повстанського руху в інших регіонах України, наприклад, на Лівобережжі. Серед матеріалів управління генерал-квартирмейстера штабу військ Київської області ЗСПР (ф. 39666), управління начальника постачання військ Київської області (ф. 39667) і управління начальника тилу Київської області (ф. 39668) нам вдалося виявити значену кількість документів, пов'язаних з боротьбою білогвардійців проти повстанського руху на Правобережжі. Численні накази, розвідувальні зведення і оперативні донесення містять докладні дані про розгортання повстанського руху

в цьому регіоні України, перебіг бойових дій і склад білогвардійських частин. Інформацію про боротьбу білих з повстанськими загонами в Україні можна також знайти серед документів управління 2-го армійського корпусу (ф. 39673), 3-ї кінної дивізії (ф. 39693), 78-го Навагінського полку (ф. 39681) та ін.

Наявні в російських архівах білогвардійські документи не завжди рівномірно відображають різні етапи боротьби білих з повстанством в Україні. Наприклад, зберігся значний комплекс документів, присвячених операціям білогвардійських військ проти махновців у жовтні 1919 р., але майже не залишилося матеріалів з історії придушення махновського повстання в грудні 1919 р. Заповнити подібні прогалини дають змогу загальні огляди стратегічного становища ЗСПР в 1919 р., складені колишніми білими офіцерами вже в еміграції. Зокрема, серед документів Антона і Ксенії Денікіних, що зберігаються в архіві Б. Бахметьєва у складі архівної колекції Колумбійського університету, зберігся складений полковником П. Колтишевим стратегічний огляд становища військ ЗСПР наприкінці 1919 р., який містить відомості про завершальний етап боротьби білих з махновцями. В колекції матеріалів Н. Рутича-Рутченка і Товариства ревнителів російської історії, що зберігаються в Бібліотеці-Фонді “Російське Зарубіжжя” (*Библиотека-Фонд “Русское Зарубежье”*, БФРЗ), вдалося віднайти невеличкий, але змістовний нарис з історії операцій ЗСПР в першій половині 1919 р.

Повстанці майже не залишили після себе документів, здатних висвітлити дії оперативного керівництва і бойову діяльність повстансько-партизанських загонів. Це пояснюється тим, що документація в повстанських загонах не завжди велася, не кажучи вже про відсутність будь-яких умов для її зберігання. Нерідко з конспіративних міркувань повстанські документи знищувалися самими ж повстанцями. Внаслідок цього сучасний дослідник при спробі відтворити бойовий шлях того чи іншого повстанського загону зустрічається серйозними труднощами, що полягають у відсутності джерельної бази.

У ЦДАВО України збереглася колекція документів штабів повстанської армії Н. Махна (ф. 1824). Це кілька десятків архівних справ, що містять розпорядження, накази і рапорти повстанських командирів, списки особового складу деяких повстанських частин тощо. Водночас, у фондах Російського державного військового архіву знаходиться колекція трофейних махновських документів, захоплених 13-ю більшовицькою армією на початку 1920 р. Це переважно оперативні документи штабу 1-го повстанського корпусу восени 1919 р., в тому числі й відомості щодо чисельності повстанських частин. Поодинокі повстанські документи – переважно відозви й листівки, які свого часу потрапили до рук більшовиків, – можна знайти у фондах ЦДАВО, а також ЦДАГО України.

Таким чином, наявний комплекс повстанських документів відображає переважно лише “махновську” тематику. Втім, цінність цих документів беззаперечна, оскільки вони значною мірою дають змогу відтворити організаційну структуру армії Махна восени 1919 р. Накази і оперативні розпорядження Н. Махна, О. Калашникова, Т. Вдовиченка, В. Павловського дають змогу простежити в цілому рисах бойову діяльність повстанської армії. Такі матеріали, як відозви повстанської Реввійськради, протокол скликаного в Олександрівську обласного з'їзду селян, робітників і повстанців, висвітлюють на політичне життя в зайнятих махновцями місцевостях. Нарешті, документи господарського характеру дають уявлення про організацію матеріального забезпечення в махновській армії. Відзначимо, що окремі документи повстанської армії, наявні в українській та російській архівних колекціях, опубліковано в збірнику “Нестор Махно. Селянський рух на Україні 1918–1921”, що вийшов друком у московському видавництві в 2006 р.²

Чимало відомостей про розгортання в Україні повстанського руху проти білогвардійців міститься в повідомленнях більшовицького підпілля. Переважна більшість документів КП(б)У зберігається у фондах ЦДАГО України. Архів більшовицького Зафронтбюро зберігається серед документів Центрального комітету Компартії України (ф. 1). Виділений в окремий опис, цей архів є головним джерелом дослідження історії більшовицького підпілля в Україні восени 1919 р. Беззаперечний інтерес для історика становлять доповіді більшовицьких підпільників про становище в окупованих білогвардійцями місцевостях, зведення про діяльність повстанських загонів тощо. Матеріали аналогічного змісту містяться в колекції документів з історії Компартії України (ф. 57). Повідомлення про становище в Україні восени 1919 р. наявні також серед документів Центрального комітету і місцевих організацій партії боротьбистів (ф. 43).

Відзначимо, що добірки документів Зафронтбюро, присвячені діяльності більшовицького підпілля проти Денікіна, було опубліковано в 1920-х рр. на сторінках радянського періодичного видання “Літопис революції”³. Окремі матеріали з більшовицького партійного архіву було включено до другого тому збірника “Громадянська війна на Україні 1918–1920”, виданого в 1967 р. до чергової річниці більшовицької революції⁴. Але упередженість авторів і упорядників цих публікацій визначила тенденційність підбору документів, що мали висвітлювати історичні події у вигідному для більшовиків світлі. Оскільки деякі документи публікувалися навіть з купюрами, сьогодні їх вкрай бажано звиряти з архівними оригіналами.

Важливе значення для дослідження теми мають також документи радянського державного і військового керівництва. Матеріали більшовицького командування, що зберігаються у численних фондах Черво-

ної Армії в РГВА, містять чимало даних про розгортання антибільшовицького повстанського руху в Україні навесні–влітку 1919 р., а також про обставини зайняття України червоними військами після вигнання білогвардійців. Документи компартійного керівництва, що зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії (*Российский государственный архив социально-политической истории*, РГАСПИ) і ЦДАГО України, розкривають політичну стратегію більшовицького керівництва в “українському питанні” наприкінці 1919 р. У фондах ЦДАВО України зберігаються документи окупаційної більшовицької адміністрації, пов’язані з боротьбою радянської влади проти повстанського руху. Зокрема, серед матеріалів Всеукрревкому (ф. 2360) містяться відомості про ставлення селянства до більшовицького режиму, діяльність повстанських загонів у різних місцевостях України на початку 1920 р. тощо. Свідчення про долю окремих повстанських ватажків і намагання різних політичних сил здобути вплив на повстанське середовище вдалося віднайти в протоколах допитів затриманих більшовицькою владою в різний час осіб, що зберігаються в Галузевому Державному архіві служби безпеки України (ГДА СБУ). Нарешті, більшовицькі листівки, тематично присвячені боротьбі Червоної Армії з Денікінін та кампанії проти повстанців, можна знайти серед матеріалів фотофонду Центрального музею Збройних сил Росії (*Центральный музей Вооруженных сил России*).

Документи більшовицького керівництва, пов’язані з обставинами встановлення радянської влади в Україні на початку 1920 р., частково увійшли до згаданого вже другого тому документального збірника “Троцькіанська війна на Україні 1918–1920”. Певні відомості про політику більшовиків щодо українського селянства і партії боротьбистів містять також збірки праць В. Ульянова-Леніна⁵. Дані щодо зайняття України червоними військами можна знайти в опублікованих документах командування Червоної Армії⁶. Та загалом, радянські підбірки документів є надзвичайно тенденційним джерелом. Для публікацій здебільшого відбиралися декларативно-офіційні документи органів радянської влади, натомість відомості про масштаби антибільшовицьких селянських повстань, організацію червоного терору залишалися невідомими для радянського читача. Прикладом документа, не призначеного для оприлюднення в СРСР, може слугувати інструкція голови Реввійськради радянської Росії Л. Троцького агітаторам, які на початку 1920 р. вирушали до України. Інструкція містила перелік практичних і водночас відверто цинічних порад, спрямованих на ошуканство українського селянина, й могла претендувати на роль своєрідного посібника з політичного лицемірства і двурушництва. Цей документ потрапив до рук повстанців і був опублікований вже в еміграції⁷.

Документи державного і військового керівництва УНР, що зберігаються у фондах ЦДАВО України, також містять важливі дані про розгортання повстанського руху в Україні восени 1919 р. Зокрема, матеріали Ради народних міністрів УНР (ф. 1065), Міністерства закордонних справ (ф. 3696), військового міністерства (ф. 1075), штабу командувача запасних військ (ф. 3275), Головного управління Генштабу (ф. 1078) та ін. відображають спроби українського уряду встановити зв'язки з повстанським середовищем, містять свідчення про організацію і бойову діяльність повстанських загонів. Серед документів штабу Дієвої армії УНР (ф. 3172) й Начальної команди Галицької армії (ф. 2188) виявлено відомості про відносини українського командування з повстанською армією Махна у вересні 1919 р. Серед матеріалів особового фонду М. Обідного (ф. 3504), а також документів і матеріалів українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (ф. 4465) збереглися біографічні нариси про ватажків повстанського руху – І. Струка й Т. Гладченка. Доповіді про повстансько-партизанський рух на Правобережжі вдалося виявити серед документів УНР, що зберігаються в Центральному Державному Історичному архіві (ЦДІА) у Львові й варшавській Бібліотеці Народовій (*Biblioteka Narodowa*).

Пов'язані з повстанською тематикою документи українського керівництва, які не збереглися до наших днів, можна знайти опублікованими на сторінках різних емігрантських видань. Зокрема, в документально-історичній праці О. Доценка “Літопис української революції” вміщено доповідь Головного державного інспектора армії УНР В. Кедровського про становище в окупованій білогвардійцями Південній Україні⁸. Доповідь української розвідки про армію Махна (вересень 1919 р.) надрукував у 1935 р. львівський “Літопис Червоної Калини”⁹. Окремі відомості щодо діяльності повстанських загонів на Правобережжі наприкінці 1919 р. містяться у виданому в Нью-Йорку деннику Начальної команди Галицької армії¹⁰.

Взагалі ж, нині незначна кількість документів з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців є опублікованою. Наприклад, збірник документів і матеріалів “Героїзм і трагедія Холодного Яру” (1996 р.), присвячений історії повстанського руху в Центральній Україні в 1917 – 1930-х рр., не містить жодного документа про боротьбу повстанців з білогвардійцями¹¹. Зазвичай, на заваді українським дослідникам стоїть та обставина, що головним джерелом з історії повстанського руху проти білих є документи з московських архівів. Однак російські колеги не виявляють значного наукового інтересу до матеріалів з історії повстанського руху проти Денікіна. Наприклад, упорядники вже згаданого збірника документів і матеріалів “Нестор Махно. Селянський рух на Україні 1918–1921” помістили в розділ, присвячений боротьбі махновців з білими, витяг з одного-єдиного до-

кумента білогвардійського командування¹². Не применшуючи значення цього фундаментального видання, відзначимо, що перебіг бойових операцій повстанської армії проти білогвардійських військ на його сторінках майже не висвітлено.

Наступною групою джерел з історії повстанського руху в Україні проти Денікіна є матеріали тогочасної періодичної преси. Однак відзначимо, що ця група джерел досить слабо відображає історію повстанства. Повідомляючи про появу повстанців поблизу того чи іншого населеного пункту, російські часописи зазвичай передруковували офіційні військові зведення, які не відзначалися надмірною інформаційною насиченістю. Час від часу у пресі з'являлися докладніші повідомлення про дії повстанців, репортажі з місць або навіть свідчення очевидців. Зокрема, на шпальтах київського часопису «Вечерние огни» в середині жовтня 1919 р. було надруковано невеличке повідомлення про обставини бою білогвардійців з повстанцями за м. Канів¹³. Однак загалом ці відомості мають фрагментарний характер і часто не дають змогу скласти об'єктивне уявлення про перебіг подій.

Радянська і українська преса також друкували відомості про повстанську активність в запллі білогвардійців, але, за рідкісним винятком, це була чистісінька пропаганда. Радянська преса впродовж осені 1919 р. повідомляла про дії повстанців у запллі білогвардійських військ в Україні, але в радянських повідомленнях повстанці незмінно зображувалися борцями за «відновлення радянської влади». Водночас, на шпальтах української преси учасники повстанського руху поставали борцями за незалежність України.

Другою за значенням групою джерел з історії повстанського руху в Україні проти білогвардійців є мемуари. Враховуючи відсутність цілісних документальних ланцюгів, мемуарні свідчення мають надзвичайно важливе, а подекуди навіть першорядне значення для дослідника.

Боротьба з повстанством в Україні частково висвітлена в мемуарній спадщині учасників білого руху. Найбільш змістовні свідчення про боротьбу з повстанцями залишив генерал Я. Слащов. Колишній командир 3-го білогвардійського корпусу в 1921 р. повернувся до Радянського Союзу і невдовзі опублікував спогади про операції білих проти українських військ та повстанської армії Махна на Правобережній Україні в останній чверті 1919 р.¹⁴ Оскільки в розпорядженні Я. Слащова не було необхідних документів, його спогади хибують на фактологічні неточності, але загалом залишаються одним з найбільш цінних мемуарних джерел з історії махновського повстанського руху наприкінці 1919 р.

Характерно, що А. Денікін у своїх «Нарисах російської смуті» торкнувся цієї теми лише побіжно, не заглиблюючись в історію боротьби з повстанцями¹⁵. Спогади інших білогвардійських воєначальників, що містять дані про повстанський рух в Україні, зберігаються неопублі-

кованими у фондах Державного архіву Російської Федерації. Зокрема, серед колекції документів російських емігрантів (ф. 5881) виявлено мемуари колишнього командувача військ Новоросійської області ЗСПР генерала Н. Шиллінга, що містять згадки про розгортання повстанського руху в Південній Україні наприкінці 1919 р.¹⁶ Спогади полковника Є. Месснера про відступ білогвардійців з Правбережної України також містять відомості про бойову діяльність повстанських загонів у запіллі білих¹⁷. Згадки про боротьбу з українським повстанством є і на сторінках мемуарів корнета М. Ціммермана, начальника розвідки київської групи білогвардійських військ¹⁸. Серед документів особового фонду колишнього начальника штабу військ Новоросійської області ЗСПР В. Чернавіна (ф. 5956) збереглися мемуарні нотатки цього генерала, присвячені різним періодам перебування білогвардійців в Україні¹⁹.

З боку білих збереглося небагато мемуарів безпосередніх учасників боїв з повстанцями. У 1920-х рр. було опубліковано спогади М. Герасименка “Батько Махно: мемуари білогвардійця”²⁰. Однак ця публікація нагадувала більше памфлет, аніж мемуарне джерело (очевидно, саме тому мемуари М. Герасименка було перевидано в Радянському Союзі). Спогади про боротьбу з повстанським загоном С. Коцура на Київщині залишив В. Маєвський, невеличку згадку про бій з махновцями опублікував офіцер зведеного полку 9-ї кінної дивізії С. Кох, участь 1-го Чеченського кінного полку в боротьбі з махновцями описав офіцер полку Д. де Вітт²¹. Цінним джерелом з історії махновського руху є спогади офіцера зведено-стрілецького полку А. Бінецького, що потрапив у полон до махновців і протягом двох місяців мав змогу “зсереди” спостерігати повстанську армію²². Згадки про різні епізоди боротьби з махновцями містяться у спогадах колишніх учасників білого руху, що зберігаються в архівосховищі Бібліотеки-Фонду “Російське Зарубіжжя”²³.

Спогади інших білогвардійців часто містять лише епізодичні згадки про повстанців²⁴. Такі діячі білого руху, як К. Соколов і В. Шульгин, у мемуарах характеризують становище білої справи влітку – восени 1919 р.²⁵ Нарешті, спогади звичайних свідків збройної боротьби, що точилася в Південній Україні восени 1919 р., не лише містять цікаві відомості щодо пребігу бойових дій, але й допомагають краще зрозуміти сприйняття тих подій сучасниками²⁶.

Спогади українських державних, політичних і військових діячів меншою мірою інформативні щодо розгортання повстанського руху в Україні восени 1919 р. Зокрема, у спогадах прем’єр-міністра УНР І. Мазепи наявні лише загальні згадки про повстанський рух проти білогвардійців²⁷. Відомий діяч УСДРП П. Феденко, також торкаючись цієї теми у своїх мемуарах, наводить відомості, достовірність яких викликає величезні сумніви. Наприклад, П. Феденко цитує документ,

з якого випливає, що на Полтавщині й Катеринославщині українські соціал-демократи залучили до повстання проти білих близько 20 000 робітників і селян, ведучи при цьому переговори з росіянами (більшовиками?), євреями, кубанцями і грузинами²⁸. Ці дані впевнено можна вважати значно перебільшеними, якщо не цілковито вигаданими. Втім, такі події, як переговори з командуванням армії Махна і візит до Кам'янця-Подільського отамана Зеленого у вересні 1919 р., знайшли висвітлення в мемуарній спадщині українських діячів. Спогади Л. Чикаленка містять цікаві відомості про обставини перебування отамана Зеленого в зайнятому українськими військами районі²⁹. Мемуари Н. Авраменка розповідають про обставини бою під Каневом, що став останнім для уславленого повстанського ватажка³⁰.

Цікаво, що окремі епізоди перебування армії Махна в Уманському районі у вересні 1919 р. знайшли відображення у спогадах як українських вояків, так і учасників більшовицького підпілля³¹. Взагалі, мемуари колишніх більшовицьких підпільників є цінним джерелом інформації про становище в районах, зайнятих повстанською армією³². Спогади тих більшовиків, яким довелося працювати в умовах білогвардійської окупації, містять деякі цікаві відомості про спроби комуністичного підпілля налагодити зв'язки з повстанським середовищем³³.

Після остаточного завершення збройної боротьби на початку 1920-х рр. переважна більшість селян-повстанців залишилася в Україні, а не вирушила в еміграцію, як це зробили учасники білогвардійських і українських військових формувань. Саме тому в емігрантських виданнях вийшло друком небагато спогадів про повстанську боротьбу проти Денікіна. У дещо прикрашеній формі М. Байко поділився спогадами про здобуття повстанцями Полтави в жовтні 1919 р., колишній партизанський командир і полковник армії УНР М. Палій-Сидорянський описав рейд свого загону Київщиною, а Ю. Горліс-Горський в загальних рисах розповів про дії холодноярських повстанців проти білогвардійців³⁴.

В СРСР протягом 1920–30-х рр. було видано значно більше спогадів про повстанську боротьбу в Україні проти Денікіна. Переважна їх більшість вийшла друком на сторінках харківського «Літопису революції»³⁵, частина була надрукована також в різноманітних тематичних збірниках, присвячених історії «боротьби за радянську владу в Україні»³⁶. Відзначимо, що видані в 1920-х рр. спогади учасників повстанського руху були значно змістовнішими й інформативнішим джерелом, аніж свідчення радянських мемуаристів у наступні десятиліття. Ідеологічна машина комуністичної пропаганди не відразу встигла набрати обертів і вихолостити з мемуарної спадщини учасників подій 1917–1921 рр. все, що не відповідало вимогам правлячої партії.

Утім, надрукованим в Радянському Союзі мемуарам завжди, більшою чи меншою мірою, була притаманна тенденційність. Зрозуміло,

що публікувалися переважно спогади командирів червоних повстанських загонів або ж більшовиків, які з різних причин опинилися серед повстанців. У мемуарних свідченнях про повстанський рух усіяло пригнужувалася роль махновців і прихильників незалежної України. Змішуючи поняття “радянський” і “комуністичний”, радянські мемуаристи нерідко намагалися зобразити повстанців борцями за відновлення більшовицького режиму. Зазвичай, саме в такому ключі зображувалася історія Баштанської й Висунської повстанських республік на Херсонщині³⁷. Спогади П. Тура, одного з військових керівників Баштанської республіки, взагалі було надруковано в формі переказу, що наводить на думку про можливе цензурування тексту³⁸. Спогади тих мемуаристів, які висловлювали більш виважений погляд на політичний характер повстанства, ще й досі зберігаються неопублікованими у фондах ЦДАГО України.

Крім того, мемуарам колишніх повстанців і партизанів незмінно притаманна схильність до перебільшення. Особливо грішать цим радянські мемуаристи, яким жодне перебільшення не здавалося надмірним, якщо це давало змогу підкреслити велич і силу більшовицької партії. Характерно, що деякі спогади містять навіть взаємовиключні твердження. Наприклад, розповіді про захоплення повстанцями Полтави, змальовані авторами зовсім по-різному. Оскільки документація в повстанських загонах була величезною рідкістю, перевірити достовірність того чи іншого твердження надзвичайно важко. Втім, співставлення мемуарних свідчень з документами білогвардійського командування (чого радянські дослідники ніколи не робили) нерідко все ж дає змогу визначити цінність тих чи інших спогадів як історичного джерела.

Окремо варто зупинитися на мемуарній спадщині учасників махновського руху. Власне, сьогодні ця остання вичерпується спогадами Н. Махна, а також мемуарами його начальника штабу В. Білаша. На жаль, події 1919 – 1921 рр. залишилися поза хронологічними рамками спогадів Н. Махна, виданих в еміграції в Парижі³⁹. Натомість мемуари В. Білаша охоплюють увесь період збройної боротьби в Україні й вважаються головним джерелом з історії махновського руху в 1919–1921 рр.⁴⁰ Відзначимо, що майже до самого розгрому махновщини в 1921 р. В. Білаш був начальником штабу повстанської армії, але, на відміну від Н. Махна, не встиг своєчасно вирушити за кордон. Відбувши покарання в радянській в’язниці в 1920-х рр., В. Білаш не намагався залишити СРСР, неодноразово заявляв про свою підтримку радянської влади, але був репресований в 1937 р.

Спогади В. Білаша є безумовно цінним джерелом з історії махновщини. Однак при порівнянні мемуарних свідчень В. Білаша про повстанську боротьбу проти Денікіна з даними інших документальних джерел, кидається у вічі величезна кількість невідповідностей і

неточностей, що побутують на сторінках спогадів начальника штабу повстанської армії. Розповідаючи про події осені 1919 р., В. Білаш незмінно називає махновську армію “Революційною повстанською армією України (махновців)”, хоча, як свідчать документи махновського командування, повстанська армія на той час мала іншу офіційну назву (“Партизансько-Повстанська Українська армія ім. Н. Махна”). На сторінках своїх мемуарів В. Білаш демонструє цілковиту необізнаність з чисельністю як власних, так і білогвардійських військ. Зокрема, він незмінно перебільшує чисельність білогвардійських військ, що діяли проти махновців восени 1919 р. У боях під Уманню наприкінці вересня 1919 р. В. Білаш налічив у білих 20 000 багнетів і 10 000 шабель⁴¹. За спогадами В. Білаша, під Катеринославом на початку листопада 1919 р. проти махновців билася 25-тисячна Терська дивізія, хоча це були частини Чеченської кінної дивізії, чисельність яких насправді була щонайменше в двадцять п’ять разів (!) меншою від вказаної мемуаристом. Інший приклад: В. Білаш стверджує, що станом на 1 грудня 1919 р. 1-й Донецький повстанський корпус налічував 15 500 багнетів, 3 650 шабель, 144 кулемети і 16 гармат, хоча виявлена в архіві відомість чисельного стану 1-го Донецького корпусу станом на 1 грудня 1919 р. свідчить, що корпус все ж таки налічував на той час 365 командирів, 4199 стройових вояків, 1539 нестройових, 1015 шабель, 91 кулемет і 16 гармат⁴².

У спогадах В. Білаша наявні також численні хронологічні неточності. Наприклад, В. Білаш стверджує, що білогвардійські війська Слащова зайняли Катеринославо на початку листопада 1919 р., хоча насправді це сталося лише в грудні 1919 р.⁴³ Опис боїв за Катеринославо у листопаді–грудні 1919 р. містить значну кількість неточностей і перекручень, а інформація про взяття махновцями Миколаєва і Херсона взагалі не відповідає дійсності.

Відзначимо також, що мемуарам В. Білаша притаманна неприхована тенденційність. Автор здебільшого описує перемоги повстанської армії й замовчує поразки, згадуючи про воєнні невдачі лише мимохідь. Наприклад, про таку подію, як розгром 4-го Кримського корпусу в листопаді 1919 р., у спогадах В. Білаша взагалі не йдеться. Втрату махновцями Катеринослава в грудні 1919 р. В. Білаш описує вкрай лаконічно, лише кількома реченнями, а наступні поразки дивовижним чином зображує ледь як не перемогу повстанців⁴⁴.

Звісно, більшою чи меншою мірою неточності завжди притаманні мемуарному жанру. Але річ у тім, що найбільш сумнівні місця в спогадах В. Білаша містять якраз чи не найбільшу кількість фактажу і різноманітних подробиць. Ця фантастична точність і вражаюча насиченість деталями просто-таки гіпнотизують читача, примушуючи його вірити автору.

Сьогодні вже важко визначити причини такого авторського підходу до написання мемуарів. Однак варто пам'ятати, що спогади В. Білаша написано в Радянському Союзі напередодні сталінського “великого перелому” колишнім начальником штабу махновської армії, яку більшовицька пропаганда офіційно оголосила “бандитською”. І якщо наш автор не хотів остаточно потрапити до числа “ворогів народу”, йому було що доводити правлячому комуністичному режиму і радянській громадськості. Очевидно, саме тому В. Білаш у спогадах намагався затушувати антагонізм між повстанцями і більшовиками, перекласти провину за розрив махновців з радянською владою на дискредитованого в СРСР у 1920-ті рр. Л. Троцького, а також дещо дистанціюватися від постаті Н. Махна. Такі сюжети, як боротьба махновської армії проти білих восени 1919 р., допомагали змалювати повстанців як силу, що боролася передусім з “контрреволюцією”. “Своїми діями ми прикували до себе значні сили білогвардійців і цим об'єктивно допомагали Червоній армії у такий важкий для неї критичний час”, – писав В. Білаш на сторінках своїх мемуарів⁴⁵. Схоже, що колишній начальник штабу Махна намагався в будь-який спосіб довести слушність цього твердження, не зупиняючись навіть перед надмірним перебільшенням і тенденційним спотворенням відомих йому фактів. Визначення рівня достовірності спогадів В. Білаша в цілому належить майбутнім дослідникам, ми ж відзначимо, що використання цих мемуарів у якості джерела до історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців вимагає особливої обережності й ретельного порівняльного аналізу з даними інших історичних джерел.

Таким чином, нині стан збереженості джерел з історії повстансько-партизанської боротьби в Україні проти Денікіна можна оцінити як задовільний. Головна причина – відсутність цілісних документальних ланцюгів, що зумовлено втратою значного масиву документальних даних вже в 1919–1920 рр., неможливістю збереження повстанських документів в умовах перманентних воєнних дій тощо. Крім того, багатолітній комуністичний тоталітаризм унеможливив вихід друком тих мемуарів учасників повстанського руху, що розходилися з офіційною радянською версією про керівну роль більшовиків в організації повстанського руху в Україні проти білогвардійців.

Відзначимо, що саме документальна складова джерельної бази має найбільше значення для дослідження повстансько-партизанського руху в Україні проти Денікіна. Документи білогвардійського командування та матеріали окремих повстанських формувань, що збереглися в архівах, містять найбільше відомостей про перебіг повстанства. У мемуарній спадщині сучасників ця тема знайшла лише фрагментарне відображення. Більшість мемуарних свідчень про повстанську боротьбу в Україні проти білогвардійців було надруковано в СРСР, і саме тому

їм притаманні численні перекручення і замовчування. Втім, як свідчить джерелознавча практика, достовірність спогадів тих учасників повстанського руху, що не належать до радянського табору, також вимагає ретельної перевірки. Нарешті, малоінформативність повідомлень преси робить тогочасну періодику найменш цінним джерелом з історії повстанського руху в Україні проти білогвардійців.

Незважаючи на неповноту джерельної бази, наявний документальний матеріал, доповнений спогадами сучасників, все ж дає змогу реконструювати події дев'яносторічної давнини. І хоча документальні дані з історії повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців надзвичайно повільно вводяться до наукового обігу, сподіваємося, що інтерес суспільства до доби визвольних змагань 1917 – 1921 рр. стимулюватиме вітчизняну історичну науку до нових, якісних зрушень у цій царині.

¹ Див.: *Красильникова К.* Партизанское движение на Кубани и Черноморье. – Краснодар, 1957. – С. 46–47.

² Див.: *Нестор Махно.* Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

³ Коммунисты среди партизан (Отчет Екатеринославского Губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // *Летопись революции.* – 1925. – № 4 (13). – С. 89–98; Організація боротьби проти Денікіна // *Летопись революции.* – 1929. – № 5–6 (38–39). – С. 254 – 324; КП(б)У за денікінщини (матеріали й документи) // *Летопись революции.* – 1930. – № 1 (40). – С. 221–241.

⁴ Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сб. документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – Т. 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.). – К.: “Наукова думка”, 1967. – 919 с.

⁵ Див.: В. И. Ленин об Украине. – К., 1957. – 752 с.; *Ленин В.* Полное собрание сочинений. – Т. 39. Июнь – декабрь 1919 г. – М.: Политиздат, 1963. – с., та ін.

⁶ Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922). Сб. документов: в 4-х т. – Т. II. – М.: Минобороны, 1972. – 804 с.

⁷ Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1932. – С. 149–151.

⁸ *Доценко О.* Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. – Т. II. – Кн. 4. – К., Львів, 1923. – С. 96–98.

⁹ М. С. Махно і його військо. Матеріали до історії української визвольної боротьби // *Літопис Червоної Калини.* – 1935. – Ч. 6. – С. 16–17.

¹⁰ Див.: *Денник Начальної Команди Української Галицької армії.* – Нью-Йорк: “Червона Калина”, 1974. – 324 с.

¹¹ Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996. – 317 с.

¹² Див.: *Нестор Махно.* Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 199 – 200.

¹³ События в Каневе // *Вечерние огни.* – 1919 г. – № 56. – С. 2.

¹⁴ Див.: *Слащов Я.* Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти

1919 года) // Военный вестник. – 1922. – № 9-10. – С. 38 – 43; № 11. – С. 32–37; № 12. – С. 41–44; № 13. – С. 49–51.

¹⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. Вооруженные Силы Юга России. – М.: “Айрис-пресс”, 2005. – С. 514–524.

¹⁶ Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 2, д. 747, л. 1–127.

¹⁷ Там же, ф. 5881, оп. 2, д. 492, л. 1–53; Там же, д. 493, л. 1–83.

¹⁸ Там же, ф. 5881, оп. 2, д. 723, л. 1–31; Там же, д. 724, л. 1–36.

¹⁹ Там же, ф. 5956, оп. 1, д. 363, л. 1–14; Там же, д. 391, л. 1–102.

²⁰ Герасименко Н. Махно // Историк и современник. – 1922. – № 3. – С. 151–201.

²¹ Маевский В. Повстанцы Украины (1918 – 1919 гг.). – [Белград], [Б.д.] – 84 с.; Кох С. Встреча с махновцами // Белое движение. – Т. 7. Возрожденные полки русской армии в белой борьбе на Юге России. – М.: Центрполиграф, 2002. – С. 210–213; Витт де Д. Чеченская конная дивизия. 1919 год // Звезда. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический независимый журнал. – 2005. – № 10. – С. 120–170.

²² Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. – С. 772–822. Оригінал спогадів А. Бінецького зберігається в архіві. Див.: ГАРФ, ф. 6562, оп. 1, д. 5, л. 1–42.

²³ Див.: Библиотека-Фонд “Русское Зарубежье” (БФРЗ), ф. 1, оп. 1, ед. хр. А-73, Е-99, Е-108, Е-133, та ін.

²⁴ Штейфон Б. Командование Белозерским полком // Белое движение. – Т. 7. Возрожденные полки русской армии в белой борьбе на Юге России. – М.: Центрполиграф, 2002. – С. 383–431; Штейфон Б. Бредовский поход // Белое движение. – Т. 21. Последние бои Вооруженных Сил Юга России. – М.: Центрполиграф, 2004. – С. 300–305; Волков-Муромцев Н. Юность. От Вязьмы до Феодосии (1902–1920). – М.: “Русский путь”, “Грааль”, 1997. – 432 с.; Корсак В. У белых // Голос минувшего на чужой стороне. Журнал истории и истории литературы. – 1926. – № 2 (15). – С. 195–244; Корсак В. Великий исход // Белое дело. – Т. 10. Бредовский поход. – М., 2003. – С. 85–206.

²⁵ Соколов К. Правление генерала Деникина // Белое дело. – Т. 8. Кубань и Добровольческая армия. – М.: “Голос”, 1992. – С. 5–284; Шульгин В. Дни. 1920: Записки. – М.: “Современник”, 1989. – 559 с.

²⁶ Гутман М. Под властью анархистов // Русское прошлое. – Петроград, Москва: “Петроград”, 1923. – № 5. – С. 61–68; Арбатова З. Екатеринослав 1917–22 // Архив русской революции. – Т. 12. – М.: “Терра”, 1991. – С. 83–148.

²⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К.: “Темпора”, 2003. – 608 с.

²⁸ Феденко П. Повстання нації // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: “Фенікс”, 1992. – С. 99.

²⁹ Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1917–1920 // Чикаленко С. Щоденник (1918–1919). – К.: “Темпора”, 2004. – Т. 2. – С. 392–393.

³⁰ Авраменко Н. Спомини запорожця. – К.: “Темпора”, 2007. – С. 304.

³¹ Див.: Верхотурский А. Прорыв Южной группы. – Х.: Госиздат, 1924. – 69 с.; Якимів Е. Гостини Махна в Умані. Зі споминів очевидця // Альманах “Червоної Калини” на 1932 рік. – Львів, 1931. – С. 78–80.

³² Мирошевский В. Вольный Екатеринослав // Пролетарская революция. – 1922. – № 9. – С. 197–208; Коневец (Гришута). 1919 год в Екатеринославе и Александровске // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 74–88.

³³ *Мягкова Т.* В эпоху Добармии в Киеве // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 13–18; *Цесарский.* Военно-партизанская работа в Киевском районе при Деникине // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 22–25; *Полянская Г.* О подпольной работе в Киеве (август – ноябрь 1919 г.) // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 19–21; *Бредіс Є.* Парти́йне підпілля в Одесі за денікінщини // *Летопись революции.* – 1930. – № 3/4 (42/43). – С. 110–137.

³⁴ *Байко М.* 4 жовтня 1919 року // *За Державність.* – Ч. 2. – С. 148–150; *Палій-Сидорянський М.* “На рейді” // *Гуртуймося.* – 1931. – Ч. V. – С. 9–13; Ч. VIII. – С. 27–30; *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр // *Літопис Червоної Каїлини.* – 1932. – Ч. 10. – С. 6–8.

³⁵ *Лисовик О., Огий Я., Матяш К.* Красный рейд (из истории красной партизанщины) // *Летопись революции.* – 1926. – № 1(16). – С. 142–151; *Лантух И.* Из истории гражданской войны на Екатеринославщине (1919 год) // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 51–59; *Габинский И. (Каляев).* Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине // *Летопись революции.* – 1926. – № 2 (17). – С. 26–30; *Полевой-Полянский К.* Вооруженная борьба с деникинцами на Верхнеднепровщине и Кременчугщине (Из воспоминаний) // *Летопись революции.* – 1926. – Т. 6 (21). – С. 86–98; *Дикий А.* Из истории партизанской борьбы на Черкащине (Воспоминания о 1919 годе) // *Летопись революции.* – 1927. – № 2 (23). – С. 95–103; *Точеный Н.* Партизанська боротьба з денікінщиною (3 партизанського руху на Чернігівщині 1919 р.) // *Летопись революции.* – 1929. – № 4 (37). – С. 238–254; *Никитин-Макаров Н.* В тылу у Деникина // *Летопись революции.* – 1929. – № 5–6 (38–39). – С. 199–216; *Максименко Я.* До історії боротьби з денікінцями й петлюрівщиною 1919 р. // *Літопис революції.* – 1930. – № 1. – С. 161–173; *Лантух І.* Червоні партизани в денікінському запіллі 1919 року // *Летопись революции.* – 1930. – № 2 (41). – С. 180–192; *Чоботарьов І.* Від червонопартизанського загону – до лав Червоної армії. Уривки із спогадів про 1919–20 рр. // *Летопись революции.* – 1933. – № 1 – 2 (56–57). – С. 188–209.

³⁶ *Коваль И.* Борьба за власть в крестьянском уезде (Звенигородка, Киевской губернии в 1918–1920 гг.) // *Октябрьская революция. Первое пятилетие.* – X., 1922. – С. 639–644; *Точеный Н.* Партизанская рать // *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания.* – М.: Политиздат, 1975. – С. 399–408; *Хижняк П.* Партизаны вступают в бой // *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания.* – М.: Политиздат, 1975. – С. 392–398, та ін.

³⁷ *Горбань.* Из истории повстанческого движения (Воспоминания участника) // *Страницы борьбы. Очерки и материалы из истории революционного движения в Николаеве.* – Николаев, 1923. – С. 214–216; *Гайдук С., Теселько С.* Непримируемая Баштанка // *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания.* – М.: Политиздат, 1975. – С. 295–300; *Пастернак П.* Висунская республика // *Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания.* – М.: Политиздат, 1975. – С. 291–295.

³⁸ *Баштанская республика (Из истории партизанской борьбы 1919 года) // Страницы борьбы. Очерки и материалы из истории революционного движения в Николаеве.* – Николаев, 1923. – С. 207–214.

³⁹ *Див.: Махно Н.* Воспоминания. – Кн. 1. – Париж, 1929. – 220 с.; Кн. 2–3. – Париж, 1936–1937. – 186 с.

⁴⁰ *Белаш А., Белаш В.* Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – 591 с.

⁴¹ *Белаи А., Белаи В.* Дороги Нестора Махно. – С. 308.

⁴² Там же. – С. 341; *Нестор Махно.* Крестьянское движение на Украине 1918–1921. – С. 263–268; Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 198, оп. 5, д. 45, л. 31 а об. – 32.

⁴³ *Белаи А., Белаи В.* Дороги Нестора Махно. – С. 336.

⁴⁴ Там же. – С. 365.

⁴⁵ Там же. – С. 329–330.

Статья посвящена анализу источниковой базы исследования истории повстанческо-партизанского движения в Украине против белогвардейских войск генерала А. Деникина. Автор осуществил классификацию источников, определил их научную ценность и информационный потенциал. Путем сравнения разных источников автор определил неточности, свойственные отдельным мемуарным свидетельствам участников повстанческого движения.

Ключевые слова: повстанческо-партизанское движение; Украинская Народная Республика; Вооруженные Силы Юга России; Красная Армия; Нестор Махно.

Article is devoted for analyzing of the source basis for the investigation of insurrectional movement in Ukraine against the white troops of general A. Denikin. Author realizes the classification of the difficult groups of source basis, defines their informational potential. By comparing of the difficult sources author defines inaccuracies which characteristic of some memoirs of the participant of insurrectional movement.

Keywords: insurrectional movement; Ukrainian People's Republic; Armed Forces of the South of Russia; Red Army; Nestor Makchno.

УДК [930.253:94](477)”1918/1923”

О. П. ПЕТРУК*

НАРОДНЕ МІНІСТЕРСТВО ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ УНР
(за документами Центрального державного архіву вищих органів
влади та управління України)

Проаналізовано комплекс документів фонду Народного міністерства земельних справ УНР періоду Директорії, який зберігається в ЦДАВО України. Висвітлюється історія надходження документів фонду до ЦДАВО України, діяльність та структура міністерства, земельна політика Директорії.

Ключові слова: Народне міністерство земельних справ УНР; земельна політика УНР; земельна реформа Директорії; земельне законодавство УНР; міністри земельних справ Директорії.

Всебічне і об’єктивне вивчення державної політики та історії Директорії Української Народної Республіки неможливе без дослідження діяльності її вищих та місцевих органів влади. В сучасній історіографії добре висвітлено політичні аспекти приходу до влади та діяльність Директорії, досліджено біографії видатних політичних діячів цього періоду, однак історія державних установ УНР все ще залишається мало відомою, хоча існують окремі дослідження з цього питання. У 2001 р. вийшло науково-документальне видання “Уряди України у ХХ ст.”, у якому подано загальні дослідження діяльності урядів Української Центральної Ради, Української Держави, Української Народної Республіки та Радянської України¹. Біографії членів УЦР, структура та діяльність Ради, її політичний та національний склад містяться в біографічному довіднику “Діячі Української Центральної Ради”². Однак питання розбудови українських державних установ періоду визвольних змагань 1917–1920-х рр., вивчення їхньої структури та функцій, об’єктивна оцінка результатів діяльності органів державної влади потребує детальнішого дослідження. З цією метою пропонується огляд документів Народного міністерства земельних справ УНР періоду Директорії, у якому подається характеристика документів міністерства та дослідження його структури, зазначені міністри та тимчасово керуючі міністерством, висвітлюється діяльність окремих департаментів, описуються заходи міністерства спрямовані на проведення земельної та лісової реформ, історія, формування та надходження фонду до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).

---

* *Петрук Олена Петрівна* – головний спеціаліст відділу довідкового апарату ЦДАВО України.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається фонд № 1062 – Народне міністерство земельних справ Української Народної Республіки, який нараховує 713 справ за 1918–1923 рр. У 1991 р. вони були розсекречені та передані на загальне зберігання.

У справі фонду відсутня інформація про джерело та дату надходження фонду на архівне зберігання. Відомо лише, що документи Міністерства земельних справ УНР та Наркомзему за 1917–1919 рр. надійшли в 1926–1927 рр. від Державного політичного управління УРСР (далі – ДПУ), Київського центрального історичного архіву (КЦІА), Кам'янець-Подільського окружного архіву спочатку до Центрального архіву революції (далі ЦАР) у Харкові³. Зберігся мандат Центрального архівного управління УРСР від 13 лютого 1926 р., який уповноважив завідуючого ЦАР т. Гливенка прийняти на зберігання архівні матеріали УНР, Гетьманщини та Директорії від ДПУ⁴. Передавання архівних матеріалів уряду УНР з архіву ДПУ до ЦАР було засвідчено в акті від 16 лютого 1926 р.⁵ КЦІА розпочав підготовку до передавання архівних матеріалів до ЦАР відповідно до листа Українського Центрального архівного управління від 30 березня 1926 р., за яким передусім повинні були передаватися документи Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Ради Народних Міністрів УНР, Гетьманщини та Директорії⁶. Матеріали відправлялися у два етапи: перший завершився у липні, а другий – у листопаді 1926 р. Документи Міністерства земельних справ УНР разом з матеріалами Наркомзему УСРР надійшли з КЦІА до ЦАР під час другого етапу 19 листопада 1926 р.⁷ Ймовірно, передавання документів фонду до ЦАР від всіх трьох установ завершилося в 1927 р., оскільки факт про надходження документів міністерства востаннє згадується у Відомостях про діловодні фонди, прийняті в архівосховище ЦАР за період з 1 січня до 1 липня 1927 р.⁸ Працівники ЦАР у 1926 р. розпочали упорядкування та описування фонду міністерства⁹ і продовжували цю роботу у 1927–1929 рр.¹⁰ 1 лютого 1939 р. ЦАР розпочав передавання фондів періоду громадянської війни Центральному історичному архіву УРСР у Харкові¹¹. Цей архів за наказом Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР 1 грудня 1943 р. був ліквідований, а його документи перейшли до створеного у Харкові філіалу Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі – ЦДАЖР), що діяв до 1958 р. Його документи долучились до фондів ЦДАЖР УСРР, створеного 1943 р. у Києві і переведеного в 1945 р. до Харкова. Інша частина документів міністерства за 1918–1922 рр. надійшла до ЦДАЖР у червні 1945 р. з Львівського обласного державного архіву¹².

Частина документів Народного міністерства земельних справ УНР зберігається у ЦДАВО України у фонді установи- правонаступника мі-

ністерства – Народного комісаріату земельних справ УСРР. Ці документи можна поділити на дві групи: документи з кадрових питань та документи з окремих напрямків діяльності міністерства. До першої групи належать копії наказів про призначення та звільнення працівників Народного міністерства земельних справ УНР за грудень 1918 р. – початок лютого 1919 р., копії закону Директорії про видачу допомоги на Різдвяні свята та постанови Директорії про звільнення урядовців, призначених у період Української Держави, списки працівників окремих підрозділів міністерства, листування з кадрових питань, посвідчення та медичні свідоцтва працівників міністерства тощо. Другу групу складають документи спеціальної комісії з ліквідації Київського відділу із заготівлі лікарських рослин міністерства (надіслані комісією у березні 1919 р. комісару земельних справ УСРР), телеграма та обіжник Лісового департаменту про ревізію лісових господарств та інші документи міністерства з питань, які продовжував вирішувати Народний комісаріат земельних справ УСРР¹³. З тієї ж причини до фонду комісаріату потрапили окремі документи Міністерства земельних справ Української Держави. Згадані групи документів тісно пов'язані з діяльністю Народного комісаріату земельних справ і їх неможливо виокремити з його фонду.

Народне міністерство земельних справ УНР (далі – міністерство) стало правонаступником Міністерства земельних справ Української Держави. Датою заснування міністерства слід вважати 26 грудня 1918 р., коли був сформований перший уряд Директорії УНР. Першим міністром земельних справ став Шаповал Микита Юхимович, 14 лютого 1919 р. цю посаду посів Архипенко Євген Порфирівич, 9 квітня 1919 р. – Ковалевський Микола Миколайович¹⁴,* 4 травня 1920 р. – Стемповський Станіслав Губертович, 31 травня 1920 р. – Мазепа Ісаак Прохорович¹⁵. 1 липня 1920 р. міністерство знову тимчасово перейшло під керівництво міністра народного господарства Є. П. Архипенка, який 25 грудня 1920 р. передав справи міністерства тимчасово керуючому міністерством Іваницькому Борису Юрійовичу¹⁶. За наказом Директорії УНР від 24 березня 1921 р. Ковалевський Олександр Олександрович 25 березня приступив до виконання обов'язків міністра земельних справ. Після відставки Голови Ради Народних Міністрів В. Прокоповича 20 липня 1921 р. О. Ковалевський з 5 серпня 1921 р. знову був призначений міністром земельних справ. Зрештою, 14 січня 1922 р. у результаті демісії уряду П. Пилипчука О. Ковалевський пішов у відставку¹⁷. На засіданні Ради Народних Міністрів (далі – РНМ) 19 квітня 1922 р. члени ради доручили керувати міністерством Сірополку Степану Онисимовичу, який став єдиним працівником міністерства і водночас продовжував очолювати Міністерство освіти¹⁸. Міністерство залишило-

* У посиланнях використані старі шифри справ фонду, нові шифри дивись у перевірних таблицях шифрів справ фонду.

ся без працівників та повноцінного керівництва, тому з квітня 1922 р. фактично припинилася його активна діяльність і зменшилася кількість документів. Лише 5 справ фонду зберігають документи з 1923 р.¹⁹

Відповідно до історичної довідки фонду міністерство перебувало на території України з 26 грудня 1918 р. до 6 лютого 1919 р. у Києві, в лютому 1919 р. – у Вінниці, у квітні – жовтні 1919 р. – у Кам'янці-Подільському, з 16 травня до 9 червня 1920 р. – у Вінниці, 15 – 17 червня 1920 р. – у Проскуріві, з 28 червня до 1 липня 1920 р. – у Кам'янці-Подільському, з 4 жовтня до листопада 1920 р. – у Станіславові²⁰. У листопаді 1920 р. уряд УНР залишив територію України і переїхав до Польщі, там міністерство розташовувалося у м. Тарнові та Ченстохові.

Головними завданнями міністерства було проведення земельної реформи, розвиток сільського та лісового господарств, кооперативів, організація збору врожаю, забезпечення армії продовольством та фуражем, допомога господарствам, зруйнованих військовими подіями, створення племінних розплідників сільськогосподарських тварин та насінневих господарств, розробка торф'яних родовищ тощо. Однак найбільш складною та нагальною була потреба проведення земельної реформи і наділення землею селян. Одне з перших розпоряджень Директорії УНР, ухвалене 15 грудня 1918 р., оголосило, що всі дрібні селянські та трудові господарства залишаються в користуванні попередніх власників, а решта земель переходить до малоземельних та безземельних селян. Вирішення земельних справ покладалося на губернські, повітові та волосні земельні управи. Проводилася реформа відповідно до затвердженого 8 січня 1919 р. Закону УНР про землю, який проголошував: “Право приватної власності ... касується. Всі землі ... стають добром УНР. На користування цим добром мають право всі громадяне УНР ... і в першу чергу тим, хто обробляє землю своїми руками. Вивласнення земель ... переводиться без викупу. За теперішніми дрібними господарствами залишаються земельні участки в їх користування не більш 15 десятин на господарство. Одночасно з землями бувших власників переходить до розпорядження Земельних Управ живий і мертвий сільськогосподарський реманент”²¹. Задля втілення в життя цього закону уряд ухвалив 9 квітня 1919 р. Закон про скасування Земельного департаменту міністерства і заснування Департаменту земельної реформи, який складався з відділу підготовки земельної реформи, відділу проведення земельної реформи, відділу персонального складу і фінансово-рахівничого²². Департамент підготував загальний план проведення земельної реформи, який передбачав встановлення кількості земельного фонду та “грубу передачу землі для користування громадянами і земельними товариствами та артілями”, розробив ряд інструкцій та положень про опис майна колишніх економія та їхню ліквідацію, про порядок наділення землею, організував та керував діяльністю місцевих земельних уста-

нов. Працівники департаменту організували складання списків селян та перевіряли їх, брали участь у розробці законопроекту про права та обов'язки користування землею в УНР²³.

Департамент земельної реформи відіграв важливу роль у проведенні земельної реформи, був однією з головних урядових інституцій, які проводили перерозподіл земельної власності в УНР та налагоджували нове землеуправління в державі. В результаті у фонді відклалися інструкція про порядок наділення трудового населення УНР землею, закон про наділення землею козаків армії УНР, схеми організації відділів для проведення земельної реформи в земельних управах Волині. Важливим напрямком роботи департаменту була організація збирання врожаю і забезпечення продовольством армії та державних службовців, про що свідчать численні інструкції та плани збору врожаю, протокол наради Комісії у справах постачання армії хліба і забезпечення інтендантських баз, накази, відомості про збір врожаю на місцях, листування департаменту із земельними управами. У складних воєнних умовах міністерство організувало охорону збіжжя, протестувало проти вивезення врожаю представниками польської влади. Одним із напрямків роботи департаменту була організація місцевих державних установ із земельної справи та координація їх роботи. Втілювати в життя земельну реформу повинні були земельні управи, засновані в січні 1919 р. на місці земельно-ліквідаційних комісій, та їх правонаступники – губернські та повітові уповноважені із земельних справ, що виникли 24 вересня 1920 р. Працівники департаменту брали активну участь у підготовці законопроектів про створення земельних управ та інституту уповноважених із земельних справ. Зокрема, у справах департаменту містяться закони про скасування земельних управ і створення інституту уповноважених, статuti та штати земельних управ і уповноважених. Департамент зібрав законодавчі акти, інструкції з розподілу землі, розроблені радянською владою²⁴.

Закон про ліси УНР, затверджений 13 січня 1919 р., оголосив всі приватні ліси та лісові угіддя розміром понад 15 десятин власністю УНР. Разом із державними (скарбовими) лісами вони сформували Лісовий фонд УНР, яким повинна була розпоряджатися Головна лісова управа. Міністр земельних справ мав сформувати комісію для вироблення Лісового статуту УНР, на основі якого Лісовий департамент реформувався в Головну лісову управу²⁵. Однак через політичні та воєнні обставини управа так і не була створена і лісовими справами в УНР продовжував займатися Лісовий департамент міністерства. Значний обсяг завдань департаменту включав порядкування всіма державними лісами, поділеними на окремі господарства – лісництва, заходи щодо охорони державного лісового майна, розширення площі лісів, організацію господарчих розробок лісу, продаж та безгрошовий відпуск про-

дуктів лісу, видання книжок, карт про лісове господарство, розробку проектів, законів, правил, інструкцій у лісовій справі, збирання статистичних даних про ліси УНР, організацію адміністративного апарату, призначення і звільнення службовців підпорядкованих департаменту установ, проведення лісомеліоративних робіт, організацію профільних освітніх закладів тощо²⁶.

Лісовий департамент опікувався лісами, що входили до державного Лісового фонду, та координував діяльність місцевих державних лісових установ, затверджував навчальні програми профільних освітніх закладів, здійснював загальний нагляд за виконанням законів і правил щодо охорони лісів тощо. Департамент поділявся на 9 відділів: загальний, лісокультурний, лісо-експлуатаційний, лісотехнічний, лісовлаштовний, статистичний, лісомеліоративний, науково-шкільний, бюджетово-рахівничий. У фонді представлені в окремих підрозділах першого опису справи загального, лісокультурного, статистичного та кошторисно-бухгалтерського відділів департаменту.

Найбільш цінними та інформативними документами департаменту є “Завдання та обсяг діяльності Лісового департаменту”, які окреслюють структуру та головні напрями роботи департаменту, Закон про ліси в УНР, “Додаткова інструкція в лісовій справі”, “Тимчасова інструкція представникам цивільної влади УНР при повстаньчих відділах в справах земельних і лісових”, “Тимчасовий закон про Губернських та Повітових лісничих. Інструкція з обліку колишніх приватних лісів і про порядок прийому, керування, експлуатації та контролю над ними. Обіжник про порядок відпуску лісу з лісів скарбових та бувших удільних”, доповідь директора департаменту Б. Іваницького “Большевицьке законодавство в справі лісовій на Україні і відношенні до нього з погляду законодавства УНР”, доповідь про діяльність департаменту²⁷. Численну групу документів складає листування департаменту з лісничими, лісовими ревізорами, управліннями хліборобства та державного майна, цукровими підприємствами та іншими установами щодо проведення лісової реформи, створення лісництв, охорону лісів, організацію лісового господарства, заготівлю та продаж лісових матеріалів, торф’яні родовища, лісові дачі тощо. У фонді зберігаються накази, розпорядження міністерства, доповіді та посвідчення працівників департаменту, штатні розписи та кошториси департаменту, плани лісових розробок, статистичні матеріали про ліси та лісові господарства УНР, списки лісничих, плани лісових дач, карта лісів Летичівського повіту Подільської губернії²⁸.

Канцелярія міністра була діловодним та координаційним центром міністерства, який організував та контролював роботу департаментів і окремих відділів, проводив кадрову політику, вів листування. Складалася вона з 5 відділів: відділ персонального складу, загальний від-

діл, господарчий, юридичний і бібліотечно-архівний, які в свою чергу поділялися на столи²⁹. Працівники загального відділу вели листування міністерства, готували накази про призначення, звільнення працівників міністерства, займалися господарськими справами, організацією евакуації майна та працівників міністерства. Персональний відділ опікувався кадровими справами міністерства. У фонді нараховується 57 персональних справ урядовців міністерства, які створені персональним відділом у 1920–1921 рр. Персональні справи (“діла”) містять прохання про прийняття на роботу, накази про призначення, звільнення, відрядження, відпустки працівників міністерства, службові посвідчення, копії та оригінали свідоцтв про освіту, виписи з метричних книг тощо. Окреме місце серед документів персональних справ посідають анкетні картки та реєстри проходження служби. Картки заповнювали працівники міністерства власною рукою і засвідчували підписом. Кожен працівник записував до картки свою посаду, прізвище, ім’я та по батькові, дату і місце народження, розмір утримання (зарплатні) та грошову допомогу, дату евакуації, інформацію про військову службу, освіту та професійну діяльність, адресу. Реєстр проходження служби складався з першого розділу “загальні відомості” (посада, відділ, департамент, прізвище, ім’я та по батькові, дата і місце народження, освіта, сімейний стан службовця) та другого розділу “відомості про проходження служби” (посада урядовця в міністерстві, місце проживання).

Особливо цінними є особові справи директорів департаментів О. І. Зибенка, Б. Ю. Іваницького, П. Р. Кравченка, О. П. Михайловського, Ф. Ф. Хижняка, І. С. Шереметинського та міністра земельних справ О. О. Ковалевського³⁰, з яких можна довідатися про біографію та посади керівних діячів міністерства.

Департамент хліборобства організував та координував діяльність насінневих та зразкових господарств, дослідних станцій та полів, сприяв розвитку сільськогосподарської освіти. Департамент складався із загально-агрономічного, насінневого відділів, відділу сільськогосподарських машин, відділу кормової площі. Головним завданням департаменту була підтримка і сприяння розвитку сільського господарства. Велику увагу департамент приділяв вирощуванню цукрових буряків, провів низку заходів щодо ціноутворення та розширення посівних площ під цукрові буряки. Департамент видав обіжник земельним управам і продовольчим відділам народних управ для забезпечення селянських господарств кращим сортовим посівним матеріалом та задля відбору сортового насіння в спеціальний насінневий фонд. Департамент ухвалив розпорядження про видачу насіння з насінневого фонду сім’ям убитих і непрацездатних козаків, про реєстрацію спеціального земельного фонду для забезпечення розвитку цукрової промисловості, обіжник до губернських та повітових земельних управ про забезпечення цукроварень

сировиною в 1920 році і налагодження майбутньої цукрово-бурякової кампанії. Департамент вживав заходів щодо закупівлі сільськогосподарського реманенту та техніки за кордоном³¹.

У фонді зберігається звіт про діяльність департаменту з травня до жовтня 1919 р., обіжник про забезпечення цукроварень сировиною в 1920 р. і налагодження майбутньої цукрово-бурякової кампанії, обіжник про допомогу сім'ям убитих, поранених козаків з насінневого фонду від 6 серпня 1919 р., листування з цукроварнями про виділення землі під посіви цукрових буряків, відомості про земельні площі цукрових підприємств, програма діяльності Немерчанського та Івашківського насінневого господарства, доповіді Подільської губернської управи про діяльність Природно-історичного бюро, про заходи з рільництва та організацію "Економічного бюро"³² тощо.

Межовий департамент міністерства складався з організаційно-рахункового відділу, шкільного відділу, "струментального" відділу. Організаційно-рахунковий відділ вів діловодство департаменту, складав службові списки, займався справами прийому та звільнення особового персоналу департаменту, збирав інформацію про землемірів України, розробляв законопроекти межового законодавства, керував місцевими землемірно-технічними відділами, займався фінансовими справами департаменту. Шкільний відділ опікувався спеціальними землемірними школами, приймав та звільняв викладацький персонал спеціальних шкіл, затверджував навчальні програми тощо. "Струментальний" відділ займався придбанням, ремонтом та постачанням геодезичних інструментів для землемірних установ, розробляв типи геодезичних інструментів³³.

Межовий департамент здійснював загальне керівництво землемірно-технічними відділами, що існували при губернських земельних управах, йому підпорядковувалися повітові та волосні землеміри, ревізори³⁴.

Межовий департамент відіграв важливу роль у підготовці та проведенні земельної реформи. Після затвердження Закону про землю департамент брав участь у розробці "Загального плану переведення земельної реформи", підготував Закон про мобілізацію для переведення земельної реформи агрономів, лісоводів, гідротехніків та військових топографів від 24 січня 1919 р., Закон Про реєстрацію і в разі потреби реквізицію різного роду геодезичних інструментів від 24 січня 1919 р., Закон про передачу землемірно-технічних відділів при губернських земельних комісіях до губернських земельних управ від 14 квітня 1919 р.³⁵ Згадані закони юридично оформили головні завдання департаменту для проведення земельної реформи. З метою встановлення обсягу земельного фонду УНР департамент підготував проект розпорядження, за яким землевласники й установи повинні були подавати до земельних управ документи про свої землеволодіння. Освітній (шкільний) відділ

департаменту розробив проект штатів землемірних шкіл, схвалений РНМ 13 січня 1919 р.³⁶ Департамент підготував 14 липня 1919 р. Інструкцію землемірам технічного відділу для проведення рисувальної (картографічної) роботи при складанні волосних мап під час переведення земельної реформи на Поділлі³⁷. Для закупівлі геодезичного та рисувального обладнання за кордоном департамент уклав 23 серпня 1919 р. угоду з фірмою “Ukrainpflug-Werke”³⁸ та відрядив до Відня своїх представників, які повинні були ознайомитися з геодезичними ринками Німеччини, Швейцарії, Австрії, Чехії та придбати спеціальну літературу для землемірних курсів та шкіл³⁹.

Серед найцікавіших документів департаменту, які зберігаються у фонді, є справоздання (звіт) про діяльність департаменту з 1 січня по 18 жовтня 1919 р., документи про постачання фірмою “Ukrainpflug-Werke” геодезичних інструментів, доповідь М. Байера про створення центральної мірничої установи, листування з землемірно-технічними відділами та доповіді про їхню діяльність, доповідна записка про роботу Подільського губернського союзу землемірів від 29 серпня 1919 р.⁴⁰

Департамент сільськогосподарської економії, статистики та кооперації збирав та аналізував статистичні матеріали, сприяв розвитку кооперації, брав участь в проведенні земельної реформи. Військові поразки і евакуації міністерства кілька місяців не давали змоги розпочати роботу департаменту. Єдиний його працівник – директор Ф. Хижняк приступив до роботи лише у липні 1919 р. у Кам’янці-Подільському. За ініціативою міністра М. Ковалевського департамент був залучений до проведення земельної реформи та організації земельних управ. Зрештою, в липні 1919 р. із збільшенням території, яку контролювала Директорія, з’явилася можливість організувати профільну роботу департаменту та збільшити його штат. Департамент видав зразковий “Статут хліборобських спілок”, розіслав два обіжники про способи колективного посіву буряків і розробив зразкове рахівництво для хліборобських спілок. Працівники департаменту налагодили зв’язки з кооперативними союзними об’єднаннями, були присутні на засіданнях “Ради трьох” (Господарсоюз, Споживсоюз, Союзбанк). Департамент брав участь в організації Господарсоюзу на Поділлі, Всеукраїнського союзу залізниць, виділив кошти кооперативам на влаштування кооперативних курсів. Департамент намагався створити Головне управління у справах кооперації, розробляв проект створення органу для ревізії кооперативів, складав статистичний довідник, змінив інструкцію департаменту земельної реформи зі складання списків для опису господарств, розробив анкети про цукрову промисловість, сади і городи площею більше 15 десятин, готував видання щодо технічного проведення земельної реформи та методів визначення земельних норм⁴¹. Міністр М. Ковалевський у 1919 р. підписав законопроект про реорганізацію

департаменту. Згідно з проектом на базі департаменту створювався Окремий відділ сільськогосподарської статистики і Департамент сільськогосподарської економії та кооперації⁴². Однак у фонді міністерства не виявлено документів про затвердження РНМ та Директорією цього проекту та дату його створення. Справи фонду, зосереджені у підрозділі першого опису “Кооперативний відділ” департаменту, були розпочаті у відділі однойменного департаменту Міністерства земельних справ Української Держави.

Збереглося листування департаменту з кооперативами та державними установами, законопроект про створення Окремого відділу сільськогосподарської статистики і Департаменту сільськогосподарської економії та кооперації, штати цих установ, прохання земельних управ та кооперативів про виділення коштів, постанови з’їзду представників продовольчих комітетів, залізничних кооперативів та професійних спілок, протоколи засідання “Ради трьох”, інформація про діяльність департаменту з 1 травня по 1 жовтня 1919 р., анкета про обстеження садів, городів, виноградників, хмільників, посвідчення працівників⁴³.

Департамент земельних поліпшень і сільського будівництва координував діяльність місцевих державних відділів із сільського будівництва, вишуково-будівничих партій, гідротехнічних частин, які діяли в складі управлінь хліборобства та державного майна⁴⁴. Ці частини виникли на базі однойменних відділів, створених в період Української Держави. Вони проводили меліоративні роботи, обстежували водяні млини, мости, рибні господарства, торф’яні родовища, налагоджували водопостачання населених пунктів. У фонді відклалося листування департаменту з гідротехнічними частинами, накази з особового складу, кошториси, плани робіт, інструкції департаменту про ведення гідротехнічних робіт, звіти про діяльність департаменту, документи щодо розробки торф’яних родовищ, про зміцнення ярів та байраків, проведення меліорації тощо. Цікаву інформацію про історію департаменту та його діяльність подає фахівець департаменту інженер П. Кравченко. У доповідній записці міністру земельних справ він повідомляє, що у 1902 р. при Міністерстві земельних справ Російської імперії виник Окремий відділ земельних поліпшень, а у 1914 р. – Окремий відділ вогнетривкого будівництва. Нагальна потреба розвивати водне господарство, використовувати енергію річок, освоювати болота, розробляти торф’яні родовища, надавати технічну допомогу селянству спричинила виникнення в серпні 1918 р. Департаменту земельних поліпшень та сільського будівництва. Департамент складався з відділу земельних поліпшень, відділу сільського будівництва та відділу водяного господарства. Перший відділ займався меліорацією та зрошенням, дослідженням та освоєнням торф’яних родовищ, проводив різноманітні гідротехнічні роботи (спорудження дамб, ставків, дослідження річок тощо). Відділ сільського

будівництва провадив роботу у напрямку вогнетривкого та дорожнього будівництва, сільського архітектурного зодчества, відбудови зруйнованих війнами осель та господарств відповідно до Закону про державну будівельну допомогу населенню УНР, яке постраждало від військових подій, анархії та карних експедицій, від 12 квітня 1919 р. Третій відділ водного господарства проводив гідротехнічні роботи для використання енергії річок, організовував буріння артезіанських свердловин та інші заходи для забезпечення населення водою. Департамент розробляв законопроекти про меліораційний фонд та державний меліораційний банк, закони про водні ресурси та будівельний фонд, організовував діяльність місцевих установ⁴⁵. Військові події та евакуації ускладнювали роботу департаменту, додаючи клопоту щодо відновлення місцевих установ, збереження обладнання тощо.

У фонді представлені огляди діяльності Департаменту земельних поліпшень та сільського будівництва, протоколи засідань технічних нарад при департаменті, закон про державну будівельну допомогу населенню УНР від 12 квітня 1919 р., доповідь про організацію видобування торфу, документи про реорганізацію Подільської гідротехнічної частини, інструкції департаменту, статут Подільського агрономічного училища, листування з земельними управами про організацію будівельної допомоги населенню, розробки торфу, меліораційні та гідротехнічні роботи, документи про використання гідроенергії річок Смотрич та Дністер, доповіді про стан шляхів, відомості, плани, списки та карти доріг⁴⁶ тощо.

Ветеринарний департамент керував губернськими ветеринарними інспекторами, які в свою чергу організовували роботу ветеринарних пунктів на місцях. Департамент складався із загально-персонального, фармацевтично-лабораторного та відділу для боротьби з пошестями⁴⁷. При Департаменті існувала лабораторія та аптека, йому підпорядковувалися 11 ветеринарних інспекторів (9 губернських та міські – Київський, Одеський), 102 ветеринарні лікарі⁴⁸. Департамент вживав заходів щодо боротьби з інфекційними хворобами худоби та птиці, координував діяльність ветеринарних служб, контролював відсотковий збір з промислової худоби, збирав інформацію про ціни на худобу та птицю, разом з окремими відділами скотарства та конезаводства розробив інструкцію з охорони расового скотарства і птахівництва на Україні⁴⁹, організував скотарські господарства, розробляв кошториси, штатні розписи підпорядкованих установ. У результаті у фонді відклалися відомості про відсотковий збір та його норми, повідомлення про захворювання худоби на чуму, фінансові документи, листування у справі організації ветеринарної допомоги, охорони племінного скотарства, роботу ветеринарних інспекторів та пунктів тощо. У 1917–1920 рр. на українських землях поширилася чума серед рогатої худоби, яку намагалися зупини-

ти ветеринарні служби Української Держави, УНР та УРСР. У фонді зберігаються цікаві документи про створення Українського протичумного комітету, інструкції та відозви до населення, доповіді та накази з цього питання⁵⁰. Департамент тісно співпрацював з Окремими відділами скотарства та конезаводства, всі три установи перебували під керівництвом І. Шереметинського. Збереглися спільні огляди діяльності департаменту та відділів за травень – жовтень 1919 р.⁵¹.

В розділі опису “Окремий відділ скотарства” зберігається листування відділу з губернськими та повітовими управами про організацію розплідників племінної худоби, виділення коштів, повідомлення сільськогосподарських установ про кількість племінної худоби, доповіді про скотарство, листування з народними та земельними управами про заходи зі скотарства, журнали реєстрації вхідних та вихідних документів відділу⁵².

Окремий відділ конезаводства опікувався розведенням племінних коней. У фонді є листування відділу з різними установами про організацію расових розсадників, збереження породистих коней, накази про охорону державного конезаводства, листування з Подільською та Волинською державними стайнями про забезпечення їх фуражем, жеребцями. Рада міністра земельних справ 24 серпня 1921 р. ухвалила рішення про створення Департаменту скотарства та конезаводства, який об'єднував два однойменні окремі відділи. У фонді зберігається журнал засідання Ради міністра та “окрема думка” директора Ветеринарго департаменту і керуючого Окремими відділами скотарства та конезаводства І. Шереметинського, який протестував проти об'єднання відділів, які займаються двома різними галузями сільського господарства⁵³.

Окремий відділ садівництва і інтенсивних культур складався із загального відділу, відділу садівництва та відділу інтенсивних культур⁵⁴. Діяльність відділу представлена у фонді документами про становище та заходи з виноградарства, хмільництва, бджільництва, вирощування насіння, забезпечення продовольством армії УНР, доповідями про сади, пасіки, листування відділу із земельними управами, кооперативами, господарськими союзами⁵⁵.

Окремий відділ сільськогосподарської освіти опікувався освітніми закладами, які готували фахівців сільського господарства. У фонді відклалося листування відділу про пільгові умови вступу до Херсонського політехнічного інституту для колишніх військових, призначення представника міністерства в інститут, список факультетів та відділів інституту, звільнення викладачів та студентів від мобілізації, листування відділу з Міністерством фінансів та сільськогосподарськими школами про їх фінансування, кошториси витрат та штатні розписи шкіл, програма предметів Гуменської сільськогосподарської школи та доповідь про її діяльність⁵⁶.

Окремий інформаційно-видавничий відділ, заснований 12 квітня 1919 р.⁵⁷, продовжив роботу однойменного відділу, ліквідованого внаслідок перевороту 29 квітня 1918 р. Потреба в широкій інформаційно-видавничій діяльності відділу, який інформував населення про діяльність міністерства, зумовила реорганізацію відділу. Інформаційний відділ був відокремлений від Канцелярії міністра і отримав статус Окремого інформаційно-видавничого відділу. Реорганізований відділ поділявся на три структурні підрозділи: видавничий відділ, інформаційний відділ та відділ наукових приладів, кожен з яких мав свій напрямок роботи. Зокрема, видавничий відділ повинен був забезпечувати підручниками сільськогосподарські навчальні заклади, готувати наукові та науково-популярні видання, займатися виданням енциклопедії українського сільського господарства. Головне завдання інформаційного відділу полягало в інформуванні населення про заходи центральних та місцевих установ у справі проведення земельної та лісової реформ. Відділ наукових приладів покликаний був розробляти методологію укладання діаграм та монограм, різних моделей складання зразкових колекцій та інших навчальних приладів для сільськогосподарських шкіл⁵⁸. Відділ проіснував до 9 листопада 1920 р., коли Директорія затвердила ухвалений ще 17 жовтня 1920 р. РНМ законопроект про скасування відділу. Всі видавничі справи було передано Канцелярії міністра. Причиною ліквідації відділу стало скорочення видатків міністерства⁵⁹.

Окремий інформаційно-видавничий відділ готував до друку відозви, обіжники, “Бюлетень Міністерства земельних справ”, “Бюлетень Інформаційного відділу Міністерства земельних справ”, підручники, інструкції з сільського господарства. У фонді відклалися окремі числа “Вістника державних законів Української Народної Республіки”, “Бюлетеня Міністерства земельних справ”, а також листування з Рецензійною комісією Кам’янецького університету про рецензії на підручники, програми курсів хліборобства і скотарства для середніх шкіл та листування відділу з авторами підручників та статей про публікацію їхніх праць, огляд діяльності відділу, документи про організацію друкарні відділу, рукописи відозв “До селян”, “Слухайте, козаки та дядьки!”, “Хоробрі козаки”, “Большевики знов хочуть ограбувати селян” та статті “Справоздання Комісії по технічному переведенню земельної реформи”, “Стан спеціальної землемірної освіти на Україні” М. Баєра, матеріали до рубрик періодичних видань міністерства, список видань відділу, копія закону про створення відділу⁶⁰ тощо.

Фінансами міністерства розпоряджалася Головна бухгалтерія, яка з 14 вересня 1918 р. була офіційно визнана окремим відділом міністерства⁶¹. У фонді – платіжні відомості, листування про розподіл коштів на проведення земельної та лісової реформ, фінансування роботи департаментів та відділів міністерства, кошториси, штатні розписи підрозділів

міністерства, сільськогосподарських шкіл, договір та листування про закупівлю геодезичного обладнання за кордоном⁶², документи у справі виділення кредитів державним та кооперативним установам, накази міністерства з основної діяльності та особового складу, накази про передавання справ міністерства новопризначеним міністрам земельних справ Є. П. Архипенку та М. Ковалевському⁶³, “Бюлетені Інформаційного відділу Міністерства земельних справ”, фінансові звіти, матеріали ревізій бухгалтерських документів установ, підпорядкованих міністерству, касові журнали⁶⁴.

Міністерство земельних справ мало власні авто та мотоцикли, які використовували урядовці для службових поїздок та під час евакуації. Технічний персонал, який обслуговував авто та мотоцикли міністерства, об'єднувався в окремих структурний підрозділ – Гараж міністерства земельних справ на чолі із завідувачем А. Головащенко. Збереглися документи про службові поїздки працівників міністерства, доповіді завідувача гаражем про закупівлю пального, ремонт автомобілів, штатні розписи працівників гаража, посвідчення про відрядження, замовлення на пальне тощо⁶⁵.

Сільськогосподарський вчений комітет при Міністерстві земельних справ УНР (далі Вчений комітет), відновлений наказом по міністерству від 30 грудня 1919 р., тимчасовий статус якого був затверджений 27 січня 1919 р., припинив своє існування в лютому 1919 р. на підставі постанови РНМ про звільнення урядовців, які залишилися на території, зайнятій більшовиками⁶⁶. Зрештою, наказ міністерства вдруге відновив роботу Вченого комітету міністерства 8 червня 1920 р. Комітет розробляв навчальні програми з сільського господарства, рецензував підручники тощо. В умовах гострої нестачі кваліфікованих кадрів для проведення реформ у сільському господарстві виникла ідея створити вищу державну сільськогосподарську академію. Спеціальна комісія міністерства розробляла проект статуту академії, яка повинна була складатися з агрономічного, лісового, межового та сільськогосподарського факультетів⁶⁷. Законопроекти про Київську сільськогосподарську академію та проекти навчальних програм лісового та межового факультетів академії – у розділі другого опису фонду “Вчений комітет”⁶⁸.

Окрему групу документів складають особові справи працівників Лісового департаменту Міністерства земельних справ Української Держави, Народного міністерства земельних справ УНР та Народного комісаріату земельних справ УСРР. Справи почав формувати загально-адміністративний відділ Міністерства земельних справ Української Держави, а згодом їх продовжили наступні земельні міністерства – УНР та УСРР. Виняток становлять особові справи М. М. Ковалевського та О. Т. Покуля, які не працювали у Лісовому департаменті, однак перший був міністром земельних справ УНР, а другий – помічником директо-

ра відділу упорядкування сучасних земельних справ при Генеральному Секретаріаті земельних справ Української Центральної Ради⁶⁹. У фонді відклялися особові справи урядовців Лісового департаменту (завідувачів відділів департаменту, фахівців, діловодів) та місцевих працівників державного лісового господарства (завідувачів піщано-яровими районами, лісничих та їхніх помічників, зйомщиків, таксаторів), які призначалися департаментом і відряджались до управлінь хліборобства та державного майна. Особові справи містять прохання про прийняття на роботу, свідоцтва про освіту, виписи з метричних книг про народження, накази про призначення на посади, про відрядження та відпустки, звільнення, медичні довідки, службові листи та службові списки. Працівники перед прийманням на роботу обов'язково заповнювали службові листки, де вказували своє ім'я, прізвище, місце роботи, освіту, рік та місце народження, віросповідання, підданство, національність, відношення до військової служби, сімейний стан. Крім цього, до особових справ включали службові списки працівників, де зазначалася посада та місце роботи, ранг, службові нагороди, утримання тощо. Окремі особові справи містять лише ці службові листи та списки, що зазначено у їхніх заголовках.

Окрім згаданих документів з основної діяльності відділів та департаментів міністерства, збереглася фінансова документація (кошториси, рахунки, відомості про виплати, пенсійні відрахування тощо) та документи з особового складу (службові посвідчення, штатні розписи, прохання про прийняття, звільнення з роботи, про переведення на інші посади, доповіді, рапорти, звіти працівників, накази про призначення службовців міністерства, їхні відпустки, звільнення тощо).

Представлений у фонді документальний комплекс, систематизований за структурними підрозділами міністерства, висвітлює діяльність департаментів та відділів міністерства. Від цієї схеми вирізняються за своїм змістом документи, підготовлені різними підрозділами міністерства на окремі завдання уряду. Оскільки вони зображають знакові політичні, економічні та законодавчі аспекти проведення земельної реформи, то історію їх виникнення та зміст розглянемо детальніше.

На засіданні Малої Ради Міністрів 23 квітня 1921 р. постало питання про ставлення УНР до радянського земельного законодавства, і міністерству доручили підготувати відповідь щодо цього питання. Впродовж травня – червня 1921 р. директори департаментів міністерства підготували доповіді про співвідношення радянського та уенерівського законодавств. Згадані документи дають цінну та цікаву інформацію про способи вирішення земельного питання різними державами та їхню ефективність. Наприклад, директор Департаменту земельної реформи О. Михайловський у своїй доповіді зазначив: “5 лютого 1920 р. [радянська влада видала] “Закон о земле”, який в основах своїх нічим не

відрізняється від Закону Про землю в УНР від 8 січня 1919 р... Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки виявив своє ставлення до земельного питання в Україні, а саме: узаконив користування сільським хліборобським населенням землею в трудових нормах, розмір яких встановлюється для кожної місцевості зокрема. Проте ні основний закон "О земле" від 5 лютого 1920 р., як і Закон Про землю в УНР від 8 січня 1919 р., не відбилися на фактичному розподілу землі між селянством, яке зважало на два фактори: 1) здібність господаря до хліборобської праці і 2) забезпечення господарства живим і мертвим реманентом, котрий потрібний для обробки більшої чи меншої земельної ділянки". До цього ж висновку дійшли директори Лісового, Ветеринарного, Межового та інших департаментів міністерства і зрештою міністр О. Ковалевський у листі до Малої Ради Міністрів 27 червня 1921 р. відзначив схожість та формальність земельного та лісового законодавства УНР і УСРР, які фактично не вплинули на формування тогочасних земельних взаємовідносин на українській території⁷⁰.

Інформація про проведення земельної реформи та роботу міністерства міститься у відповіді уряду УНР Фракції хліборобів-демократів у справі земельної політики, підготовленої у червні 1921 р.⁷¹.

Уряд Директорії, перебуваючи на еміграції в Польщі, був позбавлений можливості працювати повноцінно, натомість урядовці розпочали роботу над законодавчим оформленням функцій та компетенції міністерств. Мала Рада Міністрів 23 травня 1921 р. ухвалила проект Загального статуту міністерств УНР і передала його на обговорення РНМ. Після численних обговорень та доповнень 4 грудня 1921 р. був прийнятий Закон про встановлення Загального статуту міністерств УНР. Згаданий статут закріпив "загальні підстави організації Вищої Виконавчої Влади" в УНР, тоді як компетенція кожного окремого міністерства мала визначатися його власним статутом⁷². Народне міністерство земельних справ УНР підготувало проект статуту, який визначав його структуру та функції. Спочатку на засіданні Народи Директорів департаментів міністра 5 липня 1920 р. було прийнято рішення про складання проекту статуту і штатів міністерства⁷³, 4 серпня 1920 р. створено спеціальну комісію, яка мала представити проект статуту на обговорення Ради міністра⁷⁴. 10 вересня 1921 р. вона розглянула і в цілому схвалила проект статуту міністерства⁷⁵, однак не виявлено документів про затвердження статуту РНМ або Директорією та реалізацію його статей. Проекти статуту та штатного розпису центральних установ міністерства, схема організації міністерства, "завдання та обсяги діяльності", проекти статутів та схеми організації окремих департаментів, Статистичної частини, проект статуту Сільськогосподарського вченого комітету при міністерстві зберігаються у вигляді копій та чернеток і приблизно датуються 1921 р.⁷⁶.

Комплекс документів, представлених у фонді, – багате історичне джерело для вивчення реформування сільського господарства, земельної політики Директорії, діяльності державних установ, стану сільського господарства в період УНР тощо. Інформація документів фонду № 1062 Народного міністерства земельних справ дає змогу реконструювати процес підготовки та проведення земельної та лісової реформ, дати оцінку діяльності міністерства, підбити підсумки та оцінити результати проведення реформ. Вивчення документів фонду дозволить ґрунтовно дослідити політику Директорії у царині сільського господарства, відкрити нові сторінки з історії України.

¹ Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. – К., 2001. – 606 с.

² Верстюк В., Осташико Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 323 с.

³ ЦДАВО України, ф. 3357, оп. 1, спр. 2, арк. 45, 57.

⁴ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 326, арк. 7.

⁵ Там само, ф. 3357, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

⁶ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 374, арк. 4.

⁷ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 388, арк. 29, 29 зв., 53, 55.

⁸ Там само, ф. 3357, оп. 1, спр. 2, арк. 57.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 56, арк. 46.

¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 2, арк. 60, 70.

¹¹ Там само, оп. 1, спр. 165 а, арк. 3.

¹² Там само, ф. 14, оп. 7, спр. 58, арк. 1, 2; спр. 89, арк. 49.

¹³ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 22, 75, 81, 82, 83, 128, 202, 225 та ін.

¹⁴ Там само, оп. 1, спр. 251, арк. 13, 42.

¹⁵ Там само, оп. 1, спр. 1, арк. 14; оп. 2, спр. 38, арк. 1.

¹⁶ Там само, оп. 2, спр. 32, арк. 86; спр. 75, арк. 12.

¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 75, арк. 14; спр. 176, арк. 52; оп. 3, спр. 3, арк. 1.

¹⁸ Там само, оп. 3, спр. 6, арк. 11, 12.

¹⁹ Там само, оп. 2, спр. 183, 221, 223, 224; оп. 3, спр. 5.

²⁰ Там само, справа фонду 1062, арк. 1, 26.

²¹ Там само, ф. 1062, оп. 1, спр. 94, арк. 3.

²² Там само, оп. 1, спр. 94, арк. 38 зв.

²³ Там само, оп. 1, спр. 109, арк. 41; спр. 100, арк. 12–22.

²⁴ Там само, оп. 1, спр. 79, арк. 6, 9; спр. 74, арк. 2, 3; спр. 83, арк. 4; спр. 75, 76, 77, 78; оп. 2, спр. 78, арк. 161, 189; спр. 81, 82; спр. 118; оп. 1, спр. 86, арк. 38; спр. 89, арк. 153, 154; спр. 317, арк. 5; спр. 78, арк. 76–78; спр. 297.

²⁵ Там само, оп. 2, спр. 2, арк. 45, 46, 48.

²⁶ Там само, оп. 2, спр. 123, арк. 30.

²⁷ Там само, оп. 2, спр. 180, арк. 1–3; оп. 1, спр. 56, арк. 39; спр. 117, арк. 1–5; оп. 2, спр. 201, арк. 19–24; спр. 182, арк. 7–8 зв.; спр. 16, арк. 2; спр. 172, арк. 59–62.

²⁸ Там само, оп. 1, спр. 45, арк. 97, 209; спр. 37, арк. 38.

²⁹ Там само, оп. 1, спр. 256, арк. 35, 36.

³⁰ Там само, оп. 2, спр. 74, 75, 87, 94, 113, 116, 83.

³¹ Там само, оп. 2, спр. 23, арк. 16; оп. 1, спр. 113, арк. 26–30.

- ³² Там само, оп. 1, спр. 113, арк. 26–30; оп. 2, спр. 23, арк. 16; оп. 1, спр. 114, арк. 7, 13–40; спр. 115, арк. 164; спр. 116, арк. 27–32, 39, 40, 44.
- ³³ Там само, оп. 2, спр. 12, арк. 10.
- ³⁴ Там само, оп. 2, спр. 5, арк. 32.
- ³⁵ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 21–22.
- ³⁶ Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 245, арк. 1.
- ³⁷ Там само, ф. 1062, оп. 2, спр. 23, арк. 17.
- ³⁸ Там само, оп. 1, спр. 126, арк. 19.
- ³⁹ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 21–22.
- ⁴⁰ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 21–22; оп. 1, спр. 126; оп. 2, спр. 5, 6, 11; спр. 125, арк. 1; спр. 1, 4, 8; оп. 2, спр. 7, арк. 58, 59.
- ⁴¹ Там само, оп. 1, спр. 109, арк. 41–43.
- ⁴² Там само, оп. 1, спр. 109, арк. 4.
- ⁴³ Там само, оп. 1, спр. 109, арк. 4; спр. 106; спр. 106, арк. 24, 25; спр. 108; спр. 109, арк. 41–43; спр. 107.
- ⁴⁴ Там само, оп. 1, спр. 132, арк. 6.
- ⁴⁵ Там само, оп. 1, спр. 305, арк. 1, 2.
- ⁴⁶ Там само, оп. 1, спр. 132, арк. 9–11, 12, 22; спр. 128, арк. 1–9; спр. 128, арк. 10, 11; спр. 128, арк. 35, 36; спр. 129, 130, 149; спр. 131, арк. 1–7; спр. 135, 137, 139, 143; оп. 1, спр. 187 а, арк. 4, 21, 22, 39–45, 62–76, 109–126.
- ⁴⁷ Там само, оп. 1, спр. 266, арк. 51, 52.
- ⁴⁸ Там само, оп. 1, спр. 158, арк. 12.
- ⁴⁹ Там само, оп. 1, спр. 172, арк. 3.
- ⁵⁰ Там само, оп. 1, спр. 152.
- ⁵¹ Там само, оп. 1, спр. 156, арк. 90; спр. 158, арк. 20–21.
- ⁵² Там само, оп. 1, спр. 182, 183.
- ⁵³ Там само, оп. 2, спр. 177, арк. 61–63.
- ⁵⁴ Там само, оп. 1, спр. 204, арк. 9–13.
- ⁵⁵ Там само, оп. 1, спр. 203–224.
- ⁵⁶ Там само, оп. 1, спр. 225, 226.
- ⁵⁷ Там само, оп. 1, спр. 229, арк. 6.
- ⁵⁸ Там само, оп. 2, спр. 18, арк. 1 зв., 2.
- ⁵⁹ Там само, оп. 2, спр. 34, арк. 23 зв.; ф. 1065, оп. 2, спр. 253, арк. 1, 2, 4.
- ⁶⁰ Там само, оп. 1, спр. 227, 228, 230, 233, 240, 245; спр. 234, арк. 84–85 зв.; спр. 239, арк. 6.
- ⁶¹ Там само, оп. 2, спр. 132, арк. 4 зв.
- ⁶² Там само, оп. 1, спр. 254, 250, 262.
- ⁶³ Там само, оп. 1, спр. 251, арк. 13, 42.
- ⁶⁴ Там само, оп. 1, спр. 255, 270, 271, 275.
- ⁶⁵ Там само, оп. 1, спр. 276–278.
- ⁶⁶ Там само, оп. 3, спр. 8а, арк. 84.
- ⁶⁷ Там само, оп. 2, спр. 44, арк. 5, 5 зв.
- ⁶⁸ Там само, оп. 2, спр. 19.
- ⁶⁹ Там само, оп. 1, спр. 382, 449.
- ⁷⁰ Там само, оп. 2, спр. 172, арк. 51–63.
- ⁷¹ Там само, оп. 2, спр. 181, арк. 90–91.
- ⁷² Там само, ф. 1065, оп. 4, спр. 101, арк. 26, 68, 69.
- ⁷³ Там само, ф. 1062, оп. 1, спр. 31, арк. 8.
- ⁷⁴ Там само, оп. 2, спр. 44, арк. 2 зв.
- ⁷⁵ Там само, оп. 2, спр. 177, арк. 74.
- ⁷⁶ Там само, оп. 2, спр. 29, спр. 180.

Проанализирован комплекс документов фонда Народного министерства земельных дел УНР периода Директории, который хранится в ЦГАВО Украины. Освещается история формирования фонда, деятельность и структура министерства, земельная политика Директории.

Ключевые слова: Народное министерство земельных дел УНР; земельная политика УНР; земельная реформа Директории; земельное законодательство УНР; министры земельных дел Директории.

The article analyses the complex of documents Ministry of land of Ukrainian Peoples' Republic in the period of Dyrectoria rule. The work contains reconstruction of the structure and describes the history of the ministry.

Keywords: Ministry of land of Ukrainian Peoples' Republic; land's politic of Ukrainian Peoples' Republic; reform of Dyrectoria; land legislation of UPR; Ministers of lands affairs of Dyrectoria.

УДК 930.25(092)(477)

О. І. ЄМЧУК*

**СПОГАДИ Ю. Л. БУЛАХОВСЬКОЇ
ПРО С. І. МАСЛОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО**

Подано мемуари видатного філолога-славіста Ю. Л. Булаховської про С. І. Маслова (1880–1957), з яким дружив та співпрацював її батько, – академік Л. А. Булаховський; доповідь Ю. Л. Булаховської на XVIII Міжнародній науковій конференції “Мова і культура” ім. проф. Сергія Бураго про С. І. Маслова та М. К. Гудзія як представників Київської історико-філологічної школи доповнена її усними спогадами

Ключові слова: С. І. Маслов; мемуари; Л. А. Булаховський; Ю. Л. Булаховська; М. К. Гудзій; Київська історико-філологічна школа; усні спогади.

Всебічне дослідження конкретної особи з метою відтворення “живих” портретів відомих діячів історії, науки, культури – головна мета істориків у галузі біографістики та просопографії¹. Реконструкція життєвого та творчого шляху видатної людини неможлива без особистих спогадів колег, родичів та знайомих. Уникаючи загроз “белетризованого потоку масової біографічної продукції”, про який писав В. С. Чишко², звернемося до унікальних свідчень тих, хто може передати атмосферу далеких подій, виділити головні риси особистості вченого, “розшифрувати” той чи інший документ.

У дослідженнях наукової біографії Сергія Івановича Маслова (1880–1957) – видатного літературознавця, книгознавця, архівознавця, бібліографа та педагога – вже були сучасні публікації спогадів членів його родини, близьких колег та друзів.³ Ми ж прагнемо доповнити ці матеріали, зосередившись на головних рисах талановитого вченого, педагога, людини великої душі, надзвичайної працьовитості і доброзичливості.

У червні 2009 р. у Києві відбулася XVIII Міжнародна наукова конференція “Мова і культура” ім. проф. Сергія Бураго. На засіданні круглого столу, присвяченому М. О. Максимовичу, зокрема виступили М. О. Карпенко та Ю. Л. Булаховська.

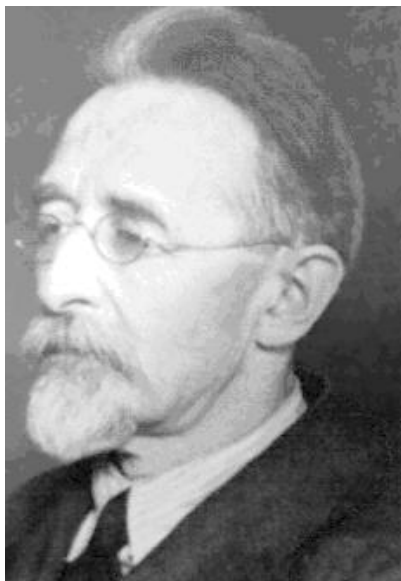
М. О. Карпенко – доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, голова ради ветеранів Київського університету, знавець життя та діяльності М. О. Максимовича – приділила велику увагу особі С. І. Маслова, якого добре знала, любила і шанувала як свого педагога й колегу. Її цікаві спогади можуть стати темою окремої статті.

* *Ємчук Оксана Ігорівна* – пошукувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

А ми зупинимося на доповіді Ю. Л. Булаховської “Про М. К. Гудзія та С. І. Маслова в колі Київської історико-філологічної школи”. Дочка видатного лінгвіста Леоніда Арсенійовича Булаховського, також доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, провідний науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України Ю. Л. Булаховська люб’язно передала нам текст свого виступу, суттєво доповнила його усними спогадами⁴.

На прикладі “живих” вражень про видатних вчених, вона розповіла учасникам круглого столу про безпосередній зв’язок двох представників Київської історико-філологічної школи з традиціями М. О. Максимовича. За переконанням Ю. Л. Булаховської, філологи у своїх наукових дослідженнях обов’язково спираються на конкретне знання історії, тому раніше в університетах були тільки історико-філологічні факультети. М. О. Максимович вважається родоначальником Київської історико-філологічної школи, започаткувавши наукову фольклористику, історичні дослідження в галузі походження українців та української мови, історії козацтва і т.д.⁵ Наступні дослідження таких вчених, як В. М. Перетц та його учні впродовжили традиції Київської історико-філологічної школи. Спеціалісти з історії давньої української та російської літератури М. К. Гудзій та С. І. Маслов як справжні вчені-енциклопедисти поєднали у своїй науковій роботі досконале знання історії, мови, літератури, філософії, культурології, соціології⁶.

Нагадавши про головні віхи біографії та науково-педагогічної діяльності С. І. Маслова, Ю. Л. Булаховська звернулась до старанно зроблених бібліографічних описів давніх видань, котрі засвідчили глибоку ерудицію автора у цій галузі.⁷ Особливу увагу було приділено науковим дослідженням М. К. Гудзія та С. І. Маслова, присвяченим “Слову о полку Ігоревім”, які були започатковані ще М. О. Максимовичем. М. К. Гудзій, як і М. О. Максимович, аргументовано відкидав спроби деяких учених заперечити оригінальність “Слова о полку Ігоревім” і належність цього твору саме до XII ст. С. І. Маслов також багато працював над “Словом...”. Зокрема, він написав вступну статтю та Коментар до фотокопії видання “Слова...” 1880-го року, видав “Слово” в українських художніх перекладах і переспівах XIX–XX ст., а згодом

Ф. 33, од. зб. 4045, арк. 21
01.09.1944

“Київські примірники “Слова о полку Ігоревім” у виданні О. І. Мусіна-Пушкіна”⁸.

Саме С. І. Маслов у 1926 р. виконав всю попередню роботу до видання “Слова о полку Ігоревім” під редакцією В. М. Перетця в Києві. Чимала епістолярна спадщина С. І. Маслова, а саме – листування з В. М. Перетцом, містить докладний аналіз кожного аркуша нового видання, а також обговорення всіх організаційних питань, пов’язаних з цим, що свідчить про копітку працю С. І. Маслова. В. М. Перетц відверто писав, що роль С. І. Маслова у його виданні “Слова...” - роль автора.⁹

Що стосується доповіді, то в ній наголошувалося: знавці давньої літератури й бібліографічного книгознавства в суспільному житті завжди були активними дослідниками і видавцями. Перебуваючи в евакуації в роки Великої Вітчизняної війни у м. Уфі, С. І. Маслов (разом з Л. А. Булаховським) викладали різні філологічні дисципліни у Башкирському педагогічному інституті. Сергій Іванович часто читав й популярні лекції для широкого загалу, який після тих лекцій починав теж любити “давню літературу”.¹⁰

Як згадувала Ю. Л. Булаховська, С. І. Маслов надзвичайно любив свою власну бібліотеку, наче живу істоту. Він інколи відмовляв Л. А. Булаховському у поїзді до Феофанії на його дачу, найчастіше навіть у неділю, адже “перебирав” свої книжки і їх “доглядав”. На думку Юлії Леонідівни, ця любов до книги, як і любов до фольклору С. І. Маслов перейняв у М. О. Максимовича.

Варто додати, що бібліотека С. І. Маслова, подарована за його заповітом Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, нині “є однією із найбільших і найстаранніше дібраних приватних книгозбірень гуманітарного спрямування, що зберігається в колекційних фондах НБУ”¹¹ та складається з 13165 видань.

С. І. Маслов жив і працював у філологічному оточенні своєї родини, про яку Юлія Леонідівна розповіла за власними спогадами учасникам круглого столу. Його рано померла дружина – Олена Митрофанівна Маслова – була хорошим знавцем італістики. Рідний брат – Василь Іванович Маслов – добрим знавцем російської літератури в розділі “декабризму”, його старший син Юрій – відомим славістом. На думку вченої, Сергій Іванович, безперечно, був лідером родинного оточення. За масштабом свого таланту, обсягом наукового доробку, активною громадською та науково-дослідницькою діяльністю, характером, темпераментом він відрізнявся як надзвичайно яскрава постать тих часів.

“Ореол” саме Київського університету завжди оточував Сергія Івановича. Підкреслимо, 50 років його життя було пов’язано з рідним університетом. Студент, професорський стипендіат, приват-доцент, завідувач кафедри (1914 р.), професор, голова історико-літературного

товариства, завідувач Музею війни та революції при університеті – ось неповний перелік університетської діяльності.

Свою доповідь на конференції Ю. Л. Булаховська погодилась доповнити своїми спогадами, запросивши до себе додому. Зустріч з цією яскравою, веселою, енергійною жінкою вразила надзвичайною атмосферою творчості, поезії та доброти. Зберігаючи пам'ять про ті далекі часи, Юлія Леонідівна живе активним життям в оточенні дітей та онуків. Продовжуючи роботу в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, вона публікує власні наукові та художні твори, виступає з доповідями на конференціях, з лекціями на радіо.

Насамперед вона розповіла про знайомство з Сергієм Івановичем, яке відбулося в роки Великої Вітчизняної війни, коли разом з батьками перебувала в евакуації у Башкирській столиці. Родина Маслових та Булаховських сусідили. Сергій Іванович часто заходив до Леоніда Арсенійовича, вони були друзями і колегами. Вечірки у маленькій 9-метровій кімнаті Булаховських збирали таких видатних осіб, як М. Рильський, П. Тичина з їхніми родинами та ін. 10-річна Юлія була свідком цікавих розповідей, дискусій.

Леонід Арсенійович Булаховський був на 8 років молодший від Сергія Івановича. І на відміну від нього, він був представником Харківської філологічної школи, яка дещо відрізнялась від Київської. Юлія Леонідівна згадувала, як батько завжди з великою повагою і теплотою ставився до Сергія Івановича. Саме тут можна назвати його статтю “Сергій Іванович Маслов”, де він докладно писав про вченого: “Ввічлива та доброзичлива людина, яка з цими якостями сполучає незламну чесність та глибоку принциповість, С. І. вважається і серед професури, і серед студентів зразком коректності й товариського ставлення до всіх, з ким йому доводиться працювати. Науці він відданий щиро й глибоко, і наслідком цього є те, що він завжди готовий, як рідко хто інший, зараз же “припасти” до першого-ліпшого наукового джерела, йому з якоїсь причини ще не відомого, віддаючись роботі з юнацькою пристрасстю, незалежно від стану свого здоров'я, та часто не шкодуючи дуже дорогого часу, що є в його розпорядженні. Він є справжнім ентузіастом науково-педагогічної роботи. Учнів своїх С. І. виховує в дусі суворої філологічної методології: в усьому, що стосується науки, він завжди

Ф. 33, од. зб. 4045, арк. 32.
20.04.1955 р. Київ

вимогливий і принциповий.<...> вимогливий до інших у питаннях науки, С.І. найбільш вимогливий до себе самого і друкує тільки те, що ним опрацьовано зразково, – з усім потрібним матеріалом, з усіма тонкощами філологічної обробки, з повним обґрунтуванням усіх висновків”.¹²

Л. А. Булаховський дуже поважав Сергія Івановича за принциповість, сміливість, стійкість. Він вважав, що тільки смілива людина могла бути віддана до солдатчини 1901 року, коли він навіть не зробив жодної спроби якось уникнути цього покарання.

Башкирський педагогічний інститут у роки війни працював за місцем. Всі інститутські приміщення були віддані під військові шпиталі, куди Л. А. Булаховський, зокрема ходив читати художні тексти для поранених. В ті роки він багато викладав, як і С. І. Маслов, але популярних лекцій не читав. Тодішня Юлія під час популярних лекцій С. І. Маслова вперше для себе відкрила захоплюючий світ давнини, почувала про українського письменника та релігійного діяча XVI–XVII ст. Кирила Транквіліона-Ставровецького. Леонід Булаховський вважав, що викладач має бути артистично обдарованим. Саме “артистичність” викладання була притаманна як йому, так і Сергію Івановичу, що поєднувалася із справжньою науковою точністю, глибиною, лаконічною манерою “образної” розповіді.

Юлія Булаховська ще в Уфі почала писати поетичні твори, товаришувала з Михайлиною Коцюбинською, зростала в захоплюючій атмосфері талановитих вчених і письменників. За один із своїх дитячих віршів вона навіть отримала персональну подяку - радіонагороду від самого Великого Муфті – Голови мусульман на території всього тодішнього Радянського Союзу.

В цілому, потужність суспільної, наукової й педагогічної роботи українських вчених у тяжкі роки війни не тільки не зменшувалась, а навіть зростала. І це стосується саме українських науковців, які могли скласти гідну конкуренцію усім радянським вченим.

Так, у ті часи С. І. Маслов був редактором збірника “Уфа, столиця Башкирской АССР, в прошлом и настоящем” (разом з академіком К. Воблим); досліджував книгозбірні м. Уфи; підготував до друку Щоденники Ребелінських – уфимських дослідників к. XVIII ст. – п. XIX ст. У 1942 р. він склав “Інструкцію для відновлення музеїв, бібліотек і архівів у містах, звільнених від німецьких загарбників”, разом з членом-кореспондентом АН УРСР Л. М. Славіним. У 1942 р. в м. Уфі було надруковано працю у співавторстві з академіком АН УРСР М. Я. Калиновичем та членом-кореспондентом АН УРСР П. М. Поповим “Слов’яни в їх боротьбі з німецьким фашизмом і його попередниками”. У 1943 р. вийшла праця С. І. Маслова “Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст.”. Цікаве дослідження було зроблено, зокрема, про вірш Касіяна Саковича “...На

жалостный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного”. Тоді ж розпочалася робота над “Нарисом історії української літератури” разом з членом-кореспондентом АН УРСР Є. П. Кирилюком, який згодом зазнав критики за буржуазний націоналізм.¹³

Сини Сергія Івановича перебували на фронті. Старший Юрій працював редактором фронтової газети “Друг солдата”, перекладачем Генерального штабу, був нагороджений орденами і медалями. Молодший син Олексій, талановитий аспірант-математик, загинув на фронті у вересні 1941 року під Ленінградом. Йому було лише 25 років. Юлія Леонідівна згадує, що поряд з С. І. Масловим в Уфі завжди була його невістка Оксана Томасевич, дружина Олексія. Сергій Іванович ніжно піклувався про неї.

Юлія Леонідівна згадала також про надзвичайну любов Сергія Івановича до своєї дружини – Олени Митрофанівни, яка пішла з життя в 1934 р. Пам’ять про улюблену дружину він проніс через все своє життя. Доля не була милостивою до Сергія Івановича, але брат, сестри, старший син завжди підтримували та допомагали йому.

Юлія Леонідівна добре запам’ятала свою зустріч у Ленінграді з Юрієм Сергійовичем Масловим, який, справді, успадкував талант батьків-філологів, але ще відрізнявся надзвичайною вишуканістю, “імпозантністю”. Тут слід згадати далекого зауваження академіка В. М. Перетця: “Із нього (Юрія) буде з часом великий дипломат”.¹⁴ Також Ю. Л. Булаховська розповіла про перебування багатьох евакуйованих вчених з України у Москві у 1943–1944 роках. Там деякий час перебував і С. І. Маслов.

Навчання Юлії Леонідівни Булаховської в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка припало на кінець 1940-х рр., коли С. І. Маслов вже завершував активну викладацьку діяльність в університеті, але ще завідував Відділом стародавньої української літератури в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Тяжка хвороба очей змусила його в 1950 р. піти на пенсію, але він не припиняв наукової роботи. Саме цей останній короткий період перебування в Інституті літератури С. І. Маслова спостерігала молода талановита випускниця університету. Вона згадувала надзвичайну пригніченість Сергія Івановича після критики “Нарису історії української літератури”. Справжнє знання історії та літератури було не потрібно в ті часи, диктувало певні межі глибини та оцінки літературно-історичних явищ. На питання, як все ж таки вдалося вижити в роки репресій, страшних звинувачень у націоналізмі, релігійності, класовій ворожості таким людям, як С. І. Маслов, Л. А. Булаховській, Юлія Леонідівна відповіла: “Принципові люди, котрі насправді поважали і любили їх, – оберігали і рятували їх, як могли”.

У науковому плані усім відома скрупульозність С. І. Маслова, вимогливість до найдрібніших деталей, бажання абсолютної досконалості

приводило іноді до затримки практично готових до друку творів. Особливо це стосувалося його головної праці про Кирила Транквіліона-Ставровецького. Такі вчені, як О. І. Білецький і Л. А. Булаховський, наполягали на тому, що треба “нарешті поставити крапку” в закінченні цієї праці. Тут доцільно звернутися до розуміння всього загального обсягу наукового доробку вченого. С. І. Маслов був автором понад 100 наукових праць, але його особовий архівний фонд містить 8 8351 од. зб. (ф. 33 в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського), серед яких багато неопублікованих наукових розвідок, бібліографічних, історичних, культурологічних, етнографічних творів і т. д.¹⁵

Юлія Леонідівна розповіла про одного з талановитих учнів Сергія Івановича – Володимира Кречотня, який дуже цінував наукову спадщину вчителя та сумлінно працював над виданням його монографії про Кирила Транквіліона Ставровецького.¹⁶ Вона також згадала про інших талановитих сучасників вченого: Михайлину Коцюбинську, Вікторію Колосову, які вже ділилися своїми спогадами. Саме Вікторія Колосова написала статтю про Сергія Івановича для Української літературної енциклопедії¹⁷.

За свідченням Ю. Л. Булаховської, всі фотографії С. І. Маслова загалом передають характер його зовнішності та погляду. “Він дійсно був таким, як на більшості фотографій”, - наголосила Юлія Леонідівна. Не змінював свою зачіску, завжди носив окуляри, ошатну борідку з вусами, незмінну краватку. А головне, на фото - його добрий, уважний, проникливий погляд людини великої духовної культури.

Підсумовуючи, можна сказати, що спогади Ю. Л. Булаховської занурюють нас у ту далеку атмосферу історії України, коли працювали видатні діячі науки і культури. Психологічний портрет С. І. Маслова, відтворений за допомогою Юлії Леонідівни, став вагомим внеском у справу об’єктивної, незаангажованої реконструкції його життєвої і наукової біографії.

---

¹ Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 424–431.

² Чижко В. С. Біографістика як галузь історичної науки: Історіографія та методологія. – К., 1997. – С. 2.

³ Див.: Клочко Олена. Сергій Іванович Маслов. До витоків роду // Перші книгознавчі читання: Зб. наукових праць / О. Онищенко (відп. ред.). – К.: НАН України, НБУВ. – 1997. – С. 70–82; Колосова Вікторія. С. Маслов як учений і педагог. – Там само, с. 40–47; Ковальчук Г., Рукавіцина Є. Книгознавчі читання, присвячені 120-річчю від дня народження С. І. Маслова. – Бібліотечний вісник. – 2001. – № 2. – С. 45–47; Коцюбинська Михайлина. Мої обрії: В 2 т., Т. 2. – К., 2004. – С. 279.

⁴ Текст виступу цитується за рукописом Ю. Л. Булаховської, який готується до друку в Т. 8 Матеріалів конференції “Мова і культура”. – О. С.

⁵ Див.: Карпенко М. А. Киевская историко-филологическая школа: М. А. Максимович как ее основатель в Университете Святого Владимира // Слово. Символ. Текст.: Збірник наукових праць, присвячений 80-літтю проф. М. О. Карпенко. – К., 2006. – С. 14–26.

⁶ Див.: Ємчук О. І. С. І. Маслов як дослідник історії філософії України XVI–XVIII ст. // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. праць. – Вип. № 79. – К., 2009. – С. 164–178.

⁷ Див.: Ковальчук Г. І., Королевич Н. Ф. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957): Бібліографічний нарис. (Видатні діячі української книги: вип. 4) – Національна парламентська бібліотека України, 1996. – 43 с.; Королевич Н. Ф. Українські бібліографи XX століття. – К.: Кн. палата України, 1998 р. – С. 138–169; Корнейчик І. І. Український книгознавець, бібліограф та бібліотекознавець С. Маслов (1880–1957) // Бібліотекознавство та бібліографія. – Харків, 1967. – Вип. 4. – С. 104–114; Сороковская С. В. О библиографической деятельности С. И. Маслова // Библиограф. инф. библиотек АН СССР и АН союзных республик. – 1965. – № 5. – С. 94–106.

⁸ “Слово о полку Игореве”: Фотокопія видання 1880-го року. – К., 1952. – 119 с. (вступна стаття і коментар С. І. Маслова); “Слово о плѣку Игоревѣ” в українських художніх перекладах і переспівах XIX–XX ст. / До видання підготував чл.-корр. АН УРСР С. І. Маслов. – Київ, 1953. – 251 с.; Киевские экземпляры “Слова о полку Игореве” в издании А. И. Мусина-Пушкина // ТОДРЛ. – 1954. – Т. 10. – С. 251–254.

⁹ ІР НБУВ, ф. 33, оп. 3, од. зб. 6088, арк. 2.

¹⁰ Див.: Ємчук Оксана. “Людина, що щиро сердно любить книгу...” (Доповідь С. І. Маслова “Из нашей книжной старины”, виголошена 15 січня 1942 р. на сесії Академії Наук УРСР в м. Уфа) // Пам’ятки: археографічний щорічник. – К., 2009. – Т. 9. – С. 35–44.

¹¹ Степченко О. П. Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918–1934). – К., 2008. – С. 103.

¹² Булаховський Л. А. Сергій Іванович Маслов // Мовознавство. – 1952, том X. – С. 162.

¹³ Нарис історії української літератури / За ред. чл.-корр. С. І. Маслова та Є. П. Кирилюка. – М., 1945. (С. Маслову належать розділи: “Українська література другої половини XVI і XVII ст.” (с. 58–77) та “Українська література XVIII ст.” (с. 77–106).

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 33, оп. 3, од. зб. 6122, арк. 69.

¹⁵ Воронкова Т. І. Маслов Сергій Іванович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 354–360; Степченко О. П. Особовий архівний фонд С. Маслова як джерело вивчення історії Всенародної бібліотеки України // Наук. Зап.: Зб. праць молодих учених та аспірантів. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства. – К., 1997. – Т. 2 – С. 396–422; Ємчук О. Особовий архівний фонд та бібліотечна колекція С. І. Маслова як складова вітчизняної культурної спадщини // Архіви України. – 2009. – № 1–2. – С. 105–115.

¹⁶ Маслов С. И. “Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Опыт историко-литературной монографии”. – К.: Наукова думка, 1984. – 245 с. (вступна стаття В. І. Кречотень, укладач А. І. Павленко).

¹⁷ Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – Т. 3. К–Н. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1995. – С. 312.

Представлены мемуары выдающегося филолога-слависта Ю. Л. Булаховской о С. И. Маслове (1880–1957), с которым дружил и сотрудничал ее отец – академик Л. А. Булаховский; доклад Ю. Л. Булаховской на XVIII Международной научной конференции “Язык и культура” им. проф. Сергея Бураго о С. И. Маслове и М. К. Гудзие как представителях Киевской историко-филологической школы дополнен ее устными воспоминаниями

Ключевые слова: С. И. Маслов; мемуары; Л. А. Булаховский; Ю. Л. Булаховская; М. К. Гудзий; Киевская историко-филологическая школа; устные воспоминания.

This article concerns outstanding philologist Yulia Bulachovska`s Memoirs about S. I. Maslov (1880-1957), who cooperated with her father L. A. Bulachovski. Yulia Bulachovska`s report in the XVIII International conference “The language and culture” about M. K. Gudziy and S. I. Maslov had added by her oral memoirs

Keywords: S. I. Maslov; memoirs; Yulia Bulachovska; L.A. Bulachovski; M. K. Gudziy; oral memoirs.

УДК 930.253(093.3)(477)“1919”

С. О. ЯКОБЧУК*

**ЩОДЕННИК Ф. П. МАТУШЕВСЬКОГО
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

У статті здійснено джерелознавчий аналіз щоденника Ф. П. Матушевського. Визначено основні сюжети та інформативну цінність документа. Розглянуто обставини створення та долю джерела після смерті автора.

Ключові слова: Ф. П. Матушевський; щоденник; історичне джерело; Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції; біографія.

Серед різних видів джерел особового походження важливе місце належить щоденникам, позаяк зафіксована в них інформація дозволяє не лише достовірно відтворити особливості громадського, політичного та культурного життя будь-якого історичного періоду, а й визначити громадянську позицію автора, простежити його особисте ставлення до записаного.

На початку ХХ ст. події вітчизняної історії розвивалися досить бурхливо і вирізнялися великою насиченістю. Революційні події 1905, а потім 1917 років, сприяли піднесенню українського національного руху, представники якого ставили перед собою благородну мету – відродити національну культуру, забезпечити суспільству невід’ємні права і свободи та реалізувати постійне прагнення до власної державності. Багато громадсько-політичних діячів цього періоду вели щоденникові записи або писали спогади, у яких значну увагу приділяли своїй діяльності та епохальним змінам у країні, висловлюючи при цьому власні думки, оцінки та переживання. Серед них – С. Єфремов, Є. Чикаленко, В. Винниченко, В. Вернадський та інші. У 1919 р. до цієї когорти долучився і Ф. П. Матушевський – відомий журналіст, публіцист, редактор української щоденної газети “Громадська Думка”, співробітник часопису “Рада” та багатьох періодичних видань, один із засновників видавництва “Вік”, член багатьох громадських і політичних організацій та Центральної Ради. Людина дуже порядна та скромна, він усе своє життя вболівав за відродження національної культури та державності.

На жаль, Ф. Матушевський залишив щоденникові записи лише про останній рік свого життя. Хоча, як видно з його листів до В. Доманицького та Є. Чикаленка, ще задовго до того він неодноразово планував писати мемуари, “щоб зазначати все цікавіше і самому перед собою давати оцінку усяким річам”¹. Основою для них діяч вважав листи до друзів і колег.

* *Якобчук Світлана Олександрівна* – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

У цій статті здійснюється джерелознавчий аналіз щоденника Ф. П. Матушевського, визначаються основні сюжети, а також інформативну вартість та значення цього документа. Крім того, спробуємо реконструювати обставини його створення і долю після смерті автора. Щоденник був опублікований лише частково² і комплексно як історичне джерело не досліджувався, що надає актуальності та новизни цій роботі. На нього кілька разів посилалися автори статей, присвячених діяльності Ф. П. Матушевського, але за основу вони переважно брали опублікований варіант³.

Щоденник Ф. П. Матушевського містить інформацію про події січня–травня 1919 р. У той час автор перебував на посаді голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки у Греції і детально описав цей період свого життя. Старший син діяча Юрій, думаючи, що архів українського посольства в Афінах знищено, вважав щоденник батька “єдиним джерелом про працю тієї першої Місії”⁴. І справді на основі щоденникових записів Ф. П. Матушевського можна майже поденно відтворити історію Надзвичайної дипломатичної місії у Греції: від її утворення, призначення глави, формування особового складу і умов подорожі до місця призначення і діяльності в Афінах впродовж перших восьми місяців. Однак крім цього, центрального сюжету, ми можемо виділити ряд інших важливих деталей.

Вдалося знайти рукописну копію щоденника Ф. П. Матушевського, зроблену його сином Юрієм, який перебував з батьком у Афінах. Документ зберігається у ЦДАВО України фонд 4441, опис 1, справа 29).

Місце знаходження оригіналу на даний час не відоме. Зі статті І. Світа дізнаємося, що архів дипломатичної місії був переданий українському посольству у Відні, а багато особистих паперів та рукописів голови установи, в тому числі і щоденник зберігав Юрій Матушевський. У 1938 році, готуючи частину документа до друку, він переписав два зошити батькового щоденника, додавши до них розпорошені по різних блокнотах записи, які сам автор не зміг або не встиг перенести до спогадів. Крім того, Юрій написав передмову та вніс до рукописної копії нові елементи: хронологію подій з життя місії (із записів Ф. Матушевського та свого власного щоденника), перелік і витяги батькових статей, що друкувалися у грецькій пресі тексти та некрологів. З передмови дізнаємося, що переписаний примірник щоденника разом з друкованим примірником меморандуму голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР до грецького уряду Ю. Матушевський передав до Музею-архіву визвольної боротьби⁵, який перебував у Празі. Протягом 1922–1927 років Юрій навчався в Українській господарській академії в Падебрадах і, вірогідно, мав тісні зв’язки із засновниками музею. На момент створення копії щоденника він мешкав і працював у Польщі. 22 січня 1963 року рукопис було внесено до опису фонду 4441 (Над-

звичайна дипломатична місія УНР у Греції) ЦДАВО України, який до 1991 року був засекреченим.

Щодо оригіналу документа можемо лише припустити, що він зберігався у родині Юрія Матушевського, а після його смерті 1977 року, можливо, дістався його дружині або потрапив до родини доньки, яка мешкає у США.

Щоденник Ф. П. Матушевського – це повністю списаний загальний зошит на 120 аркушів у чорній обкладинці. Текст написано чорним чорнилом, розбірливим почерком. Цікавою деталлю є наявність на сторінках рукопису подвійної нумерації: в центрі над текстом зазначено числа, проставлені Ю. Матушевським, а у правому горішньому куті – номери відповідно до оригіналу. Автор рукописної копії розташував записи у хронологічному порядку, розмістивши між текстами з двох зошитів невнесені нотатки з блокнотів, а після закінчення оригінального тексту – хронологію подій, взяту переважно з власного щоденника, некрологи, перелік статей та інтерв'ю Ф. Матушевського з коментарями та витягами (20 одиниць), кілька дат з життя місії за 1920 рік.

Щоденник складається з двох розділів – “Місія до Греції” та “Греція”. Перший написано у формі спогадів, а із змісту видно, що записи день у день не велися. Другий (уже більш схожий на стандартний щоденник) – має точно вказані дати описаних подій. Перша частина вміщує інформацію про події початку січня – кінця лютого, а друга – від 2 березня до перших чисел травня 1919 р. Зі змісту рукопису можна зробити висновок, що Ф. П. Матушевський почав вести щоденникові записи під час подорожі до Греції або одразу після приїзду до Афін.

Центральним сюжетом щоденника є історія формування та діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції. З перших сторінок довідуємося про обставини призначення діяча главою українського посольства. Автор описав свою зустріч із С. Петлюрою біля будинку Київського губернського земства, вказавши дату події – 1 чи 2 січня. Цей епізод у 1970-х роках згадував Б. Матушевський* у розмові з відомим українським правозахисником Г. Снегірьовим⁶. Нове призначення для Ф. Матушевського стало справжньою несподіванкою і перша його відповідь була негативною: “Ні, я не поїду, відмовлюся...”⁷. Він досить довго вагався, але після розмов із С. Єфремовим, А. Ніковським та А. Яковлевим, обговорення пропозиції з дружиною погодився і почав укомплектувати місію. До речі, як бачимо із щоденникових записів, саме А. Яковлеву належала ініціатива несподіваного призначення Ф. Матушевського⁸.

---

* Борис Федорович Матушевський (1907–1977) – середній син Ф. П. Матушевського, був звинувачений та засуджений по справі “СВУ”. У 1970-х рр. намагався розшукати і впорядкувати творчу спадщину батька.

Цікавою є інформація про укомплектування дипломатичної місії, зокрема її початковий склад, принципи, якими керувався голова у підборі кандидатур, а також атмосферу, у якій все відбувалося: “Добіраючи людей, я керувався виключно діловою стороною справи і відхиляв масу прохань людей своїх та чужих. <...> пробувши у міністерстві кілька годин, я вжахнувся, бо на власні очі побачив поспічну втікачку людей, втікачку малодушну з зав’язаними очима, вписування до місій людей, які до нічого в тих місіях не здатні”⁹. Перший список членів місії було складено 11 січня. У ньому зазначено прізвища П. Чижевського* та В. Леонтовича, але обставини спричинили те, що Федір Павлович “склав місію не таку, як думав”. Її склад ми бачимо у наказі № 25 по Міністерству закордонних справ УНР від 17 січня 1919 року¹⁰. Поряд з цим маємо відомості про першу нараду місії та обставини включення до її складу Л. Ламбріонідіса**, якого Ф. Матушевський вважав своїм найціннішим співробітником.

Із щоденника довідуємося, що виїзд місії з Києва відбувся раптово, увечері 26 січня 1919 р., і був досить неорганізованим через проблему з транспортом. Далі знаходимо детальний опис “заманливої” подорожі до Афін з усіма її надзвичайними труднощами. Позаяк через інтервенцію французьких військ на південь України дістатися Одеси було неможливо, місія вирішила їхати на Захід через Угорщину. За спогадами українського посла, маршрут мав такий вигляд: Київ-Волочивськ-Радзивилів-Броди-Тернопіль-Ходорів-Стрий-Лавочне-Будапешт-Фіуме-Корфу-Пірей-Афіни. Подорож була надзвичайно складною, особливо територією України. Нетоплені вагони, напад на потяг, у якому їхала місія, розлад та незадовільна робота залізниць, холодні брудні готелі, непоступливість властей були лише малою частиною перешкод, подоланих на шляху до Греції.

Цікавим моментом у щоденнику є враження автора і його власна оцінка становища в регіонах України та європейських містах. Зокрема, він наголошував на разючих відмінностях між мешканцями Західної та Східної України: “Але яка страшенна різниця між тутешнім і нашим

---

* Чижевський Павло Іванович (1860–1925) – український громадсько-політичний діяч, член УРДРП та ТУП, депутат I та II Державних Дум. З квітня 1917 р. член Української Центральної Ради від Полтавської губернії, член Центрального Комітету УПСФ. Входив до складу торгово-фінансових комісій УНР в Австрії, Чехословаччині, Польщі й Швейцарії. У 1918 р. очолював закордонне бюро УПСФ у Відні.

** Ламброс Пантелійович Ламбріонідіс – політичний діяч, дипломат. Протягом 1913–1916 рр. працював секретарем посольства Греції у Петербурзі; у 1918 р. – секретарем посольства УНР у Румунії, згодом керівником Консульського відділу Українського Генерального Комісаріату в м. Ясси та секретарем української делегації до держав Четвертого союзу в Бухаресті.

людом! Яка різниця між нашим республіканським військом і тутешнім! <...> Наш народ, здебільшого ситий, обутий, зодягнутий багатирь проти тутешнього, розбещений і темний-претемний, на якого не можна покласти й тоді, коли ти йому всю душу все життя віддаєш... А тутешні люде! Які вони хороші проти наших. Скільки у їх патріотизму, справжньої, глибокої свідомости, скільки віри в свою справу... Скільки віри в нашу Україну, в нашу силу!”¹¹. Про Європу автор говорив, що незважаючи на закінчення Першої світової війни, вона “перебуває на вулкані”, а незадоволення політикою французів зростає.

У першому розділі щоденника є також інформація про перші враження голови місії від своїх співробітників: “<...> місія здебільшого на мене робила доволі тяжке вражіння. Бачив, що ніби менше всього думають про важність завдань, які на всіх лежать, раді, що вирвалися з Києва і опинилися на “почтенном разстоянии” від большевиків”¹². Особливо його обурювало те, що українська дипломатична місія практично не спілкується українською мовою.

Другий розділ щоденника “Греція” містить багато цікавих подробиць про роботу української дипломатичної місії за кордоном. Перш за все з нього ми дізнаємося про дату прибуття дипломатів до місця призначення – 2 березня 1919 р. та їх перші враження від Греції. “І радісно, і сумно, і ... страшно. Страшно перед новими обов’язками, перед завданнями, до яких ніколи не готувався”, – занотував Ф. П. Матушевський.

Тут є багато цінної інформації, що доповнює інформацію офіційних документів. Це, зокрема, відомості про загальне становище місії, умови її роботи, ставлення до неї афінської громадськості, а також дипломатичні візити голови установи до міністра закордонних справ, митрополита, послів європейських країн та Америки.

Згідно зі щоденником, першою важливою подією у житті української місії був візит до міністра закордонних справ Греції Діомідіса. У щоденнику вказано його дату з точністю до годин (5 березня об 11 годині) та подано інформацію про зміст розмови, що дає підстави для висновку про обережність і деяку упередженість у ставленні міністра до українців, адже той, крім запевнення у “гостинності до часу мирового конгресу”, нічого конкретно не відповів¹³. Одразу після візиту Ф. Матушевський почав працювати над меморандумом до грецького уряду “про те, що таке Україна, які її відносини до Росії, чого У[країна] завжди добивалася, чого добивається зараз, чому бореться з Москвою й Польщею і чому їй треба допомагати”. 10 квітня 1919 р. даний документ було видано французькою мовою у кількості 500 примірників*¹⁴.

* Рукопис та друкована брошура меморандуму голови Надзвичайної дипломатичної місії у Греції збереглися. Вони знаходяться у ЦДАВО України (фонд 3696, опис 1, справа 54).

Із щоденникових записів дізнаємося і про зміст розмови українського посла з митрополитом. Зокрема, було обговорено становище духовного життя в Україні, визначено основні завдання уряду у цій сфері, порушено проблему автокефалії національної церкви. Прийом справив на Ф. Матушевського досить приємне враження.

Є також відомості про початок організації роботи місії на новому місці. Оцінюючи її діяльність за перший місяць перебування у Греції, Ф. Матушевський записав у щоденнику таке: “<...> через занадто велику обережність не встановив зв'язків з пресою; сам засів за роботу, а мої помішники, окрім Ламброса [Ламбріонідиса] і в ус не дують. <...> газети ми тут не маємо <...>. Три тижні як ми вже тут <...>, а проте справа не рухається з місця”¹⁵. Також знаходимо характеристики членів місії з огляду на їхні професійні якості і бачимо, що схвальний відгук керівника отримали лише Л. Ламбріонідис, Е. Глузман* та П. Галаган*.

Із подальших записів Ф. Матушевського можемо зробити висновок, що становище української дипломатичної місії було нелегким від самого початку і сподіватися на реальну підтримку уряду Греції, яку автор справедливо назвав “невільницею Антанти”, їй не доводилося. До того ж, реальну небезпеку для існування установи становила нестача фінансів, бо через надто низький курс російського рубля отримані від уряду УНР кошти обезцінилися більш ніж удвічі. “Та й зараз, добившись до Греції, не знаю що ж буде далі, – писав Ф. Матушевський 28 березня 1919 р. – Зносин з Україною ніяких; надій ніяких. Вийдуть гроші, – а вийдуть скоро, бо дорожнеча велика, а курс карбованця 38–40 копійок, – що ми будемо діяти? Подумать страшно”¹⁶.

Свідченням про подальшу напружену роботу дипломатів служать відомості про низку візитів глави місії до представників різних країн, які перебували в Афінах. Інформацію про ці зустрічі він занотовував до записника, а потім переносив у щоденник. Зокрема, дізнаємося, що 29 березня відбулася зустріч послів України та Америки. Американський представник Г. Дроперс став першим, хто запитав про те, яка реальна допомога потрібна Україні і не відмовив у моральній підтримці. Зі змісту розмови дипломатів можна почерпнути інформацію про основне завдання української місії: “скрізь і перед всіма пускати проміння світла на заплутане лихими людьми українське питання і розвіювати туман, яким його закутано”. Нагальні ж потреби України на даний момент було визначено так: “<...> Україна потребує помочі не людьми, а грошми, амуніцією і моральною піддержкою; <...> найкращою моральною піддержкою було б негайне признание її незалежності <...>”¹⁷.

---

* Емануїл Глузман та Павло Галаган – аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції.

Треба відзначити, що у щоденнику лише інформація про візит до посла Америки вписана самим Ф. Матушевським. Взагалі записи, датовані 29 березня і 1 квітня 1919 р., останні у його першому зошиті. За спогадами Юрія, там лишилося 27 чистих аркушів і, можливо, саме на них батько планував розмістити відомості про інші дипломатичні зустрічі. Тому при переписуванні Ю. Матушевський після першого зошита умістив невнесені нотатки з окремих батькових чернеток, зробивши відповідну примітку у тексті.

Завдяки цьому маємо цікаві подробиці другої зустрічі Ф. Матушевського з міністром закордонних справ 12 квітня 1919 р. та його візити до послів Італії (того ж дня) та Румунії (14 квітня). Довідуємося, що у розмові з міністром Діомідісом було порушено питання про міжнародне визнання України та ставлення грецького уряду до даної проблеми з огляду на те, що на Паризьку мирну конференцію прибула українська делегація¹⁸. Це ж питання стояло в центрі розмови Ф. Матушевського з представником Італії бароном Авенацо. Крім того, було звернено увагу на труднощі та боротьбу України з більшовиками, яку “вона веде сама мініма[льними] засобами без помочи”. Позитивним моментом цієї зустрічі стала обіцянка італійського посла звернутися до свого уряду “в необхідн[ості] признання суверен[ності] України і технічної помочи”¹⁹. Необхідність матеріально-технічної допомоги, опір більшовизму, становище Галичини і Буковини, відносини України з Польщею, соціальна та політична програма Директорії – такі питання склали розмову українського та румунського послів. З даної розмови отримуємо інформацію про особливості політичного курсу українського уряду: “Тепер в сфері політ[ичній] – ми домагаємося признання нашої незалежності, що ж до внутр[ішньої] програми, то хочемо бути щиродемокр[атичною] республікою на самому широкому базисові повного народоправства, не допускаючи панування одного класу, через що ми й боремося з більшовизмом, що базірується на тираничн[ому] пануванню пролетаріяту і бідноти”²⁰.

Таким чином, із записів українського посла дізнаємося, що представники різних країн досить прихильно ставилися до нього, виявили значний інтерес до національно-визвольних змагань в Україні, висловлювали співчуття. Члени місії робили спроби розмістити інформацію про Україну у грецькій пресі, однак громадськість Афін виявляла велику обережність у відносинах з українцями: “<...> греки все ж бояться одкрито вести зо мною знайомство, бояться газети писати про Україну, хоч ми їм даємо готовий матеріал, бояться в “ліберальному” клубі реферата про Україну прочитати, бо військовий стан”²¹.

Останній, перед початком другого зошита щоденника, запис датовано 1 травня 1919 р., де Ф. Матушевський занотував досить промовисті й, можна сказати, пророчі думки про становище в Україні: “Маю

велике підозріння, що виконується пекельний плян об'єднання руками большевиків бувшої Росії з Україною. Як Одесу без бою відано* большевикам, а за Одесою – і увесь Крим, мене ще більше почала непокоїти ця думка і підозріння мої ніби підтвержуються”.

Другий зошит щоденника, який розпочинається повідомленням від 9 травня 1919 р., містить здебільшого роздуми автора про міжнародні події, сучасником яких він був, а також аналіз ситуації в Україні на основі повідомлень іноземної преси, бо саме вона була практично єдиним джерелом інформації про батьківщину.

Міжнародні відносини посідають у щоденнику Ф. П. Матушевського чільне місце. Він оцінював політику Антанти, умови мирних договорів, рішення Паризької мирної конференції, проект створення Ліги Націй. Його оцінки є досить об'єктивними, а висновки – виваженими. Наприклад, умови миру з Німеччиною названо надто жорсткими, що може спричинити новий конфлікт у майбутньому: “Побіда антанти, – це “піррова побіда”. <...> вона <...> умови мира поставила нелюдські, таким чином народ німецький зробила об'єктом помсти <...> . Миру однаково скоро не буде. І даремно антанта хоче позбавити Німеччину права держати військо й флот. Це тільки прискорить війну – нову”²². Автор уважно придивлявся до перебігу мирної конференції у Парижі. До речі, перший запис у другому зошиті щоденника присвячений аналізу повідомлень преси про її початок. Із записів голови місії маємо інформацію про учасників конференції. Відзначено, що “на першому урочистому зібранні всі єсть, навіть дрібненькі держави..., а України нема”. Щодо проекту створення Ліги Націй, то автор підтримував ініціативу її заснування, але негативним вважав те, що “в основу поклали принцип не народу, а держави”.

Останні 15 аркушів щоденника вміщують здійснений Ф. П. Матушевським критичний аналіз повідомлень іноземної преси, виокремлення нечисленних і часто неправдоподібних відомостей про Україну. Зокрема, маємо його відгуки на дві статті у Morning Post та Journal de Geneve. Аналізуючи події в Україні, автор робив висновок, що “розбрат через політичну невихованість наших проводирів, хлопчаків без розуму, без пуття й чести гальмує справу”, тому держави, від яких залежить міжнародне визнання та престиж України, не можуть “нічого втямити в цьому хаосі”.

Крім того, із щоденника дізнаємося, що українська дипломатична місія не стояла осторонь важливих подій у житті Греції. Наприклад, коли в афінських газетах з'явилася повідомлення про передачу Греції Смирни, Ф. Матушевський послав привітання уряду країни та її послу у Парижі**.

* Так у тексті документа.

** Рукописна та друкована копія цих телеграм збереглися (ЦДАВО України, ф. 4441, оп. 1, спр. 8).

Разом із цим маємо відомості, що на кінець квітня 1919 р. становище українського посольства стало катастрофічним, – “гроші вичерпуються, а надії на повернення додому нема: не пускають”. Ф. Матушевський робив відчайдушні спроби вирішити фінансові труднощі. Щодо власних співробітників він висловлювався досить критично, зазначаючи, що місія була “завжди пасівна до своєї справи”. Враховуючи складне матеріальне становище, він волів би скоротити її до чотирьох осіб²³.

Остання інформація, занотована Ф. Матушевським, – це аналіз повідомлення газети *Petit Parisien* від 6 травня 1919 р. про військовий конфлікт України та Польщі. Автор засуджував дії Й. Пілсудського²⁴.

Далі Ю. Матушевський вмістив уривки з доповіді голови української дипломатичної місії міністру закордонних справ УНР, написаної 24 серпня 1919 року²⁵. У даній доповіді знаходимо інформацію про діяльність установи протягом березня–серпня поточного року. Важливим моментом цього документа було повідомлення, що “за 5 місяців перебування й праці Місія зробила досить поважну і помічну роботу”, оскільки “в Греції побачили, що відбудування великої й єдиної Росії – велика небезпека для Греції завтрашнього дня”.

Крім того, із записів, внесених Юрієм, дізнаємося про намір українських дипломатів видавати в Афінах раз або двічі на тиждень бюлетені грецькою та французькою мовами. Однак через значні фінансові труднощі, відсутність належної інформації та зв’язків з урядом втілення цього задуму було відкладено. Кілька чисел часопису грецькою мовою під заголовком “Грецько-Українське Ревью” було видано стараннями М. Левицького* уже після смерті чинного голови місії²⁶.

З наведеної наприкінці рукопису щоденника хронології подій з життя української дипломатичної місії дізнаємося, що посли, з якими мав зустрічі Ф. Матушевський, здійснили зустрічні візити. 6 червня Українську місію відвідав посол Бразилії. 1 липня голова Української місії їздив до посольства Грузії, а 7 липня мав зустріч з представником Бельгії.

Маємо також інформацію про ускладнення становища місії у серпні 1919 р., практичну відсутність коштів та намір більшості членів посольства виїхати в Україну. Зокрема, 29 серпня О. Лотоцькому до Константинополя було надіслано депешу такого змісту: “Висилайте гроші, становище катастрофічне”. 6 вересня місію покинув Ю. Рейзе, а через тиждень – С. Назаренко та П. Галаган. 7 вересня до Відня вирішувати

---

* Левицький Модест Пилипович (1866–1932) – український громадський діяч, письменник, публіцист, дипломат, лікар. Співробітник газети “Рада” та ін. видань. З 1919 р. – радник, а згодом голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції (1919–1920 рр.).

фінансову проблему було командировано Е. Глузмана, якому вдалося дістати кошти і привезти Ф. Матушевському коротку звістку про родину²⁷.

Також у щоденнику вміщено цінну інформацію про останні дні життя Ф. П. Матушевського²⁸. Протягом восьми місяців перебування в Афінах він досить часто хворів. Черговий серцевий напад призвів до того, що 21 жовтня 1919 р. місія втратила свого керівника. Його обов'язки виконував М. Левицький, якому вдалося продовжити роботу українського посольства ще на рік. Наприкінці 1920 р., коли становище в Україні стало критичним і уряд Директорії припинив існування, місію було ліквідовано, а співробітники виїхали з Афін до Відня.

Поряд з відомостями про діяльність українського посольства маємо низку відомостей біографічного характеру, що дають змогу повніше дослідити основні етапи життєвого та творчого шляху Ф. Матушевського. Зокрема, він згадував свою громадську роботу після повернення до Києва у 1918 р., участь в українській семінарській громаді та видавництві "Вік", педагогічну діяльність у Черкасах. Саме із щоденника стало відомо, що, крім викладання в училищі, Федір Павлович протягом семи років вів заняття у черкаській недільній школі²⁹.

Досить значне місце у щоденнику посідають особисті переживання діяча щодо залишеної у Києві родини та за долю рідного народу, заради якого "поїхав, покинувши Віру й дітей, може, і на віки, Бог зна куди, не виторгувавши – бо "совістно" було про це говорити, навіть на півроку забезпечення"³⁰. За весь час перебування в Афінах Федір Павлович практично не мав ніяких вістей з дому. Зі щоденника дізнаємося, що його переслідувало постійне почуття провини: він неодноразово жалкував, що дав згоду їхати за кордон і взяв із собою лише старшого сина: "В мене на душі тяжкий камінь. Сотий раз каюся, що згодився їхати. А тут ще діти й Віра. Немов від серця їх відриваю"³¹. Федір Павлович досить скептично ставився до поїздки за кордон з родинами і, "щоб бути зразком діловитості", заявив, що поїде без сім'ї. Потім він дуже докоряв собі за таке рішення: "Мене завидки брали, коли дивився на своїх "місіонерів", що рушили з родинами, підневідивши мене. Я вже не міг перемінити свого рішення і... серце сочиться кров'ю"³². 1 квітня 1919 р., занотувавши інформацію про смерть дружини М. П. Левицького, Ф. Матушевський висловив декілька думок про власне подружнє життя. Він назвав його щастям, яке рідко кому дається, і в котрий раз себе запитував: "Для чого відмовився від цього щастя навіть на короткий час?", але відповіді на нього не дав³³.

Крім того, маємо чимало подробиць про стан здоров'я та настрої глави місії, з чого можна зробити висновок, що протягом всього періоду роботи в Афінах він перебував у постійному емоційному напруженні.

Весь щоденник Ф. Матушевського пронизує вболівання за долю України. Ще перед від'їздом із Києва він твердо визначив свій статус: “<...> правительства і форми ладу – тимчасове, як піна, а край і народ – вічне. Я більше вважаю себе за представника останніх двох річей, ніж правительства”³⁴. І під час подорожі до Афін, і у Греції він постійно думав про становище на Батьківщині, вишукував у закордонних часописах найменші звістки про події в УНР. Фрази на кшталт “не дають мені спокою думки про Україну”, “та проклята Україна спати мені не дає”, “чорніші чорної землі і тяжчі від тяжкого каміння обсіли мене думки про долю України” часто бачимо на сторінках рукопису. Автор досить критично оцінював наслідки революції 1917 р., зазначаючи, що остання зробила пустку в його душі. Його дуже непокоїла неосвіченість народу та переслідування національно свідомої інтелігенції, відсутність належних умов для повноцінної праці останньої. Характеризуючи власну громадсько-політичну діяльність, він занотував: “Тридцять літ підготовляв революцію вірою й правдою і все бажав дожити до неї. І от дожив... . Може, на чужині доведеться під тинем куска хліба просити за свою вірну службу Україні”³⁵.

Щоденник голови місії буде цікавим для джерелознавців та істориків, що досліджують період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та роль українських діячів у формуванні іміджу незалежної України.

¹ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ф. 47, од. зб. 572, арк. 2 зв.

² *Матушевський Ф.* Із щоденника українського посла // 3 минулого (Праці Українського Наукового Інституту). – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 138–157; *Даниленко В. А., Миронець Н. І.* Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції. – Кам'янець-Подільський: “Абетка”, 2006. – С. 94–106.

³ *Руденко О. Ю.* “Наш перший мученик преси” (Федір Павлович Матушевський) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 84–106; *Світ І.* Федір Павлович Матушевський // Український історик. – 1978. – № 1–3 (57–59). – С. 76–89.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4441, оп. 1, спр. 29, арк. 1–13в.

⁵ Там само, арк. 1 зв.

⁶ *Снегірьов Г.* Набої для розстрілу (Ненько, моя ненько...). – К: “Дніпро”, 1990. – С. 102–103.

⁷ ЦДАВО України, ф. 4441, оп. 1, спр. 29, арк. 4.

⁸ Там само, арк. 5.

⁹ Там само, арк. 7–7 зв.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 53, арк. 5.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4441, оп. 1, спр. 29, арк. 14–14 зв.

¹² Там само, арк. 25 зв.

¹³ Там само, арк. 45–47.

¹⁴ Там само, арк. 105 зв.

- ¹⁵ Там само, арк. 58–59.
- ¹⁶ Там само, арк. 68 зв.–69.
- ¹⁷ Там само, арк. 71 а–72.
- ¹⁸ Там само, арк. 75.
- ¹⁹ Там само, арк. 75 зв.
- ²⁰ Там само, арк. 78.
- ²¹ Там само, арк. 82.
- ²² Там само, арк. 60–60 зв., 80 зв.
- ²³ Там само, арк. 97–98.
- ²⁴ Там само, арк. 101 зв.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 54, арк. 1–14.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 4441, оп. 1, спр. 29, арк. 104.
- ²⁷ Там само, арк. 106–106 зв.
- ²⁸ Там само, арк. 106 зв.–107.
- ²⁹ Там само, арк. 18 зв., 37.
- ³⁰ Там само, арк. 37 зв.
- ³¹ Там само, арк. 10 зв.
- ³² Там само, арк. 31.
- ³³ Там само, арк. 74 зв.
- ³⁴ Там само, арк. 8.
- ³⁵ Там само, арк. 42.

В статье произведен источниковедческий анализ дневника Ф. П. Матушевского. Определены основные сюжеты и информационная ценность документа. Рассмотрены обстоятельства создания и судьба источника после смерти автора.

Ключевые слова: Ф. П. Матушевский; дневник; исторический источник; Чрезвычайная дипломатическая миссия УНР в Греции; биография.

The article is devoted for studying and analyzing of Matushevsky's diary. The main plots and information value of the document are determined. Circumstances of creation and destiny of the diary after the death of the author are establishing.

Keywords: F. P. Matushevsky; a diary; a historical source; Extraordinary diplomatic mission of UPR in Greece; biography.

УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ

УДК 930.253:94(477)”1682”

С. А. КАМЕНЄВА*

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА ОХОЧЕКОМОННОМУ ПОЛКУ ЯКОВА ПАВЛОВСЬКОГО СКЛАСТИ ПРИСЯГУ НА ВІРНІСТЬ НОВОМУ ЦАРЮ ПЕТРУ ОЛЕКСІЙОВИЧУ

Подається коротка біографічна довідка гетьмана І. Самойловича, опис подій, археографічний опис та характеристика унікальності документа.

Ключові слова: Універсал; гетьман; Іван Самойлович; присяга.

Тривалий час найдавнішим документом, який зберігається у фондах Державного архіву Київської області (далі – *Держархів Київської обл.*), вважалось повідомлення ігумена Переяславського Свято-Михайлівського монастиря про пійманих у лісі Волокологодського повіту розкольників, датоване 29 березня 1733 року. Завдяки пошукам одного із постійних дослідників архіву Є. Чернецького у документах фонду ф. 782 “Київське дворянське депутатське зібрання” було виявлено документ, який відсуває крайню дату документів Держархіву Київської обл. майже на півстоліття. Це – Універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру Олексійовичу, складений у Батурині 21 травня 1682 року¹, віднесений до унікальних документів Національного архівного фонду, що зберігаються в Держархіві Київської обл.

Автор універсала – Самойлович Іван Самійлович (початок 1630-х рр. – 1690), гетьман Лівобережної України, а згодом – всієї України, “був син попа, чимало освічений, був до всього здатний, розпорядливий, мав добрий розум”². Походив із сім’ї священника Самійла Самойловича з Ходорова, освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. Служив військовим писарем козацького війська, потім веприцьким сотником Гадяцького полку та сотником Чернігівського полку. У 1668 році брав участь у виступі козацької старшини на чолі з гетьманом І. Брюховецьким з метою розірвання союзу з Московською державою і пошуку протекторату в турецького султана. Після загибелі

---

* *Каменєва Соф’я Арсеніївна* – директор Державного архіву Київської області.

гетьмана І. Брюховецького приєднався до гетьмана Д. Многогрішного, який уклав договір між козацькою старшиною та московськими послами (Глухівські статті) про обмеження козацької автономії. У 1668–1669 роках був наказним полковником та полковником чернігівським. У 1672 р. брав участь у промосковській старшинській змові проти гетьмана Д. Многогрішного, який був ув'язнений і відправлений до Сибіру. 17 червня 1672 р. І. Самойлович на старшинській раді в Козачій Діброві обраний гетьманом Лівобережної України. Згодом І. Самойлович прийняв договірні умови – Конотопські статті, які підтверджували попередні Глухівські. Прагнув об'єднати під своєю владою Лівобережну та Правобережну Україну, для чого боровся проти правобережного гетьмана П. Дорошенка. Після розгрому загонів гетьмана П. Дорошенка московсько-козацькою армією на Правобережній Україні козацька рада проголосила 17 березня 1674 р. І. Самойловича гетьманом усієї України. Очолив козацькі полки у війні з Туреччиною і Кримським ханством під Чигирином (1677–1678), у першому Кримському поході (1687). Іван Самойлович був прихильником сильної гетьманської влади, яку намагався зробити спадковою. За його правління завдяки масовому переселенню правобережного населення на Лівобережжя поступово відродилося економічне життя Гетьманщини. Авторитарний спосіб правління І. Самойловича викликав незадоволення серед козацтва. Влітку 1687 р., скориставшись невдалим спільним українсько-московським походом на Крим, старшинська рада звинуватила І. Самойловича в його провалі та звернулася до царського уряду з проханням усунути гетьмана від влади. На козацькій раді 25 липня 1687 р. на річці Коломак І. Самойлович був позбавлений гетьманства і відправлений разом із сином Яковом до Сибіру. Помер у 1690 р. у Тобольську.

Відомо, що період гетьманства І. Самойловича характеризується постійною боротьбою трьох суміжних держав – Польщі, Туреччини, Московії – за право володіти Україною. Заколот, вчинений розкольниками під час правління царівни Соф'ї після смерті московського царя Федора Олексійовича, дався взнаки і в Україні. Скориставшись заворушеннями у Москві, польський король Ян Собеський надіслав козакам “знадливі листи”, якими намагався привернути їх на свій бік, про що негайно дізнався І. Самойлович і повідомив про це Москву³. Услід за цим Січ отримала царську грамоту з повідомленням про вступ на престол нового царя Петра Олексійовича і, пересилаючи грамоту, І. Самойлович зі свого боку наказав запорожцям скласти “присягу ему великому Государю Его Царському Пресвітлому величеству на вѣчное никогда не измѣнное Подданство”⁴.

Універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру Олексійовичу – один із тих документів, який ще раз характеризує геть-

мана І. Самойловича, за словами М. Грушевського, “як представника повної лояльності по відношенню до московського уряду.., який наполегливо намагався не надати московському уряду жодного приводу до невдоволення”⁵.

На користь автентичності універсалу свідчить той факт, що 21 травня 1682 р. (яким датовано документ) Іван Самойлович справді перебував у Батурині, де видав аналогічний наказ ще одному охочекомонному полковнику Іллі Новицькому.⁶ До речі, після отримання універсалу полк Якова Павловського таки склав присягу на вірність новому царю Петрові Олексійовичу, що посів трон після смерті свого старшого брата Федора⁷.

Універсал написано на папері розміром 32,3 x 20,3 см, який має водяний знак із зображенням двох осіб і написом “A II MOO PAPIER”. Документ написано українською діловодною мовою скорописом II половини XVII ст. і має особистий підпис гетьмана та відбиток печатки Війська Запорозького з зображенням козака з мушкетом та легендою, яка частково притерта в обідку: “ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗСКОГО”.

Універсал вміщено в дворянську справу Павловських, він був поданий в Дворянське зібрання Київського намісництва (у фондї якого він і зберігається в Держархіві Київської обл.) 16 листопада 1786 р. правнуком полковника Якова Павловського – київським губернським регістратором Верхньої розправи Якимом Павловським “к доказательству действительнаго предковъ моихъ благородства и точного мого отъ нихъ происхождения”⁸. До речі, Дворянське зібрання Київського намісництва 28 лютого 1787 р. визнало Якіма Павловського “дворянского достоинства”⁹.

Універсал гетьмана І. Самойловича віднесено до унікальних документів за критерієм походження документа – універсал є найважливішим офіційним документом органу управління Української козацької держави II пол. XVII ст.; за критерієм змісту документа – фіксує найзначніший факт в політичному житті (присягання на вірність новому царю Петру Олексійовичу) та має унікальний реквізит - відбиток печатки Війська Запорозького.

Документ раніше не публікувався і до цього часу в історичних дослідженнях не використовувався.

¹ Державний архів Київської області, ф. 782, оп. 1, спр. 8627.

² Аркас М. Історія України-Русі . – К.: Вища школа, 1993. – С. 245.

³ Яворницький Д. С. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2 – С. 378.

⁴ Державний архів Київської області, ф. 782, оп. 1, спр. 8627, арк. 4 зв.

⁵ Грушевський М. С. Нарис історії українського народу. – К.: Либідь, 1991. – С. 226.

⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Матеріали до українського дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – Київ-Львів, 2004. – № 592. – 1088 с.

⁷ Труды Чернігівської губернської ученої архівної комісії. – Чернігів, 1915. – Вип. 11. – С. 180–183.

⁸ Державний архів Київської області, ф. 782, оп. 1, спр. 8627, арк. 1.

⁹ Там само, ф. 782, оп. 1, спр. 8627, арк. 15.

Приводится краткая биографическая справка гетмана И. Самойловича, описание событий, археографическое описание и характеристика уникальности документа.

Ключевые слова: Универсал; гетман; Иван Самойлович; присяга.

The article is devoted to Biography of Hetman Ivan Samoilovych, description of events, archeological description and unique characteristics of the document.

Keywords: the Universal; a hetman; Ivan Samoylovych; an oath.

Иванъ Самойловичъ Гетьманъ Войско
 Его Царского пресветлаго величества
 Запорожскимъ.

Паче обзному. Судяъ Асаулови, Сотникомъ Ата-
 маномъ курткнымъ и всемо старшомъ и меншомъ Полу
 Комонного охотного Пана Якова Павловскаго, Товариству
 Особого стъ Господа Бога здоровья мѣти живачи, ознаиу-
 емъ, какъ немашъ ни видимъ ниго таково на сѣмъ свѣ-
 тѣ себѣ отъ створенія свѣта, выне шчо колевѣ стѣмъ
 мѣло; але вся рѣчи зачасомъ завше отпичаються особнѣве,
 зъ народа людского что есть таишъ себѣ живучи на сѣмъ
 свѣтѣ неуидимъ смерти, але каждый что тѣмъ рождается
 на сѣмъ свѣтѣ, презъ выданный декретъ Божий умерти
 мусятъ: Тая тѣмъ власне теперъ мѣво въ правди неспо-
 милая въ царствованнѣ великомъ градѣ Москви сталася
 отпична, о ликовѣ повѣршени въ ономъ зъ ласки монар-
 шой черезъ думнаго дворянина и Намѣстника Корини-
 спаго Ивана Афанасіевича делябовскаго, и дѣла Максима
 Давридовича Бурцова нъ иныи особамъ доносъ прися-
 ного, же толужъ смертелномъ декретови Божьомъ, и сѣмъ въ
 Богу землии Найяснѣишій Монарха нашъ Царь и великій
 Князь Федоръ Алексіевичъ всея великія и малыя и бѣлыя
 Россіи Самодержецъ, Его Царское пресветлое величество, повѣ-
 ланчи се дочасныхъ на тѣмъ дняхъ поренчавши
 свѣтѣ преставилъ отъ зѣмного сего Царствія во вѣчное
 блаженство.

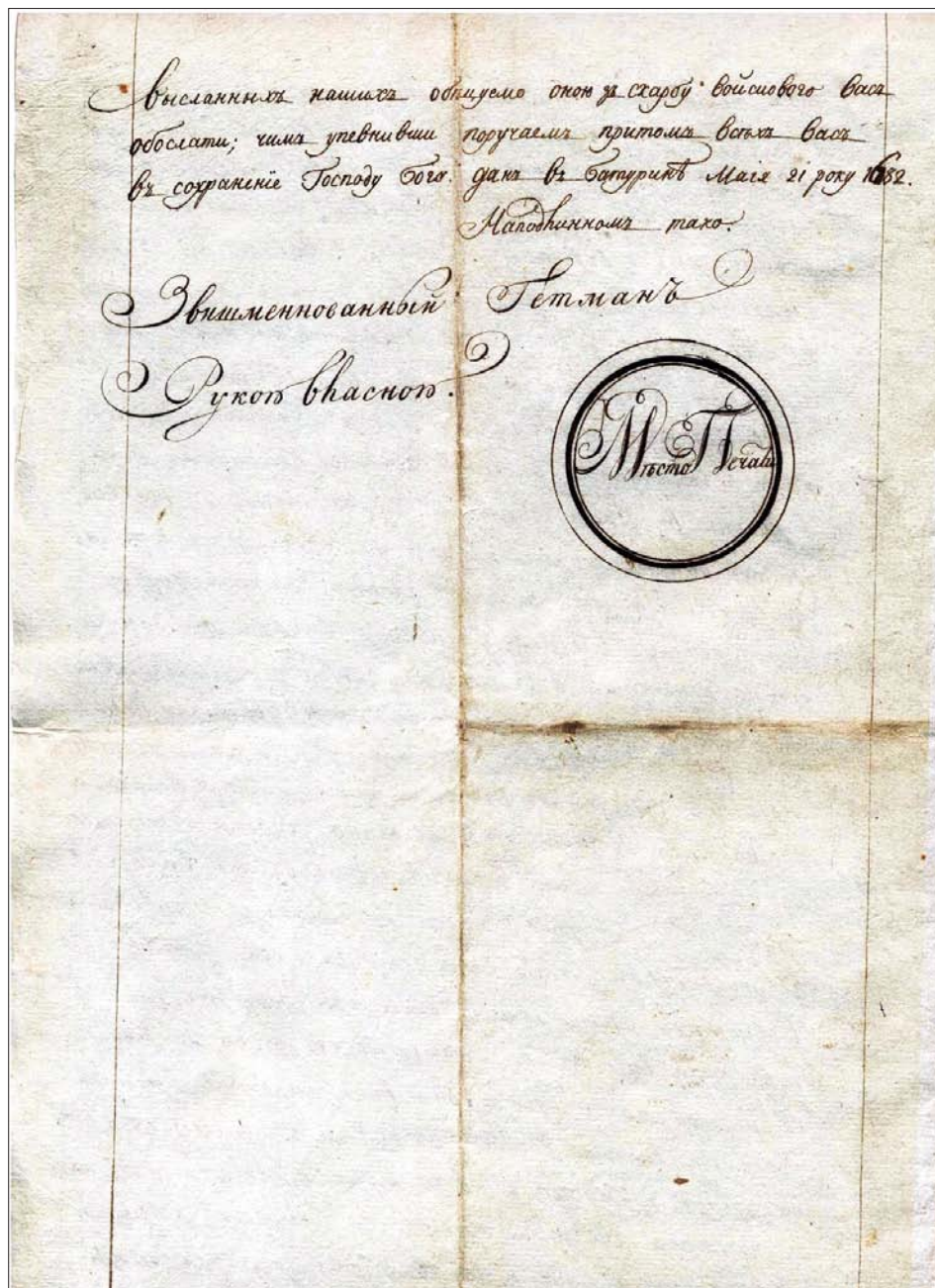
Рукописна копія Універсалу гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру Олексійовичу (складено у Батурині 21 травня 1682 року), яка представлена в Дворянське зібрання Київського намісництва 16 листопада 1786 року.
 Державний архів Київської області, ф. 782, оп. 1, спр. 8627, арк. 4.

старенство, а царство оное Російское оставила по собор-
 товѣ своєю, Монаршю Пресвятую Государю, Царевичю
 и великому князю Петру Алексіевичю, яко царствіа на-
 нѣйшій мѣстатъ Монаршій тожъ цѣле милостію бога
 оны Пресвятый Государь царевичъ и великій князь Петра
 Алексіевича оспивши зосталъ всемъ преславному царствю
 своєю великимъ Государемъ Царемъ и великимъ княземъ
 всея великія и малія и бѣглыя Россіи Самодержцемъ азъ
 ставихъ Монархою жадаеть по насъ вѣрныя подданныя
 своихъ того милостивно; жьбыши ведучъ давнего званіа
 Монаршесного при Поименномъ поиманномъ его Монаршю
 оуимомъ дворяннѣ присяго вѣру великому Государю его
 Царскому Пресвятому великостя, на вѣчное князюди не
 измѣнное Подданство, и вѣрныя услуги выконати; Мѣди я
 по сущей оной оуестатъ зъ сего свѣта Прешлого великого
 Государя новинѣ, утѣшнотъ о щастливомъ ново нами теперѣ
 Царствующемъ Монархѣ вѣрностию обрадовавшихся, и заразу
 покарѣючися его Царскому повелѣнію, яко самъ за всю старин-
 нотъ войсиковою егерскою и жадными Государскими людьми при
 мотъ находившимся, изъ всеихъ народовъ путешественныхъ Постоляхъ
 путь въ Батурино у соборной церкви передъ свѣтлыми Еван-
 гелиемъ учинилия, присягу на томъ; яко маю ему Монархю
 своему ведуча Першою присяго моею отъ початку при отда-
 номъ мѣ на урѣдѣ Гетманскаго учиненно вѣрне за всеихъ
 воисковихъ Запорожскихъ служити, на данныя прелести не скла-
 няючися, яко то присяга абы и во всеихъ Полкахъ и Городахъ

Рукописна копія Універсалу гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру Олексійовичу (складений у Батурині 21 травня 1682 року), яка представлена в Дворянське зібрання Київського намісництва 16 листопада 1786 року. Державний архів Київської області, ф. 782, оп. 1, спр. 8627, арк. 4 зв.

Подъ Решенной нашей знайдутся оъ обывателъ
 тамошнихъ выконана была исправленъ суть, про
 грамотахъ Государенныхъ дворяне Московские и выслан
 ны нами зособивыми универсалами нашими отомъ де
 писаннымъ во вѣдъ позна; таизъ къ васъ и вѣсая об
 рыхъ Молодцовъ сивъ отаршого таизъ и меншого по
 ку Коломонного Павловского товариства пиано даданъ
 черезъ сей мѣстъ мой и приказую, абыте за прикытѣе
 со себе Пана Полковника своего при дворянствѣ Мосно
 вомъ и высланномъ нами, которые для тогожь дѣла
 высланы въ Полью едѣцый, отаралися заразы такыи
 де образованъ выконати присяго въ церкви божьей и на тѣ
 рупкахъ яже суть въ книзѣ крѣпкой Монаршеской опи
 санны которую выконавши яже черезъ тѣмъ правдиве чи
 стилия суживши и въ твердомъ постоянствѣ знайдочи
 ся въ Бога землю Его Царского Пресвѣтлоу велике
 ству оное додержалисте, таизъ къ въ дальшій часъ жевыте
 щире при вѣрности и теперешнему великому
 Государю, Папазану божью до конца дѣвота своего охот
 не додержовали пиано упоминавши, що будетъ вамъ отъ
 Господа Бога нагородовъ, и отъ посторонныхъ народовъ
 збо доброу славот, особлише и отъ Царского Пресвѣтлаго
 Величества будетъ мѣти милостивое призрѣніе; де наст
 вѣхъ яже вѣрныхъ подданыхъ своихъ въ отецъ своей
 Монаршеской мѣти будетъ отъ вѣсехъ неприятелей нашихъ
 боронити силами своими Царскими, и милость свою го
 сударскую премноую во вѣсехъ намъ освѣдочати а оъ на въ
 Решенная яже завше на мѣтѣ роговая заплата
 васъ доходила, таизъ и теперъ вспоръ чрезъ уменьшны

Рукописна копія Універсалу гетьмана Івана Самойловича охочекомонному
 полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру
 Олексійовичу (складений у Батурині 21 травня 1682 року), яка представлена
 в Дворянське зібрання Київського намісництва 16 листопада 1786 року.
 Державний архів Київської області, ф. 782, оп. 1, спр. 8627, арк. 5.

Рукописна копія Універсалу гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру Олексійовичу (складено у Батурині 21 травня 1682 року), яка представлена в Дворянське зібрання Київського намісництва 16 листопада 1786 року.
 Державний архів Київської області, ф. 782, оп. 1, спр. 8627, арк. 5 зв.

УДК 930.253(477–25)“1908/1910”

Ж. І. СЕРГА*

**СПРАВА “ПРО СЛУЖБУ
СИМОНА ВАСИЛЬОВИЧА ПЕТЛЮРИ”
У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА КИЄВА**

Публікуються документи справи “Про службу Симона Васильовича Петлюри”, яка зберігається у фондах Держархіву м. Києва зі збереженням стилістики та орфографії оригіналу.

Ключові слова: С. В. Петлюра; архіваріус; губернатор; служба; канцелярія.

В останні десятиліття значно зріс інтерес громадськості до історії України, зокрема до періоду національно-визвольних змагань та його керівників, серед яких непересічна особистість – Симон Васильович Петлюра. Здається, життя та діяльність цього політика і військового досконало вивчена істориками, але в ході роботи над архівними документами інколи вдається відшукати невідомі документи, які висвітлюють маловідомі, або й зовсім не відомі факти. Зокрема, у документах Секретарського відділення Київської міської управи зберігається справа “Про службу Симона Васильовича Петлюри”¹. Справу було розпочато 1 червня 1908 року, закінчено 1 липня 1908 року, а 7 квітня 1910 року передано до архіву міської управи.

У справі зазначено, що Симон Васильович Петлюра, православного віросповідання, міщанин міста Полтави, 29 років, переїхав із міста Катеринодара до Києва у жовтні 1906 р. У Києві мешкав у квартирі № 15, що на вулиці Малій Володимирській, 56.

До зазначеної справи увійшли заява від 27 травня 1908 р. Симона Васильовича Петлюри на ім'я Київського міського голови з проханням про зарахування на вакантну посаду архіваріуса Межового відділення Київської міської управи та лист Київського віце-губернатора до Київського міського голови. Цього ж дня на заяві С. В. Петлюри членом управи (підпис не розбірливий) написано клопотання: “Со своей стороны ходатайствую о прощении г. Петлюры на освободившееся место архивариуса межового отдела городской управы, находя его подходящим для этой должности. Полагая выделить содержание 600 р. в год (прежний архивариус получал 780 р. в год). Прошу допустить к временному, впредь до утверждения администрацией, исполнению

---

* *Серга Жанна Іванівна* – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва.

** Державний архів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 883, арк. 1–3.

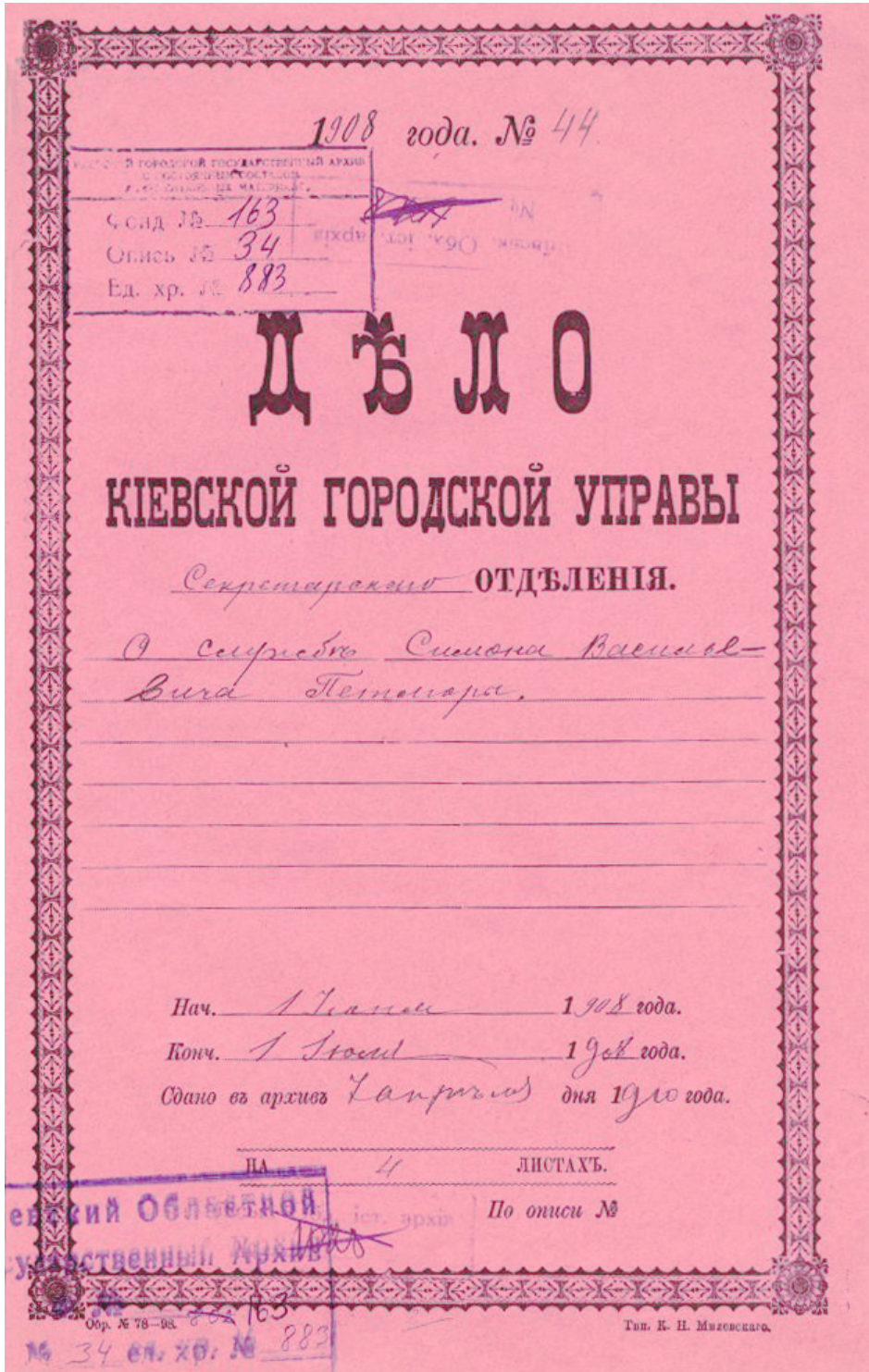
службы с 1 июня 1908 г.”. 18 червня 1908 р. міський голова подає Київському губернаторові клопотання про дозвіл прийняти С. В. Петлюру на службу в канцелярію міської управи. 17 серпня 1908 р. під грифом “таємно” із канцелярії Київського губернатора за підписом віце-губернатора до Київського міського голови направляється лист: у якому йдеться: “... не могу согласиться к принятию на службу в канцелярию городской управы Симона Васильевича Петлюры, так как он политически неблагонадежен”.

Публикуются документы дела “О службе Симона Васильевича Петлюры”, которое хранится в фондах Госархива г. Киева.

Ключевые слова: С. В. Петлюра; архивариус; управа; губернатор; служба; канцелярия.

Published documents “About Simon Vasyliovych Petliura’s work” those are kept in the State Archives of Kiev city and preserved original style and spelling.

Keywords: S. V. Petliura; archivist; governor; work.

Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 883, арк.-обкладинка.

1

Високохородію
г. Городскому Совету г. Киева

Мухомова г. Попова Симова
Васильева Петиторы

Прошение

Кто глго покороче просит, Ваше Высокохордіе,
даласит мене на освобожденное вакантное по-
сто Архивариуса при Мелеловой канцелярии Киевской
городской Управы.
Продвота. Мая 27 дня
Симова Петиторы.

Киев. Малая-Владимирская 56, кв. 15.
В.Киев с. Олж. 1908г.
раннее воеводе и г. Костюк.
В своей канцелярии казначейства и архивариуса г. Петиторы на освобожден-
ный пост архивариуса Киевской канцелярии г. Петиторы, который он
подвизнулся при г. Петиторы и г. Петиторы. Пожелал он архивариуса
Киевской канцелярии в г. Петиторы (при г. Петиторы г. Петиторы).
Кроме г. Петиторы и г. Петиторы, вред и г. Петиторы и г. Петиторы,
желанием г. Петиторы с 1 мая 1908 г. 27 мая 1908 г.

Генерал-лейтенант Петиторы

Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 883, арк. 1.

сн 1170
18 лютого 1908 г. Коваленку Губернатору

На основаніи св. 107 г. лр. поспоме
всего проситъ Ваше Священство
разрешити шлю приняти на себя
въ Канцелярію Губернатора Вука
поштавенно-суднаго Суда
Ваше Священство Действителъно
Вироченноватанія православно
врученнаго въ Киевъ, по св.
Суду св. 107 г. лр. до прихода въ Киевъ
исполненъ въ Спешномъ дажи

Гор Голова

С. Голуб

М. В. Д.
 КІЕВСКИЙ
 ГУБЕРНАТОРЪ.
 ПО КАНЦЕЛЯРИИ.

2809 *33* СЕКРЕТНО. *2*

Кіевскому Городскому - Головъ.

Вторая.

августа *17* дня 1908 г.
 № 6062
 г. Киев.

информации не имеет

Вслѣдствіе отношенія отъ 16 Іюня се-
 го года за № 1170, увѣдомляю Ваше Превосхо-
 дительство, что я не могу согласиться къ
 принятію на службу въ Канцелярію Городской
 Управы Симона Васильевича П е т л ю р ы,
 такъ какъ онъ политически неблагонадеженъ.

И. д. Губернатора,
 Вице-Губернаторъ *[Signature]*

Нравитель Канцеляріи *[Signature]*

УДК 930.25(73)

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО*

**ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВУ
СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ**

У статті, присвяченій 75-й річниці Національного архіву і Адміністрації документації Сполучених Штатів Америки (NARA), висвітлено основні етапи розвитку NARA, проаналізовано структуру, систему і мережу архівних установ, що йому підпорядковані.

Ключові слова: Національний архів Сполучених Штатів Америки; Національний архів і Адміністрація документації США; історія Національного архіву США; структура Національного архіву і Адміністрації документації США; президентські бібліотеки у Сполучених Штатах Америки.

Національний архів Сполучених Штатів Америки¹ цього року відсвяткував свою 75-у річницю. Сьогодні – це найбільший архів у світі, збудований і обладнаний за усіма сучасними технологіями і вимогами щодо архівних споруд. Здається дивним, що у такій передовій країні, як Сполучені Штати, Національний архів засновано лише 1934 року, а історія його створення і розвитку ускладнена перешкодами і несприятливими обставинами. Такі важливі для американської нації документи, як Декларація незалежності, Конституція та Біль про права мандрували зі столиці одного штату до іншого, розгорталися і згорталися багато разів. Наразі історії архіву присвячено велику кількість книг і статей американських істориків і архівістів. Зокрема, таких дослідників, як Д. Мак Кой, Х. Г. Джонес, В. Гондос, Р. Ворнер, Р. Росс, Дж. Вошем та інших². Більшість статей побачили світ на сторінках журналу “Пролог” – друкованого органу Національного архіву, який вже впродовж 40 років висвітлює його діяльність, склад та зміст документів.

Цього ювілейного року автор мала щасливу нагоду відвідати Національний архів США та з допомогою американських колег – Сінтії П.Фох, заступника директора, Патрісії Л.Мюррей, координатора візитів іноземних делегацій та кадрової політики, Ричарда Нобла, архівіста, відповідального за управління підрозділами, зібрати цікавий матеріал

---

* *Левченко Лариса Леонідівна* – кандидат історичних наук, директор Держархіву Миколаївської області.

Будинок Національного архіву та Адміністрації документації на Пенсільванія авеню у Вашингтоні. Фото Л. Левченко. Вересень 2009 року

з історії національного архівосховища США, складу і змісту його документів, практики роботи архіву та архівного законодавства. В нагоді також стали публікації згаданих вище авторів та електронні ресурси веб-порталу Національного архіву www.archives.gov.us. Отже, користуючись зібраним матеріалом, автор має на меті у цій статті дослідити основні етапи розвитку Національного архіву США (надалі – NARA), проаналізувати структуру NARA, систему і мережу архівних установ, окреслити обсяги та тематику архівних зібрань і врешті-решт визначити, які стратегічні завдання ставить перед собою NARA на перспективу.

Архівній справі Сполучених Штатів Америки, як кажуть, не щастя, а нещастя допомагало. Пожежі переслідували будинки державних установ країни із шаленою жорстокістю. Втрата патентної інформації під час пожеж 1836 та 1877 р. у будинку патентного відомства порушила питання про організацію спеціально обладнаних сховищ для зберігання архівних документів. Військовий інженер і архітектор генерал Монтгомері Мейгс запропонував проект вогнестійкого покриття даху для архівосховищ. Професор Університету Брауна Джон Франклін Джеймсон³ створив проект програми систематичного відбору цінних для історії США історичних документів та поповнення ними архівних колекцій.

Три роки по тому план створення архіву був надісланий Конгресу, проте він не викликав у законотворців зацікавленості. Вихід у світ 1904 р. у Вашингтоні Путівника по архівах уряду Сполучених Штатів сприяв активізації руху громадськості за створення архіву для збері-

гання історичних джерел. До 1921 р. цей рух був досить повільний, аж поки 10 січня 1921 р. чергова пожежа у будинку Департаменту комерції не знищила документи перепису населення 1890 р. Нарешті 1926 р. президент Келвін Кулідж підписав законопроект про спорудження будинку архіву. 1930 р. президент Герберт Гувер доручив архітектору Джону Расселлу Поупу⁴ спроектувати будинок. У вересні 1931 р. було відведено землю під будівництво і президент Гувер за декілька тижнів до закінчення президентського терміну заклав перший камінь. Коштів, виділених Конгресом на початку, не вистачало, тому протягом усього терміну будівництва асигнування збільшували і за підрахунками на 1941 рік вартість будівництва сягнула 12250794 долари (що на сьогодні складає понад 177 мільйонів доларів)⁵.

Джеймс Вошем пише, що Президент Рузвельт Ф. Д. знав про справи архіву з тієї хвилини як тільки він відкрив свій офіс. За часів Великої депресії архів не був у числі пріоритетів, що Рузвельт планував зробити у перші 100 днів, навіть у перший рік. Проте він доручив своєму політичному раднику Луї Хоу (Louise McHenry Howe) владнати справи архіву у Конгресі. Як тільки законопроект “Акт про заснування Національного архіву уряду Сполучених Штатів” залишив стіни останнього, Рузвельт підписав його 19 червня 1934 р.⁶

Згідно з першим архівним актом було створено офіс Архівіста Сполучених Штатів⁷. Стаття 2 архівного закону встановлювала зарплату першого Архівіста США на рівні 10000 доларів. Працівники архіву, які отримували 5000 доларів і більше, призначались Президентом США за погодженням із Сенатом. Інші призначались Архівістом США без віднесення їх до категорії державних службовців. Архівіст США видавав накази і правила роботи для Національного архіву.

Усі архівні документи американського уряду, законодавчої, виконавчої та судової гілок влади знаходились під управлінням Архівіста США (стаття 3), він мав можливість інспектувати документи урядових агентств Сполучених Штатів, здійснювати експертизу цінності і організувати передачу цінних для історії документів на зберігання до архіву. Будинки, земля і обладнання, які належали Національному архіву, перебували під управлінням Архівіста США (стаття 4). Разом з архівом статтею 5 цього акту була заснована Національна комісія з історичних публікацій (NHPS). До неї, крім Архівіста США, який очолював комісію, входили радник з історії Державного Департаменту, начальники історичних секцій Військового Департаменту, Генерального Штабу, керуючий документами військово-морського флоту Департаменту ВМФ, начальник відділу давніх актів Бібліотеки Конгресу США, два члени від Американської історичної асоціації, призначені президентом. Відповідно до акту 1934 р. Комісія готувала і публікувала щорічні і спеціальні звіти архіву та документи уряду, путівники, описи, каталоги.

Під час обговорення спільних проблем. Зустріч автора статті з американськими колегами у Національному архіві Сполучених Штатів. 1 вересня 2009 року

Збиралася не менше одного разу на рік, члени комісії працювали на громадських засадах.

Стаття 6 передбачала створення Ради Національного архіву, до якої входили секретарі від кожного з виконавчих департаментів уряду, голова бібліотечного комітету Сенату, голова бібліотечного комітету Білого Дому, Бібліотекар Конгресу, секретар музейного комплексу “Smithsonian” та Архівіст США. Рада визначала документи, які мали передаватись на зберігання до Національного архіву, встановлювала правила комплектування, давала поради Архівісту США щодо зберігання документів архіву, використання їхньої інформації та організації доступу дослідників до них. Національний архів згідно зі статтею 7 комплектувався також кінодокументами та іншими графічними й ілюстративними матеріалами. Для відтворення фільмів та дослідження ілюстративних історичних джерел архів мав право придбавати спеціальну техніку. Статті 8–9 надавали право архіву мати власну печатку; від Архівіста США вимагалась присутність на кожній черговій сесії Конгресу, він подавав до Конгресу щорічний фінансовий звіт, за станом на 1 січня кожного року – рекомендації Національної комісії з історичних публікацій щодо оприлюднення документів з історії США, звіт про документи, що мають історичне значення і повинні зберігатися в архіві, і про ті, що можуть бути знищені. Стаття 10 встановлювала порядок фінансування архіву. Отже, фактично перший архівний закон

у США з'явився 1934 р. і заклав основу майбутньої архівної законодавчої бази. 1935 р. Конгрес видав Акт про федеральний реєстр, який надавав архіву право комплектуватись, зберігати і оприлюднювати закони і урядові постанови.

10 жовтня 1934 р. на посаду першого архівіста Рузвельт призначив Роберта Коннора⁸. На початку у колі його обов'язків були організаційні питання: створення структури агенції, апарату управління, визначення функціональних обов'язків працівників, укомплектування штату тощо. Того ж року до штату архіву були введені спеціальні працівники для роботи з документальним надбанням афроамериканців. У листопаді 1935-го до нового будинку Національного архіву переїхали перші 265 працівників, а у червні 1936 р. надійшло 58800 кубічних футів⁹ документів з Адміністрації у справах ветеранів (the Veterans Administration) та Адміністрації продовольства (U.S. Food Administration)¹⁰.

Наприкінці 30-х – початку 40-х років ХХ ст. у структурі Національного архіву з'явилися Президентські бібліотеки. Працюючи другий термін, Рузвельт прийняв рішення заснувати власну бібліотеку, в якій зберігалися б документи за період його перебування у Білому Домі. Про свої наміри від оголосив на прес-конференції 10 грудня 1938 р.¹¹. Будинок для бібліотеки збудували у маєтку Рузвельта у Гайд Парку (Нью-Йорк). 24 липня 1939 р., президент подарував землю та бібліотеку урядові Сполучених Штатів (юридично маєток належав його матері, яка, хоча й підписала дарчі документи останньою, ніколи не примирилася з відчуженням родинного майна). Бібліотеку було відкрито 30 червня 1941 р. і включено до структури NARA. 4000 книг та понад 15000 кубічних футів документів було передано до Гайд-Парку. Основна частина матеріалів передана до бібліотеки вже після смерті президента. Отже, саме Рузвельт започаткував традиції президентських бібліотек. Пізніше, коли у 1970-х рр. Річард Ніксон хотів забрати документи часів свого перебування на посту президента до свого приватного архіву і домовився про це із певними колами посадовців, Конгрес заборонив здійснення цих заходів і видав Акт про зберігання президентських документів і матеріалів (the Presidential Recordings and Materials Preservation Act, 1974 рік), згідно з яким усі папери Білого Дому ніксонівського періоду було передано на зберігання до Національного архіву. 1978 р. Конгрес видав закон (the Presidential Records Act), згідно з яким усі документи американських президентів, починаючи з президента, що вступив на пост 20 січня 1981 р., ставали майном уряду Сполучених Штатів. Навіть після того, як у 1990 р. була заснована приватна бібліотека Річарда Ніксона у Йорба Лінда (Каліфорнія), де розмістили особисті речі і папери Ніксона, документи часів його перебування на посаді президента залишились на зберіганні у Національному архіві США. 2007 р. приватну фундацію “Ніксонівська бібліотека і музей”

також передано урядові і введено до складу Національного архіву¹². Статті 21¹³ та 22¹⁴ Закону "Про Національний архів" дають визначення "президентського архівного депозитарію" та "президентських документів" у складі колекцій NARA. Це документи діючого Президента США та офіційні документи і книги колишніх президентів за період їхнього перебування на посту глави держави, а також інші історичні документи, що свідчать про офіційне або особисте життя президентів Сполучених Штатів та музейні експонати. Документи можуть бути створені самим президентом у ході виконання ним конституційних і державних функцій, його безпосередніми помічниками, радниками й асистентами, співробітниками виконавчого офісу. Нинішній закон визначає, що до президентських не належать документи державних агентств – вони утворюють окремі фонди. Закон також чітко розмежовує президентські папери державного значення і особисті документи президента (щоденники, особисті записи тощо). За станом на 2009 рік у структурі Національного архіву функціонує 13 президентських бібліотек і два музеї.

Після відставки першого Архівіста Р. Коннора президент Рузвельт 18 вересня 1941 р. призначив другого Архівіста Сполучених Штатів Солоня Дж. Бакка¹⁵, який до того був асистентом Р. Коннора. На початку війни архів не був у списку життєво важливих для країни агентств. Роберт Д. Хаббард, директор з персоналу Національного архіву, після атаки на Перл Харбор писав С. Бакку, що архів виглядає перед працівниками інших державних агентств, як організація-паразит. Президент Рузвельт, який ще з 1936 р. був членом Асоціації американських архівістів¹⁶, турбувався про захист історичних документів державного значення під час війни. У березні 1941 р. було створено Комітет з консервації культурних ресурсів, який розробляв і реалізовував плани щодо зберігання національного культурного надбання в музеях, бібліотеках і архівах під час війни. Комітет розташовувався у будинку Національного архіву, його виконавчим секретарем був Коллас Харріс. Опитування, яке провів Р. Коннор ще у 1935 р., показало, що тільки у агентствах, розташованих у Вашингтоні, перебувало майже 3 мільйони кубічних футів документації, кінодокументи на плівкових носіях довжиною понад 3000 миль, 2,6 мільйона негативів, 5500 аудіозаписів. У вересні 1941 р. знову було проведено опитування 68 державних агентств з метою встановлення, які документи підлягають евакуації. Архівісти з'ясували, що необхідно евакуювати 550 тис. кубічних футів документів. Результати направили уповноваженому з громадських будівель разом із рекомендацією збудувати велике бомбосховище, але на той час країна не мала відповідних ресурсів для такого проекту. Тоді ж архів розробив плани для можливої евакуації культурних цінностей Америки з Вашингтона, Нью-Йорка та інших великих міст на відстань 100 миль від узбережжя. У травні 1941 р. Національний архів провів репетицію

У сховищі Національного архіву Сполучених Штатів на Пенсільванія авеню, Вашингтон. Фото Л. Левченко. Вересень 2009 року

евакуації документів, що перебували на зберіганні у будинку архіву. Щоб вивезти 80 тис. контейнерів з архівними документами, знадобилося 2 тис. одиниць транспорту та 60 днів. Тільки архівних коробок архів закупив на 35 тис. доларів. Можливими місцями для розташування архівних матеріалів були бібліотека штату Іллінойс у Спрінгфілді, будинок історичної комісії штату Північна Кароліна у містечку Ролі, старі поштові відділення у Джонстауні (штат Пенсільванія), Портсмуті (штат Огайо), Кларксбурзі (штат Західна Вірджинія).

Усі архівні документи було поділено на три групи: перша охоплювала матеріали, втрата яких могла зашкодити “громадській моралі і честі нації”, до другої входили документи, втрата яких зашкодила б роботі державних установ, розвиткові науки. Третю групу склали матеріали важливі, але не “основні”. Евакуації підлягали документи першої і другої груп. Керівники інших державних агентств не хотіли втрачати контроль над документацією своїх агентств, тому не поспішали їх передавати до архіву. 20 квітня 1941 р. газета “Вашингтон Пост” повідомила, що більшість громадських будівель у Вашингтоні не витримають бомбових ударів, крім будинку Національного архіву. Преса назвала цю споруду, що фактично була будинком у будинку, – “Форт Архів”. Посадові особи Вашингтона поступово прийшли до висновку про доцільність передавання документів своїх агентств до архіву. Якщо до 31 березня 1941 р. упродовж кварталу до архіву надійшло лише близько 8000 кубічних футів архівних матеріалів, то після вступу Америки у Другу Світову війну щоквартальні надходження до архіву збільшились на 600 %. У 1942 р. до архіву надійшло 175 кубічних футів паперів історичного значення, які пройшли відповідну експертизу цінності.

Крім утилізації, зберігання, описування документів, архів щоденно надавав інформації на запити урядових установ, тематика яких в основному стосувалась заходів щодо оборони та діяльності агентств часів Першої світової війни. У лютому 1942 р., коли опублікували список оборонних агентств, до нього було включено і Національний архів.

Але позиція, яку посідав архів, аж ніяк не могла задовольнити його керівника С. Бакка: архів посідав шостий знизу рядок у п'ятій категорії, вище за нього були лікарня святої Єлизавети та психіатрична лікарня в окрузі Колумбія, тому вони мали пріоритетне перед архівом фінансування та поповнення персоналом. До вересня 1942 р. архів довів свою необхідність, як агентство, яке може сприяти обороні країни. Архівісти виявили і надали військово-морському відомству інформацію на 56000 колишніх військовослужбовців, які прагнули повернутися на службу, що сприяло поповненню флоту досвідченими моряками. Ними було укомплектовано 36 лінкорів і авіаносець. Картографічна секція виявила і передала військово-повітряним силам детальні мапи міст Європи і Японії. Хоча категорія архіву, як оборонного відомства, підвищилась, у ньому залишалися проблеми. Його штатний розпис передбачав архіваріусів, бібліотекарів, редакторів, лаборантів, фотографів тощо. Плинність кадрів цих спеціальностей досягла за воєнних часів 150 % і знайти кваліфікованих працівників було важко. Штат архіву зменшився з 502 працівників у 1942 р. до 337 осіб наприкінці війни. Ці "воєнні звільнення" призвели до відкриття нових можливостей щодо працевлаштування в архів жінок і чорношкірих. Щоб задовольнити зростаючі потреби у наукових і науково-технічних кадрах, 26 листопада 1942 р. у газеті "Вашингтон Стар" було оголошено, що Національний архів та інші державні агентства вперше готові прийняти на роботу у якості стажерів дівчат. Створений 1941 року Комітет справедливої трудової практики закликав ширше залучати до державних установ чорношкіре населення країни. У листопаді 1943 р. у "Доповіді про зайнятість негрів" було відзначено, що в архіві на посадах спеціалістів працюють 2 чорношкірих, на посадах технічних працівників 11 чорношкірих. До кінця війни ці цифри збільшилися відповідно до 3 і 14 осіб.

У перші дні після Перл Харбора Коллас Харріс створив в архіві Комітет захисту від небезпеки війни (an Archives committee on protection against the hazards of war, PАНW), до якого увійшли працівники архіву – добровольці незалежно від статі та кольору шкіри. Основне завдання комітету – 24-х годинна охорона будинку архіву під час нальотів ворожої авіації. З 8 грудня 1941 р. до 1 січня 1942 р. 121 чоловік відпрацював 2705 годин у нічних чергуваннях. Голова інформаційно-довідкової служби Філіпп Хамер невдовзі виступив із пропозицією скорегувати плани роботи так, щоб ці працівники між 4.30 вечора і 9.00 ранку виконували ще й роботи з обробки документів, бо, на його погляд, вони тільки сиділи й чекали, коли щось станеться. Отже, лише протягом перших шести місяців війни вони обробили понад мільйон аркушів архівних документів для відділу друку. Оскільки будівля Архіву була найбезпечнішою у всьому Вашингтоні, двері її під час бомбардувань мали залишатись відкритими, щоб населення, яке в цей момент опинялось

на вулиці, могло б сховатися. У будинку встановили систему оповіщення, у кожному приміщенні і коридорах розмістили протипожежні засоби. 24 березня 1941 р. кожному співробітнику видали посвідчення для входу до будівлі. Під'їзди до архіву з боку автостоянок та вантажних платформ обмежили, співробітники і відвідувачі лишали усі свої речі у камері схову.

Президент Рузвельт був занепокоєний тим, що в архіві у центрі Вашингтону зберігалось 400 тонн легкозаймистої плівки, яка при згоранні виділяє смертельний газ. У відповідь С. Бакк 20 липня 1942 р. запевнив Рузвельта, що вживаються всі заходи для перевезення фільмів у майже безлюдний, але недалекокий від Вашингтону форт Хант, округ Фейерфакс, штат Вірджинія. Укріплення форту були спеціально збудовані для зберігання легкозаймистих і вибухових речовин. Начальник відділу фотоархівів Вернон Тейт не був у захваті від переїзду, він вимагав проведення ремонтних робіт, розміщення стелажів відповідно до архівних стандартів, проведення дезінсекції приміщень від гризунів і комах. Також Тейт хотів влаштувати принаймні кожні шість місяців перевірки зберігання плівок, але командир об'єкту не допустив співробітників відділу у сховища через те, що вони були жіночої статі. Отже, перевезені були лише урядові записи. Усі інші плівки, як і документи на паперових носіях, залишилися на зберіганні у Вашингтоні. Будинок розділили на чотири зони в залежності від пріоритетів безпеки, необхідної для плівок. Найбезпечнішу зону з 3 до 6 ярусів (простір у 75000 кубічних футів) виділили для зберігання плівок. У травні 1942 р. "Індіанополіс Стар" повідомила громадськості, що серед цих плівок зберігаються фотографії і фільми про американські експедиції на Північний і Південний полюси, судові протоколи про вбивство Авраама Лінкольна, оригінальні фото звільнення рабів, колекції фотографій часів громадянської війни, а також особиста доповідь президента Ендрю Джексона про битву при Новому Орлеані. Газета зазначила, що Біль про права був запакований і зберігався під Ротондою, готовий у будь яку мить залишити Вашингтон.

Імовірність повітряного нападу і диверсій з часом зменшилась і вимоги до безпеки послабились. 6 жовтня 1942 р. був відмінений 24-х годинний патруль, 23 лютого 1943 р. дозволили проносити особисті речі із собою у будівлю архіву, 16 квітня 1943 р. приміщення архіву, відведені під бомбосховища, повернули під архівосховища, а шість місяців потому із приміщень прибрали контейнери з піском.

Зменшення заходів безпеки сприяло збільшенню кількості відвідувачів Національного архіву. Військові проводили в будинку архіву наради і конференції, приїздили високопоставлені офіцери із 17 країн світу на демонстрації навчальних фільмів, влаштувалися виставки. Зокрема, виставку матеріалів із бібліотеки Франкліна Д. Рузвельта від-

Зал мікрофільмів у Національному архіві Сполучених Штатів на Пенсільванія авеню.
Фото Л. Левченко. Вересень 2009 року

відали 10000 осіб, у тому числі 2500 військовослужбовців. Чиновники, призначені на посади керівників агентств упродовж війни, звертали-ся до архівних матеріалів часів Першої Світової, щоб усвідомити дос-від попередників і зрозуміти, як все працювало. Директор ФБР Едгар Гувер цікавився історією німецького саботажу в Сполучених Штатах часів Першої Світової. Директор Бюро у справах жінок Міністерства праці США Мері Андерсен направила до архіву запит про використан-ня жіночої праці у період Першої Світової. Коли під сумнів бралася лояльність працівників військових заводів, запити також направлялися до архіву, щоб з'ясувати, звідки і коли їх предки прибули до США та коли вони були натуралізовані. Кінодокументалісти Парамант, Фокс і Юніверсал Пікчерс використовували архівні матеріали, щоб предста-вити американцям національних військових лідерів Ейзенхауера, Ма-кАртура і Паттона та інших. Особливо у нагоді стали матеріали, що містили інформацію про метеорологічний стан узбережжя Нормандії, а також мапи цієї території. Послуги архіву військовим були настільки цінними, що військово-морське відомство протягнуло між своїм депар-таментом і архівом спеціальну лінію зв'язку, щоб прискорити потік ін-формації. Архів отримував понад 1000 запитів щодня. Більшість з них була воєнної тематики. За підрахунками архівістів, у воєнні роки до Національного архіву надходило більше 230 тис. запитів за рік. Дея-кі військові підрозділи розташувалися прямо у будинку архіву. Крім

співробітників військово-морського департаменту, в будинку архіву розміщувались співробітники військового департаменту, бюджетного бюро Адміністрації військової документації, а найбільшу площу відвели Управлінню стратегічних служб (Office of Strategic Services, OSS), яке збирало і аналізувало розвіддані, планувало і здійснювало операції під юрисдикцією Об'єднаного комітету начальників штабів. Виділення приміщень для цієї служби поступово збільшувалось і до 1944 р. OSS орендувало майже 15000 квадратних футів у будинку Національного архіву. Майже 7500 квадратних футів було надано морській комісії в обмін на те, що Вернон Тейт отримав можливість контролювати відділ фотографій і операції OSS у фотолабораторії архіву не як співробітник архіву, а як офіцер картографічного відділу OSS. Інші співробітники архіву, п'ять з яких були жінки, могли як технічні асистенти мікрофільмувати мапи та інші секретні матеріали, використовувати друкарське, спеціальне звукове і редакційне обладнання OSS. У квітні 1944 р. в архіві OSS організували виставку секретного військового обладнання і приборів, які мали на меті використовувати при висадці військ союзників у Нормандії.

Ще у грудні 1941 р. Асоціація американських архівістів запропонувала як альтернативу евакуації мікрофільмування документів на плівку. 13 лютого 1942 р. президент Рузвельт доручив Асоціації прискорити роботи по мікрофільмуванню. У серпні 1941 р. експериментально було мікрофільмовано 160000 окремих документів. Співробітники Департаменту ВМС змікрофільмували більш ніж 4000 кубічних футів секретних і конфіденційних матеріалів свого відомства у Національному архіві. Від'їжджаючи з архіву, вони взяли з собою мікрофотокопії замість оригіналів документів.

1943 р. Президент США закликав державні установи зберігати звіти про те, як вони виконували свої обов'язки у період Другої Світової війни. Був сформований Комітет зі зберігання звітів державних установ воєнного періоду. 4 червня 1946 р. Президент Гаррі С. Трумен звернувся до Архівіста США Солона Бакка з дорученням укласти довідники по архівних матеріалах воєнного часу. Невдовзі світ побачило видання "Федеральні звіти Другої Світової війни"¹⁷. Співробітники архіву зібрали радіопередачі, що висвітлювали перший день участі США у війні, день висадки військ у Нормандії тощо. Американській публіці було представлено виставки документів, на яких демонструвалися німецькі та японські документи про капітуляцію цих країн, сертифікат Гітлера про одруження, його останній політичний заповіт, оригінал Ялтинської угоди, підписаної Сталіним, Рузвельтом і Черчиллем, документи про угоди, підписані союзниками до початку висадки військ у Нормандії. Ці виставки першими відвідали члени Кабінету Міністрів, сенатори, судді Верховного суду, члени Об'єднаного комітету начальників штабів, чле-

Фасад будинку Національного архіву Сполучених Штатів, прикрашений святковими плакатами на честь 75-річчя архіву. Фото Л. Левченко. Вересень 2009 року

ни дипломатичного корпусу та сотні тисяч звичайних громадян¹⁸. То ж Національний архів більше ніж інші урядові агенції заслужив звання “агентства національної оборони”.

Проте після війни уряд прийняв низку несприятливих для розвитку Національного архіву рішень. 1947 р. створено комісію з реорганізації урядових установ, яку очолив колишній президент Гувер. Він рекомендував тодішньому президенту Гаррі Трумену заснувати нову агенцію – Управління служб загального призначення¹⁹ і підпорядкувати їй Національний архів. 30 червня 1949 р. Національний архів увійшов до складу Управління служб загального призначення, змінив назву на Службу Національного архіву та документації (National Archives and Records Service, NARS) і втратив свої права як самостійна урядова агенція. Хронологія подій у Національному архіві післявоєнного періоду така²⁰. 1947 р. почалася безпрецедентна виставка документів Національного архіву “Потяг свободи”, який мандрував із міста до міста усією територією Сполучених Штатів протягом 18 місяців. Ця виставка-подорож завершилася в січні 1949 р. “Потяг свободи” особисто зустрічав президент Гаррі Трумен. 2 червня 1948 р. був призначений новий Архівіст США Вейн Гровер²¹. Цього ж року Національний архів видав свій перший довідник – Путівник по документах Національного архіву (“Guide to Records of the National Archives”). А перший федеральний центр до-

Робоче місце дослідника у залі для перегляду мікрофільмів.

Національний архів Сполучених Штатів. Фото Л. Левченко. Вересень 2009 року

кументації відкрився 1950 р. у Брукліні (Нью-Йорк), до 1955 року таких центрів вже було 10 із загальним штатом 500 працівників, а нині – 17. Офіс Генерального реєстру також був збільшений. Він став відповідальним за комплектування і зберігання законів, постанов, інших документів Конгресу США та урядових агенцій, почав щоденно публікувати перелік виконавчих і адміністративних розпоряджень Федерального уряду. Актом 1950 р. “Про федеральну документацію” (“The Federal Records Act”) Національний архів отримав функцію управління федеральними документами. 13 грудня 1952 р. відбулася непересічна подія в історії NARA – переміщення Декларації незалежності та Конституції Сполучених Штатів з Бібліотеки Конгресу, де вони зберігалися до того, до будинку Національного архіву²². 1955 р. видано Акт про президентські бібліотеки, який продовжив і закріпив практику, розпочату Рузвельтом. Архів отримав права приймати у володіння будинки, землю і необхідне обладнання для заснування президентських бібліотек. Трумен створив свою бібліотеку у 1957 р., Дуайт Ейзенхауер та Герберт Гувер – 1962 р., Ліндон Джонсон – 1971 року. Кожен із них обирав місцем розміщення своєї бібліотеки – місце свого народження. Із 1964 р. Національна комісія з історичних публікацій отримала фінансові можливості для надання грантів і 1978 року її перейменовано на Національну комісію з історичних публікацій і документації²³. Гранти,

Контейнер, в якому зберігається Біль про права. Національний архів Сполучених Штатів.
Фото Л. Левченко. Вересень 2009 року

надані комісією, давали і дають змогу реалізовувати тисячі проєктів по усій країні зі збереження і публікації історичних джерел. З 1964 р. по 2008 р. включно Комісія підтримала 4500 проєктів і виділила для їх реалізації 185 мільйонів доларів²⁴. Навесні 1969 р. світ побачив перший номер журналу Національного архіву “Prologue”²⁵. Цього ж року архів розпочав комплектування документами на електронних носіях інформації, було створено

спеціальний відділ для роботи з документами, які читає машина (the Office of Records Management for integrating machine-readable records).

70-і рр. принесли публічну повагу Національному архіву, але 12 липня 1973 р. сталася чергова пожежа у Національному центрі документації з особового складу у Сент-Луїсі (the National Personnel Records Center, NPRC). У 1950 року Пентагон вирішив об'єднати усі документи з особового складу мільйонів солдат, моряків та військовослужбовців інших родів військ у межах одного центру у Сент-Луїсі, в 1960 р. військові передали центр до складу Національного архіву²⁶. У сховищах, які охопив вогонь, зберігалися документи на 22 мільйони військовослужбовців армії і повітряних сил, 4 мільйони з них вдалося врятувати. З того часу архів здійснює великий проєкт з відновлення інформації, що містилася у цих документах, для чого використовує інформацію, яку надають колишні військовослужбовці, медичні заклади, ветеранська адміністрація та інші джерела. Одночасно архівісти відповідають на запити колишніх військовослужбовців, надаючи їм відомості для отримання пенсій і пільг від уряду. Щоденно виконується понад 4000 запитів стосовно служби в лавах армії і флоту, медичного стану, нагородження, поховання тощо.

У 1980 р. Президент США Джиммі Картер призначив шостого Архівіста США. Ним став професор бібліотечних і інформаційних наук університету штату Мічиган Роберт Ворнер²⁷. Він мав намір звільнити Національний архів від “полону”, в якому останній перебував з 1949 р., з часу підпорядкування його Управлінню служб загального призначення. На той час структурно Національний архів був представлений не

Будинок Національного архіву на Коледж Парк у Меріленді.
Фото з веб-сайту Національного архіву США

тільки вашингтонським центром. Він включав регіональні архіви, федеральні центри документації та президентські бібліотеки. Багато хто з архівістів, які пам'ятали часи президента Рузвельта, підтримували наміри Р. Ворнера. У таємниці від Управління трималися контакти і будь-які домовленості, досягнуті з членами Білого Дому та Сенату. 19 січня 1984 р. Конгрес прийняв законопроект, який вивів Національний архів з підпорядкування Управління. Пізніше Ворнер написав: «Тарні хлопці нарешті виграли»²⁸. З 1 квітня 1985 р. Національний архів став знову незалежною урядовою агенцією (the National Archives and Records Administration Act, 1985), а Архівіст США мав звітувати лише перед Президентом США. Архіву повернули його стару назву – Адміністрація Національного архіву та документації.

Проте невдовзі архів зіткнувся з новими проблемами: документи надходили на зберігання у великій кількості, будинок на Пенсільванія авеню вже не вмщував їх. Документи направлялись на зберігання до Вашингтонського Національного центру документації у Сьютленді (штат Меріленд), а також до орендованого приміщення в Олександрії (штат Вірджинія). Очевидною стала необхідність будівництва нового будинку для Національного архіву. Наприкінці 1980-х років Університет штату Меріленд виділив 33 акри землі для нового будинку архіву. Його спорудження було завершено 1993 р. Офіційно новий архів уведе-

но в дію 12 травня 1994 р. Він відомий під назвою Національний архів на Колледж парк (the National Archives at College Park, Maryland). Крім сховищ площею 1,8 мільйона квадратних футів, у новому будинку розташовано читальні зали, консерваційні та спеціальні медіалабораторії, кабінети для співробітників, конференц-зали тощо. Новий архівний будинок відповідає усім сучасним архівним стандартам і вважається моделлю для будівництва архівів у всьому світі.

Іншою проблемою, яка потребувала негайного вирішення, була організація комплектування архіву документами на цифрових носіях та зберігання електронних документів. Протягом 1990-х клінтонівська адміністрація активно втілювала програму інформатизації урядових установ. Електронні документи, веб-сторінки, електронні листи стали повсякденним видом документування управлінських процесів. Національний архів як урядова агенція також приєднався до суцільного процесу інформатизації: у травні 1994 р. архів створив свою першу Інтернет-сторінку, у грудні 1997 р. з'явилась перша версія офіційного веб-сайту Національного архіву США, 16 вересня 2002 р. через Інтернет став доступним архівний каталог (Archival Research Catalog, ARC), на різних рівнях якого нині описано 63 % документів Національного архіву²⁹. Через веб-сайт організовано доступ до архівних баз даних, 2004 року на сайті архіву опубліковано перші електронні повнотекстові версії баз даних (документи Державного департаменту кабельного зв'язку). Після детального вивчення проблеми електронного документообігу в урядових агентствах країни керівництво Національного архіву звернулося до уряду з пропозицією побудувати приміщення архіву електронних документів³⁰. Офіційно новий архів (the Electronic Records Archives, ERA) засновано 19 січня 2000 р. Будівництво такого архіву займає не один рік і коштує мільйони доларів, проте завжди очікується, що його існування надасть неоціненну користь суспільству і державі. ERA зможе приймати документи не тільки від агенцій федерального уряду, а й від урядів штатів, приватних компаній, бібліотек і університетів тощо. Президент і Конгрес США фінансово підтримують створення і діяльність ERA. У 2008 р. новий архів електронних документів з метою експерименту прийняв перші записи від чотирьох пілотних агенцій: Департаменту з патентів і товарних знаків Міністерства торгівлі США, Національного департаменту океанографічних досліджень Управління військово-морського флоту США, Національної адміністрації з ядерної безпеки Міністерства енергетики США, Бюро статистики праці Департаменту праці США. У січні 2009 р. ERA розпочав прийом електронних документів від адміністрації Білого Дому часів Джорджа Буша.

У 1992 р. при NARA засновано Фонд Національного архіву (Foundation for the National Archives) – некомерційну організацію для

Виставковий зал у Ротонді. Національний архів Сполучених Штатів, Вашингтон.
Фото з веб-сайту Національного архіву США

підтримки проектів архіву, які не фінансуються урядом. Його мета – пропаганда важливості Національного архіву через постійні експозиції документів, пересувні виставки, освітні програми, спеціальні заходи, випуск навчальної літератури, співпрацю із засобами масової інформації. Діяльність членів Фонду спрямована на збагачення і глибоке розуміння громадянами США історичного надбання нації, зосередженого в архівних документах. Нині Фонд очолює президент Кеннет Г. Лоре, до правління входять заступник президента Фонду, чотири віцепрезиденти, секретар, скарбник і юрист. Членство у Фонді – корпоративне і індивідуальне. Корпоративні члени, серед яких компанія Боїнг, Проктор-енд-Гембл та десятки інших, виділяють на потреби архіву тисячі доларів. Не менший вклад здійснюють індивідуальні члени, які поділяються на категорії згідно з їхнім фінансовим внеском: “вчений” – людина, що пожертвувала на потреби архіву від 2500 до 5000 доларів, “засновник” – від 1000 до 2499 доларів, “консерватор” – від 750 до 999 доларів, “гардіан” – від 500 до 749 доларів, “благодійник” – від 250 до 499 доларів, “адвокат” – від 125 до 249 доларів, “сім’я” – від 100 до 124 доларів, “патрон” – від 60 до 99 доларів, “донор” – від 1 до 59 доларів США. Щорічно списки благодійників архіву оприлюднюються в Інтернеті зі словами подяки на їхню адресу. Наразі на сайті Національного архіву – список благодійників, які зробили свої внески за період з 1 березня 2008 р. – до 1 березня 2009 р. Крім цього, на фінансові рахунки Фонду надходять пожертвування, зібрані іншими фінансовими фондами. Наприклад, у лютому 2005 р. Фонд Нью-Йорк Лайф передав Фонду Національного архіву 1,2 мільйона доларів для створення навчального

Виставковий зал у Ротонді. Національний архів Сполучених Штатів, Вашингтон.
Фото Л. Левченко. Вересень 2009 року

центру для школярів середніх шкіл, їхніх батьків і вчителів (Resource Room, Learning Lab). Програми навчального центру дають змогу молодим людям країни ближче ознайомитися із джерелами національної історії та діяльністю Національного архіву. 24 березня 2009 р. Фонд Філіпа Л. Грехема передав Фонду Національного архіву грант у розмірі 100 тис. доларів, який планується використати також для підтримки освітніх програм та роботи архівного магазину (магазин розташований у приміщенні Національного архіву на Пенсільванія авеню, реалізує літературу, видану Національним архівом та сувенірну продукцію). Головним вкладом Фонду Національного архіву стало фінансове забезпечення реконструкції будинку Національного архіву на Пенсільванія авеню та його головної частини – Ротонди, на реконструкцію якої Фондом зібрано 23 мільйони доларів. Проект мав офіційну назву Спасіння Американських скарбів (“Save America’s Treasures”) і тривав з липня 2001 р. до вересня 2003 р. Саме в Ротонді розміщується виставкова зала, де у спеціальних контейнерах зберігаються найважливіші для американського народу документи – оригінал Декларації незалежності 4 липня 1776 р., оригінали двох із чотирьох аркушів Конституції 1789 р. (ще два аркуші зберігаються в архівосховищі у спеціальних контейнерах з гелієм) та завірена Федеральним урядом копія Біля про права. Тут же зберігається Велика Хартія Вольностей 1297 р., прийнята королем Англії Джоном у 1215 р., перероблена і перевидана у XIII ст. Едуардом I. Кожен аркуш пергаменту вміщено в індивідуальний герметичний контейнер, виготовлений зі спеціального скла і бронзи, напов-

нений гелієм і невеликою кількістю водяних парів. Вхід до зали безкоштовний з 9 години ранку до 17.30 у зимові та 22.00 години у літні місяці. Стіни Ротонди прикрашає живопис нью-йоркського художника Беррі Фолкнера (Barry Faulkner, 1881–1966). Сюжети присвячено Томасу Джефферсону, який передає проект Декларації незалежності президенту Конгресу Перших Штатів Джону Ханкоку, і Джеймсу Едісону у момент передачі тексту Конституції на затвердження Джорджу Вашингтону і Конституційному Конвенту, а також іншим видатним державним діячам Сполучених Штатів³¹. У круглій галереї, навколо Ротонди, розташовано музей Національного архіву.

(Далі буде)

¹ Сучасна офіційна назва архіву – The National Archives and Records Administration, NARA.

² McCoy Donald R. The National Archives: America's Ministry of Documents, 1934–1968. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1978. – 437 стор.; Jones H.G. The Records of a Nation: Their Management, Preservation, and Use. – New York: Atheneum, 1969; Gondos Victor. J. Franklin Jameson and Birth of the National Archives. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981. – 232 стор.; Warner Robert M. Diary of a Dream: A History of the National Archives Independence Movement, 1980–1985. – Mutuchen, NJ: Scarecrow Press, 1995; Ross Rodney A. Creating the National Archives. // Prologue. – Summer, 2004 та інші.

³ Джон Франклін Джеймсон (1859–1937) – американський історик, письменник. 1882 р. в Університеті Джона Хопкінса захистив дисертацію “Походження і розвиток муніципального уряду Нью-Йорку”. Дж. Франклін Джеймсон – один із засновників Американської історичної асоціації (1884). У 1885 р. очолив Комісію з видання історичних манускриптів і став першим редактором журналу “Американське історичне рев'ю” (1895–1901, 1905–1928). З 1888 р. працював в Університеті Брауна. З 1905 року працював у Вашингтоні на посаді директора Департаменту історичних досліджень, 1907 р. обраний на посаду президента Американської історичної асоціації. Протягом Першої Світової війни редагував військові історичні матеріали. Брав участь у виданні серій документальних публікацій, таких як Путівник по архівних ресурсах світу, Листи членів Континентального конгресу, Документи щодо работоргівлі і закони щодо рабів, Папери Андрю Джексона, Атласу американської історії. У 1926 р. опублікував збірку своїх праць за три десятиліття, в яких розглядав американську революцію як соціальний рух. У 1928 р. очолив відділ манускриптів Бібліотеки Конгресу та сприяв придбанню цінних колекцій історичних матеріалів. Вклад Джона Франкліна Джеймсона у заснування Національного архіву США детально описаний у книзі В. Гондоса та Дж. Роудса “Дж. Франклін Джеймсон та народження Національного архіву, 1906–1926”. Victor Jr. Gondos, James B. Rhoads. J. Franklin Jameson and the Birth of the National Archives, 1906–1926. – January 1981. – 232 р.

⁴ Джон Расселл Поуп (1874–1937), видатний американський архітектор, який також спроектував меморіал Джефферсона та Національну галерею мистецтв у Вашингтоні.

⁵ Worsham James. Our Story. // Prologue. – 2009. – Т. 41. – N 2. – P. 12.

⁶ An Act to establish a National Archives of the United States Government, and for other purposes. 1934. S. 3681, H.R. 8910. // <http://www.archives.gov>; Clark Bob. FDR, Archivist: The Shaping of the National Archives. // Prologue. – Winter 2006, Vol. 38, No. 4.

⁷ Архівіст США – посада, введена в уряді Сполучених Штатів актом про заснування Національного архіву 1934 р. В історії Національного архіву було дев'ять Архівістів США: Роберт Д.В. Коннор (1934–1941), Солон Дж. Бакк (1941–1948), Вейн К. Гровер (1948–1965), Роберт Х. Бахмер (1965–1968), Джеймс В. Роудс (1968–1979), Роберт М. Ворнер (1980–1985), Дон В.Вілсон (1987–1993), Джон В.Карлін (1995–2005), Ален Вейнстейн (2005–2008). У різні періоди обов'язки Архівіста США виконували: Джеймс О'Нейл (1979–1980), Франк Г. Барк (1985–1987), Труді Х.Петерсон (1993–1995), Адріана Томас (2008–2009). 28 липня 2009 р. Президент США Барак Обама на посаду десятого Архівіста США представив Девіда С.Феррієро, який був призначений 6 листопада 2009 р.

⁸ Роберт Діггес Вімберлі Коннор (26 вересня 1878 р. – 25 лютого 1950 р.) – перший Архівіст Сполучених Штатів Америки. Народився у Вільсоні. У студентські роки був головним редактором одночасно трьох студентських видань – газети, літературного журналу та щорічника. 1899 р. в університеті Північної Кароліни отримав докторський ступінь. З 1899 р. до 1903 р. працював у школах Вінстона, Оксфорда, Вілмінгтона, а у 1904–1907 рр. був секретарем комітету освітянських заходів у офісі керуючого громадською освітою. 1903 року губернатором штату Північна Кароліна Р. Коннор був призначений секретарем історичної комісії штату, перші роки на цій посаді він працював безоплатно. Розуміючи, що для ефективної роботи комісії потрібні законодавчі акти і фінансові вкладення, він у 1906 р. склав і опублікував амбіційний план щодо розвитку відповідної законодавчої бази. Наступні 14 років він працював у цій агенції вже як оплачуваний секретар. У 1941 р. друг і колега Коннора Валдо Гіффорд Леланд назвав історичну комісію штату Північна Кароліна моделлю історичної агенції. Одночасно Р.Коннор був секретарем Учительської Асамблеї цього ж штату (1906–1912), президентом (1912) і секретарем (1913–1920) Асоціації літераторів і істориків штату, членом (1913–1920) і секретарем (після 1915) Піклувальної Ради Університету Північна Кароліна, президентом Асоціації випускників університету (1917–1921), протягом Першої Світової війни він був членом Національної Ради історичних служб.

Р. Коннор протягом 1920–1921 рр. закінчив навчання в Колумбійському університеті та невдовзі після повернення до Північної Кароліни пішов у відставку з посади секретаря комісії. Він став професором історії університету, найпопулярнішим викладачем і засновником власної історичної школи. Його перша праця “Cornelius Harnett: An Essay in North Carolina History” (1909) отримала меморіальний кубок Патерсона, праця “Makers of North Carolina History” (1911) довгі роки була основним державним підручником історії у школах. 1919 р., разом з двома іншими вченими з Північної Кароліни Дж.Ролхас Гамільтоном та Уільямом Бойдом, Коннор випустив трьохтомну “History of North Carolina”. Його найкращою працею стала двотомна “North Carolina: Rebuilding an Ancient Commonwealth” (1929).

14 липня 1934 року Дж. Франклін Джеймсон написав президенту Рузвельту листа, в якому охарактеризував Коннора як видатного вченого, дієву людину, яка має значний адміністративний потенціал і характер, здатна взяти на себе монументальні завдання, що стоять перед Національним архівом. Спо-

рудження архівного будинку, комплектування фондів документами, які майже 150 років до цього зберігалися в неупорядкованому стані у різного рівня державних інституціях, їх організація і класифікація у межах архіву, описування документів та забезпечення доступу дослідникам – це ще не повний перелік питань, які довелося вирішувати Коннору на посаді першого Архівіста США. Рузвельт після відставки Коннора у 1941 р. написав, що як перший Архівіст США той не тільки заклав основи архівної справи, а й створив активну структуру – надзвичайно важливе і постійне сховище для зберігання оригінальних історичних документів. Про свою діяльність на посаді першого архівіста Роберт Коннор написав у статті “Пригоди архівіста-аматора”.

Після відставки Коннор повернувся до наукової і викладацької діяльності, став професором юриспруденції та історії університету Північна Кароліна (1941–1949). Внесок Коннора у розвиток архівної справи сучасники достойно оцінили, обравши його на посаду Голови Асоціації Американських архівістів (1941–1943), Голови історичної комісії штату Північна Кароліна (1942–1943) та виконавчої ради Департаменту архівів і історії (1943–1950).

H. G. Jones. Robert Digges Wimberly Connor // William S. Powell. Dictionary of North Carolina biography. – <http://docsouth.unc.edu>.

⁹ У статті автор зберіг американську систему вимірювання обсягів документів у кубічних футах. Один фут дорівнює 2000 аркушів документів на паперовій основі. Це зроблено, щоб уникнути помилки при наведені статистичних даних з американських джерел.

¹⁰ J. Worsham. Our Story. – Prologue. – 2009. – Т. 41. – N 2. – P. 13.

¹¹ Cynthia M. Koch and Lynn A. Bassanese. Roosevelt and His Library // Prologue. – Summer 2001, Vol. 33, No. 2.

¹² Там саме. – P. 19.

¹³ National Archives and Records Administration. 44 U.S.C. Chapter 21. – Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration. – Washington, June, 2006. – P. 11–15.

¹⁴ Presidential records. 44 U.S.C. Chapter 22. – Там саме. – P. 32–35.

¹⁵ Солон Дж. Бакк (1884 р. – 25 травня 1962 р.), другий Архівіст США, свою кар’єру розпочав в університеті Індіани, потім працював в університетах Іллінойсу та Міннесоти. У Міннесоті був керуючим історичним товариством штату, допомагаючи організовувати окружні історичні товариства, періодичні видання тощо. 1931 р. Бакк був призначений професором історії університету Пітсбургу, у 1935 р. став асистентом Архівіста США, з 1941 р. – другим Архівістом США. 1948 р. Солон Бакк перейшов на роботу до Бібліотеки Конгресу, де деякий час очолював відділ давніх актів, а потім був асистентом Бібліотекаря. Солон Дж. Бакк вийшов у відставку 1954 р. Коло його наукових інтересів полягало у вивченні історії сільського господарства.

¹⁶ Асоціація американських архівістів (the Society of American Archivists, SAA) - організація, яка об’єднує архіви різних типів і форм власності, архівні колективи і окремих архівістів у межах Сполучених Штатів Америки. Мета організації – вирішувати важливі питання архівної справи шляхом формування політики і стандартів, створення ефективної коаліції, підвищення інформованості суспільства про архіви і їх значення; забезпечення професійного зростання архівістів, сприяння високій якості архівної освіти і освітніх програм; формування політики і практики для виявлення, зберігання і використання електронних документів; підвищення ефективності організації шляхом вдосконалення її структури, методів спілкування і фінансової бази для виконання її місії у суспільстві і для досягнення стратегічної мети і вирішення по-

ставлених завдань. Також Асоціація виступає як адвокат від імені архівістів в урядових і громадських інститутах, відстоюючи такі ключові позиції, як інтелектуальна власність, авторське право, справедливе використання, знищення і розсекречування федеральних документів, недоторканість особистого життя і конфіденційність, свобода інформації тощо.

Асоціація була створена у грудні 1936 р. Цьому передувало заснування у 1884 р. Американської історичної асоціації, яка породила такі структури як комісію історичних рукописів, комісію державних архівів, а 1909 р. – конференцію архівістів. Асоціація американських архівістів стала більш демократичним органом, двері якої відкрились не тільки для керівників великих архівних установ, а й для усіх бажаючих. У перший повний рік існування Асоціації кількість її членів становила 243 архівісти і установи. 1937 р. була проведена конференція, на якій встановлено програмні цілі організації, наступного 1938 р. засновано журнал “Американський архівіст”. Наприкінці Другої Світової війни Асоціація підтримала створення Міжнародної ради архівів з метою налагодження обміну між іноземними і національними архівами. З 1950-х років організація приєдналася до розробки професійних стандартів, з 1960-х сприяє дослідженням управління електронними записами, у 1970-х видала перші посібники з архівної справи, її члени розпочали викладання професійних курсів з історії, теорії і практики архівної справи. Кількість членів у 1970-х дозволила організації заснувати штаб-квартиру, найняти виконавчого директора, штат з 12 співробітників, її бюджет становив 1,2 мільйона доларів. На сьогодні Асоціація нараховує 500 організацій та 3100 індивідуальних членів. Вона взаємодіє із керівниками уряду, починаючи з обрання кандидатури на пост Архівіста США та до вирішення питань про права громадян на доступ до документів колишніх президентів США, інтелектуальної власності, розвитку інформаційних технологій тощо.

Структурно Асоціація поділяється на секції, постійні комітети і круглі столи. Функціонують секції: релігійних архівів, бізнес-архівів, архівів університетів і коледжів, електронних архівів, урядових архівів, рукописних архівів, архівів музеїв, усної історії, візуальних матеріалів тощо. Кожна секція видає свій інформаційний бюлетень і проводить засідання, семінари і обмін інформацією та ідеями. Постійні комітети надають допомогу і підтримку у вирішенні питань обміну архівною інформацією, нагородження архівів та архівістів, освіти, етики і професійної поведінки, юридичних питань, міжнародної архівної справи, членства, висування кандидатур на посади тощо. Круглі столи є групами, в яких розглядаються різні питання, що викликають занепокоєння архівістів у неформальних умовах спілкування. Наприклад, викладання архівної історії, теорії і практики, каталогізація і доступ до ілюстративних матеріалів, таємність і конфіденційність, архіви геїв і лесбіянок, технології і охорона здоров'я, жінки і жіночі релігійні архіви тощо.

¹⁷ У 2008 р. Національний архів опублікував двотомник “Друга Світова війна: путівник по документах щодо воєнної участі США” (“World War II: Guide to Records Relating to U.S. Military Participation”).

¹⁸ Для висвітлення діяльності Національного архіву США у період Другої світової війни використані матеріали дослідження співробітника Національного архіву США Анни Брюнер Ілес, оприлюднені нею на сторінках журналу Пролог”. Див.: Anna Bruner Eales. Fort Archives. The National Archives Goes to War. – Prologue. – Summer 2003, Vol. 35, No. 2.

¹⁹ Управління служб загального призначення (the General Services Administration, GSA), урядова агенція, створена 1949 р. для управління і підтрим-

ки урядових установ, у тому числі забезпечення їх зв'язком, приміщеннями, транспортом, кваліфікованими співробітниками, експертними рішеннями тощо. Управління проводило реформи урядових установ США до 1952 р. На сьогоднішній день у GSA працює близько 12000 співробітників, управління має річний бюджет у розмірі 26,3 мільярдів доларів. У її віданні знаходиться 8300 урядових будинків, парк автотранспорту у 210000 одиниць.

²⁰ Worsham James. *Our Story // Prologue*. – Summer 2009. – Т. 41. – No 2. – P. 17–18.

²¹ Вейн Гровер (14 вересня 1906 р. – 8 червня 1970 р.) – третій Архівіст США. Працював у Національному архіві з 1935 р. У 1953–1954 рр. – президент Асоціації американських архівістів, пізніше – один із віце-президентів Міжнародної ради архівів.

²³ Milton Gustafson. *Travels of the Charters of Freedom // Prologue*. – Winter 2002, Vol. 34, No. 4.

²⁴ Національна комісія з історичних публікацій і документації (the National Historical Publications and Records Commission, NHPRS), заснована 1934 р. як Національна комісія з історичних публікацій тим же законодавчим актом, що й сам Національний архів Сполучених Штатів. Спочатку Комісія мала право лише надавати рекомендації для публікації історичних джерел. У 1964 р. Президент Джон Кеннеді звернув увагу, що рекомендації Комісії завжди будуть лише рекомендаціями без фінансової підтримки. Комісія у перший же фінансовий рік надала можливість реалізації 23 проектів, у тому числі й публікації “Історії ратифікації Конституції у документах” (“The Documentary History of the Ratification of the Constitution”), яку було рекомендовано для видання ще 1936 р.

Сьогодні Комісія спрямовує свою діяльність у чотирьох напрямках: публікація історичних джерел, зберігання документації і доступ до неї, професійний розвиток, державне і національне архівне партнерство. Проекти з публікації джерел американської історії охоплюють майже увесь її час. Світ побачили збірники документів Джона Адамса, Бенджаміна Франкліна, Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона, Джорджа Вашингтона, Олександра Гамільтона, Авраама Лінкольна, Томаса Едісона, Елеонор Рузвельт та інших, а також документи з фондів державних інституцій, у тому числі й Верховного Суду Сполучених Штатів. З 1974 р. Комісія заснувала проекти у кожному штаті країни, які допомагають різним організаціям збирати і зберігати їх документальне надбання. Діяльність комісії підтримує маленькі архіви й історичні товариства у створенні колекцій документів з історії афроамериканців, індіанців, азійських американців, інших етнічних і релігійних груп, жінок. Протягом останніх двох років Комісія сфокусувала свої інтереси на підтримці проектів зі збереження цифрового надбання нації, вона підтримує американських вчених та міжнародне співробітництво у галузі зберігання електронних документів і доступу до них (the International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems, Inter PARES). Програми професійного розвитку дають можливість удосконалювати освіту архівістів та редакторів історичної літератури. Інститут редагування історичних документів (the Institute for Editing Historical Documents) вже 38 років проводить щорічні однотижневі сесії для початківців та редакторів середнього рівня. Інститут керівних кадрів (The Archives Leadership Institute) створений 2008 р., з метою підготовки керівних кадрів для архівів та підвищення їх кваліфікації. Комісія співпрацює з Національним архівом через дорадчий орган Ради з історичних документів (the State Historical Records Advisory Boards, SHRABs). Спільними зусиллями вони надають допо-

могу недержавним архівам, історичним товариствам та іншим недержавним організаціям і громадянам у збиранні і організації зберігання документів з історії окремих населених пунктів, підприємств, генеалогії тощо.

²⁵ *Williams Kathleen*. The NHPRC. Extending the Archives' Reach // Prologue. – Summer 2009. – Vol. 41. – No. 2. – P. 48–51.

²⁶ Prologue – журнал Національного архіву США, заснований 1969 р. Мета видання – популяризація документального надбання нації, що зберігається в сховищах Національного архіву, а також його діяльності. Журнал не має політичного забарвлення. Статті для публікації обираються радою експертів, хоча вони не обов'язково репрезентують погляди Національного архіву. Журнал виходить чотири рази на рік щоквартально. Він розповсюджується як у вільному продажі, так і через поштову передплату, ISSN 0033-1031 (вартість річної передплати поза межами США на 2009 рік коштувала 30 доларів США.) Його редакція розташована за адресою: National Archives and Record Administration, 8601 Adelphi Road, College Park, MD 20740-6001. Редакція має власний веб-сайт: www.archives.gov/publications/prologue.

²⁷ Norman Eisenberg. 20th – Century Veterans' Service Records. Safe, Secure – and Available. // Prologue. – Spring 2005, Vol. 37, No. 1.

²⁸ Роберт Ворнер описав події тих часів у своїй книзі “Diary of a Dream: A History of the National Archives Independence Movement, 1980–1985” (Щоденник мрії: історія руху за незалежність Національного архіву, 1980–1985) та статті “The National Archives: A Memoir, 1980–1985”, що вийшла у журналі “Prologue” у 2005 році.

²⁹ Цит. за Worsham James. Our Story // Prologue. – Summer 2009. – Т. 41. – No 2. – P.20.

³⁰ www.archives.gov.us – офіційний веб-сайт Національного архіву Сполучених Штатів Америки.

³¹ *John W. Carlin*. The ERA: An Archives of the Future and for the Future // Prologue. – Spring 2004, Vol. 36, No. 1.

В статтю, посвященную 75-й годовщине Национального архива Соединенных Штатов Америки (NARA), рассматриваются основные этапы истории NARA, структура, система и сеть архивных учреждений, подчиненных Национальному архиву.

Ключевые слова: Национальный архив Соединенных Штатов Америки; история Национального архива США; структура Национального архива США; президентские библиотеки в США.

The article is dedicated to 75-th anniversary of the US National Archives and Records Administration (NARA). It is a complex research on history of formation and development of archival federal service in the United States of America, structure, system and network of the archival establishments, which are subordinated of NARA, outlines the amounts and the themes of archival funds.

Keywords: the National Archives of the United States; history of the National Archives of the USA; structure of the US National Archives and Records Administration; Presidential Libraries in the USA.

УДК [930.25:340.134](470+571)

В. В. НАДОЛЬСЬКА*

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК АРХІВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті аналізується законодавство Російської Федерації, спрямоване на забезпечення збереження документальної спадщини, регулювання діяльності архівної системи в умовах державного суверенітету.

Ключові слова: архівне законодавство; закон; архівна справа; архівні документи; архів; Архівний фонд Російської Федерації; Федеральне архівне агентство; умови зберігання, комплектування, обліку і використання архівних документів; Російська Федерація.

Становлення і розвиток на пострадянському просторі незалежних держав, започатковані в них демократичні перетворення відіграли ключову роль у трансформації радянської архівної справи. Впродовж двох десятиліть у цій сфері відбулися істотні зміни, які потребують детального наукового аналізу, порівняння набутого в умовах самостійного державотворення досвіду розбудови архівної справи, її інтеграції в інформаційний й архівний світовий простір. Наукового аналізу, зокрема, потребують питання розробки й удосконалення незалежними державами власного архівного законодавства, покликаного сприяти забезпеченню правових відносин громадян, суспільства і держави в справі збереження, якісного поповнення і різнобічного використання архівних документів.

Для України, яка активно розробляє, вдосконалює національне архівне законодавство, важливим є вивчення зарубіжного досвіду, особливо тих країн, історичний шлях розвитку яких, зокрема в ХХ ст., мав з нашою країною багато спільного. Це стосується й Російської Федерації.

Зміни системи нормативно-правового регулювання архівної справи в Російській Федерації стали предметом наукового дослідження, починаючи з другої половини 90-х рр. ХХ ст. Новітня російська історіографія представлена роботами Алексеєвої Є. В.,¹ Артїзова А. М.,² Асфандярової І. Г.,³ Белікової С. В.,⁴ Белової С. І.,⁵ Козлова В. П.,⁶ Кремнєва П. П.,⁷ Ларіна М. В.,⁸ Телегіної Т. І.,⁹ Тюнеєва В. А.¹⁰ Шестакової Н. К.¹¹ Названі автори звертаються до теоретичних і практичних проблем формування федерального і регіонального законодавства про архівні фон-

---

* Надольська Валентина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки.

ди та архіви, аналізу тих його положень, які забезпечують доступ користувачів до архівних документів, торкаються питань зміни правової свідомості в архівному середовищі.

Однак започатковане низкою публікацій вивчення архівного законодавства РФ в зв'язку з його поетапним удосконаленням, вимагає подальшого поглиблення. Тому автор ставить перед собою завдання прослідкувати процеси формування і розвитку архівного законодавства в РФ за роки її незалежності, проаналізувати правові основи організації архівної справи в державі.

Після розпаду Радянського Союзу доля архівів була врегульована Угодою “Про правонаступництво державних архівів колишнього Союзу РСР”, яку 6 липня 1992 р. підписали країни СНД.¹² Незалежні держави ґрунтувалися на принципах цілісності і неподільності фондів, що утворилися в результаті діяльності вищих державних структур колишньої Російської імперії та СРСР і зберігалися в державних архівах за межами держав-учасниць Угоди. Вони визнавали здійснений згідно з національним законодавством перехід під їх юрисдикцію державних архівів та інших архівів союзного рівня, галузевих архівних фондів колишнього СРСР, що перебували на їхній території.

У зв'язку з розпадом СРСР в Росії із січня 1992 р. відбулася реорганізація мережі державних архівів. Адміністративні й архівні функції Комітету з питань архівів при Раді Міністрів РФСР (Роскомархів) щодо новоутворених архівів федерального рівня було закріплено в постанові уряду від 24 червня 1992 р. У ній визначалося, що Роскомархів є федеральним органом державного управління, який здійснює державну політику в сфері архівної справи. Постанова також підтвердила реорганізацію мережі державних архівів федерального рівня, що безпосередньо підпорядковувалися Роскомархіву, а чотири з них отримали статус центрів зберігання документів. Президентський указ, підписаний Б. Єльциним 30 вересня 1992 р., реорганізував Роскомархів у Державну архівну службу Росії (Росархів).¹³ Права і обов'язки нового органу були закріплені в урядовій постанові від 22 грудня 1992 р.¹⁴

З проголошенням незалежності в РФ, як і в інших країнах колишнього СРСР, розпочався жвавий законотворчий процес, складовою якого стало визначення засадничих принципів розвитку архівної справи, покликаних забезпечити збереження документальної спадщини і визначити принципи та норми діяльності архівної галузі в нових умовах. 7 липня 1993 р. Президент РФ Б. Єльцин підписав “Основи законодавства Російської Федерації про Архівний фонд Російської Федерації й архіви”¹⁵, які стали першим в історії незалежної Росії архівним законом. У ньому знайшли юридичне тлумачення чимало базових термінів: “Архівний Фонд Російської Федерації”, “архівний документ”, “архівний фонд”, “архів”, “таємний архів”, “архівна справа” (ст. 1). Вперше досить чітко було розмежовано компетенцію РФ та її суб'єктів з пи-

тань архівної справи і виділено три блоки повноважень, віднесених до: 1) відання винятково Російської Федерації в особі її органів державної влади; 2) спільного відання РФ, республік, країв, областей, автономної області, автономних округів, міст Москви і Санкт-Петербурга; 3) самостійного вирішення вище зазначених суб'єктів РФ (ст. 4).

Із врахуванням зміни державного устрою, появи приватної власності “Основи законодавства...” закріпили поділ Архівного фонду (АФ) РФ на державну (архівні фонди й архівні документи, що перебувають у федеральній, державній і муніципальній власності) і недержавну частини (архівні фонди й архівні документи громадських, релігійних об'єднань і організацій, приватних осіб). Як юридичним, так і фізичним особам РФ було надано право на створення архівів, чітко регламентовано механізм передання права власності на архіви. У ст. 9 “Основ законодавства...” держава взяла на себе зобов'язання охороняти право власника архіву незалежно від форми власності.

Ведення архівної справи законом було покладено на центральний орган виконавчої влади РФ – Державну архівну службу Росії, її органи і установи. Визначено структурні компоненти системи Державної архівної служби Росії: 1) державні органи управління архівною справою суб'єктів РФ, міст, районів; 2) архівні установи; 3) науково-дослідні установи та інші організації і підприємства, що забезпечують її діяльність.

Розділ V “Основ законодавства...” визначив умови зберігання, комплектування, обліку і використання архівних документів. Постійне зберігання документів державної частини Архівного фонду РФ покладалося на державні архіви, державні музеї і бібліотеки, тимчасове – на відомчі архіви центральних органів виконавчої влади РФ, державних установ, організацій і підприємств. На всі документи державної і недержавної частин Архівного фонду РФ незалежно від місця їх зберігання було поширено державний облік. Вказувався термін конфіденційного збереження документів, що містять державну чи іншу таємницю, яка охороняється законом (30 років з часу створення документа) та обмеження (терміном 75 років) використання архівних документів з даними про особисте життя громадян, які можуть створювати загрозу їхньому життю і безпеці житла.

Користувачам архівних документів надавалося право оскарження рішень органів управління архівною справою та архівних установ з питань використання архівних документів, у тому числі в судовому порядку. Також передбачалася карна, адміністративна та інша відповідальність за порушення законодавства про Архівний фонд РФ і архіви.

Спеціальний розділ “Основ законодавства...” визначив правові основи міжнародного співробітництва Росії з питань архівної справи, умови вивезення і ввезення архівних документів та їх копій, пріоритетність правил міжнародних договорів, учасником яких є Російська

Федерація. “Основи законодавства” на 10 років стали головним законодавчим актом держави в архівній справі.

Детальніше питання організації комплектування, зберігання, обліку і використання АФ РФ та управління архівами знайшли своє висвітлення в положеннях “Про архівний фонд Російської Федерації”¹⁶ та “Про Державну архівну службу Росії”¹⁷, затверджених указом Президента РФ № 552 від 17 березня 1994 р. Перше положення у відповідних розділах чітко розмежувало склад державної і недержавної частин АФ РФ, окреслило мережу установ (федеральні архіви, архіви суб’єктів РФ, муніципальні архіви, державні музеї і бібліотеки), які здійснюють постійне зберігання документів його державної частини. Для відповідного переліку архівних документів органів державної влади, державних установ, організацій і підприємств визначалися терміни їх тимчасового зберігання (від 3 до 75 років). В окрему групу було виділено архівні документи Міністерств оборони, закордонних, внутрішніх справ, Служби зовнішньої розвідки РФ та ін., терміни й умови тимчасового (в тому числі депозитарного) зберігання і використання яких визначаються угодами між вказаними федеральними органами виконавчої влади і Державною архівною службою Росії. Положення вперше легімітизувало поняття “депозитарне зберігання”. Міністерства, служби, федеральні служби і комітети РФ наділялися правом депозитарного (довготривалого) зберігання і використання створюваних ними архівних фондів.

Другий розділ положення визначив права і обов’язки власників документів недержавної частини АФ РФ (громадські, релігійні, недержавні об’єднання, організації і підприємства, фізичні особи), порядок і умови переходу документів недержавної частини АФ РФ у власність держави, їх передання на тимчасове зберігання установам Державної архівної служби Росії, державним музеям і бібліотекам.

Проведення державної політики в сфері архівної справи покладалося на федеральний орган виконавчої влади Російської Федерації – Державну архівну службу Росії (Росархів), який перебуває у віданні Президента і уряду РФ. До системи Росархіву віднесено федеральні архіви і центри зберігання документації, наукові установи та інші організації, підпорядковані безпосередньо Росархіву, органи управління архівною справою суб’єкти федерації та архіви, які перебувають у їхньому підпорядкуванні. У документі визначив завдання, сферу компетенції, права, керівний склад і структуру Росархіву. До компетенції Росархіву віднесено як координацію діяльності федеральних органів державної влади в сфері архівної справи, так і діловодства, розвиток спільно з цими органами державної системи діловодства та уніфікованих систем документації. Серед низки завдань, покладених на Росархів, виділено також сприяння власникам недержавних архівів у збереженні, комплектуванні та використанні архівів.

Згідно з указом Президента РФ “Про структуру федеральних органів виконавчої влади” від 14 серпня 1996 р. Росархів було перейменовано у Федеральну архівну службу Росії (ФАС).¹⁸ З урахуванням змін у законодавчій базі в 1998 р. постановою уряду РФ затверджено нове “Положення про Федеральну архівну службу Росії”, яке визначило її статус, права, функції, завдання, сферу діяльності, внутрішню структуру.¹⁹

За пропозицією ФАС Росії з метою удосконалення організації зберігання, комплектування і використання документів Архівного фонду в 1999 р. було проведено реорганізацію федеральних державних архівів і центрів зберігання документації.²⁰ Постановою уряду затверджено структуру мережі федеральних державних архівів, до якої увійшло 15 архівних установ.²¹

Однак основи архівного законодавства, прийняті на початковому етапі радикальних перетворень у суспільстві, не могли зважити на всі аспекти організації архівної справи. Низка його положень носила загальний характер. На початку ХХІ ст. нові практичні завдання, які поставили перед архівною справою в зв'язку з постійними змінами умов і факторів розвитку РФ, продовжували актуалізувати необхідність подальшого удосконалення архівного законодавства. В 2002 р. на сторінках часопису “Отечественные архивы” було оприлюднено проект Федерального закону “Про архівну справу в Російській Федерації”,²² підготовлений робочою групою Росархіву (керівник – В. П. Козлов, заступник – А. М. Артїзов, члени групи – представники федеральних архівів, апарату Росархіву, науковці). Доопрацьований з урахуванням численних відгуків, зауважень і пропозицій, розглянутий на засіданні уряду, 29 листопада 2003 р. проект надійшов у Державну Думу і був включений до плану пріоритетних законопроектів, передбачених для розгляду Державною Думою в 2004 р.²³ До робочої групи Державної Думи від суб'єктів права законодавчої ініціативи надійшло 154 поправки до проекту закону, 91 з них було рекомендовано прийняти.²⁴

Нова редакція Федерального закону “Про архівну справу в РФ”,²⁵ яка складається з 9 глав, набула чинності 27 жовтня 2004 р. Порівняно з “Основами законодавства Російської Федерації про Архівний фонд Російської Федерації й архіви” перша глава закону вмістила істотні доповнення й уточнення понятійного апарату (19 позицій). До закону введено нові поняття: “особливо цінний документ”, “унікальний документ”, “експертиза цінності документів”, “упорядкування архівних документів”, “власник архівних документів”, “користувач архівними документами” та ін. Істотних змін зазнав зміст поняття “архівний документ”. Вміщене у проекті закону формулювання базувалося на Федеральному законі “Про інформацію, інформатизацію і захист інформації”. В ньому документ визначався як зафіксована на матеріальному носії інформація. Однак, враховуючи те, що за Конституцією РФ питання управління

федеральною державною власністю перебувають виключно у віданні РФ, а згідно з Цивільним кодексом РФ (ст. 214, 215) інформація не є об'єктом державної і муніципальної власності, замість “інформаційного підходу” в законі було дано методологічно нове визначення.²⁶ “Архівний документ – це матеріальний носій із зафіксованою на ньому інформацією, який має реквізити, що дозволяють його ідентифікувати, і який підлягає збереженню в силу значущості вказаних носія та інформації для громадян, суспільства і держави” (ст. 3). Стаття 4 закону чітко розмежувала повноваження РФ, її суб'єктів, муніципальних утворень в архівній справі.

Принципово новими положеннями закону стали: детальне визначення складу АФ РФ; відмова від поділу АФ на державну і недержавну частини; виділення трьох груп архівних документів (які належать відповідно до державної, муніципальної і приватної власності); окреслення особливостей правового становища документів, які перебувають у власності РФ, її суб'єктів або муніципальних утворень та особливостей громадського обігу документів АФ, що перебувають у приватній власності; повна регламентація всієї системи управління архівною справою. Ухвалені після реалізації в Російській Федерації масштабної адміністративної реформи і поділу повноважень на федеральному рівні між різними органами виконавчої влади норми закону були повністю узгоджені з новою структурою виконавчої влади Росії. Значна увага приділена муніципальній архівній ланці.

В окремих главах закону чітко виписано принципи комплектування, зберігання, обліку і організації використання документів АФ РФ (зокрема, названо терміни тимчасового зберігання документів АФ до їх передання на постійне зберігання). Серед питань доступу до архівних документів та їх використання конкретизовано порядок безкоштовного надання користувачам архівних довідок або копій архівних документів, які пов'язані не просто із соціальним захистом громадян, а з тією його частиною, яка передбачає їхнє пенсійне забезпечення, отримання пільг і компенсацій згідно із законодавством РФ. Восьма глава закону присвячена питанням міжнародного співробітництва.

Реорганізацію Федеральної архівної служби Росії у Федеральне архівне агентство, підпорядковане Міністерству культури і масових комунікацій РФ, в 2004 р. закріпило “Положення про Федеральне архівне агентство”, затверджене постановою уряду РФ № 290 від 17 червня 2004 р.²⁷ Відбулася кардинальна зміна принципів і характеру регулювання та управління архівною справою в країні на федеральному рівні. Функції реорганізованої ФАС були розподілені між трьома федеральними органами виконавчої влади (міністерством, службою й агентством). До компетенції Федерального архівного агентства віднесено надання державних послуг, управління федеральним майном у сфері архівної справи.

Архівні заклади, розташовані на території суб'єктів РФ, здійснюють свою професійну діяльність, як згідно з вимогами федерального архівного законодавства, так і законів та нормативно-правових актів суб'єктів Федерації, розроблених на його основі. Лише з 1994 р. по січень 2004 р. було прийнято 70 законів республіканського, обласного і окружного рівнів та 16 Положень про архівні фонди і архіви суб'єктів РФ.²⁸ Вказані документи закріплюють єдині правила організації, зберігання, комплектування, обліку і використання документів АФ РФ. Ця норма поширюється не лише на державні, а й на муніципальні архіви.

Прийняття закону “Про архівну справу в РФ” актуалізувало проблему перегляду і приведення у відповідність до його вимог існуючої нормативно-правової і методичної бази архівної справи. Робота щодо усунення правових лакун і суперечностей між діючими актами і новим законом триває, викликаючи жваві обговорення і фахове узагальнення набутого досвіду.

Таким чином, 1990-і стали періодом формування в РФ основ архівного законодавства, накопичення практичного досвіду його впровадження, змін у сенсі значення і ролі архівної справи та національної документальної спадщини для самоідентифікації суспільства і розвитку державності. В 2000-их законодавча база регулювання архівної справи зазнала істотного вдосконалення і розвитку. Проаналізовані закони свідчать, що закладені в них норми спрямовані на дотримання демократичного принципу публічності архівів (при збереженні загальноприйнятих обмежень), задоволення інформаційних потреб не лише державних структур, а й усього суспільства, окремого громадянина.

---

¹ *Алексеева Е. В.* Правовое сознание в контексте современного информационного сообщества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.samsys.narod.ru/Rus_ver/other/article_02.htm.

² *Артизов А. Н. и др.* Основы законодательства Российской Федерации об Архивном фонде РФ и архивах: идеи, принципы, реализация // Отечественные архивы. – 1993. – № 6. – С. 3–9; *Артизов А. Н.* Архивное законодательство России: система, проблемы и перспективы: К постановке вопроса // Там само. – 1996. – № 4. – С. 3–9.

³ *Асфандиярова И. Г.* Законодательство субъектов Российской Федерации об архивных фондах и архивах: теория и практика : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – Саратов, 2005. – 30 с.; *Асфандиярова И. Г.* Региональное архивное законодательство России : тенденции развития // Отечественные архивы. – 2006. – № 4. – С. 29–38.

⁴ *Беликова С. В.* Административно-правовое регулирование архивного дела в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – М., 2000. – 22 с.

⁵ *Белова С. И.* Организация архивного дела в Российской Федерации: Административно-правовые проблемы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Саратов, 1997. – 23 с.

⁶ *Козлов В. П.* Принципы “Основ законодательства Российской Федерации об Архивном фонде Российской Федерации и архивах” // Российское

архивное дело: Архивно-источниковедческие исследования. – М., 1999. – С. 217–221.

⁷ Кремнев П. П. Правопреемство государственных архивов : межгосударственная практика и распад СССР // Вестник Московского университета. Серия 11: Право. М.: Изд-во МГУ. – 2007. – № 3. – С. 20-30.

⁸ Ларин М. В. Сравнительный обзор архивного законодательства стран СНГ. Материалы Международной научно-практической конференции “Правовые проблемы архивного дела в Евроазиатском регионе”. 27 сентября 2002 г., Москва [Электронный ресурс] // Архивы России. Летопись событий. Конференции и семинары. – Режим доступа: http://www.rusarchives.ru/evants/conferences/eurasica_laws/larin.shtml#1.

⁹ Телегина Т. И. Некоторые вопросы правового регулирования архивного дела в проекте Федерального закона “Об архивном деле в Российской Федерации” // Отечественные архивы. – 2002. – № 4. – С. 3–5.

¹⁰ Тюнеев В. А. Федерализм в “Основах законодательства Российской Федерации об Архивном фонде Российской Федерации и архивах”: проблемы реализации и развития” // Отечественные архивы. – 1999. – № 5. – С. 3–11.

¹¹ Шестакова Н. К. О правовых основах и практике архивного дела в муниципальных образованиях // Отечественные архивы. – 2002. – № 2 – С. 12–14.

¹² Правопреемство государственной собственности бывшего Союза ССР. Сб. основных документов по вопросам правопреемства в отношении договоров, представляющих взаимный интерес, государственной собственности, государственных архивов, долгов и активов бывшего Союза ССР. – Минск, 1996. – С. 38–40.

¹³ История Федерального архивного агентства [Электронный ресурс] // Архивы России. Архивная отрасль. – Режим доступа: <http://www.rusarchives.ru/branch/rosarchive/history.shtml>.

¹⁴ Положение “О Государственной архивной службе России” (утверждено Постановлением Правительства Российской Федерации от 22 декабря 1992 г. № 1006) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sovnet.geraldika.ru/article/6612>.

¹⁵ Основы законодательства Российской Федерации об Архивном фонде Российской Федерации и архивах (утверждено Указом Президента Российской Федерации № 5341-1 от 07.07.1993) [Электронный ресурс] // Архивы России. Архивное законодательство. – Режим доступа: <http://www.rusarchives.ru/lows/archfond.shtml>.

¹⁶ Положение об архивном фонде Российской Федерации (утверждено Указом Президента Российской Федерации № 552 от 17.03.1994) [Электронный ресурс] // Архивы России. Архивное законодательство. – Режим доступа: <http://www.rusarchives.ru/lows/archfond.shtml>.

¹⁷ Положение о Государственной архивной службе России (утверждено Указом Президента Российской Федерации № 552 от 17.03.1994) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.panorama.ru/works/foiv/Z04072.html>.

¹⁸ О структуре федеральных органов исполнительной власти : Указ Президента РФ от 14 августа 1996 г. № 1177 // Российские вести. – 1996. – 16 авг.

¹⁹ Постановление Правительства Российской Федерации от 28 декабря 1998 г. Об утверждении Положения о Федеральной архивной службе России // Отечественные архивы. – 1999. – № 1. – С. 3–8.

²⁰ Постановление Правительства Российской Федерации “О Федеральных государственных архивах” от 15 марта 1999 г. № 283 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bestpravo.ru/fed1999/data07/tex23490.htm>.

²¹ Постановление Правительства Российской Федерации “Структура сети Федеральных государственных архивов” от 15 марта 1999 г. № 283 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bestpravo.ru/fed1999/data07/tex23490.htm>

²² Проект Федерального закона “Об архивном деле в Российской Федерации” // Отечественные архивы. – 2002. – № 6. – С. 3–18.

²³ Распоряжение Правительства Российской Федерации от 29 ноября 2003 г. № 1743-р “О внесении на рассмотрение в Государственную Думу РФ проекта Федерального закона “Об архивном деле в Российской Федерации” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusarchives.ru/news/order_gov1743p.shtml.

²⁴ “Испытываю чувство удовлетворения от хорошо сделанной работы”. Депутат Государственной Думы З. М. Степанова о Федеральном законе “Об архивном деле в Российской Федерации” // Отечественные архивы. – 2004. – № 6. – С. 4.

²⁵ Федеральный закон “Об архивном деле в РФ”. Положение о Федеральном архивном агентстве. – М.: Приор, 2005. – 32 с.

²⁶ “Испытываю чувство удовлетворения от хорошо сделанной работы”. Депутат Государственной Думы З. М. Степанова о Федеральном законе “Об архивном деле в Российской Федерации” // Отечественные архивы. – 2004. – № 6. – С. 4.

²⁷ Положение о Федеральном архивном агентстве (утверждено постановлением Правительства Российской Федерации от 17.06.2004 г. № 290) [Электронный ресурс] // Архивы России. Архивное законодательство. – Режим доступа: <http://www.rusarchives.ru/lows/archfond.shtml>.

²⁸ *Асфандиярова И. Г.* Законодательство субъектов Российской Федерации об архивных фондах и архивах: теория и практика: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Саратов, 2005. – С. 4.

В статье анализируется законодательство Российской Федерации, направленное на обеспечение сохранности документального наследия, регулирование деятельности архивной системы в условиях государственного суверенитета.

Ключевые слова: архивное законодательство; закон; архивное дело; архивные документы; архив; Архивный фонд Российской Федерации; Федеральное архивное агентство; условия хранения, комплектования, учета и использования архивных документов; Российская Федерация.

The article is devoted to the archival legislation of Russian Federation, directed on providing of safety of documentary legacy, adjusting of activity of the archival system in the conditions of state sovereignty.

Keywords: archival legislation; law; archival business; archival documents; archives; Archival fund of Russian Federation; Federal archival agency; terms of storage, completing, account and using of the archival documents; Russian Federation.

УДК 930.1(092)(477)

Ю. А. МИЦИК*

КОЗАЦЬКА МАТИ

(до 90-річчя від дня народження

О. М. Апанович)

Розглядається життєвий і творчий шлях видатної дослідниці історії України О. М. Апанович, підкреслюється велике значення її наукових праць та громадської діяльності.

Ключові слова: козацтво; історіографія; Україна; біографія.

Виповнилося 90 років від дня народження видатного українського історика Олени Михайлівни Апанович. Її ім'я в одному ряду з іменами інших видатних українських істориків ХХ століття – М. Грушевського, О. Єфіменко, В. Липинського, М. Петровського, Н. Полонської-Василенко, М. Слабченка, Д. Яворницького та інших, чиї праці увійшли до золотого фонду української історіографії. Характерно, що О. М. Апанович досліджувала одну з найцікавіших сторінок минулого України – історію українського козацтва.

О. М. Апанович народилася 9 вересня 1919 р. у місті Мелекесі Самарської губернії. Її батько – Михайло Апанович – був білорусом з походження (у польських архівах нам доводилося зустрічати документи Апановичів – білоруського шляхетського роду XVII–XVIII ст.), а мати (Каміла) – полькою, представницею відомого шляхетського роду Бортовських. І хоча уродженна Олена Михайлівна) Поволжя, а в її жилах текла білоруська та польська кров, вона завжди вважала себе українкою, бо сформувалася як особистість саме на українській землі й усе своє життя присвятила дослідженню саме української історії. Це не є

* *Мицик Юрій Андрійович* – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету “Кієво-Могилянська академія”, завідувач відділом пам’яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

чимось незвичним для української культури. Досить згадати таких видатних істориків, як Володимир Антонович та В'ячеслав Липинський, поляків з походження, які відчули голос землі, на якій вирости, й віддали свою щирю працю, все своє життя на благо українського народу.

Через специфіку батькової професії, який був залізничним службовцем, велика сім'я М.Апановича (дружина і шестеро дітей) постійно кочувала по величезній Російській імперії – СРСР і навіть за її межами (досить тривалий час М. Апанович працював на Китайсько-Східній залізниці у Харбіні (Китай), але найчастіше – по Слобідській Україні (Харків, Суми, Белгород).

Рання пора життя Олени Михайлівни – це родинне коло, книжкове море, любов до історії та літератури, а водночас і часта зміна життєвих декорацій, нерідко дуже екзотичних (китайських насамперед). Вже тоді доля звела її з цікавими людьми, серед яких були й грізні войовники. У своїх спогадах Олена Михайлівна пише, наприклад, як із нею, тоді ще 13-річною школяркою, вів бесіду командувач Квантунської армії у Маньчжурії, японський генерал, пропонуючи назавжди залишитись у Харбіні. Дівчина рішуче відмовилася і разом з батьками повернулася до СРСР. Саме тоді перші грізні хмари затьмарили небо над сім'єю Апановичів, (котра як і багато інших сімей службовців КВДЖ, повернулася до СРСР. У 1937 р. Михайла Апановича було заарештовано за абсурдним звинуваченням у шпигунстві. А невдовзі за ним і слід пропав. Його реабілітація “за отсутствием состава преступления” була запізнілою і могла принести хіба що моральну сатисфакцію дітям репресованого залізничника (мати померла у 1935 р.). Олена блискуче закінчила середню школу в Харкові (у шкільній характеристиці стояв красномовний запис: “за здібностями – видатна”) і вступила до Всесоюзного інституту журналістики в Москві. Провчилася там рік, але вуз було ліквідовано, а студентську масу розкидали по вузах їхньої “малої” батьківщини. Оскільки Олена закінчувала середню школу в Харкові, то їй дістався Харківський педінститут, факультет російської мови та літератури. Закінчення навчання збіглося в часі з початком війни з гітлерівською Німеччиною і молода випускниця евакуювалася на Схід – (Південний Казахстан, а потім у Башкирію).

Після вигнання гітлерівців із Києва Олена Михайлівна приїхала до столиці України (травень 1944 р.), яка майже вся лежала в руїнах. Тому на українську інтелігенцію, яка поверталася з евакуації, випала тяжка і почесна місія бути відроджувачами українського наукового і культурного життя в серці України. До грона носіїв українського духу, які вціліли на пониженій і поруйнованій землі столиці України, прилучилась і талановита молодь, у числі якої була й Олена Апанович. У травні 1944 р. вона стала науковим працівником Центрального державного

історичного архіву України, а в червні 1946-го – начальником відділу давніх актів. ЦДДА – спадкоємець КЦАДА (Київський центральний архів давніх актів) та ще деяких архівів, це унікальна наукова твердиня, осяяна іменами І. Каманіна, В. Романовського та інших, був справжньою скарбницею для того, хто хотів пізнати історичну пам'ять українського народу.

Складна й непоказна, на перший погляд, професія архівіста й досі належно не оцінена на нашій землі, особливо у порівнянні з країнами Заходу. Тим часом, вона подібна до професії археолога. Археолог відкриває унікальні пам'ятки матеріальної і духовної культури, так само чинить і архівіст. Саме тут О. М. Апанович не стала, як вимагалось, слухняним охоронцем “государевых тайн”, а справжнім відкривачем скарбів, які прагнула ввести до наукового обігу. Слід сказати, що саме в ЦДДА в О. М. Апанович сформувався живий і непідробний інтерес до української історії, особливо до історії козацтва. Кожен, хто обирав цей шлях, автоматично ставав “білою вороною”, людиною підозрілою. Козацтво ж завжди належало до особливо контрольованих “зверху” тем, бо блиск козацьких шабел пригадував гнобленому українському народові шлях до волі й незалежності, яким ішли Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та їхні сподвижники. Щоправда, в роки війни сталінська цензура дещо послабшала, але тільки одиниці пішли тим шляхом, який обрала О. М. Апанович, не розраховуючи на якісь пільги чи нагороди.

Працюючи в архіві, вона одночасно навчалася в аспірантурі, обравши темою кандидатської дисертації участь війська Запорозького в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Її запропонував для дослідження К. Гуслистий – тодішній директор архіву, відомий український історик, архівіст та етнограф. Робота писалася швидко, причому Олена Михайлівна встигла здійснити ще один важливий задум. Вона взяла участь у виданні солідної збірки документів “Україна перед визвольною війною 1648–1654 років (1639–1648)” (К., 1946) То була перша за 20 років академічна публікація незнаних документів з історії України козацької доби, яка продовжила археографічні традиції українських істориків дореволюційної доби. Сучасні історики високо оцінюють це археографічне видання, про що свідчить, наприклад, відгук професора М. П. Ковальського, який присвятив йому достатньо уваги у своїй класичній праці з джерелознавства та археографії України 1569–1648 рр. (Збірник документів з історії Національно-визвольної війни, видрукуваний М. Петровським якраз перед війною, був усе ж звичайною хрестоматією для навчальних завдань). Тоді ж таки О. М. Апанович чимало уваги приділила “чорновій” роботі: обробці й описові документальних зібрань, без чого неможлива праця в архіві, бо завдяки архівістам – першопрохідцям майбутні дослідники дістають змогу хоча б приблизно орієнтуватись у безкрайому морі історичних джерел. Отже, не випадково ім'я Олени Михайлівни Апанович – серед упорядників

“Путівника ЦДІА УРСР” (К., 1958). Це, між іншим, був перший вагомий путівник не тільки по ЦДІА, а й по інших державних архівах з 1917 р. Він став настільною книгою для кожного, хто прагне серйозно займатися історією України XV – початку XX ст. Він увібрав у себе також важливий археографічний досвід попередніх поколінь науковців і став своєрідним зразком для великої серії путівників по державних архівах України, що існують у кожній області.

У січні 1950 р. О. М. Апанович успішно захистила кандидатську дисертацію і це дало їй змогу перейти до Інституту історії АН УРСР, стати колегою таких визначних українських істориків, як М. Петровський, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Голобуцький.

Уже в 1951 р. О.М.Апанович плідно працювала в археологічній експедиції, що провадила розкопки на місцях Запорозьких Січей напередодні будівництва Каховської ГЕС. Ця горезвісна ГЕС, що працює нині одну годину на добу, зовсім нерентабельна, однак через неї були затоплені “гнилим морем” найкращі українські чорноземи та луки, сховані під водами і Січ-мати, і Луг-батько, які практично вже неможливо дослідити. О. М. Апанович була одним з останніх істориків, які застали Великий Луг у його первозданній красі, які дослідили місця Базавлуцької, Чортотлицької і Підпільненської Січей. Справа врешті не тільки у важливих археологічних експонатах, вивченні топонімів та гідронімів, які зникли навіки, а й у тому, що були відроджені традиції археологічного дослідження пам'яток козацької доби, започатковані Д. Яворницьким. Після досліджень О. М. Апанович на цей науковий напрямок було накладено табу. Лише в наш час, в умовах самостійної Української держави, проведено археологічні дослідження Запорозьких Січей (Д. Телегін, Ж. Пустовалов та ін.), Чигирини й Суботова (В. Горішний та ін.). Нинішні археологи-козакознавці використовували досвід і результати розкопок 1951 року, проведених О. М. Апанович та її колегами.

Велика заслуга О.М.Апанович полягає і в тому, що вона разом деякими іншими українськими істориками відродила традицію історико-краєзнавчих досліджень. Як відомо, у 1929 р. компартійне керівництво СРСР ліквідувало краєзнавчі товариства. Історичне краєзнавство стало вважатися дворянською, а отже, і ворожою дисципліною. В Україні його нерідко пов'язували з історією козацтва, через що процес відродження йшов надзвичайно повільно. Скориставшись дозволом компартійної верхівки на обмежене вивчення національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, О. М. Апанович зайнялась козацькою проблематикою, але вийшла далеко за рамки намірів офіціозу. У 1954 р. нею було видано ряд наукових і науково-популярних праць, серед яких вирізняються три брошури: “Історичні місця Визвольної війни українського народу 1649–

1654 pp.”, “Запорозька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу”, “Переяслав-Хмельницький та його пам’ятники”. У цих книгах наводиться важливий фактичний матеріал, у т. ч. на підставі архівних документів; факти по-новому систематизувалися, пропонувалося нове осмислення подій. Але ще більше значення мали ці праці для широкого читацького загалу, який заново відкривав для себе історію України, поєднував у своїй уяві події загальноукраїнського значення і історію свого регіону, міста чи краю, перестав бути “безрідним Іваном”. О.М.Апанович і тоді, і пізніше глибоко усвідомлювала мудрість давніх римлян, які викарбували безсмертні слова: “*Historia est magistra vitae*” (історія є вчителькою життя), тож такого великого значення завжди надавала популяризації наукових здобутків, формуванню історичної та національної свідомості українців, державницького мислення. Звичайно, тодішня система не давала змоги нормально працювати в цьому напрямку, але в обхід системи Олені Михайлівні багато чого вдалося добитися. Чимало людей завдяки її статтям та книгам зробили крок від рабства до волі, стали патріотами України. І Олену Михайлівну звинувачували в тому, що вона пише науково-популярні праці. Ці докори несправедливі. По-перше, вона ніколи не припиняла глибокої дослідницької роботи. По-друге, в її науково-популярних працях наука ніколи не заходила у конфлікт із легким і невимушеним літературним стилем викладу; у праці, призначеній для масового читача, вона вклала важливі оригінальні думки й положення, вводила до обігу невідомі досі факти, виявлені нею в архівних джерелах тощо. По-третє, не критикувати, а дякувати красно треба Олені Михайлівні, яка за тих тяжких часів, коли ще далеко було навіть до слабенької хрущовської “відлиги”, будила українську національну свідомість, несучи народові правду про його славне минуле, замовчуване і обстріхане колонізаторами. До речі, вона чітко усвідомлювала значення історичної освіти і пишалася тим, що є причетною до формування історичної свідомості українського народу.

Поряд із активною теоретичною історико-краєзнавчою роботою О. М. Апанович велику увагу приділяла проблемі опису та збереження історичних пам’яток, особливо пов’язаних з історією українського козацтва. Насамперед це стосується легендарного острова Хортиця. О. М. Апанович часто писала про славні події, що відбувалися на цьому острові та в його околицях, брала участь у розробці проекту історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на Хортиці, підтримувала важливі ініціативи відомого запорізького краєзнавця і діяча державного рангу, який чимало прислужився справі створення Хортицького заповідника – М. Киценка. Пізніше, коли наприкінці 80-х років Хортиці хотіли завдати непоправного удару, проклавши по

ній трасу нового мосту через Дніпро, протест О. М. Апанович дійшов до сердець українців – і проект варварського нищення острова був законсервований. Водночас вона підтримала тоді справу відродження Хортицького заповідника у його первісному призначенні, й музей на Хортиці знову став музеєм запорозького козацтва, а не міфічної “дружби народів”. Велике значення і дотепер має складений О. М. Апанович науковий реєстр пам’ятних місць запорозького козацтва, видрукуваний нею в “Українському історичному журналі” (1967, № 7) та часописі “Україна” (1967, № 5, 16, 42; 1968, № 9, 39, 51). Він і нині зберігає своє значення, бо за минулі 30 з лишком років не було видрукувано досконалішого реєстру.

Варто сказати і про те, що на початку 50-х років Олена Михайлівна продовжувала активну публікацію архівних джерел. Вона була серед тих, хто впорядковував фундаментальний археографічний три томник “Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах”. (М., 1953–1954), який попри всю вимушену помпезність та тенденційний добір документів до друку містив також ряд цінних джерел, передусім універсал і листи Богдана Хмельницького та його сподвижників (Максим Кривоніс, Іван Золотаренко, Мартин Небаба та ін.). Вона готувала також до друку кілька збірок документів доби Гетьманщини. Дослідниці стали замовляти статті до найсолідніших тоді енциклопедичних видань: спочатку “УРЕ”, пізніше “Радянська Енциклопедія історії України”, “Советская историческая энциклопедия”. Чимало в чому ці енциклопедичні видання задавнилися, але багато в чому зберегли своє позитивне значення. Це останнє стосується і статей О.М.Апанович, майже позбавлених звичних для того часу ідеологічних штампів.

Основні ж зусилля були зосереджені на дослідженні історії запорозького козацтва. На цій ділянці української історії було небагато охочих працювати (маємо на увазі істориків-професіоналів, а не аматорів!). По суті, єдиним істориком, крім О. М. Апанович, який займався цією проблематикою, був тоді Володимир Голобуцький. Віддаючи належне позитивним моментам двох його монографій – “Запорожская Сечь” (К. 1957) та “Черноморское казачество” (К., 1961), слід зазначити, що вони багато в чому були вторинними (в основному був використаний фактичний матеріал, накопичений А. Скальковським, Д. Яворницьким, І. Крип’якевичем та ін.), виразний вульгарно-соціологічний підхід був характерним для оцінки багатьох складних явищ історії України та Запорозької Січі. Не випадково саме Голобуцький на сторінках “Українського історичного журналу” підтримав по суті погромницькі тенденції щербиччини (див. його статтю: “Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків” – 1973, № 9). Враховуючи це, козакознавцем номер один у материковій Україні, гідним

продовжувачем справи Дмитра Яворницького, починаючи з 50-х років, слід визнати саме О. М. Апанович. Плідна праця в цьому напрямку знайшла яскравий вплив у двох монографіях: “Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-і роки XVIII ст.” (К., 1961) та “Збройні сили України першої половини XVIII ст.” (К., 1969). То було справді нове і вагоме слово у козакознавстві! І річ тут не тільки в потужній і чудово проаналізованій джерельній базі, яка, своєю чергою, значною мірою складалася з архівних джерел. У цих книгах, особливо у другій, авторка обґрунтувала концептуальну тезу про те, що збройні сили України, навіть в умовах колоніального наступу Російської імперії, яка використовувала козаків у своїх загарбницьких цілях і водночас поступово позбавляла самостійності, зберігали серйозний міліарний потенціал, забезпечили багато в чому перемоги над Османською імперією, врешті залишилися важливою ознакою Української держави. У книзі розглядалися також питання комплектації, озброєння, організації козацького війська, висвітлювалися козацька сторожова та допоміжна служби, було показано тягар утримання російського війська, покладений на українську людність. Варто підкреслити, що Дмитро Яворницький так і не встиг написати 4-й том своєї “Історії запорозького козацтва”, і тут найближчим попередником О. М. Апанович стає А. Скальковський, концепція якого багато в чому відбивала думку офіціозу з його зневажливим ставленням до запорожців і козаків узагалі. У цьому розумінні погляди О. М. Апанович не мають нічого спільного з поглядами Скальковського, на підставі великого кола джерел вона підкреслила прогресивне історичне значення українського козацтва. Отже, справедливість народного погляду на козацтво, висловленого в численних історичних думках і піснях тощо, знайшла нове наукове підтвердження. Хоча авторка і не розглядала спеціально роль запорожців у освоєнні та заселенні Південної України, однак і наведених нею фактів було досить, аби підважити фальсифікаторські теоретизування “новоросів”, які замовчували роль українців-запорожців, всіляко роздмухували і підносили роль Катерини II та уряду Російської імперії у цій справі. Книга “Збройні сили...”, хоча й була видана малим накладом (3000 примірників), дістала високу оцінку науковців. Водночас це видання було єдиним після довгих років солідним і об’єктивним дослідженням історії запорозького козацтва, чого українська історична наука не знала з 20-х років. Книга стала бестселером, вона миттєво розійшлася, її без перебільшення прочитали всі свідомі українці, вона зробила ім’я О. М. Апанович відомим по всій Україні. Це вже тоді викликало невдоволення можновладців, ідеологією яких був російський великодержавний шовінізм (таких, треба сказати, було більшість навіть за часів, коли першим секретарем ЦК КПУ був Петро Шелест, (який мав певний сентимент до України і давав певний простір діяльності українознавців).

Дві монографії, видані протягом восьми років, стали надійною підставою для захисту докторської дисертації, однак для Олени Михайлівни головним були не наукові ступені, а наука як така, тож вона не перестає активно розробляти козацьку тематику. Велику увагу приділила дослідженню військової історії України, військового мистецтва козаків та їхніх провідників – гетьманів і кошових отаманів. У останньому разі історія України і козацтва, зокрема, персоналізувалася, роль особистості в історії поставала у своїй справжній величчі, а не в тому приниженні, що нав'язувалося ще “класиками” марксизму-ленінізму. Характерними для цього періоду творчості О. М. Апанович і цього напрямку діяльності є кілька статей, присвячених Богданові Хмельницькому. Про гетьмана України писали багато і навіть близькі колеги Олени Михайлівни (насамперед Іван Крип'якевич та Федір Шевченко) створили в повоєнний час солідні дослідження його життя й політичної діяльності. Однак саме в статтях О. М. Апанович вперше подано аналіз і характеристику полководницького мистецтва великого Богдана, який за визначенням дослідниці, розвинув основні напрямки стратегії і тактики Війська Запорозького.

Крім військової тематики, О. М. Апанович зверталася до вивчення політичних та міжнародних зносин козацтва, його соціально-економічного становища. В той час, коли настирливо пропагувалася теза про нібито непримиренну міжособну боротьбу козацької старшини та низів, про нібито глибоку внутрішню кризу Січі, викликану її нібито архаїчним устроєм, О. М. Апанович наголошувала на зовнішніх причинах знищення Січі (колоніальний наступ Російської імперії), на прогресивності устрою Січі, який був справді демократичним. Див. наприклад статтю: “Передумови й наслідки ліквідації Запорозької Січі” (“УІЖ”. – 1970. – № 9). Звичайно, на весь голос про це сказати тоді не можна було, але досвідченому читачеві вистачало й тієї інформації, що наводилась у цих працях. Характерно, що через 25–30 років О. М. Апанович розставить крапки над “і” і внесе нові акценти у висвітлення цієї сторінки життя Запорожжя. Вона підкреслить, наприклад, демократичні риси державного устрою Січі, наявність у козаків, особливо запорожців, фермерського типу ведення сільського господарства. Відомо ж, що саме цей американський (фермерський) шлях розвитку капіталізму дав неоціненні переваги США над тими країнами, де домінував так званий “пруський” шлях (кайзерівська Німеччина, Росія).

Наполеглива і плідна праця О. М. Апанович давала все більші результати. Поступово виростало ядро українських істориків, які відроджували славні традиції класичної української історіографії, грубо перервані в 30-х роках. Важливу роль як науковець і організатор відігравав Ф. Шевченко, у розквіті творчих сил були М. Брайчевський, Я. Дашкевич, Я. Дзира, Я. Ісаєвич, О. Компан та ряд інших. У цій пле-

яді українських істориків почесне місце належало і О. М. Апанович. На рубежі 60–70-х вона була визнаним авторитетом, з її думкою рахувалися в академічних колах, на її продукцію виходили позитивні рецензії і за кордоном, що в той час було великою рідкістю. До Олени Михайлівни тяглася молодь, яка шукала порад, консультацій, яка хотіла займатися історією козацтва, творила кінофільми, художні полотна на цю тематику.

Та настав 1972 рік, що приніс зміну керівництва Компартії України. На місце більш-менш ліберального в “українському питанні” Петра Шелеста Москва поставила Володимира Щербицького, який з волі Брежнєва та Суслова різко посилив русифікаторську політику в Україні. Ідеологічний апарат ЦК КПУ очолив сумнозвісний Маланчук. Тоді одним розчерком пера було ліквідовано сім історичних щорічників, з видавничих планів було вилучено майже все, що стосувалося історії України козацької доби, центральні українські історичні журнали (“Український історичний журнал” та “Архіви України” стали нагадувати “Блокнот агітатора”), розпочалися “чистки” і в творчих колективах. Не обминула “чаша сия” й Інститут історії. 12 вересня 1972 р. з нього було звільнено О. М. Апанович, а також О. С. Компан та Я. І. Дзиру – чільних фахівців відділу феодалізму. Формально їх було звільнено за скороченням штатів, а фактично за дисиденство в науці. Водночас стали друкуватися погромницькі статті, і сам Щербицький протягом десятка років не переставав закликати до боротьби з “ідеалізацією старовини, князів та гетьманів”. Під ніж пішли книги письменників Романа Іваничука (“Мальви”), Івана Білика (“Меч Арея”), ряду істориків, у тому числі монографія О. Апанович “Збройні сили України першої половини XVIII ст.”, науково – популярна книга О. Киценка “Хортиця в легендах і переказах”... З друку було знято всі статті Олени Михайлівни, деякі з них було видано під чужими прізвищами. Її праці не дозволялося друкувати, навіть не рекомендувалося посилатися на них. То був тяжкий удар... Бути позбавленою творчої роботи, можливості реалізувати свій величезний потенціал – цього вже було достатньо, щоб глибоко зранити душу будь-якої людини. Врешті, після восьмимісячного безробіття, її взяли працювати у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, причому поставили в жорстокі умови постійного контролю, коли фіксувався кожен її вихід у коридор чи телефонний дзвінок. Однак і в цих умовах О. М. Апанович зуміла продовжити творчу працю. Її зусиллями проведено велику роботу з опису нефондованих архівних документів, серед яких були й архівні матеріали видатних українських діячів – мистецтвознавця О. П. Новицького, археолога та етнографа Я. П. Новицького, істориків А. І. Степовича, М. І. Лілеєва, математиків Г. Ф. Вороного та М. В. Остроградського, київського митрополита Платона; матеріали фамільних та родових архівів Болсуновських, До-

рошенків, Закоморних, Капністів, Жежельських, Лашкевичів, Радивилів, Шодуарів, “розсипи” церковних документів Київської митрополії тощо (Див.: *О. М. Апанович*. Бібліографічний покажчик (До 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності). – К., 1995). Це було нелегке завдання, оскільки треба було мати добрі знання з палеографії, чужих мов, але воно було з честю виконане. Цей досвід був використаний *О. М. Апанович* при написанні колективної монографії з історії ЦНБ, яка вийшла друком пізніше (К., 1979). Тоді ж дослідниця, попри волю начальства, звернулася й до матеріалів, так чи інакше пов’язаних з історією козацтва. Було зібрано чимало матеріалів, що стосувалися книгознавства, маргіналістики. Досить сказати, що вона вивчила 8000 рукописів та книг, фіксуючи важливі записи на їхніх берегах. Внаслідок цього стало можливим створити цикл статей, виданих за межами України (тут і далі діяли заборони публікацій доробку *О. М. Апанович*). За твердженням сучасних дослідників, саме *О. М. Апанович* “стоїть біля витоків наукової дисципліни в Україні”, творчо продовжуючи традиції, започатковані *А. Петрушевичем*, *І. Франком* та *В. Адріановою-Перетц*.

Праця у відділі рукописів ЦНБ мала наслідком створення *О. М. Апанович* і солідної монографії “Рукописная светская книга XVII в. на Украине. Исторические сборники”, яка через всілякі перепони вийшла у світ із запізненням (К., 1983). *О. М. Апанович* відкрила чимало нових пам’яток літописання або їхніх списків та редакцій, імен українських культурних діячів (авторів, редакторів, копіїстів), серед яких видатне місце належить представникам козацької інтелігенції. Був серйозно підважений ще один брехливий міф (про дикість і некультурність козаків), була наочно обґрунтована любов козаків до книги, продовження ними навіть у тяжких умовах ліквідації вже решток Української держави культурних та освітніх традицій попереднього етапу української історії. *О. М. Апанович* зробила дуже важливі висновки щодо репертуару і поширення української рукописної книги, розробила ряд її теоретичних проблем. Лише тепер стало можливим здійснити академічне видання літопису *Г. Грабянки* “Краткое описание Малороссии” та ін. (лише нових списків *Грабянки* *О. М. Апанович* виявила понад 30!), але, на жаль, і досі мало бажаючих піти далі цим важким, тернистим і малопrestiжним в очах і тодішнього, і сучасного істеблішменту НАН України шляхом.

У стінах відділу рукописів ЦНБ *О. М. Апанович* знайшла ще одну золоту джерельну жилу, коли взялася за вивчення особистого архіву *Володимира Вернадського* – геніального вченого-природознавця. Уже те, що *Вернадський* походив із давнього українського козацького роду, її особливо зацікавило і не випадково тема “*Вернадський і Україна*” стала провідною в її творчості у 80-х роках. Вона створила ґрунтовну

біографію вченого, простежила його роль у створенні ВУАН (Вернадський був її першим президентом), знайшла і видрукувала його незнані праці, насамперед щоденник. Результатом творчих пошуків стала монографія О. М. Апанович (у співавторстві) “Вернадський: життя і діяльність на Україні”, яка витримала два видання (1984 і 1988). Прикметно, що дослідниця займалася творчою спадщиною Вернадського не відсторонено, вона відчула духовну спорідненість із цим великим українцем, вчення якого про живу речовину, біосферу і ноосферу істотно вплинуло і на її погляди. Олена Михайлівна і тут виявила себе як людина високої культури, гнучкого розуму, здатна вийти за рамки однієї науки, якими б широкими ті не були. Народилася нова парадигма її досліджень, яка спричинила новий рівень наукового узагальнення соціальних і природних процесів у розробці проблем історичної науки. Наприклад, у тезах доповіді дослідниці “Концепція ноосфери та історична наука” розглядаються філософські питання про взаємозв’язки природних та соціальних процесів. Узагалі постаті Вернадського та його вченню присвячено понад 20 наукових праць О. М. Апанович. Коли це стало можливим, вона здійснила поїздку до Парижа, де в Національному архіві Франції та Національній бібліотеці Франції, Інституті Кюрі знайшла неопубліковані праці й листування Вернадського з французьким академіком Леруа. Чи варто говорити, що добре знання французької мови, набуте О. М. Апанович ще в аспірантські роки, дуже їй придалося.

О. М. Апанович звернула увагу й на інших видатних українських учених, насамперед на Сергія Подолинського, який працював над розв’язанням тих самих проблем, що й В. Вернадський. У наш час, коли надзвичайну загрозу криє техногенний вплив на природу, який бумерангом б’є по людству, дуже актуальними стають попередження Вернадського і Подолинського. Сучасне людство лихоманково шукає виходу з глухого кута, шукає “модус вівенді” гармонійних взаємин з природою. Власне, ця проблема, хоча не так гостро, стояла перед світом ще у XVIII – на поч. XIX ст., і свої рецепти її розв’язання пропонували і Жан-Жак Руссо, і Генрі Торо. Але в них було багато нереального, міфічного, пошуки в минулому якогось “золотого віку” мало давали сучасникам. Але ж у ту саму добу, коли жив Ж.-Ж. Руссо, ще існувало запорозьке козацтво, весь спосіб життя якого доводив можливість реального, а не уявного гармонійного співжиття з природою. На це звернула увагу О. М. Апанович, яка у своїх працях сформулювала власну історико-філософську концепцію щодо козацтва, ґрунтуючись на ідеях В.Вернадського та С.Подолинського (особливо на вченні останнього про агрокультуру). Згідно з поглядами Апанович, феномен українського козацтва треба визначити не в традиційних критеріях оцінки. Завдяки військовій майстерності та успішній военній діяльності

було збережено як етнічну спільноту український народ (це вже само собою має світове значення, бо врятування кожного народу на нашій планеті є збереженням етнофонду людства). Історична конструктивна діяльність українського козацтва виявилась у своєрідній державній організації суспільства: запорозька демократична християнська республіка (з середини XVI ст.), Українська козацька держава (Гетьманщина) з республіканським ладом (1648 – кінець XVIII ст.); в організації й розвитку інтенсивної агрокультури, у створенні прогресивної форми сільського господарства, орієнтованого на ринковий тип відносин, де застосовується вільна праця на власній землі. Запорозькі козаки поглибили притаманну українському селянству ментальність – гармонійність взаємозв'язків і взаємин із природою та стихійний екологічний досвід. Учена дійшла висновку, що український народ здійснив значний поступ у ноосферну перспективу, але в роки колоніального володарювання Російської імперії та СРСР ці набутки було знищено, а Україну відкинута на кілька століть назад. Ці ідеї О. М. Апанович виклала на Першій республіканській науково-практичній конференції “Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці” (Хортиця, січень 1990 р.), V міжнародному франко-українському колоквіумі у Новій Сорбонні (Париж, 1991 р.), III Міжнародному конгресі українців (Харків, серпень 1996 р.) тощо.

Характерно, що О.М.Апанович висунула нову концепцію історії українського козацтва якраз у період національного відродження, яке почалось у другій половині 80-х років і мало своїм наслідком відновлення незалежної Української держави у 1991 р. До цієї вікопомної події історик підійшла у розквіті творчих сил, довівши, що репресії та переслідування, які тривали щодо неї аж до кінця 80-х років, не зламали, а тільки загартували її дух. І в тому, що український народ відродив свою омріяну незалежну державу, є заслуга і “козацької матері”. Мало хто з істориків колишнього СРСР може похвалитися тим, що його наукові праці діставали такий широкий громадський резонанс, так відчутно впливали на свідомість народу, як твори О. М. Апанович. Характерний приклад – комплексна експедиція “Запорозька Січ: зруйноване й уціліле” (1989), керівником якої виступила вчена. Крім суто наукових результатів, експедиція мала значний громадський резонанс, привернула увагу наших співвітчизників до того феноменального явища в історії, яким було козацтво: до збереження його пам'яток, дослідження його минулого. Експедиція поряд із публікаціями О. М. Апанович, які часто-густо з'являються на сторінках газет і журналів, відіграла важливу роль у підготовці та проведенні 500-річного ювілею запорозького козацтва (1989–1992), що, своєю чергою, мало надзвичайно велике значення у мобілізації українського народу і його подальшій боротьбі за власну незалежну державу.

Починаючи з відродження незалежної Української держави, у житті й творчості О. М. Апанович настав новий період. Вчена, незважаючи на свій вік, отримала ніби “друге дихання”, нарешті вона змогла вільно викладати свої думки й позиції, доносити їх до свідомості широкої читацької маси. У 1991–1994 рр. одна за одною вийшли три книги О.М.Апанович: “Розповіді про запорозьких козаків” (К., 1991), “Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі” (К., 1993), “Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність” (К., 1994). Тут на широкому матеріалі розвивалася концепція О. М. Апанович, про яку згадувалося вище, розкривалися величезні заслуги козацтва у національно-визвольній боротьбі українського народу XV–XVIII ст., роль видатних вождів Української козацької держави, в тому числі й таких, що замовчувалися або оббрівалися в імперській історичній науці (І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик). Дуже актуальною була і її книга, присвячена договору 1654 року, в якій вчена уважно проаналізувала історичні обставини, в яких укладався договір, умови порозуміння між Українською та Російською державами, їхню реалізацію та ін., об’єктивно, без ідеологізації, притаманній попереднім писанням радянських істориків, визначила характер порозуміння між Україною та Росією, його місце та значення в історії обох країн.

Наукова діяльність О. М. Апанович, яка у 1991 р. стала і членом Співки письменників України, дістала нарешті й офіційне визнання. У 1994 р. вона стала лауреатом Шевченківської премії – найпочеснішої нагороди діячів науки і культури України, а 1995 року її було визнано і лауреатом премії Антоновичів (США). Майже одночасно О. М. Апанович поновили на роботі в Інституті історії НАН України, і це було моральною сатисфакцією для вченої, свідченням неодмінної перемоги Правди над злом. До її 75-ліття (1994) вийшли дві перші книги-збірники, видані на знак пошани до “козацької матері”: Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995; Історія українського середньовіччя: козацька доба. – К., 1995. – Ч. 1–2. Протягом 90-х років не зменшився потік науково-популярних публікацій О.М.Апанович, її статті прикрасили такі журнали як: “Україна”, “Українська культура”, “Людина і світ”, “Музика”, “Жовтень” (нині – “Дзвін”), “Всесвіт”, “Неопалима купина”, “Книжник”, та ін., газети, серед яких – насамперед “Українське слово”, “Літературна Україна”, “Українська газета”, “Сільський час”, “Молодь України”, “Голос України”, та ін. Вона виступила науковим консультантом і співавтором у підготовці сценаріїв серії науково-популярних фільмів з історії козацтва: “Не пропала їхня слава”, “Гомоніла Україна”, “Козак Мамай”, “Слава і біда України”, “Анатема”, “Рід Розумовських”, “Останній гетьман”, “Райські острови Сагайдачного”, “Козацькі могили”, тощо, а також двох повнометражних фільмів “Ще є час” та “Чорна долина”. Нею на-

писано також сценарій театралізованої вистави “Гетьмани – будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа” (К., 1993). Її мудрі поради, добре слово завжди цінували такі видатні особистості в науковому та культурному житті України, як Олесь Гончар, Іван Сенченко, Олена Компан, Ліна Костенко, В’ячеслав Брюховецький, Іван Білик, Ярослав Дзира, Наталя Забіла, Іван Драч, Ярослав Ісаєвич, Микола Ковальський, Іван Бутич, Григорій Кочур, Валерій Шевчук та багато інших. Особливо важливими є її поради науковцям початківцям і чимало останніх (у тому числі й автор цих рядків) зберігає як реліквію листи ювілярки, насичені унікальною інформацією. А скільки важливого і незабутнього сказала вона в ході дискусій, у дружніх бесідах! “Лебединою піснею” Олени Михайлівни, за її власним висловом, стала фундаментальна “Козацька енциклопедія для дітей”. Смерть не дала можливості закінчити цю прекрасну працю, але в наш час вона має вийти посмертно у видавництві “Веселка”.

Олена Михайлівна Апанович померла 20 січня 2000 р., була відспівана священниками УПЦ Київського Патріархату у Благовіщенському храмі Національного університету “Києво-Могилянська академія” і похована на Байковому кладовищі у Києві. Але смерть не спинила життя її численних наукових і науково-популярних праць. Ми певні, що її науковий, культурний і громадський доробок вдячно приймуть нові покоління українців.

В статье рассматривается жизненный и творческий путь видной исследовательницы истории Украины Е. М. Апанович, подчеркивается большое значение её научных работ и общественной деятельности.

Ключевые слова: козачество; историография; Украина; биография.

The article is devoted to an outstanding researcher of history of Ukraine AM Apanovych's life and work and described the importance of her scientific works and community activities.

Keywords: Cossacks; historiography; Ukraine; biography.

УДК 930.25(092)(477)

І. Б. ГИРИЧ*

ІВАН БУТИЧ – ПАТРІАРХ АРХІВНОЇ СПРАВИ

У статті розповідається про внесок видатного українського археографа та історика-джерелознавця другої половини ХХ ст. Івана Бутича до скарбниці національного джерелознавства: археографічні видання, джерелознавчої біографістики, спеціалізованих періодичних видань, краєзнавства.

Ключові слова: джерелознавство; археографія; журнал “Архіви України”; збірники документів; видавнича діяльність.

Івану Бутичу в цьому році виповнилося б дев'яносто (1919–2007)**. Його називають патріархом української архівної справи другої половини ХХ ст. І це визначення видається надзвичайно слушним. Говорячи про видання документальних джерел від кінця Другої світової війни і до здобуття Україною незалежності постать Івана Лукича, передусім у 1940–1950-і рр., була чи не найпомітнішою в галузі видання джерел. Як трапилося, що тоталітарна система після ретельного виплювання у 1930-ті рр. усіх ледь поміт-

них архівістів-істориків, дозволила працювати з документами людини, яка стала продовжувачем справи постраждалих і примусово відлучених від архівів В.Міяковського, В.Романовського, О.Оглоблина та багатьох інших джерелознавців! Не певний, що якби на місці І.Бутича був хтось інший, можливо навіть більш знаючий предмет архівіст, ми б мали збірник “Документи Б.Хмельницького” чи журнал “Архіви України”. Тоталітарна система теж давала збої, за що ми їй повинні бути вдячними, бо інакше ми б не мали тих видань, які сьогодні роблять честь національній археографічній науці та видавничо-архівній практиці. Схаменулася комуністична влада лише в часи маланчуківського покосу 1972 р., коли саджали за “український буржуазний націоналізм”

* *Гирич Ігор Борисович* – завідувач відділом джерел ХІХ – початку ХХ ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, кандидат історичних наук.

** Докладніші біографічні дані життя і діяльності І. Бутича можна прочитати: Гирич І. Бутич Іван Лукич (1919–2007) // Український археографічний щорічник. – Вип. 12. – К., 2008. – С. 850–854; Його ж. Патріарх української архівістики // Пам’ятки України. – 2008. – № 3. – С. 120–123.

дисидентів та виганяли з роботи таких відданих справі правдивої української історії людей, як Іван Бутич.

Усі великі проекти цього часу з видання документів ініціювалися і переважно втілювалися у життя І. Бутичем. Звичайно, найбільшим таким проектом було заснування і редагування журналу “Архіви України”, який завдяки І. Бутичу перетворився з вузькоспеціального архівно-інформаційного бюлетня на цікавий повноваговий історико-джерелознавчий журнал, що у 1970-і роки був кращим від “Українського історичного журналу”. А як “пішли” І. Бутича, то і “Архіви України” дорівнялися по безбарвності тодішньому “УІЖ”. І. Бутич мав науково-організаційну харизму. До нього дослухалися всі знані вчені України. Працювати в його “Архівах України”, “Історичних джерелах та їх використанні” вважав за честь кожен справжній науковець-джерелознавець. Варто лише згадати матеріали І. Крип’якевича, Я.Ісаєвича та Я.Дашкевича у цих виданнях, щоб ствердити авторитетність І.Бутича в інтелектуальних колах української інтелігенції. Завдяки головному редактору і начальнику видавничого відділу Архівного управління журнал “Архіви України” за десять років став періодичним виданням, яке можна поставити в один ряд із такими національними культурними досягненнями українців у сфері висвітлення нашого минулого, як “Основа”, “Киевская старина”, “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”, “Записки УНТ”, “Україна”, “Український історик”.

Іван Лукич в силу своїх невеликих можливостей, як відносно самостійний гравець у видавничо-архівній царині, намагався відроджувати ті проекти незалежної української науки 1920-х років, які тодішня влада перекреслила у часи сталінського лихоліття. Приміром, в “Архівах України”. С. Єфремов, як голова комісії ВУАН з видання біографічного словника діячів української землі, встиг підготувати перший том на літеру “А”, але його було порізано на папір і здано в макулатуру. І. Бутич друкував з продовженнями у 1960-х рр. “Літературну Полтавщину” Петра Ротача, яка була не звичайним продовженням відомих словників культурних діячів Полтавщини І. Павловського, а фактично висвітлювала національну всеукраїнську працю людини, яка іноді лише формально мала відношення до Полтавщини. Ідеологічний дисонанс цих публікацій відчувається, коли порівняти зі статтями про деяких з цих осіб в “Українській радянській енциклопедії”. Але більшості з персоналій П. Ротача, як людей непевних з комуністичної точки зору, взагалі годі було шукати в “УРЕ”. Не випадково вже у 1970 р. з’явилася погромницька стаття в “Зорі Полтавщини”, яка кваліфікувала публікацію П. Ротача, як ідейний “чортополох”. І. Бутич мав розуміти неминучу можливість таких закидів, але публікував П.Ротача поки була можливість.

Після української революції 1917–1921 рр. Українська академія наук планувала видати щоденник Олександра Кістяківського, одно-

го з лідерів Старої громади, але вже наступали часи цькування “класового ворога” і проект на майже півстоліття був зданий в архів. У 1960-х рр. І. Бутич розпочав роботу з видання щоденник О. Кістяківського. Організував його копіювання, написання коментарів. Робота була підготовлена, здана співробітниками ЦДІА України у м.Києві до видавничо-редакційного відділу, потім до видавництва “Наукова думка”, але там цю справу не продовжили. В ідеологічній сфері наступала доба В.Маланчука. Двотомник щоденника вже видав на поч. 1990-х рр. Інститут української археографії.

“Архіви” України” за І. Бутича були, наскільки це було можливим у тоталітарному суспільстві, трибуною захисту національних інтересів перед централістичним тиском Москви в сфері історичної пам’яті. У них друкувалися статті Ореста Мацюка – заступника директора ЦДІА у Львові, в яких той відстоював першість українського книгодрукування над московським (друкарня Дропана у Львові до 1564 р.). Ці статті теж коштували О. Мацюкові та й редакторів “АУ” чималого. Ореста Ярославовича запрошували до львівського обкому на “дружні бесіди” з приводу “несвоечасності” таких “нетактовних” стосовно “старшого брата” публікацій.

І. Бутич був ініціатором підготовки корпусу документів слідства над кирило-мефодіївськими братчиками 1847 р. Тритомник “Кирило-Мефодіївське братство” так само побачив світ денне через двадцять років по його підготовці. Знову ж на заваді стала доба “пізнього репресансу” Щербицького-Маланчука, що була проекцією брежнєвсько-сусловської епохи більшовицького режиму СРСР. І логіку цензорів можна зрозуміти. Якщо М. Грушевський називав Кирило-Мефодіївське товариство „лабораторією української суспільно-політичної думки”, то як про цю лабораторію могла дізнатися пересічна радянська людина. Отже, Іван Лукич для церберів системи і в цьому питанні діяв як прихований “буржуазний націоналіст”.

Іван Бутич друкував матеріали з історії козацтва, литовсько-польської доби, стверджуючи самотність українського історичного процесу. Коли він видавав універсали Б. Хмельницького, то не побоювався наводити посилання з праць М. Грушевського. На щастя, в суспільстві тривала ще хрущовська відлига.

Чи не перебільшуємо ми опозиційності І. Бутича до тодішнього режиму? І йому доводилося писати про “керівну та спрямовуючу силу радянського суспільства”, згадувати і В. Леніна, і партію, що принесли процвітання українському народові. Але хіба цього комусь вдалося уникнути у ті часи! Хіба той же І. Крип’якевич не змушений був достосовувати образ великого гетьмана до партійних вимог і говорити про нього як про виразника “віковічних прагнень українського народу до возз’єднання з Москвою”! Але ж ми знаємо, що писав І.Крип’якевич

Іван Бутич під час святкування свого 85-річчя. 2004 р.

у часи домінування історичної схеми М. Грушевського, його думок про українську гетьманську державу середини XVII ст., його підручники для галицької школи та для “Великої історії України” Івана Тиктора. І якраз той-таки Іван Петрович, помираючи, заповідає свій архів не державній архівній установі (багато в ньому було “антирадянщини”), а піклуванню разом із родичами Іванові Бутичеві. Ніби передаючи своєрідну державницько-інтелектуальну естафету від часів М. Грушевського, через добу визвольних змагань 1930–1950-х рр., добі новітнього часу, яка має настати за компартійним пануванням.

Неперіодичний збірник “Історичні джерела та їх використання” було річчю неможливою для культурної атмосфери радянського суспільства за брежнєвщино-сусловщини – такі видання мали далеко не всі радянські республіки. Це була не рознарядка згори, а чергова Бутичева ініціатива. Діяла інерція післявідлижного часу і в нього встиг вписатися І. Бутич. Необхідний був орган для друку спеціального архівознавчого матеріалу, який збирався в ході науково-практичних семінарів на базі центральних державних архівів. Сьогоднішні архівно-джерелознавчі збірники Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, започатковані Іриною Матяш, можна розглядати як продовження “Історичних джерел...” Івана Бутича.

Другим великим проектом Івана Лукича був корпус дипломатарію українських гетьманів. Цілком “антирадянська” для влади задумка, бо свідчила про існування Української козацької держави. Не випадково перший том вийшов у часи М. Хрущова, а відроджена вона була вже в Інституті української археографії та джерелознавства імені М. С. Гру-

шевського після 1991 року. Тоді вже за упорядництвом Івана Лукича протягом п'ятнадцяти років вийшли томи універсалів Б. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Скоропадського й П. Полуботка. І. Бутич не займався прилюдним прокламуванням своїх державницьких інтенцій, а просто роками збирав універсали, чекав слушної години для їхньої публікації.

Третім великим проектом І. Бутича було видання документів і матеріалів про видатних діячів української культури і суспільно-політичного життя XIX ст. Тих українців, які і завдяки яким була власне і виборена українська держава у XX ст. Розпочинати цю серію мав збірник документів про Т.Шевченка, що вийшов до 50-річчя з дня смерті Кобзаря. Наступні томи наспіла та ж участь, що і дипломатарію гетьманів та щоденника О. Кістяківського. Вони потрапили в число неблагонадійних видань і їх поява затягнулася на десятиліття. Звичайно, не всі книжки вийшли змістовно рівними і повноцінними, але й сьогодні збірники документів про І. Франка, Лесю Українку, М. Драгоманова і В. Гнатюка – підставова лектура для вивчення їхнього життя і діяльності.

Пішовши не зі своєї волі з архівної системи, І. Бутич взявся за ще один, непідйомний здавалося великий проект – двадцятип'ятитомник “Історії міст і сіл УРСР”, головним редактором якого був Петро Тронько, а фактичним виконавцем Іван Бутич. На нього пішло теж більше десяти років життя. Окремі томи від початку до кінця редагував Іван Лукич. Крім редактури, велося колосальне листування і зустрічі як з професійними істориками, так із аматорами-краєзнавцями. В результаті, попри несхвальне ставлення влади до історії до 1917 року було зібрано величезний матеріал до історії населених пунктів України за багато століть. Україна отримала багатотомник, аналогів якого не мала жодна республіка Радянського Союзу. Сьогодні ми можемо критикувати її за односторонність і численні лакуни, але І. Бутич зробив усе можливе, щоб такої односторонності і пропусків було якомога менше.

Уже у 1980-і рр. своєрідним продовженням “Історії міст і сіл УРСР” стали три томи довідників, де історичний матеріал все ж превалював над ідеологією. Йдеться про енциклопедичні довідники “Київ”, “Чернігівщина” і “Полтавщина”. Це також колективна праця, серцем і розумом якої була самовіддана робота Івана Лукича.

Він був надзвичайно скромною людиною. З його поведінки і розмови ніколи ніхто не міг здогадатися, що він колись був фактично другою людиною, після начальника Архівного управління УРСР, в архівній системі України. Органічно не сприймав будь-яку чиновницьку зарозумілість, начальницьку пихатість, був органічним демократом у спілкуванні. Цінував лише людей справи, любив фахівців і архівних трудівників таких, як він сам – непримітних археографів-трудолюбів. Завжди

йшов назустріч молоді. Допомагав консультаціями, запрошував додому, читав опуси істориків-початківців. Не терпів усіляків помпезних святкувань. Коли йому самому виповнювався ювілейний рік, намагався кудись виїхати з Києва, не у відпустку, а попрацювати в архівах.

Іван Лукич був правдивим (бо ніколи цього не демонстрував назовні) українським патріотом-громадянином. Це він допоміг влаштуватися на роботу у ЦДІА України у м.Києві зацькованому органами КГБ поетові Василеві Стусу та останньому головнокомандувачу УПА Василеві Куку. Останній залишався вірним другом І.Бутича до останніх днів його життя.

І. Бутич був легендарною особистістю ще за свого життя. Коли я у 1979 р. потрапив в архів, він вже давно працював в УРЕ, але в історичному архіві його ім'я завжди було на слуху. Всі архівісти його прізвище вимовляли з великою повагою і найбільшим пієтетом. Я постійно бачив його в читальному залі архіву, майже щодня з відкриттям читального залу і до його закриття, він сидів за рукописами своїх улюблених універсалів. Це була людина надзвичайного обов'язку перед працею свого життя.

Він прожив велике життя, сповнене щоденною роботою і в архіві, і вдома. Архівний пошук і видання джерел було для нього не виконанням службового обов'язку, а життєвою необхідністю, як дихання повітрям. Він залишив по собі учнів. Нинішня українська археографія – справа його рук і розуму. Він належить до тих людей, значення діяльності яких стає помітнішим з часом.

В статье идет речь о вкладе выдающегося украинского археографа и историка-источниковеда второй половины XX в. Ивана Бутича в сокровищницу национального источниковедения: археографические издания, биографистику, специализированные периодические издания, краеведение.

Ключевые слова: источниковедение; археография; журнал “Архіви України”; сборник документов; издательская деятельность.

The article discusses the contribution of the famous Ukrainian historian and archeograf of second half of the XX century Ivan Bohun to the national Chronology: Archeography, Biohafy, specialized periodicals publications.

Keywords: Chronology; Archeography; magazine “Archives of Ukraine”; collections of documents; publishing.

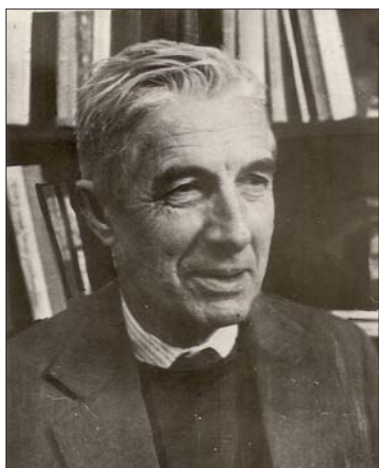
УДК 930.25(092)(477)

С. М. ШПАК*

**ОРЕСТ МАЦЮК –
ПОСТАТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ АРХІВІСТИЦІ**

Стаття присвячена знаному львівському архівісту, фахівцю у галузі української філігранології, краєзнавцю, громадському діячу, директору Центрального історичного архіву України у Львові, професору Львівського державного університету імені Івана Франка О. Мацюку (1932–1999).

Ключові слова: О. Мацюк; Центральний державний історичний архів України у Львові; архівна справа.

Архівна справа України – це результат діяльності кількох поколінь талановитих архівістів, вивчення творчого шляху та доробку яких є основою для реконструкції загального образу галузі.

Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ України) – найдавніше архівосховище України. Серед львівських архівістів особливо вирізняється постать Ореста Ярославовича Мацюка (1932–1999) – провідного фахівця у галузі історії українського паперу, філігранології, відомого краєзнавця, заслуженого працівника культури України, члена багатьох українських та закордонних наукових товариств, талановитого організатора науки та адміністратора.

Життя та творчий шлях О. Мацюка фрагментарно висвітлено у низці статей науково-довідкових видань, публікаціях на пошану¹, рецензіях українських та зарубіжних дослідників на дослідження вченого². Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка готує до друку збірник наукових праць та спогадів на пошану дослідника. Важливим джерелом для висвітлення питання є документи, які зберігаються в особовому фонді дослідника ЦДІАЛ України.

О. Мацюк народився в Трускавці³ (нині Львівської обл.) у сім'ї сільського вчителя. Родина була активно заангажована у культурне та громадське життя Західної України, що в умовах суспільно-політичних змін позначилось на долі окремих її членів, а самого науковця зробило практично сиротою.

* Шпак Світлана Миколаївна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Вихованням майбутнього вченого займалися батьки матері – представниці заможної та шанованої родини трускавецьких господарів-землевласників Гладких. Саме тому у домашньому навчанні велику увагу приділяли мовам, зокрема німецькій та польській, які склали основу тогочасної гімназійної освіти, що була основою вдалої кар'єри у Польщі.

Після закінчення середньої загальноосвітньої школи О. Мацюк працював молодшим геологом Бориславської геологорозвідувальної партії тресту “Укрнафторозвідка” Міністерства нафтової промисловості СРСР в с. Стебник та м. Трускавець Дрогобицької області. Пізніше здобував вищу освіту на економічному факультеті Львівського сільськогосподарського інституту, після закінчення якого у 1956 р. працював у м. Золочові (Львівська область) інструктором по зоні МТС Золочівського РК ЛКСМУ, старшим економістом-плановиком Золочівської МТС (пізніше – Золочівській РТС), одночасно виконуючи обов'язки ентомолога. О. Мацюк, звільнений у 1959 р. внаслідок скорочення штатів та в зв'язку з переведенням дружини на роботу у обласне видавництво, переїхав до Львова⁴. Досвід роботи ентомологом став у пригоді при наступному працевлаштуванні. 7 травня 1960 р. О. Мацюк був прийнятий на посаду архіваріуса лабораторії мікрофотокопіювання і реставрації документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові. Перед ним ставилося завдання організувати й очолити роботу з дезінфекції паперу документів, боротьбі з їх шкідниками.

Радянська кадрова політика в архівній галузі призвела до того, що серед співробітників архівів було чимало “спеціалістів”, які не могли фахово працювати з архівним документом. Особливо невтішною була картина в умовах посилення роботи над упорядкуванням архівних фондів, підготовкою путівників по фондах⁵ та збірників документів⁶.

На початку 1960-х в ЦДА УРСР у Львові з ініціативи академіка І. Крип'якевича (1886–1967) та за підтримки директора Н. Вradій було запроваджено науково-теоретичний семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, покликаний сприяти вирішенню питання з кадрами. В його рамках відомий історик запропонував зацікавленим співробітникам архіву працювати в окремих галузях спеціальних історичних дисциплін під його наставництвом. О. Мацюк розпочав науково-дослідну роботу в галузі української філігранології.

І. Крип'якевич ознайомив молодого архівіста із методикою роботи з архівними документами, методологією історичного дослідження тощо⁷. 1962 р. світ побачила перша наукова публікація з української філігранології О. Мацюка⁸.

Своєю науково-дослідною роботою він підтвердив, що оволодів палеографічними навичками, і це разом із знанням німецької та поль-

ської мов⁹ сприяло переведенню його до відділу інформації, публікації та використання документів.

Тут молодий співробітник відразу був залучений до археографічної роботи архіву і отримав можливість переймати досвід провідних фахівців, працюючи над низкою проектів, якими вони керували. Зокрема, О. Мацюк взяв участь в систематизації матеріалу та вивірці тексту науково-довідкового видання “Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Покажчик населених пунктів”¹⁰, редактором якого була П. Захарчишин-Фостик¹¹, і відтоді працював над підготовкою до видання більшості збірників документів та матеріалів, що видавалися за участю архіву¹²: проводив виявлення, копіювання, звіряння, археографічне та палеографічне опрацювання документів, здійснював переклади, оформляв науково-довідковий апарат тощо.

У співавторстві з не менш відомим фахівцем Р. Кулачковським¹³ О. Мацюк опублікував кілька повідомлень інформативного характеру про віднайдені у фондах архіву документи.

Водночас молодий архівіст був залучений до опрацювання та каталогізації фондів архіву, насичених фактичним матеріалом з історії населених пунктів західного регіону України, у зв’язку з підготовкою у 1962–1972-х багатотомного видання “Історія міст і сіл УРСР”.

О. Мацюк сумлінно опрацьовував один із найскладніших та найбільших документальних комплексів ЦДАЛ України – ф. 146 “Галицьке намісництво” (1772–1921 рр.). Картки, створені ним, поповнили каталоги та тематичну картотеку по цьому фонду¹⁴. Підготовлений ним машинопис довгий час за відсутності путівника був дуже популярний серед дослідників¹⁵, а 1990 р. побачив світ доопрацьований ґрунтовний фондний покажчик, підготовлений у співавторстві з У. Єдлінською¹⁶.

Філігранологічні студії дозволили О. Мацюку працювати в архівосховищах України, Росії та Польщі, але водночас через відсутність академічної освіти його наукова-дослідна робота викликала підвищену увагу архівного керівництва, чим завдавала чимало клопоту. Зокрема на неї не виділявся час у робочому плані, а відтак дослідник був завантажений часто механічною роботою, яку вважав “доступною любому школьнику”. Тому він намагався якомога скоріше отримати кандидатський ступінь¹⁷.

1972 р. О. Мацюк закінчив архівні курси в Московському історико-архівному інституті і почав готуватися до захисту. Однак, стосунки з науковим керівником не склалися, і усе довелось відкласти. Результатом його багаторічних філігранологічних студій стали два альбоми водяних знаків на папері – науково-довідкові видання, які мають практичне застосування при роботі з архівним документом, рукописною

чи друкованою книгою¹⁸, а також створення кабінету філігранології ЦДІАЛ України¹⁹.

На окрему увагу заслуговує доробок О. Мацюка, що ґрунтується на віднайдених дослідником документах з історії початкового етапу українського та слов'янського книгодрукування. Зокрема, дослідник ввів до наукового обігу архівні матеріали, на основі яких здійснив уточнення суперечливих моментів із життя перших слов'янських друкарів – С. Соболя, І. Федорова, та історії однієї з перших українських друкарень – стрятинської. Частина їх увійшла до єдиної археографічної публікації, в якій О. Мацюк виступив співупорядником – “Першодрукар Іван Федоров і його послідовники на Україні: XVI–XVII ст.”.

Неоднозначно були зустрінуті публікації з цієї тематики, в основі яких – виявлені ним документи XVIII ст., що разом з висновками філігранологічного аналізу паперу московських “анонімних” видань дали змогу відновити дискусію про т. зв. дофедорівське книгодрукування. Цілком негативну реакцію вона викликала у партійного керівництва республіки, яке вбачало у цих твердженнях підрив усталеного в радянській історичній науці та офіційній пропаганді авторитету Івана Федорова як російсько-українсько-білоруського просвітника, символу дружби та єдності братніх народів. Усе це швидко поклато край студіям О. Мацюка у цьому напрямі²⁰.

Незважаючи на те, що означені публікації О. Мацюка знаходять підтримку і сьогодні, а подекуди використовуються як беззаперечний доказ існування книгодрукування в Україні у XV ст., дослідник вважав необхідним віднайти більш промовисті докази²¹.

Після “неофіційної” заборони О. Мацюк не повертався до згаданої вище теми, але не переставав перебувати під пильним наглядом. Наприклад, до науково-теоретичного семінару з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, що відбувся 30 січня 1976 р., ним була підготовлена та анонсована доповідь “Найдавніша газета в Україні”, присвячена львівській “Gazette de Leopold”. Начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюков висловився негативно з приводу достовірності такого факту і вирішив відвідати цей захід. Директор Н. Врадій, передбачаючи сумні наслідки як для дослідника, так і для себе, попросила О. Мацюка “захворіти”²².

Більшість повідомлень, виголошених на науково-теоретичному семінарі з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, що носили ознайомлюючий, інформаційний та науково-методичний характер, були опубліковані на сторінках видань – “Архіви України” та “Історичні джерела та їх використання”. Вони були присвячені документальній базі архіву, практичній роботі дослідників з архівними документами, зокрема і вказівки щодо визначення автентичності документів на основі філігранологічного аналізу²³.

Низка публікацій О. Мацюка містила методичні рекомендації щодо використання архівних матеріалів у краєзнавчих студіях. Сам архівіст до 500-річчя Трускавця підготував у співавторстві першу в українській історіографії бібліографію історії міста²⁴, де окремий розділ був присвячений саме архівним матеріалам.

Архівні документи були важливою складовою його досліджень у галузі оборонних пам'яток України²⁵.

О. Мацюк також використовував документи ЦДІАЛ України у пам'яткоохоронній діяльності Львівської філії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури задля обґрунтування заходів зі збереження відповідних пам'яток через передачу окремих об'єктів, які використовувались як склади, лікарні, тюрми, житлові приміщення тощо під музеї, архіви та інші форми адаптації²⁶, а також проведення тих чи інших видів реставраційних робіт, а відтак дозволу на них.

Він сприяв тому, що у 1970-х рр. у львівському Свято-Онуфріївському монастирі, приміщення якого в радянський час використовувалось як житловий комплекс, було розміщено Музей Івана Федорова. А під час розбудови Трускавця в 1980-ті науково обґрунтував необхідність збереження стародавньої дерев'яної архітектури в Трускавці, внаслідок чого було врятовано від знищення пам'ятку XIX ст. – початку XX ст. – віллу "Саріуш" через розміщення в її приміщенні Музею Історії міста.

Архівні підбірки О. Мацюка слугували підґрунтям для реставраційних робіт в Олеському замку у 1970-х²⁷, були вагомими аргументами для широкої участі у рятуванні і відновленні об'єктів у Підгірцях²⁸, доводячи їх велике історичне значення та цінність.

Професіоналізм, високу ерудованість та діяльність дослідника було відзначено призначенням його у 1984 р. завідувачем відділу інформації, публікації та наукового використання документів²⁹, 1988 р. – заступником директора та 9 жовтня 1991 р. – директором ЦДІАЛ України.

О. Мацюк очолив архів у складний історичний період і доклав багато зусиль для вирішення типових для тогочасної архівної справи проблем: утримання архівних приміщень в належному стані, модернізація технічної бази архіву, осучаснення виробничих технологій, можливість використання додаткового фінансування, кадрове питання, вивчення та повернення архівної україніки, залучення архіву до міжнародного архівного співтовариства.

На цей час учений був знаною та авторитетною постаттю у науковому середовищі та громадському житті як Львова і України, так і за кордоном, зокрема у Польщі. Він неодноразово репрезентував українську архівну справу на європейських міжнародних конференціях³⁰ і використовував такі можливості для оголошення ініціатив видавничих та науково-дослідних міжнаціональних проектів.

У 1990-х в умовах відсутності путівника по документальному комплексу ЦДІАЛ України та поступовому упорядкуванню мало вивчених і невідомих матеріалів (зокрема, фонди релігійних установ та особові фонди українських, польських науковців, громадських діячів тощо) актуальними стали пофондові та тематичні огляди (які часто включали відомості про склад і зміст цих документів, їх джерелознавчий аналіз), цілу низку яких О. Мацюк підготував і виголосив під час українських та міжнародних, зокрема україно-польських, наукових зустрічей. Ці доповіді, опубліковані серед матеріалів конференцій, довгий час слугували орієнтиром для зацікавлених науковців.

О. Мацюк як член Комісії з повернення культурних і національних цінностей України, брав безпосередню участь у розшуку та поверненні документів архівної колекції ЦДІАЛ України, що була втрачена під час Другої світової війни та внаслідок “інтернаціональної” політики радянського уряду. Особливої уваги надавав україно-польській співпраці в цьому питанні. О. Мацюк ще в 1960-ті, працюючи у Національній бібліотеці у Варшаві, виявив документи української тематики, які були передані Польщі австрійським урядом у повоєнний період. Для польських архівістів вони не були пріоритетними, а відтак залишались не опрацьованими³¹. На сторінках наукових видань та у повідомленнях на науково-теоретичному семінарі О. Мацюк не лише інформував про них³², а й закликав українських архівістів самим досліджувати ці документи і цим сприяти введенню їх до наукового обігу.

Наприкінці 1980-х, скориставшись сприятливими умовами, він організував упорядкування цих фондів львівськими архівістами. Зокрема, завідувач відділу інформації, публікації й наукового використання документів ЦДІАЛ України Г. Сварник з 1989 р. займалась упорядкуванням та описанням архіву НТШ зі Львова³³.

Після захисту докторської дисертації³⁴ у 1996 р. О. Мацюк розпочав педагогічну діяльність на посаді професора кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського державного університету імені Івана Франка. Слід відзначити, що він спирав відкриттю тут у 1999 р. навчальної спеціальності “Архівознавство”. У 1990-х долучився до написання статті до університетського підручника зі спеціальних історичних дисциплін³⁵ та брав участь у підготовці видання “Нариси з історії архівної справи в Україні”³⁶.

О. Мацюк, який розпочав професійну діяльність в ЦДІА УРСР у Львові 1960 р. на посаді архіваріуса фотореставраційної лабораторії, архівній справі навчався безпосередньо у провідних фахівців архіву. Формування наукових зацікавлень, методології та тематики наукових досліджень відбувалося під керівництвом видатного українського історика та джерелознавця І. Крип’якевича, і О. Мацюк неодноразово виявляв високий рівень знання архівних документів, джерелознавчий

універсалізм, притаманний його науковій школі. Завдяки наполегливості та працьовитості протягом 39 років О. Мацюк пройшов всю ієрархію архівних посад, очоливши у 1991 р. ЦДАЛ України. На цій посаді проявив себе талановитим організатором науки та добрим господарником. Відтак, слід відзначити, що О. Мацюк цілком заслужено був визнаний як у державі, так і далеко поза її межами як гідний репрезентант архівної системи незалежної України, дослідник історії паперу, краєзнавець.

¹ *Ісаєвич Я. О. Я. Мацюк – дослідник історичних джерел // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 4. – С. 157–159; Ковальський М. Світлої пам'яті Ореста Мацюка (1932–1999) // Український історик. – Нью-Йорк Торонто Київ Львів Париж. № 2 4 (142 143). – С. 270 273; Матяш І. Мацюк Орест-Нестор Ярославович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. Вип. третій: 1970–1990-ті роки. – Київ, 2003. – С. 144–146; Karolczak K. Orest Nestor Maciuk (1932–1999) // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa. – Kraków, 2002. S. 9–13.*

² *Царьова Н. Список праць О. Мацюка з філігранології // Мацюк О. Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст.: Альбом. – Київ, 1992. – С. 344–346; Дашкевич Я. Філігранологія та завдання українського джерелознавства // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 297–299.*

³ Нині – Львівська область.

⁴ ЦДАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 3, 4.

⁵ Під час Другої світової війни з ЦДАЛ України були вивезені не лише комплекс документів, а також різноманітні покажчики, описи тощо (*Вродій Н. До історії Львівських архівів у 1939–1944 рр. // Архіви України. – 1974. – № 5. – С. 54–56.*)

⁶ *Сеник Я. Удосконалення довідкового апарату в ЦДА УРСР у м. Львові // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 4. – С. 25–27; Мищак І. Заходи українських архівістів щодо створення і вдосконалення науково-довідкового апарату архівів (1950–1960-ті рр.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: [Міжвід. зб. наук. пр.] Вип. 5. – К., 2002. – С. 99.*

⁷ *Мацюк О. Іван Крип'якевич – знавець і цінитель архівів // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 948–949.*

⁸ *Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР. – 1962. – № 5. – С. 10–21.*

⁹ ЦДАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁰ *Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: Перші поземельні кадастри Галичини. Покажчик населених пунктів. – К., 1965. – С. 15.*

¹¹ *Крюковський О. Захарчишин-Фостик Пелагія Іллівна // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. У 3-х вип. Вип. 2.: 1940–1960-ті рр. – К., 2002. – С. 88–89.*

¹² ЦДАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 1, арк. 11.

¹³ *Лісовська Є. Кулачковський Роман Станіславович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. Вип. 2: 1940–1960-ті роки. – К., 2002. – С. 117–118.*

¹⁴ Національний архівний фонд України : засоби інтелектуального доступу до документів : [Короткий довідник]. – К., 2002. – с. 31

¹⁵ *Сварник І.* У пошуках забутих замків // Універсум. – 2007. – № 7–8. – липень–серпень – С. 24–26.

¹⁶ *Єдлінська У., Мацюк О.* Галицьке Намісництво (1772–1921): Архівно-бібліографічний фондний показчик. – К., 1990. – 210 с.

¹⁷ ЦДІАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 15, арк. 31.

¹⁸ Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX ст.). – К.: Наукова думка, 1974. – 296 с. (був відзначений премією Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР 1974 р. // ЦДІАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 15, арк. 39) та Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст.: Альбом. – К.: Наукова думка, 1992. – 352 с.

¹⁹ *Врадій Н. Ф.* Науково-методичний кабінет із спеціальних історичних дисциплін у ЦДІА УРСР у м. Львові // Архіви України. – 1986. – № 6. – С. 36–40.

²⁰ *Стецишин О.* Хто в Україні був першодрукарем? // Тиждень. – Львів. – 1998. – 13–19 лют.

²¹ *Мацюк О.* З приводу повідомлення А. Д. Смідовича // Архіви України. – 1972. – № 4. – С. 94–95.

²² ЦДІАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 182, арк. 73, 81.

²³ *Царьова Н.* Список праць О. Мацюка з філігранології // *Мацюк О.* Історія українського паперу. – К., 1994. – С. 180–186.

²⁴ *Маціевский А., Мацюк О.* Трускавец за 500 лет (1469–1969): Библиографический указатель. – Львов, 1972. – 159 с.

²⁵ *Дашкевич Я.* Орест Мацюк // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів : Львів. відділ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ; ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 669–670.

²⁶ ЦДІАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 6, арк. 81

²⁷ *Сварник І.* У пошуках забутих замків // Універсум. – 2007. – № 7–8. – липень–серпень – С. 25.

²⁸ Обидва – Буський район Львівської області.

²⁹ ЦДІАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

³⁰ *Матяш І.* Мацюк Орест Ярославович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. Вип. 3 : 1970–1990-ті роки. – К., 2003– С. 144–145.

³¹ ЦДІАЛ України, ф. Р-15, оп. 1, спр. 168, арк. 195.

³² *Мацюк О.* Україніки в бібліотеках та архівах Варшави // Наша культура. – Варшава. – 1970. – № 1. – С. 5–6.

³³ *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава ; Львів : Український архів ; Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. – 352 с.

³⁴ У 1995 р. О. Мацюк, який не мав попереднього ступеня кандидата історичних наук, захистив докторську дисертацію, створивши безпрецедентний випадок в сучасній Україні (Ковальський М. Світлої пам'яті Ореста Мацюка (1932–1999) // Український історик. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Українське історичне товариство, 1999. – Рік XXXVI. – № 2–4. – С. 270–273.

³⁵ *Мацюк О.* Филигранология // Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 280–282.

³⁶ *Матяш І.* Мацюк Орест Ярославович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип. Вип. 3: 1970–1990-ті роки. – К., 2003– С. 144–145.

Статья посвящена известному львовскому архивисту, специалисту в области украинской филигранологии, краеведу, общественному деятелю, директору Центрального государственного исторического архива Украины во Львове, профессору Львовского государственного университета имени Ивана Франко О. Мацюку (1932–1999).

Ключевые слова: О. Мацюк; Центральный государственный исторический архив Украины во Львове; архивное дело.

The article is devoted to the well known archivist, the specialist in the field of paper history in Ukraine, historian of local lore, famous public figure, the Head of The Central States Historical Archive of Ukraine Lviv (1991–1999), the professor of Ivan Franko Lviv University O. Matsiuk (1932–1999).

Keywords: O. Matsiuk; The Central States Historical Archive of Ukraine in Lviv; archival affairs.

УДК (930.253:81'25)(477)

Л. В. СКРИПКА*

**ВИСТАВКА, ПРИСВЯЧЕНА 90-РІЧЧЮ
МИКОЛИ ЛУКАША**

Подано архівні документи, які розкривають багатогранну творчу спадщину видатного українського перекладача, лексикографа і поета Миколи Лукаша.

Ключові слова: Микола Лукаш; Спілка письменників України; друковані видання.

Творчість визначного українського перекладача, лексикографа, поета Миколи Олексійовича Лукаша (1919–1988) – яскраве і незвичайне явище в історії української культури ХХ ст.

Документально-книжкова виставка в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, присвячена 90-річчю від дня народження геніального перекладача, мовою архівних документів, друкованих видань відтворює шлях буття Майстра, презентує його багатогранну творчу спадщину, визначає місце і роль М. Лукаша в суспільно-політичному, культурному процесах в Україні 50–80-х рр.

На виставці експонуються архівні документи і друковані джерела до біографії М. Лукаша.

Зацікавлення шанувальників творчості перекладача викличуть сторінки особової справи члена Спілки письменників України (автобіографія, ф. 590, оп. 5, од. зб. 561, арк. 4, 4 зв.), світлини М. Лукаша в дитинстві і юності (ЦДАМЛМ України, ф. 888, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1, Крелевецький краєзнавчий музей), спогади друзів дитинства, однокласників (з особистого архіву літературознавця Л. Череватенка).

Про студентські роки М. Лукаша, що припали на нелегкі 1930-і рр. і післявоєнні 1940-і рр., розповідають матеріали документи відомчих архівів: Харківського національного університету ім. В. Каразіна та Харківського національного аграрного університету ім. В. Докучаєва. Серед них – витяг із залікової відомості студента Харківського педагогічного інституту іноземних мов М. Лукаша, диплом про закінчення вузу (1947 р., Р. 1148, оп. 1, од. зб. 74, арк. 6, 7, 7 зв.), заява майбутнього

---

* Скрипка Леонід Вікторович – директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

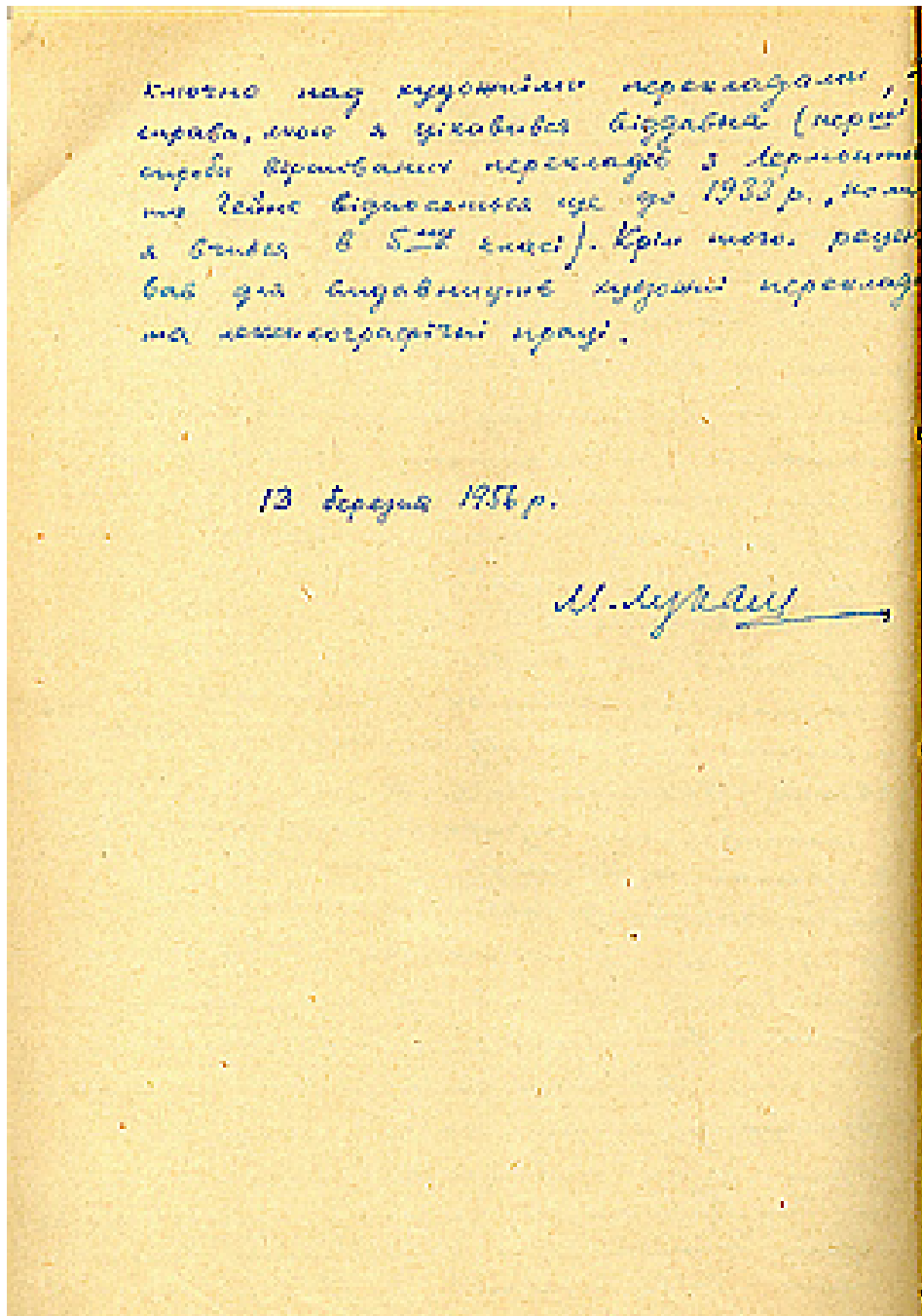
Автобіографія.

4

Я, Лукаш Микола Олексійович, народився 19го грудня 1919 р. в м. Кролевіч Сумської обл. в робітничій родині (батько - різно-робочий, мати - ткачиха). Середню освіту здобув у Кролевічі (1927-1937 рр.), потім ужився на історичному факультеті Київського Державного Університету (1937-1941 рр.), при чому після закінчення другого курсу брав річну відпустку і протягом 1939/40 учебного року викладав українську та німецьку мови в Копачівській середній школі (Обухівський р-н Київської обл.). У серпні 1941 р., перебуваючи на канікулах у м. Кролевічі, був поранений у ногу під час нальоту ворожої авіації, внаслідок чого не зміг евакуюватися і залишався на окупованій території. Після визволення м. Кролевіч у восени 1943 р. був мобілізований до лав Радянської Армії, де прослужив до листопада 1945 р. Демобілізувавшись, вступив на факультет французької мови Харківського Педагогічного Ін-ту Іноземних Мов, після закінчення якого викладав французьку, німецьку та англійську мови в різних вузах м. Харкова (спочатку в групі в Пред. Інституті, згодом у Сільськогосподарському Інституті і Харківському Державному Університеті). З 1953 р. залишив педагогічну роботу і працюю майже ви-

Автобіографія М. Лукаша

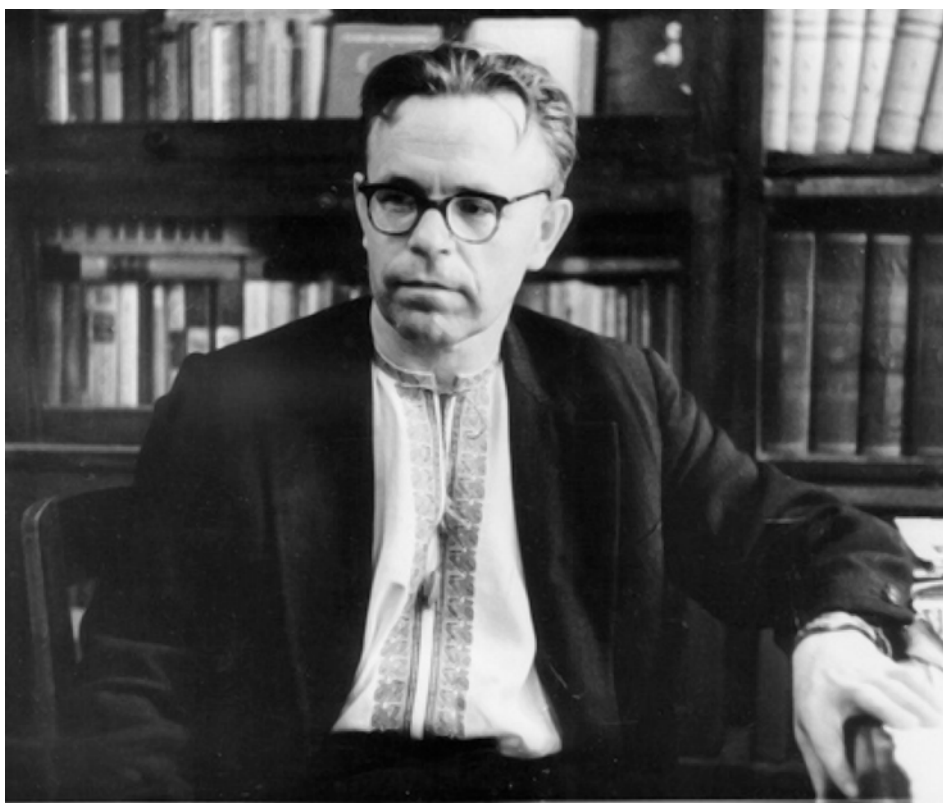
ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 5, од. зб. 561, арк. 4

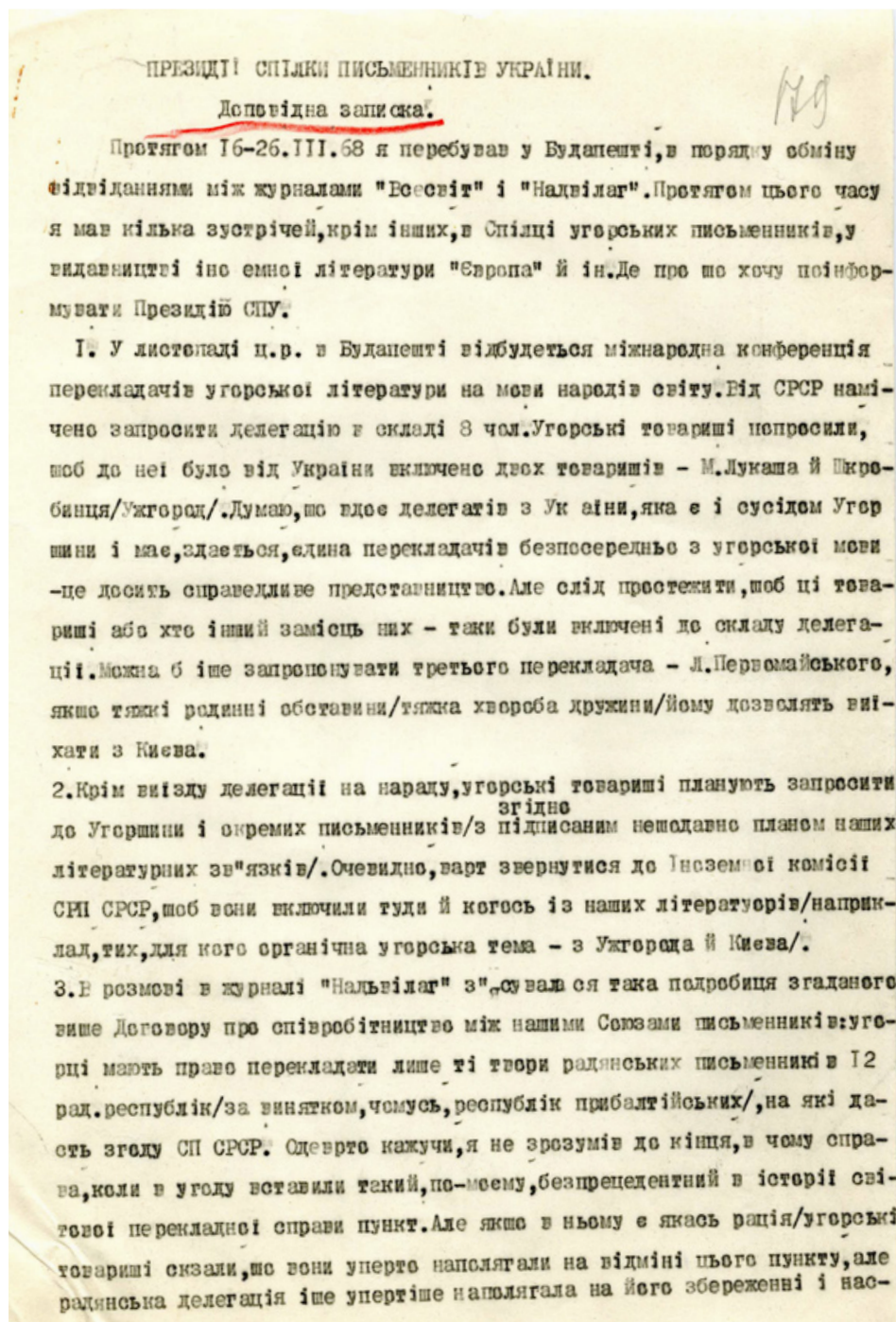
Автобіографія М. Лукаша
ЦДАМЛІМ України, ф. 590, оп. 5, од. зб. 561, арк. 4 зв.

М. Лукаш серед співробітників журналу "Всесвіт". кінець 1950-х рр.
(з особистого архіву Л. Череватенка)

М. Лукаш. 1950-ті рр.
(з фондів Літературно-меморіального музею Г. Кочура,
м. Ірпінь Київської обл.)

Доповідна записка редактора журналу "Всесвіт" О. Полторацького. Маш., 1968 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 592, оп. 1, од. зб. 238, арк. 179

Передке слово до читальника 3

Боже ~~ти~~ мій ~~дослід~~ ^{світ}! З якою нетерплячкою чекаю ти, шляхетний або хоть і посполитий — читальнику, свого пролога, сподіваючись знайти в ній лайку, огуду та огуду на автора дрогого Дон Кіхота того, що ~~заказав~~ ^{кажує}, у Бардесільські, а народився в Паррагокі! Отже не зроблю тобі такої привинності: хоть образи будзів, як правило, гнів і в найшмирніших серцях, та має нехай буде винайтом. Ти хотів би, може, щоб я назвав його ослом, недоумком і нахабником, а воно мені і не в дулі: нехай його гріх та на нього м і впаде, хай він жере його з хлібом і нехай йому везина. Ото тільки м найбіль на нього, що взирає мене старим та калічним, нібито має я силу тас затримати, аби він мене не брав, чібно скаліжено мене десь у кортежній білуї, а не в найголоснішій білуї, яку бачили біки давкокошні і теперішні і яку навряд ти побачать біки прийдешні. Нехай мої рани не красять мене в очах тих, хто на них дивиться, зате підносять у повазі тих, хто знає, де я їх здобув, бо ліпше возкові головою в потреби наложити, аніж утечого шиття своє порятувати. Я так твердо стою при сій дулі, що яди мені уможливлено немощиве і знов даю на вибір так ти ~~так~~ ^{як} зинити, а ~~підняво~~ ^{всі} ~~воли~~ ^{яко} би взяли участь у тому прекрасному поході, ніж залишитись уліти і здоровим, не бравши в цьому участі. Шрами на виду і на прудях у вошка — то зорі, що показують іншим дорогу до неба слави і засмішеної тесні. А про старість вже додам, що ніше не сивий волос, тільки зрілий розум, який приходить з роками.

А другий малі мені на автора, що він завидником мене називав, ще й пояснює, мовби нечові, якому, що то за ріг така — ~~заказав~~ ^{заказав} ~~мені~~ ^{мені} чистоті кажує, із двох ~~видів~~ ^{кмітливості} ~~зазурив~~ ^{світ} мені знакомих і ніж оди — свята і шляхетна заздорові, яка поривався до блага, тим і не мови з перогідувати дуровий осоди, та ще такий, що, кажує, при обвясненій інквізиції смущав; якую автор має на увазі того самого головика, що і я, то він дуже помилявся, бо з того головика велико уявлю за хист; чиро поважан за творца та за менастанку добротесу діяльність. А втім, за одну ріг я справді тому пану автору вужтен: він сказав, що повісті мої радше сатиричні, аніж повгаїні, чирше, загалом беручи, добрі — а воми б не могли бути такими, якби не мали в собі тих обох якостей.

Може ти, ласкавий читальнику, скажеш мені, що з нагого привин-няює, трипати себе так скороино, та я гадаю, що не годився до пегеного вожию прикладати, а того добродія, і так уже добре припекло, коли не заштитвад виступати в чистім полі та під зешим небом, а приховує своє чирілице і придумує собі рідний край, так ніби почуват, що вінен в образі величності. Якую ти знаєш із нии випадково, то переклади йому що його імені, що я не чуюсь обрашеним: я добре знаю, що таке дивольські спокую, а одна з найбільших спокую — то бити голівку в голівку, іди він може написати і надрукувати книгу, що принесє йому славу, слави, слави грошен, і стільки грошен, скільки слави. А на підтвердження, сії думки розкажи йому, будь ласка, об яку веселу і догетну приповідку:

Був у Севільї один божевільний, що схиднувся на дуже смішній і тудній дуринці, яка доти шодному шаленцеві на ум не спадага.

М. Лукаш. Автограф перекладу роману
М. Сервантеса "Дон Кіхот", 1939–1966 рр.
ЦДАМЛМ України, ф. 888, оп. 1, од. зб. 2, арк. 3

М. Лукаш з учнями середньої школи м. Кролевець, 1933–1934 рр.
ЦДАМЛМ України, ф. 888, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1

перекладача про прийняття на роботу викладачем іноземних мов до Харківського сільськогосподарського інституту (1949 р., там само, арк. 2).

Період високого злету Майстра розкривають перед нами сторінки спогадів його сучасників (з особистого архіву Л. Череватенка), матеріали про роботу перекладача в редакції відновленого журналу іноземної літератури “Всесвіт” (1950–1960-і рр., ЦДАМЛМ України. Ф. 806, оп. 1, од. зб. 1, арк. 12; Ф. 592, оп. 1, од. зб. 238, арк. 66–68, 179–180), епістолярна спадщина Г. Кочура зі згадками про М. Лукаша, світлини з фондів Літературно-меморіального музею Г. Кочура в м. Ірпені на Київщині тощо.

1973-й – рік виключення М. Лукаша зі Спілки письменників України через захист засудженого літературознавця І. Дзюби і подальше вимушене мовчання до кінця 1970-х рр. знайшли своє відображення в експонованих документах цього періоду: протоколи засідань Київської організації СПУ з обговоренням персональної справи М. Лукаша та виключення його “за антигромадську діяльність та негідну поведінку з письменницьких лав” (ЦДАМЛМ України. Ф. 1098, оп. 1, од. зб. 81, арк. 16–21; од. зб. 80, арк. 1–4).

На виставці представлено друковані видання перекладів М. Лукаша різних років, починаючи від поеми Гете “Фауст” (1955), Дж. Боккаччо “Декамерон” (1964), збірок лірики Ф. Шіллера (1967), П. Верлена (1968), Г. Лорки (1969), закінчуючи романом М. де Сервантеса “Дон Кіхот” (1995).

М. Лукаш і М. Сереженко. 1930-ті рр.
(з фондів Літературно-меморіального музею Г. Кочура,
м. Ірпінь Київської обл.)

Експонуються автографи перекладу М. Лукашу роману М. де Сервантеса “Дон Кіхот” (1939, 1966), його знаменитих “Шпигачок” (1950–1980-ті).

Серед друкованих видань останнього часу – книги “Фразеологія перекладів М. Лукаша. Словник-довідник” (2002), “Микола Лукаш. Біобібліографічний покажчик” (2003), низка публікацій з літературознавства та перекладознавства в журналі “Всесвіт”. Експонуватиметься книга спогадів “Наш Лукаш” (т. 1, 2009).

Виставка засвідчує нетлінну мистецьку цінність творчої спадщини М. Лукаша, як визначного представника української школи художнього перекладу.

Представлены архивные документы, которые раскрывают многогранное творческое наследие выдающегося украинского переводчика, лексикографа и поэта Николая Лукаша.

Ключевые слова: Николай Лукаш; Союз писателей Украины; печатные издания.

Introduced the archival documents which highlights the multifaceted creativity legacy of the famous Ukrainian translator, lexicographer and poet Mykola Lukash.

Keywords: Mykola Lukash; the Union of writers of Ukraine; publications.

УДК 930.25(477):061.3

Ю. А. ПРИЛЕПШЕВА*

**УЧАСТЬ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІСТІВ
У X ЗАГАЛЬНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
ЄВРО-АЗІЙСЬКОГО РЕГІОНАЛЬНОГО ВІДДІЛЕННЯ МРА
ТА КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РАДИ КЕРІВНИКІВ
АРХІВНИХ СЛУЖБ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ СНД**

(28 жовтня – 1 листопада 2009 року)

Подається інформація про роботу X Загальної конференції Євро-азіатського регіонального відділення МРА та Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД, наукової конференції “Новітні технології у сфері забезпечення збереження архівних документів”.

Ключові слова: міжнародна конференція; співробітництво; електронні архіви; цифрові копії; діловодство; документообіг; виставка.

Спеціальне відділення для Євроазійського регіону в структурі Міжнародної ради архівів було створено за ініціативою держав-учасниць СНД. Рішення про створення ЄВРАЗІКИ прийнято на XIV сесії Генеральної асамблеї МРА в Севільї (Іспанія) 25 вересня 2000 р.

Головною метою регіонального відділення є встановлення, підтримка та розвиток зв'язків між національними архівними службами регіону, а також іншими установами та організаціями, зайнятими у сфері збереження, використання та управління архівними документами; підтримка заходів зі збереження та захисту архівної спадщини регіону; розширення доступу до архівів регіону, підготовка та розповсюдження інформаційних матеріалів про їх фонди; координація діяльності архівів регіону; покращення професійної підготовки архівістів регіону; організація наукових конференцій, семінарів, симпозиумів, інших зустрічей відповідної тематики, що представляє інтерес для регіону.

Структура ЄВРАЗІКИ складається з Загальної конференції, Виконавчого бюро та Секретаріату. За ініціативи членів відділення Виконавче бюро може створювати професійні органи (секції та комітети) за окремими напрямками діяльності архівів.

Загальна конференція приймає Статут відділення, визначає політику та основні напрямки діяльності ЄВРАЗІКИ. Вона також приймає рішення щодо проектів програм, які представлені на її розгляд Виконавчим бюро.

---

* *Прилепшева Юлія Анатоліївна* – кандидат історичних наук, начальник управління інформації та міжнародного співробітництва Держкомархіву.

Угоду про співробітництво в архівній сфері між Державним комітетом архівів України та Агентством “Узархів” при Кабінеті Міністрів Узбекистану підписали О. П. Гінзбург і А. Х. Абдуллаєв

За рекомендацією Виконавчого бюро Загальна конференція може запрошувати на свої засідання представників міжнародних організацій, державних та інших установ, приватних осіб у якості наглядачів. Наглядачі не мають права голосу.

ЄВРАЗІКА тісно співпрацює з МРА та її органами, Голова відділення відповідно до статуту МРА є членом Виконкому МРА.

З 2000 до 2008 року відділення очолював керівник Федерального архівного агентства Російської Федерації В. П. Козлов. За цей період було проведено 9 засідань Загальної конференції ЄВРАЗІКИ. У рамках засідань відбулися міжнародні наукові конференції “Правові проблеми архівної справи в Євроазійському регіоні” (Астана, Казахстан), “Інформаційні технології в архівній справі” (Мінськ, Білорусь), “Видавнича діяльність державних архівів у країнах-членах ЄВРАЗІКИ: стан, проблеми та перспективи” (Єреван, Вірменія), “Електронне діловодство та архіви” (Астана, Казахстан), проведено круглий стіл “Розвиток та удосконалення нормативно-правової бази архівної справи та систем документації” (Львів, Україна), інші. Розпочато роботу зі створення електронної бази даних “Архівне законодавство країн євроазійського регіону”, за ведення якої відповідає Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи.

На ІХ Загальній конференції ЄВРАЗІКИ, що відбулася 5 червня 2008 р. в м. Москві (Російська Федерація) Головою регіонального відділення одноголосно обрано директора Національного архіву Вірменії А. С. Вірабяна.

2009 року прийнято рішення провести засідання X Загальної конференції Євро-Азійського регіонального відділення МРА, Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД у період з 28 жовтня по 1 листопада 2009 року в м. Єревані (Республіка Вірменія). Організатор – Національний архів Вірменії.

Голову Державного комітету архівів України О. П. Гінзбург, начальника управління Держкомархіву Ю. А. Прилепішеву та директорів держархівів Дніпропетровської та Полтавської областей Н. В. Киструську та Г. П. Білоус було запрошено взяти участь у згаданих міжнародних архівних заходах, а також у науковій конференції “Нові технології в сфері забезпечення збереження архівних документів”, що відбуватимуться в рамках 85-річчя архівної служби Вірменії.

29 жовтня 2009 р. відбулося відкриття X Загальної конференції Євро-Азійського регіонального відділення МРА та Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД. З вітальним словом до учасників міжнародних заходів звернувся Прем'єр-міністр Республіки Вірменія Т. Саркісян.

Керівники архівних служб країн членів ЄВРАЗІКИ та Консультативної ради інформували присутніх про стан розвитку архівної справи, зупинившись насамперед на питаннях комплектування, документаційного забезпечення управління та підготовці архівних кадрів.

О. П. Гінзбург, як керівник державної архівної служби України, у своїй доповіді приділила велику увагу проблемі забезпечення стабільного функціонування архівних установ України в умовах світової економічної кризи, зокрема вирішенню питання охорони архівних приміщень та додатковому фінансуванню архівів за рахунок позабюджетних коштів. У першому півріччі 2009 р. на спецрахунки архівних установ надійшло 1 млн. 315 тис. грн за надання платних послуг. Пріоритетним завданням українських архівістів є також робота з джерелами формування Національного архівного фонду. Нині на обліку в державних архівах та архівних відділах міськрад перебуває приблизно 41 тис. установ. Спеціального вищого навчального закладу, який би займався підготовкою архівних кадрів в Україні немає. Проте, система вузів, до учбових планів яких включено дисципліни архівознавчого та документознавчого напрямків, досить розгалужена. Це 19 вузів, які щорічно випускають близько 70 спеціалістів кваліфікації “історик-архівіст”, 10 вузів, що готують фахівців за спеціальністю “документознавство”, 6 технікумів, які готують молодих спеціалістів за спеціальністю “діловодство”. Забезпечення архівних установ України науковими кадрами здійснюють 4 вузи та Український науково-дослідний інститут архівної справи та діловодства (УНДІАСД) при Держкомархіві України. За період діяльності УНДІАСД відбувся захист 36 кандидатських дисертацій, серед яких 10 – захистили працівники архівної системи.

Позитивним є досвід архівних служб Республіки Білорусь та Республіки Казахстан, в яких на законодавчому рівні за архівними службами закріплено функції встановлення єдиних принципів організації діловодства та архівної справи, контроль за їх дотриманням не тільки в державних, а й у приватних організаціях.

Заступник Голови комітету інформації і архівів Міністерства культури Республіки Казахстан А. К. Айткалієв зупинився на положеннях, ухваленого у червні 2009 року Закону Республіки Казахстан “Про внесення змін та доповнень до окремих законодавчих актів Республіки Казахстан з питань документального забезпечення”. Його прийняття дозволило казахським архівістам встановити на загальнодержавному рівні єдині правила організації роботи з документами та управління документацією й архівами в державному та приватному секторах. Комітету інформації і архівів надано право розробки та затвердження типових правил документування та управління документацією в державних та недержавних організаціях, переліків типових документів, що створюються під час їхньої діяльності, а також здійснювати контроль за станом діловодства в державних організаціях та роботою у відомчих архівах. У зв’язку з цим Комітетом інформації та архівів направлено до Міністерства юстиції Республіки Казахстан пропозиції про внесення до Кодексу Республіки Казахстан про адміністративні правопорушення норм, які б встановлювали адміністративну відповідальність за правопорушення в сфері архівної справи.

У більшості республіканських органів державного управління, відзначив у своїй доповіді директор Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь В. І. Адамушко, функціонує система електронного документообігу. Відповідно до Державної програми інформатизації Республіки Білорусь на 2003–2005 роки і на перспективу до 2010 року “Електронна Білорусь” Департамент розробив “Типові проектні рішення автоматизованої системи документообігу для державних органів”. З метою встановлення єдиних підходів до оформлення та архівного зберігання електронних документів Департамент затвердив Державний стандарт СТБ 1221–2000 “Документи електронні. Правила виконання, обігу та зберігання”, інструкції “По проведенню експертизи цінності та передачі електронних документів та інформаційних ресурсів на державне зберігання” та “Про періодичність створення архівних копій інформаційних ресурсів та порядок їх передачі на державне зберігання”. Питання регламентації документального забезпечення з адміністративних процедур відносно громадян, індивідуальних підприємців, юридичних осіб, що звертаються за здійсненням адміністративних процедур в державні органи, інші організації, закріплено в Інструкції “Про порядок ведення діловодства з адміністративних процедур в державних органах, інших організаціях”, яку також розроблено Департаментом. На території республіки державний надзор за до-

Відвідання учасниками міжнародних заходів Національного зібрання
Республіки Вірменія

триманням законодавства з архівної справи та діловодства здійснюють державні інспектори архівів та діловодства областей та м. Мінськ, які призначаються наказом директора Департаменту.

У новій редакції Закону “Про архіви” Латвійської Республіки, як зауважив Генеральний директор державних архівів Латвії В. Шталс, також передбачено збільшення контролюючих функцій архівної служби у справі дотримання єдиних принципів діловодства в установах та організаціях різної форми власності.

На робочих засіданнях розглянуто також питання підвищення кваліфікації спеціалістів-архівістів країн-членів ЄВРАЗІКИ на міжнародних семінарах, що організуються та проводяться щороку Всеросійським науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи, діяльності Інформаційного центру з архівної справи держав-учасниць СНД, сплати членських внесків до Міжнародної ради архівів і інші.

29 жовтня 2009 р. на виконання доручення Кабінету Міністрів України у рамках засідань X Загальної конференції ЄВРАЗІКИ відбулося урочисте підписання Угоди про співробітництво між Державним комітетом архівів України та Агентством “Узархів” при Кабінеті Міністрів Республіки Узбекистан. Від української сторони Угоду підписали Голова Державного комітету О. П. Гінзбург, від узбецької – Генеральний директор Агентства “Узархів” А. Х. Абдуллаєв.

Виконання зобов’язань за цією Угодою сприятиме поглибленню двосторонніх відносин між архівними установами України і Узбекистану, а саме, ознайомленню з культурною спадщиною та сучасними

досягненнями Узбекистану в архівній сфері, обміну професійним досвідом, взаємовигідному використанню документального та інтелектуального потенціалу, а також забезпеченню сприятливих умов для здійснення конкретних практичних заходів, спрямованих на зміцнення співробітництва обох держав у культурній та гуманітарній сферах. Особливу увагу сторонами приділено питанню виконання соціально-правових запитів громадян та установ обох держав.

Першим кроком у напрямку реалізації положень цієї Угоди стали домовленості А. Х. Абдуллаєва з директором Держархіву Полтавської області Г. П. Білоус щодо відвідання ним у наступному році Полтавської області з метою ознайомлення із практикою введення в діяльність архівних установ області системи управління якістю.

30 жовтня 2009 р. у приміщенні Національного архіву Вірменії відбулася міжнародна наукова конференція “Нові технології в сфері забезпечення збереження архівних документів”, на якій з доповіддю “Створення оптимальних умов збереження документів у пристосованих архівних приміщеннях: проблеми та шляхи їх вирішення” виступила директор Держархіву Полтавської області Г. П. Білоус, з доповіддю “Стан забезпечення збереження документів у східно-українських архівах за часів Незалежності” – директор Держархіву Дніпропетровської області Н. В. Киструська.

Велику увагу присутніх викликала доповідь Генерального директора Агентства “Узархів” при Кабінеті Міністрів Республіки Узбекистан А. Х. Абдуллаєва “Про досвід технічної модернізації архівів за проектом “Інформатизація центральних державних архівів Республіки Узбекистан”. У рамках постанови Президента Республіки Узбекистан “Про заходи щодо реконструкції центральних державних архівів Республіки Узбекистан та їх технічної модернізації із залученням гранту Уряду Республіки Корея” від 21 серпня 2008 року № 949 та з метою вивчення досвіду роботи архівів Кореї молоді спеціалісти Центрального державного архіву, Центрального державного архіву кінофотофонодокументів, Центрального державного архіву науково-технічної та медичної документації Узбекистану пройшли стажування в м. Сеулі. Навчання забезпечували спеціалісти “КОІСА” Агентства міжнародного співробітництва Кореї, а також компанії “Samsung Networks”. Практичні заняття проводилися на базі Національного архіву Кореї, оснащеного сучасними інформаційно-комунікативними технологіями з забезпечення збереження документів, реставраційними майстернями, лабораторіями з оцифрування та мікрофільмування документів, в роботі яких використовується понад 10 видів найсучаснішого обладнання. У рамках технічної модернізації центральних архівів Республіки Узбекистан передбачається створення єдиної системи управління архівними документами, яка включатиме їх реєстрацію та запис на електронні носії, забезпечення систематичного інтегрованого збереження документів,

що перебувають у різних репозитаріях, автоматизоване управління архівосховищами, пошук та надання доступу до документів. За станом на жовтень 2009 р. узбецькі колеги завершили етапи розробки та затвердження проектних робіт, перепідготовки та навчання спеціалістів (63 особи), поставки обладнання та техніки. Зараз тривають роботи з реконструкції будівель архівів та встановлення й монтажу обладнання.

У виступі викладача Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету Є. В. Старостіна “Забезпечення збереження об’єктів культурно-документальної спадщини: соціально-культурні аспекти” йшлося про правове забезпечення збереження історико-культурної спадщини в різних державах світу, зокрема в Росії. На його думку, в архівне законодавство Російської Федерації необхідно повернути поняття публічного документа, що забезпечить контроль за діяльністю установ та організацій у сфері збереження документів. Архів, як зазначив Є. В. Старостін – культурне явище, а архівознавство – інтернаціональна наука, яка передбачає вивчення світового досвіду.

Директор Білоруського науково-дослідного центру електронної документації В. Л. Носевич у своїй доповіді “Фонд цифрових копій та його роль у збереженні документальної спадщини” зупинився на роботі Фонду цифрових копій. Оцифровування (дігіталізація) документів підвищує ризик втрати оригіналів, що пояснюється зменшенням уваги до умов збереження оригіналів документів, оскільки вже існує кілька їхніх копій. Фонд цифрових копій створений для забезпечення збереження еталонного екземпляру копії, який не використовується в науково-дослідних цілях, а існує тільки для відновлення втрачених архівами цифрових копій документів фонду користування. Нині Фонд зберігає 291 тисячу файлів, 5,5 тисяч архівних справ, 34 тисячі фотодокументів в оцифрованому вигляді.

Того ж дня відбувся прийом учасників міжнародних заходів Віце-спікером Національного зібрання Республіки Вірменія А. Петросян, яка зауважила, що архіви – це пам’ять людства, оскільки документи, зосереджені в архівах, відображають розвиток світової цивілізації. Забезпечення збереження цієї пам’яті є головним обов’язком архівістів, тому неможливо проігнорувати ту визначну роль, яку відіграють архіви на сучасному етапі розвитку суспільства. Їх роль в інформаційному забезпеченні людства постійно зростає.

Під час консультацій з директором Національного архіву Вірменії А. С. Вірабяном та заступником директора С. С. Мірзоян досягнуто домовленостей узгодити наприкінці 2009 – на початку 2010 року комплекс спільних заходів у рамках Програми культурного співробітництва між Міністерством культури і туризму України і Міністерством культури і у справах молоді Вірменії на 2008–2012 рр., якою передбачено проведення Днів культури Вірменії в Україні і Днів культури України

у Вірменії, що сприятиме активізації культурного діалогу між обома державами.

Консультації, проведені із заступником Голови комітету інформації і архівів Міністерства культури Республіки Казахстан А. К. Айткалієвим дали змогу з'ясувати питання можливості підписання у 2010 р. нової редакції Угоди про співробітництво між державними архівними службами України та Республіки Казахстан.

Конструктивними та плідними були зустрічі у рамках міжнародних заходів із заступником керівника Федерального архівного агентства (Російська Федерація) В. П. Тарасовим та директором Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь В. І. Адамушом, які підтримали пропозицію Голови Державного комітету О. П. Гінзбург опрацювати можливість організації та проведення членами ЄВРАЗІКІ у 2010 році у рамках 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років низки спільних виставок фото- та архівних документів.

Члени делегації українських архівістів також взяли участь в урочистостях з нагоди святкування 85-річчя архівної служби Вірменії та відкритті тематичної виставки фото- та архівних документів.

Підсумком засідань X Загальної конференції Євро-Азійського регіонального відділення МРА та Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД стало прийняття рішення щодо проведення чергової XI Загальної конференції ЄВРАЗІКІ та Консультативної ради в м. Одесі (Україна) у червні (або вересні) 2010 року, що також відображено у плані роботи відділення на 2008–2011 роки. У рамках цих міжнародних заходів у наступному році вирішено провести міжнародні наукові конференції “Спільна архівна спадщина” та “Електронний документообіг та електронні архіви”.

Подается информация о работе X Общей конференции Евро-Азиатского регионального отделения МСА и Консультативного совета руководителей архивных служб государств-участников СНГ, научной конференции “Новейшие технологии в сфере обеспечения сохранности архивных документов”.

Ключевые слова: международная конференция; сотрудничество; электронные архивы; цифровые копии; делопроизводство; документооборот; выставка.

The article is devoted to X Universal Conference of Euro-Asian Regional Branch of MPA and the Advisory Council of heads of archival services of CIS countries, Scientific Conference “latest technologies in the field of safety of archival documents”.

Keywords: the Universal Conference; cooperation; electronic archives; digital copies; paperwork; an exhibition.

УДК 94(4)“1939/1945”:061.3(477)

К. В. СОСНІНА*

**МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА ВІДТВОРЕННЯ
ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ”**

В інформації висвітлено роботу міжнародної конференції “Друга світова війна та відтворення історичної пам’яті в сучасній Україні”.

Ключові слова: Друга світова війна; історична пам’ять; сучасна Україна.

23–26 вересня 2009 р. у залах Гете Інституту та Британської Ради (м. Київ, вул. Волоська) відбулася міжнародна конференція “Друга світова війна та відтворення історичної пам’яті в сучасній Україні”.

Як відомо, події Другої світової війни посідають визначальне місце в історії України ХХ ст., а інтерпретація та їхнє використання політиками постійно актуалізують їх серед науковців та в суспільстві. Така постійна актуальність вивчення історії Другої світової війни та пам’яті про неї спричинена співіснуванням у сучасній Україні різних моделей пам’яті про війну, що є результатом впливу радянської політики пам’яті та творенням української національної моделі пам’яті в незалежній Україні. Довгий час створена в Радянському Союзі вкрай політизована міфологія війни, в якій наголос робився на безмежному радянському патріотизмі, імплантувалась у суспільну свідомість цілою системою інструментів і засобів: через запровадження відповідних державних свят та ритуалів, монументів і пам’ятників, через ЗМІ, кіно, літературу, освіту тощо. Метою такої політики було творення єдиної моделі пам’яті про Другу світову війну в усьому Радянському Союзі, альтернативи та заміників якої існувати на офіційному рівні не мало бути. При цьому альтернативна пам’ять та відмінні інтерпретації, що відбивали ставлення українців до радянської держави та її політики в роки Другої світової війни, замовчувалися та заборонялися. Після проголошення у 1991 р. незалежності України розпочалися складні процеси формування нової національної ідентичності, а, отже, переоцінка ідеології і міфології, сформованих за радянських часів. Важливу, хоча й подекуди контрверсійну роль відіграє при цьому історія, адже чимало найважливіших подій ХХ ст. (примусова колективізація та Голодомор 1932–1933 років, сталінські репресії, Голокост, діяльність ОУН і УПА тощо) лишаються вкрай дискусійними. До того ж, через свою

---

* Сосніна Катерина Володимирівна – адміністратор міжнародної конференції “Друга світова війна та відтворення історичної пам’яті в сучасній Україні”, магістр 2-го року навчання магістерської програми “Історія” Національного університету “Кієво-Могилянська академія”.

Перша сесія конференції. На фото (зліва направо) Мирон Стахів, Владислав Гриневич, Ігор Юхновський, Блер Рубл.

“неактуалізованість” вони й досі залишаються прихованими у глибинах історичної пам’яті декількох генерацій українців.

Організатори конференції звернули увагу саме на історичну пам’ять про війну як на головну складову останніх досліджень про Другу світову та поняття, яке останнім часом стало ключовим у політичному та суспільному житті України. Це також вплинуло на структуру конференції. Робота семи секцій конференції охопила основні проблеми дослідження історичної пам’яті про Другу світову війну в Україні та Європі. Дослідники обговорювали моделі національної пам’яті та офіційної історії про події війни, політику пам’яті в Україні, методологічні та теоретичні аспекти дослідження історичної пам’яті про війну в Центрально-Східній Європі, проблематику міжетнічних конфліктів, питання геноциду, голокосту.

Протягом триденних обговорень вчені з 14 країн, серед яких Ю. Шаповал, Р. Лебоу, В. Гриневич, В. Верстюк, Я. Куртика, Р. Сербин, Д. Арель, О. Субтельний, Б. Дубін, Т. Гундорова, К. Браун, Б. Рубл, Л. Фінберг, Б. Бердиховська, І. Іллюшин та інші розглядали згадані проблеми дослідження історичної пам’яті в Україні та Центрально-Східній Європі. Треба відзначити, що в рамках конференції було проведено презентацію результатів соціологічного дослідження “Ставлення населення України до проблем, пов’язаних із Другою світовою війною”, проведеного на спеціальне замовлення Інституту національної пам’яті України в червні 2009 р. у 16 регіонах України. Результати опитування викликали неабиякий інтерес серед науковців, особливо у порівнянні з результатами опитування населення Російської Федерації, представленого російськими вченими.

Відкриття конференції

Програма конференції була досить насиченою. Розпочавшись з візиту до Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, де учасникам конференції було представлено виставку плакату, вона мала продовження під час презентації В. В’ятровичем виставки архівних матеріалів Галузевого державного архіву СБУ і Центру дослідження історії УПА при ГДА СБУ “Українська Повстанська Армія: історія нескорених”. У рамках конференції також було проведено нічний кінофестиваль науково-документальних фільмів про Другу світову війну за участю автора фільму “Зворотній бік війни” Валерія Тетерятника. Кінофестиваль мав успіх не тільки серед учасників конференції, але й студентів та дослідників історії Другої світової війни.

На думку учасників та організаторів, конференція стала вагомим аргументом у діалозі українських та іноземних дослідників з питань історичної пам’яті про Другу світову війну в Україні та Центрально-Східній Європі. Наразі організатори конференції мають на меті видати двомовний збірник матеріалів, що стане важливим підсумком проведеної роботи та відправною точкою подальших дискусій.

В інформації освещена работа международной конференции “Вторая мировая война и воссоздание исторической памяти в современной Украине.

Ключевые слова: Вторая мировая война; историческая память; современная Украина.

The article highlights the work of the international conference “The Second World War and reconstruction of historical memory in modern Ukraine”

Keywords: World War II; historical memory; modern Ukraine.

УДК 94(477)“04/14”:061.3

О. І. ЩУР*

**МІЖНАРОДНИЙ ФОРУМ
“КИЇВСЬКА РУСЬ
І ДИНАСТІЯ АРПАДІВ”**

Інформація містить повідомлення про міжнародний форум на тему “Київська Русь: династія Арпадів”.

Ключові слова: могила Святослава; Білий Хрест; Київська Русь.

Монумент на могилі Святослава

28–30 жовтня 2009 р. у карпатському урочищі Святослава, між містом Сколе і селищем Грибенів, відбувся міжнародний історико-мистецький форум “Київська Русь і династія Арпадів”.

Цьогорічному заходу передувала дворічна копітка робота. 2007 р. в м. Сколе я разом з дружиною Жу-жанною заснували Фонд Святослава. У березні 2009 р. на Днях Української культури в Угорщині, під егідою Посольства України в Угорщині та Товариства Української культури в Угорщині, взяли участь у роботі круглого столу на тему “Київська Русь і династія Арпадів”. Тоді, під час засі-

дання круглого столу, розгорнулася дискусія щодо того, чи справді існує могила Святослава. Доктор історичних наук, професор, віце-ректор Печського університету Марта Фонт зажадала документальних доказів розкопок захоронення Святослава.

В. Божко представив учасникам копію інформації про “Могили Святослава” за № 137 від 28.03.2000 р., надану львівським історичним музеєм за підписом директора Б. Чайковського і начальника археологічної експедиції В. Конопля та ще додав ряд статей науковців з названого питання. З тих давніх часів страти князя Святослава минуло понад 995 років, але і донині у тій місцевості збереглися назви, пов’язані з князем Святославом (топоніми) – Сколе, Славськ, Святослав (передміс-

* Щур Олександр Іванович – директор фірми “Малекс-Д” (Угорщина).

Біля могили Святослава

тя Сколе), Славки (притока Опори), ріка Опір, урочище Святославове, річка Святославчик і Святославова могила.

На жаль, ми поки що не маємо акту археологічних досліджень, які у 1971 р. здійснював старший науковий співробітник О. Ратич (Інститут суспільних наук АН УРСР). Звіт про розкопки зберігається в архіві Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Тоді, в 1971 р., при розкопках було виявлено вже до того пограбоване поховання знатного дружинника кінця X – початку XI ст. У могилі знайшли кілька уламків давньоруських горщиків, фрагменти бронзового кільця, людські кістки, піхву від меча з мотивом скандинавського орнаменту. Окрім того, як доповів Є. Безніско, чоловік покійної Теодозії Бриж, яка створила дивовижний Білий Хрест на могилі древлянського князя Святослава, пізніше на тому місці проводив дослідження відомий львівський археолог М. Рожко. Він разом з іншими колегами навколо могили Святослава прокопав сім шурфів й підтвердив факт багатьох поховань навколо могили Святослава.

Сьогодні, коли знайдено і розкрито для наукових досліджень саркофаг князя Ярослава Володимировича (брата Святослава), можливо, за дослідженнями складу ДНК визначити родинний зв'язок між Святославом і Ярославом, а значить, точністю до 99 відсотків визначитися з місцем захоронення Святослава.

Безперечно, за цей час могильник неодноразово розкопували як нелегальні скарбукачі, так і представники офіційної влади. Зокрема, за свідченнями старожилів, на тому місці здійснювалися археологіч-

Біля монументу “Героям України”.

Зліва направо: Л. Войтович,
А. Сіренко, О. Майоров,
Ж. Макаус, А. Баршонь

українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України Л. Войтович виступив з доповіддю на тему “Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст.”. Вчений торкнувся ранньої історії формування угрів (самоназва мадяри) як частини угро-фінського масиву, відкидаючи давні версії щодо тотожності угрів з гунами (професор вважає, що угри-мадяри за своїми антропологічними даними нічого спільного не мають з монголоїдною расою). За його версією, угри-мадяри, очолювані Арпадом між 897–899 рр., перейшли Карпати не через Верецький перевал, важкодоступний не тільки для кочовиків, а через пологіший Лубківський перевал, яким вони користувалися в своїх походах в Галицьку землю. Свою аргументацію вчений підкріплює знахідками угорських військових поховань вздовж цього шляху у Галичі, Судовій Вишні, Перемішлі та Земплині.

Старший науковий співробітник Національного університету “Острозька Академія” І. Мицько розкрив тему “Угорський епізод біографії св. Ольги”. У ній він розповів про низку версій походження княгині Ольги і поширення її ім'я “в народі”, пов'язаного з ритуальними обрядами. Наприклад, на Буковині з IX ст. в день Ольги існує обряд чарування дівчат, а береза носить символ святої Ольги. Доповідачу було цікаво довідатись; чи є у угорців такі релігійні свята, які називаються ім'ям Ольги – Єлени, Гелени, Гельги, Ельги, Юльги, Гельшунди? Це стало для нас завданням до наступного форуму, розшукати в Угорщині знавця фольклору на відповідну тему.

ні дослідження ще під час Австро-угорської монархії, і на підставі тодішніх досліджень було перенесено на 30 метрів в бік трансконтинентальну залізничну колію, яка і нині проходить повз пантеон.

Ми намагаємося залучити до нашої теми представників угорських наукових кіл. До речі, на наше запрошення взяти участь у роботі форуму люб'язно погодився Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні Андраш Баршонь.

Доктор історичних наук, професор, завідуючий кафедрою історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка, провідний науковий спеціаліст Інституту

Біля монументу “Тисячоліття переходу угорців на дунайські землі.
Зліва направо: О. Майоров, Л. Войтович, А. Сіренко, Ю. Діба,
А. Баршонь, Ж. Макаус, І. Мицько, О. Щур

Я представив свою доповідь “Історія державно-правового і культурологічного розвитку на теренах Київської Русі IX–XI ст.”.

Доцент Національного університету “Львівська політехніка” Ю. Діба виступив на тему “Найдавніші архітектурні зв’язки Угорщини і України (ротонди і храми X–XIII ст.), в якій, крім іншого, йшлося про використання угорської техніки, зокрема вапняних розчинів при будівництві ротонд на Вавелі та у Черемиському замку, що дослідник пов’язав з еміграцією герцога Бели (майбутнього короля Бели I) та князем Ростиславом Володимировичем, який був одружений з Ілоною (Ленке), донькою Бели I. Ю. Діба також висловив цікаве припущення, що дочка угорського короля Бейли IV Констанція, яка була дружиною князя галицького, перемишльського і белзького Лева Даниловича, скоріше за все похована в “Нижньому замку”, якій розташовувався в районі нинішнього театру ім. М. Заньковецької.

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства Санкт-Петербурзького державного університету Олександр Майоров виступив з доповіддю “Візантія, Польща, Угорщина та Галицько-Волинська Русь: звідки походить хрест Мануїла Собору Паризької Богоматері”. Надзвичайно цікава і драматична, науково-обґрунтована історія можливої подорожі святої християнської реліквії.

На завершення програми учасники форуму і представники райадміністрації поклали вінки в Урочищі Святослава до могили князя Святослава та Героям України і Угорщини на Верецькому перевалі.

Информация содержит сообщение о международном форуме на тему “Киевская Русь и династия Арпадов”.

Ключевые слова: могила Святослава; Белый Крест; Киевская Русь.

The article contains information about the International Forum “Kievskia Rus: Arpad dynasty”.

Keywords: tomb of Sviatoslav; White Cross; Kievskia Rus.

Ю. О. КОРЕНЮК*

НОВЕ ВИДАННЯ З ПИТАНЬ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ

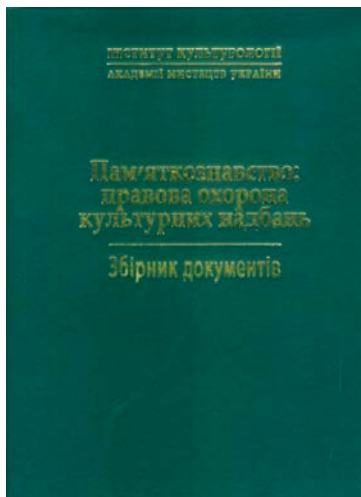
Пам'яткознавство : правова охорона культурних надбань : зб. документів / упоряд.: Л. В. Прибега, М. М. Яковина, С. В. Оляніна, О. М. Міщенко. – К.: Інститут культурології, Академія мистецтв України, 2009. – 416 с.

Розглянуто новий збірник, який є найбільш повним виданням документів чинного законодавства України, що регулює пам'яткоохоронну діяльність.

Ключові слова: культура; охорона; пам'ятка; пам'яткознавство; право.

Збірник документів “Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань” є найбільш повним виданням документів сучасної законодавчої бази пам'яткоохоронної діяльності в Україні, доповненої матеріалами ратифікованих Україною міжнародних угод та конвенцій з охорони світової культурної спадщини і природного середовища. Збірник складається з трьох розділів: “Національне законодавство з охорони культурної спадщини”, “Міжнародні документи”, “Засади діяльності пам'яткоохоронних організацій”.

У першому – вміщено тексти законів чинного українського законодавства, що стосуються музейної та пам'яткоохоронної роботи. Це – відповідні статті Конституції України та Закони України “Про музеї та музейну справу”, “Про охорону культурної спадщини”, “Про охорону археологічної спадщини”, “Про ратифікацію Угоди про вивезення та ввезення культурних цінностей”. У цьому ж розділі – постанови Кабінету Міністрів України, які затверджують положення про Державний реєстр національного культурного надбання та про Музейний фонд України, про список історичних населених місць України, про визначення категорій об'єктів культурної спадщини та про порядок їх занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, про Комплексну програму паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки, про заходи щодо запобігання вивезенню за межі

* *Коренюк Юрій Олександрович* – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри техніки та реставрації творів мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури.

України предметів національного культурного надбання, а також інші постанови, що є сучасною нормативною базою діяльності українських пам'яткоохоронних організацій та основою юридичного регулювання в Україні руху і передачі пам'яток державної та недержавної частини Музейного фонду музейним закладам, юридичним або фізичним особам на постійне чи тимчасове зберігання.

У другому розділі подано тексти ратифікованих Україною міжнародних Конвенцій про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню і вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, а також чимало інших ратифікованих міжнародних Конвенцій. Окрім того, тут наведено тексти основних Рекомендацій та Хартій, розроблених Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (UNESCO) та Міжурядовим комітетом з охорони культурної та природної спадщини ("Комітетом всесвітньої спадщини" при UNESCO), Міжнародною радою з охорони пам'яток і історичних місць (ICOMOS), Міжнародною радою музеїв (ICOM), Міжнародним центром вивчення, збереження та відновлення культурної спадщини ("Римським центром") (ICCROM).

Третій розділ збірника присвячено статутним документам, що визначають засади діяльності, основні функції та адміністративну структуру міжнародних пам'яткоохоронних організацій. Це – Статут ICCROM, Статут ICOMOS, а також Статут Українського Національного комітету ICOMOS. Окрім цього, наведено тексти документів, де сформульовано базові принципи і основні положення професійної етики фахівців музейної справи та реставраторів: Декларація про дотримання етичних принципів членами ICOMOS та Кодекс професійної етики ICOM.

У передньому слові до збірника, написаному академіком Академії мистецтв України схарактеризовано сучасний стан пам'яткоохоронної справи в Україні та проведено аналіз її законодавчої бази (тексти відповідних законів України та нормативних актів подано у першому розділі збірника). Загалом відзначено наближення нині чинного українського законодавства в царині класифікації об'єктів культурної спадщини до світових стандартів. Наголошено на появі в ньому розділів, що відображають зумовлені економічними реформами нові майнові відносини. Це, зокрема, статті Закону України "Про охорону культурної спадщини", у яких визначаються особливості здійснення права власності на пам'ятки культурної спадщини та статті про фінансування охорони об'єктів культурної спадщини, а також встановлення відповідальності за порушення охоронного законодавства. Важливим елементом розвитку Закону "Про охорону культурної спадщини" є ухвала Кабінетом Міністрів України низки постанов, зокрема "Про затвердження Поло-

ження про музейний фонд України”, “Про затвердження зразка свідоцтва на право вивезення (тимчасове вивезення) культурних цінностей з території України” та деяких інших, що регламентують облік, збереження та утримання рухомих пам’яток культури. Особливо акцентовано на ролі затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 року порядку визначення категорій пам’яток для занесення їх до Державного реєстру нерухомих пам’яток України, який є системою науково обґрунтованого надання статусу пам’ятки об’єктам, що становлять історико-культурну цінність і включає кілька етапів. Перший з них – це виявлення таких об’єктів, їх обстеження, фіксація, складання облікових карток. Наступний етап – складання облікової документації пам’ятки, що включає матеріали її фіксації, акт технічного стану, історичну довідку, довідку про грошову вартість пам’ятки, облікову картку та паспорт за формою, затвердженою наказом Міністерства культури і мистецтв України та Державного комітету України з будівництва та архітектури від 13 травня 2004 року. Останнім етапом обліку пам’ятки є занесення її до Державного реєстру національного культурного надбання з присвоєнням охоронного номеру національного або місцевого значення. До важливих пам’яткоохоронних заходів віднесено також Указ Президента України “Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам’яток історії та культури України”, який повинен стати найповнішим ілюстрованим енциклопедичним довідником з Державного реєстру нерухомих пам’яток України, що має на меті поліпшити їх комплексну охорону, об’єднавши зусилля фахівців різних профілів у роботі зі збереження культурних надбань (нині із двадцяти восьми запланованих томів Зводу видано дві книги по пам’ятках м. Києва).

Завершуючи огляд пам’яткоохоронних документів, українського законодавства автор вступної статті робить висновок про те, що у роки незалежності в Україні сформовано державну систему охорони об’єктів культурної спадщини і напрацьовані в цей період законодавчі та нормативні акти теоретично створюють умови для належного обліку, реєстрації та охорони таких об’єктів. Водночас він наголошує, що подальший розвиток вітчизняної школи охорони і реставрації пам’яток та поліпшення роботи з їх зберігання неможливі без знання українськими пам’яткоохоронцями міжнародних документів, які визначають правову базу в царині охорони культурних надбань людства та визначають і вдосконалюють засади сучасної пам’яткоохоронної науки. Це передусім ратифіковані Україною міжнародні Конвенції, а також Рекомендації та Хартії, розроблені в різний час UNESCO, ICOMOS, ICOM, ICCROM (тексти цих міжнародних документів містяться у другому розділі збірника).

Не менш важливу роль відіграє і рівень обізнаності вітчизняних працівників пам'яткоохоронної сфери з міжнародними Кодексами етичних норм, дотримання яких є сьогодні обов'язковою мінімальною вимогою, що висувається перед усіма фахівцями музейної справи. Ці норми забезпечують належне виконання музеями функцій відповідно до чинних правил збереження колекцій і окремих пам'яток, за які музейні установи несуть відповідальність, а також виконання цими установами своїх суспільних функцій в царині популяризаторської та освітньої діяльності, обслуговуючи в залежності від конкретного музейного профілю усі верстви населення або спеціалізовану його групу. Складовою частиною загальних етичних принципів музейної справи є норми етики, розроблені для тих фахівців, які здійснюють консерваційно-реставраційні заходи, що мають на меті гарантувати таку збереженість пам'яток. Це забезпечує автентичність їх матеріальної субстанції як носія головної документальної інформації. Тексти міжнародних Кодексів такого змісту разом із статутними документами ICCROM, ICOMOS та Українського національного комітету ICOMOS вміщено у третьому розділі збірника.

Необхідність охорони національної культурної спадщини постала перед українським суспільством як одне з найактуальніших завдань самоідентифікації та самозбереження з перших днів існування незалежної України. Однак втілюватися стало спочатку не так у пам'яткоохоронних заходах, як у відбудові знищеного. І це зрозуміло – в часи панування в Україні тоталітарного режиму з лиця землі були стерті сотні і тисячі видатних пам'яток архітектури: церков, соборів, монастирських комплексів, частин історичної забудови міст. Їх руйнували брутально і цинічно, всупереч чинним нормам пам'яткоохоронного законодавства (таке законодавство існувало і у ті часи, але його порушували так, ніби такого не було зовсім). Найчастіше подібне нищення здійснювалося під гаслами воєвничого атеїзму. Інколи його пояснювали елементарною необхідністю звільнення місця для новобудови. Саме такі офіційні пояснення висували більшовицькі вожді УРСР, коли в 30-х рр. минулого століття зносили видатну пам'ятку національної і світової культури – Михайлівський Золотоверхий собор у Києві з мозаїками та фресками початку XII ст. Однак насправді це була боротьба не з релігією і, тим паче, не утилітарна необхідність розчистки будівельного майданчика. Це була боротьба з історичною пам'яттю і самосвідомістю народу. Тож цілком природно, що одним із перших документів, який визначав політику незалежної Української Держави в царині культурного будівництва була затверджена у 1999 р. Кабінетом Міністрів України "Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України". Нині згідно з цією програмою у Києві відтворено Успенський собор Печерського монастиря, XI ст., ансамбль Михайлівського Золото-

верхого монастиря з його соборним Михайлівським храмом початку XII ст. та дзвіницею 1719 року, а також церкву Різдва Христового на Подолі, XIX ст., що в народі дістала назву Шевченкової церкви. Водночас охороні збережених пам'яток та об'єктів культурної спадщини, як не прикро це усвідомлювати і говорити, як у ті, перші, роки незалежності, так само і зараз належної уваги не приділяється. Отже, сумний список втрат національної культурної спадщини, на превеликий жаль, продовжує поповнюватися і в наші дні. Звісно, причини нинішніх втрат зовсім не ті, що були колись. Зараз вони зумовлені неврегульованістю механізму місцевого самоврядування та землекористування, а також відсутністю належного контролю за дотриманням норм чинного пам'яткоохоронного законодавства. Тож, як слушно зауважують автори-упорядники збірника, напрацьовані в Україні за роки незалежності законодавчі та нормативні акти теоретично створюють умови для належного обліку та реєстрації об'єктів культурної спадщини, однак така наявність умов далеко не завжди реалізовується в практичній їх охороні. При цьому відсутність належної охорони, а часом і відверті порушення пам'яткоохоронного законодавства, що інколи призводять до втрат пам'яток, часто бувають наслідком неосвіченості в цій галузі як тих, хто порушує законодавство, так і тих, хто має стежити за його виконанням. Тож появу збірника, у якому найповніше представлено чинну законодавчу і нормативну бази пам'яткоохоронної діяльності в Україні, доповненого широким спектром міжнародних документів того ж змісту, слід всіляко вітати. Сподіватимемося, що цей збірник дасть змогу істотно поглибити відповідні правові знання багатьом працівникам, що мають безпосереднє відношення до охорони культурної спадщини та музейної роботи, а також сприятиме популяризації таких знань серед широких верств суспільства, та особливо буде корисним тим, хто лише починає працювати в пам'яткоохоронній або музейній сфері.

Рассмотрен новый сборник, который представляет собой наиболее полное издание документов современного законодательства Украины, касающегося охраны памятников культуры.

Ключевые слова: культура; охрана; памятник; право.

Considered a new digest which is the most comprehensive publication documents the laws of Ukraine, which regulates Safety monuments.

Keywords: culture; health; sight; Safety monuments; right.

О. Є. ГОМОТЮК *

ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Бездрабко В. Документознавство в Україні : інституціоналізація та сучасний розвиток / Валентина Бездрабко. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 720 с.

Розглядається монографія, в якій вперше комплексно і системно охоплено науково-теоретичну, організаційно-практичну площину розвитку наукових знань про документ.

Ключові слова: документознавство; документологія; джерелознавство; документознавча періодика; документознавча освіта.

Дослідження ключових проблем документознавства – науки що впевнено заявила про своє концептуальне існування на початку 90-х років ХХ ст. з погляду ретроспективи, історії його

зародження, становлення і розвитку, належить до надзвичайно актуальних завдань сучасної гуманітаристики. Попри розмаїття підходів у визначенні сутності поняття “документ”, наявної документознавчої літератури, існує потреба у теоретичних узагальнюючих студіях, що давали б оцінку основним етапам становлення документознавства як цілісної системи знань. Без чіткого усвідомлення основних тенденцій, причин трансформацій наукової думки складно з’ясувати генезу наукового знання, окреслити головні віхи його розвитку тощо. Ось чому монографія Валентини Василівни Бездрабко “Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток” є реальним і продуктивним кроком на цьому шляху.

Системність, цілісність, інтегративність стали особливими характеристиками багатогранного життя на межі ХХ–ХХІ ст. Ці параметри засвідчують формування нової якості знання і у вітчизняній науці, а відтак, коли йдеться про таку ще молоду її галузь як наукознавство. На філософському рівні зазначені категорії не є новими, бо дослідження

* Гомотюк Оксана Євгенівна – доктор історичних наук, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

проблеми сягає праць О. Конта, Е. Дюркгейма та ін. Інтегративність визначається як сторона процесу розвитку, пов'язана з об'єднанням у ціле раніше різнорідних частин й елементів. Процеси інтегративності можуть бути наявними і як у межах уже складеної системи (у такому випадку йдеться про підвищення рівня її цілісності та організованості), так і при появі нової системи із раніше непов'язаних елементів. Системний підхід на теоретичному рівні постає як спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, що вимагає розгляду частин у нерозривній єдності із цілим. Зрозуміло, що центральним у цій категорії є поняття системи з обов'язковим вирішенням проблеми визначення властивостей цілого на основі властивостей елементів, а також властивостей елементів на основі характеристик цілого. Під таким кутом зору сприймається рецензоване дослідження В. В. Бездрабко.

Рецензована робота немає аналогів: авторка вперше комплексно і системно охоплює науково-теоретичну, організаційно-практичну площини розвитку наукових знань про документ. Цьому завданню підпорядковано структуру монографії, усі чотири розділи якої логічно взаємопов'язані й дають повну картину генези документознавства, виокремлення у структурі науки, його засадничих історіософських та методологічних принципів, а також зміну статусу в певних хронологічних вимірах.

Авторський вступ, який класично є ключем до книги, презентує документознавство як науку, що комплексно вивчає характеристики документів, процеси її створення та функціонування, історію розвитку цих характеристик і процесів (С. 8). В. В. Бездрабко тут окреслила головні проблеми дослідження, обґрунтувала його актуальність та новизну.

Характерною рисою дослідження є його структурування до поставленого завдання, з'ясування ключових проблем теми в межах конкретних хронологічних періодів. Побудова монографії за хронологічно-проблемним принципом цілком відповідає задуму, зумовленому системним і комплексним підходом до теми як документознавчої проблеми.

Слід підкреслити те, що у монографічному дослідженні поставлені завдання розв'язуються на значній джерельній базі, яка містить усі види та групи опублікованих та неопублікованих джерел, передусім наукові праці, термінологічні словники, державні стандарти, нормативно-правові документи, архівні матеріали, джерела особового походження. Робота, побудована на основі синтезу знань, включає аналіз усієї можливої інформації українського та неукраїнського середовища побутування.

Книгу вирізняє логічна послідовність і наступність кожного із виокремлених етапів у розбудові документознавства. Авторка відповідально поставилася до з'ясування передумов становлення документознавства в Україні 1960–1980-х років, розглянувши основні тенденції

розвитку діловодства, вплив архівознавства, особливості еволюції джерелознавства, дипломатики, палеографії, сфрагістики, що формували підґрунтя й традиції для вивчення характеристик документа, його якісних та кількісних параметрів, середовища побутування. У такий спосіб висвітлено процес виокремлення документознавства у структурі науки та формування як системи знань про документ.

Особливої уваги заслуговує аналіз становлення наукової й освітньої інфраструктури українського документознавства, який авторка логічно пов'язує з 1990–2000 рр. та появою першої координуючої галузевої профільної установи – Українського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи, у структурі якого створено окремий відділ документознавства, що мав особливу місію розроблення теоретичних і практичних проблем (С. 177). В. В. Бездрабко детально розглянула діяльність названої установи, виокремила її внесок у нарощування науково-освітньої інфраструктури: затвердження паспорту наукової спеціальності, поява перших фахових видань, організація наукових форумів та ін.

Центр дослідження сфокусовано на аналізі двох підходів до документознавства як науки – традиційний та нетрадиційний, що відповідно зумовило детальний авторський погляд на особливості концепції історика-джерелознавця К. Мітяєва та соціолога П. Отле. У цьому контексті авторка з'ясувала підходи сучасних теоретиків документознавства, найбільш відомих його представників (С. Кулешова, Н. Кушнарченко, М. Слободяника, Г. Швецової-Водки) шляхом скрупульозного студювання найвідоміших праць, оцінки теоретичних постулатів, конструювання термінознавства, визначення й порівняння функцій документа. Важливим є те, що вона, висвітлюючи і аналізуючи теоретичні здобутки сучасних науковців, здійснила зріз інформації компаративним поглядом на досягнення попередніх поколінь, аргументуючи це тим, що “твердження про документ, як лише письмове свідчення, доказ вичерпали себе” (С. 441).

Цінним є огляд, характеристика, виокремлення основних закономірностей у сучасному документознавстві у структурі науково-дослідних установ та освітніх центрів, що дає підстави стверджувати про ключові напрямки: термінологічні студії, визначення класифікації документів, їхньої уніфікації. При цьому авторка фокусує свій погляд на інших постатях та аналізі їхнього творчого доробку. Йдеться про таких науковців як І. Матяш, Я. Калакура, Я. Дашкевич, Л. Дубровіна та ін., що засвідчує незаперечний внесок історичної науки у розвиток документознавства.

Отже, монографія є цінним і завершеним дослідженням, яке відкриває важливий напрям наукового осмислення документознавства як цілісної системи знань про документ, історію становлення і розвитку

наукових засад, теоретичних та методологічних основ. До найсуттєвіших позитивних рис рецензованого дослідження можна віднести наступне:

- по-перше, на основі виявлених, вивчених, систематизованих джерел комплексно досліджено розвиток документознавства як наукової системи знань;
- по-друге, вперше опрацьовано періодизацію зародження, становлення, утвердження і розвитку документознавства, ролі окремих галузей знань для форматування теоретичних конструкцій, головних напрямків досліджень науки;
- по-третє, здійснено аналіз праць провідних науковців у галузі історії, архівознавства, історіографії, джерелознавства та ін. у теоретичному та методологічному вимірі під кутом зору значення їх для документознавства;
- по-четверте, з'ясовано основні напрямки досліджень сучасного документознавства, роль освітніх і наукових інституцій у нарощуванні наукових знань, виокремлено перспективи для майбутніх досліджень.

Отже книга є цінним надбанням для історії науки, розвитку наукової спеціальності, позиціонування спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” як перспективного напрямку у розбудові інформаційного суспільства.

Рассматривается монография, в которой впервые комплексно и системно охвачено научно-теоретическую, организационно-практическую плоскости развития научных знаний о документе.

Ключевые слова: документоведение; документология; источниковедение; документоведческая периодика; документоведческое образование.

Considered the Monograph which at first included complex and system scientifically-theoretic and practice researching of scientific knowledge about document.

Keywords: documentation, documentology, chronology, document periodicals, document education.

С. Л. ЗВОРСЬКИЙ, Є. О. КАЛІН*

ВСЕБІЧНЕ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО БАТУМІ

Маргіев З. Батум во времена Османской империи. Краткий административный, статистический и исторический обзор г. Батуми и региона в составе Османской империи / Заур Маргиев. – Батуми : Алициони, 2008 – 782 с.: фото, 1 DVD-диск.

Розглядається історична доля столиці Аджарської Автономної Республіки у складі Грузії, головного порту Грузії – Батумі.

Ключові слова: Османська імперія; Батумі; Кавказ; порт.

Українсько-грузинські історичні, політичні, економічні, наукові, гуманітарні зв'язки мають давні корені і гідно витримали іспит часом і лихоліттями, яких було більш, ніж достатньо в історичній долі обох братніх народів. Одним із таких довготривалих випробувань була протидія християнського населення як на грузинських, так і південно-українських теренах експан-

сіоністським потугам з боку могутньої Османської імперії, яка свого часу відчутно вплинула на соціально-демографічний, економічний та культурний розвиток цих територій. Цей аспект вже ставав предметом розгляду в багатьох історичних дослідженнях та публікаціях, у тому числі монографічного характеру. Водночас тут ще залишається багато “білих плям”, спричинених, зокрема й тим, що багато архівних документів та інших історичних джерел османського походження залишаються для вітчизняних дослідників невідомими, у тому числі й через мовні бар'єри, незнання більшістю з них арабської та турецької мов. Тому цілком закономірним є підвищений інтерес істориків і краєзнав-

* Зворський Сергій Леонідович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору довідкового апарату та обліку фондів відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Калін Євген Олексійович – науковий співробітник науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

© Зворський С. Л., Калін Є. О., 2009

ців обох країн до публікацій, в яких досліджуються різні сторінки історичного буття сусідніх християнських і мусульманських народів через призму зіткнення далекоюсяжних геополітичних інтересів двох імперій – Османської і Російської.

У зв'язку з цим не можна не оминати увагою появу нового цікавого, вельми об'ємного (782 с. майже альбомного формату) й інформаційно насиченого видання, присвяченого історичній долі столиці Аджарської Автономної Республіки у складі Грузії і водночас головного порту Грузії – Батумі та навколишніх територій за часів їх перебування у складі Османської імперії. Цікаво, що автор книги – мешканець Батумі Заур Маргієв не є професійним істориком. За освітою він філолог, фахівець з російської мови і літератури. Працював журналістом, зняв кілька документальних фільмів з історії Батумі і Кавказу, відзначених дипломами на кінофестивалях, написав багато історичних статей, опублікованих у грузинській та зарубіжній пресі. Однак у рецензованому виданні йому вдалося продемонструвати далеко не аматорський підхід до висвітлення дуже складної і багатоаспектної теми.

Відомо, що у пострадянських країнах історико-краєзнавчі дослідження нині з багатьох причин перебувають на гребені суспільної уваги, виходять з друку багато видань з цієї тематики. Їх автори застосовують різні форми і шляхи збирання, опрацювання й оприлюднення історичної інформації та подачі історичних документів – від копіткого студіювання архівних фондів, археографічного підходу до джерел – до застосування методу “усної історії” й оприлюднення власних, не підкріплених документально візій. Підхід З. Маргієва до висвітлення давньої історії рідного міста можна охарактеризувати як поєднання різних методів документознавства, джерелознавства, архівознавства та археографії, а також професійно близької дослідникові фотодокументалістики, що у підсумку дало змогу йому створити вражаючу за своїм інформаційним потенціалом комплексну історичну працю. Список використаних автором джерел (152 позиції), можливо, видається досить скромним, як для великої за обсягом історичної праці, однак слід враховувати, що більшість з них є книжковими пам'ятками, оскільки видруковані незначними тиражами у містах Грузії в XIX та на початку XX ст. У пошуках необхідної інформації автор також опрацював низку фондів Центрального державного архіву Аджарії та відділу рукописів краєзнавчого музею Аджарії. Частина архівних документів опублікована З. Маргієвим уперше, тим самим він увів до наукового обігу кілька раніше невідомих історичних джерел.

Видання складається з п'яти частин. Перша з них містить відомості з адміністративного поділу та державних повинностей, що застосовувалися на теренах Османської імперії, витяги з адміністративного, військового, статистичного та економічного огляду Лазистанського

санджаку (у його складі якого за часів Порти перебував Батумі та навколишні території), що належать перу різних тогочасних учасників подій в регіоні, зокрема британському консулу в Трабзоні В. Джиффорду Пальгреву, підполковнику генерального штабу царської армії Г. Казбеку та ін.

У другій частині вміщено описи Батумі та сусідніх з ним територій, починаючи з XIV ст. і закінчуючи 1885 р., авторами яких є мандрівники та дослідники з різних країн – Михайло Панарет, Йосафат Барбаро, Амброджо Контаріні, Евлія Челебі, Вахушті Багратіоні, Д. Бакрадзе, А. Френкель, В. Жилинський.

Третя частина книги присвячена опису архітектури Батумі та його найбільш відомих і вцілілих культових, військових і цивільних споруд за часів перебування міста у складі Османської імперії. Ці історичні розвідки одноосібно написані З. Маргієвим, однак, як і в попередній частині, використано відомості з праць інших авторів, найпізніша з яких датована 1905 р. – Е. Челебі, Н. Левашова, Е. К. Ліозена.

У четвертій частині автор висвітлив обставини укладення Сан-Стефанського мирного договору у 1878 р., що став завершальним акордом III російсько-турецької війни і непростого переходу м. Батумі та навколишнього регіону під юрисдикцію Російської імперії. Вміщено також відомості про перелік і топоніміку вулиць старого Батумі по 1918 р. включно.

Заключна п'ята частина є найбільшою (2/3 загального обсягу книги) і складається з 44 (!) додатків. За своїм змістом вони є компіляцією різних історичних джерел – османських історичних хронік, етнографічних, мандрівних нарисів, газетних заміток, витягів з історичних монографій та творів багатьох авторів, зокрема турецьких, а також раніше неопублікованих архівних документів, що розкривають ті чи інші аспекти повсякденного життя, ремесел, побуту, звичаїв населення так званої Турецької Грузії. Серед них є й дуже цікаві та маловідомі, наприклад, з історії британської агентури на Кавказі у 1838–1857 рр., донесення про посольство князя К. Збараського в Туреччину, заколот в Константинополі в описання резидента, про стан Оттоманської імперії та її війська, про обстріл Батумі німецьким крейсером “Гебен” невдовзі після початку Першої світової війни та ін. До архівних документів автор додає короткі історичні довідки, в яких роз'яснює і доповнює сутність описуваних подій і явищ. На с. 697–744 наведено термінологічний словник, завдяки якому можна з'ясувати тлумачення багатьох місцевих (переважно турецьких) лексем.

Книга щедро ілюстрована чорно-білими фотографіями і старими картами. Водночас ці ж ілюстрації (загалом 585 фото з супровідними написами і 43 карти), здебільшого у кольорі продубльовані на DVD-диску, який є додатком до книги, що для історичних видань загалом

є нетиповим явищем. Відмінний підбір ілюстративного ряду (багато знімків зроблені З. Маргієвим і опубліковані ним уперше) та старовинних карт, поряд із залученням невідомих раніше архівних документів є найбільш сильною частиною книги. Особливий інтерес викликають паралельні фотознімки різних об'єктів в Батумі та його околицях, зроблені зі столітнім часовим інтервалом. Серед кольорових ілюстрацій зустрічаємо й рідкісний в українській іконографії портрет нашої співвітчизниці, знаменитої Роксолани (Насті Лісовської, родом з Рогатина на Львівщині), дружини турецького султана Сулеймана II.

Можливо, на прискіпливий погляд професійних істориків, у книзі бракує глибини історичного аналізу фактографічного матеріалу, занадто багато компілятивних матеріалів, є додатки, що на мають прямого відношення до теми книги, зокрема про Абхазію, Дагестан, імама Шаміля та його багаторічний збройний спротив намаганням царату підкорити Кавказ. У цьому сенсі видання, справді, є вразливим для фахової критики. Однак автор, очевидно, й не ставив за мету написання праці монографічного рівня, про що свідчить і підзаголовок книги. Його мета – мовою історичних документів коротко і водночас максимально дохідливо охарактеризувати малодосліджені досі життя і побут мешканців Батумі та навколишнього багатонаціонального регіону, дати хроніку найважливіших воєнних та політичних подій, що суттєво вплинули на долю цього чорноморського міста. Тому й наведено відомості про особливості правління кількох турецьких султанів, основні закони і податки, системи грошового обігу в Османській імперії та сусідніх державах тощо. Ця книга цікава не тільки для пересічних шанувальників історичної літератури, а й для етнографів, нумізматів, орієнталістів, юристів, мовознавців, географів та ін.

Рецензовану книгу на пристойному поліграфічному рівні видруковано в столиці Туреччини – Анкарі. Можна лише висловити жаль, що, швидше за все, до України, до вітчизняних наукових книгозбірень через складнощі міжнародного наукового книгообміну потраплять лічені примірники цього вельми цікавого видання, яке може слугувати взірцем вдумливого і всебічного історико-краєзнавчого підходу до висвітлення історичного минулого Аджарії – одного з наймальовничіших, з багатющою історією регіонів нашої колишньої спільної Батьківщини.

Рассматривается историческая судьба столицы Аджарской Автономной Республики в составе Грузии, главного порта Грузии – Батуми.

Ключевые слова: Османская империя; Батуми; Кавказ; порт.

Consider the historical destiny of the capital Adzhar Autonomous Republic as a part of Georgia, the main port of Georgia – Batumi.

Keywords: Osman Empire; Batumi; Caucasus; port.

УДК 908(477)

Г. О. КЛЕПАК*

**ВРУЧЕННЯ ПРЕМІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО**

Висвітлено урочистості з нагоди вручення премії Національної спілки краєзнавців України імені Дмитра Яворницького.

Ключові слова: Національна спілка краєзнавців України; премія імені Дмитра Яворницького.

5 грудня 2009 р. у Колонному залі імені М. В. Лисенка Національної філармонії України за участю представників вищих органів влади, краєзнавчої громадськості та творчих спілок, діячів науки, культури і освіти, представників міністерств і відомств, обласних земляцтв у Києві, працівників засобів масової інформації Національна спілка краєзнавців України влаштувала Урочистості з нагоди вручення премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України за 2009 рік.

Загальноукраїнська премія імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України – найвища нагорода Спілки. Вона присуджується щорічно окремим краєзнавцям, колективам краєзнавців або краєзнавчим організаціям і установам за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. Премія заснована 1991 року рішенням правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. Її лауреатами стало близько 40 краєзнавців, установ та організацій.

Звання лауреата премії 2009 року здобув Василь Євдокимович Устименко – відомий краєзнавець, автор, співавтор і упорядник понад 20 книг з історії Чернігівського краю, один із фундаторів Служби спеціального фельд'єгерського зв'язку незалежної України, держслужбовець 2-го рангу, лауреат літературної премії ім. М. Коцюбинського,

* *Клепак Григорій Олексійович* – заступник голови Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України.

народний посол України, дійсний член Товариства “Інтелект нації”, подвижник збереження історико-культурної спадщини України, генерал-майор внутрішньої служби України.

З нагоди презентації щорічної краєзнавчої премії імені Дмитра Яворницького та вшанування її лауреата 2009 року на адресу учасників урочистостей надійшли теплі привітання від Президента України Віктора Ющенка та Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко.

На урочистостях виступили: голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України Петро Тронько; генеральний директор Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, академік НАН України Олексій Онищенко; голова Українського фонду культури, академік НАН України, Герой України Борис Олійник; перший заступник Голови Державного комітету архівів України, д.і.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України Ірина Матяш; голова Ради товариства “Чернігівське земляцтво”, голова Асоціації земляцтв України Віктор Ткаченко; директор Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького, заслужений працівник культури України Надія Капустіна, голова правління Чернігівської обласної організації Спілки, д.і.н., професор, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка Олександр Коваленко, директор видавництва “Етнос” Любов Головка.

Щирі слова вдячності за краєзнавчу роботу В. Устименку висловили лауреати премії попередніх років – директор Національної історичної бібліотеки України Алла Скорохатова; голова правління Хмельницької обласної організації НСКУ, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, д. і. н., професор Лев Баженов, декан історичного факультету Донецького національного університету, професор, д. і. н. Петро Добров та професор цього вузу Олександр Бут, професор Волинського національного університету ім. Лесі Українки Геннадій Бондаренко, директор Центру краєзнавства при Харківському національному університеті ім. Василя Каразіна, професор цього вузу Сергій Куделко.

Учасників зібрання також привітали артисти Національної філармонії України, численні земляки з Чернігівського краю та односельчани В. Є. Устименка з рідного села Жукля Корюківського району, представники інших обласних земляцтв у Києві, краєзнавчий актив України

з Волині, Слобожанщини, Донбасу, Тернопільщини, Хмельниччини, Криму, Севастополя та інших регіонів України.

Освещены торжества по случаю вручения премии Национального союза краеведов Украины имени Дмитрия Яворницкого.

Ключевые слова: Национальный союз краеведов Украины; премия имени Дмитрия Яворницкого.

Highlighted the celebrations of the awards of premium of the National union countrysider's of Ukraine named by Dmytro Yavornytskyi.

Keywords: the National union countrysider's of Ukraine; premium named by Dmytro Yavornytskyi.

Н. К. БОГУНОВА*

ВІДЗНАЧЕННЯ ПРЕМІЄЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ ВЕРЕТЕННІКОВА

Згідно з Положенням про премію імені Василя Веретеннікова та на підставі рішення Наукової ради Держкомархіву від 8 грудня 2009 року (протокол № 1) премією імені Василя Веретеннікова 2009 року у номінації археографія, архівна евристика в розмірі дві тисячі гривень з врученням дипломів лауреатів відзначено директора Державного архіву Чернігівської області Р.Б. Воробей, начальника відділу використання інформації документів Н.М. Полетун та головного спеціаліста відділу використання інформації документів цього ж архіву А. В. Морозову за підготовку бібліографічного довідника “Черниговские губернаторы и вице-губернаторы: личности и государственно-общественные деятели”. Про це йдеться в наказі Голови Державного комітету архівів України О. П. Гінзбург.

Цим же документом зобов'язано директорів державних архівних установ вжити заходів щодо заохочення наукових досліджень працівників у сфері архівознавства, документознавства, археографії та активніше залучати до участі у конкурсі на здобуття премії ім. В. Веретеннікова архівну та наукову громадськість.

---

* *Богунова Надія Костянтинівна* – в. о. начальника управління організаційно-аналітичного, правового та кадрового забезпечення Держкомархіву.

НА ДОПОМОГУ МОЛОДИМ НАУКОВЦЯМ

**С. С. АРТАМОНОВА, А. А. МАЙСТРЕНКО,
Л. П. ОДИНОКА, Р. В. РОМАНОВСЬКИЙ***

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ ПОСИЛАНЬ НА АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ У СПИСКУ ДЖЕРЕЛ, ЯКІ НАВОДЯТЬ У ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТА У ПРИКНИЖКОВИХ, ПРИКІНЦЕВИХ, ПРИСТАТЕЙНИХ СПИСКАХ ДЖЕРЕЛ (у монографії, навчальному посібнику, статті тощо)

Правила оформлення посилань на архівні документи у Списку джерел, які наводять у дисертаційних дослідженнях

I. Архівні документи з паперовими носіями

У дисертаційній роботі в Списку джерел наводять такі відомості про кожний архів, документи якого досліджено здобувачем наукового ступеню:

- Назва архіву (повністю)
- номер і назва фонду (повністю), крайні дати (зі скороченням: фонд – ф.)
- номер опису (зі скороченням: опис – оп.)
- номер, назва справи (повністю), крайні дати (зі скороченням: справа – спр.)
- загальна кількість аркушів справи (зі скороченням: аркуш – арк.)

Відомості про справу і загальну кількість аркушів справи розділяють комою.

Список джерел, який наводять у дисертаційному дослідженні, що включає також перелік архівних документів, має суцільну нумерацію.

Наприклад:

У Списку

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 1235 Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 рр.

оп. 1

17. Спр. 1055. Протоколи засідання комісії по утворенню Української національної бібліотеки. Чернетки, 1918 р., 4 арк.

---

* *Артамона Світлана Сімонівна* – старший науковий співробітник сектора науково-технічної інформації (НТІ) УНДІАСД. *Майстренко Анжела Андріївна* – завідувач науково-інформаційного відділу УНДІАСД. *Одинока Ліліна Павлівна* – старший науковий співробітник сектора НТІ УНДІАСД. *Романовський Ростислав Володимирович* – завідувач сектора НТІ УНДІАСД.

25. Спр. 1286. Листи від К. М. Грушевської (племінниці), 3 квітня 1923 р. – 26 березня 1931 р., 11 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 297 Товариство “Академічне братство” у Львові. 1880–1922 рр.
оп. 1

41. Спр. 4. Матеріали (звіти, листування та ін.) про діяльність Товариства за 1881–1896 рр., 153 арк.

У тексті дисертаційної роботи у квадратних дужках зазначають номер джерела за Списком і аркуші справи, на які посилається автор.

Наприклад:

[17, арк. 3] або [25, арк. 5–7]

При розміщенні тексту архівного документа на зворотному боці аркуша в посиланні зазначають слово **“зворот”** у скороченій формі **“зв.”**

Наприклад:

[17, арк. 3–5 зв.]

При використанні інформації документів, що знаходяться в архівних установах Національної академії наук України, міністерств та відомств, вищих навчальних закладів, бібліотек, музеїв, громадських організацій, недержавних архівах, у т.ч. приватних, посилання оформлюються згідно із системою обліку документів даної установи.

У Списку

Наприклад:

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ф. Х. Всеукраїнська Академія Наук

114. Спр. 1686. Діяльність історичної секції при ВУАН та зв’язаних з нею історичних установ Академії в 1929–1930 рр., 30 арк.

Науковий архів Інституту історії України НАН України

Оп. 3. Науково-дослідна кафедра історії України

312. Спр. 170, № 1, План праці НДКІУ на 1924 р., 5 арк.

Науковий архів Білоцерківського краєзнавчого музею

16. БКМ НА-272. Списки громадян м. Біла Церква, які в роки Великої Вітчизняної війни були примусово вивезені до Німеччини і які нині проживають у місті (Відомості станом на 1993 рік, зібрані Білоцерківським міськсоцзабезом), 9 арк.

У тексті дисертації

Наприклад:

[114, арк. 6–6 зв.], [312, арк. 2], [16, арк. 7]

II. Науково-технічні документи Центрального державного науково-технічного архіву України

Особливості складу документів ЦДНТА України, специфіка організації фондів архіву та ведення їх обліку визначають оформлення посилань на архівні документи в дисертаційних дослідженнях.

При посиланні на документи ЦДНТА України в Списку джерел дисертаційної роботи подаються такі відомості:

- назва архіву (повністю)
- номер і назва фонду (повністю), крайні дати (зі скороченням: фонд – ф.)
- номер опису (зі скороченням: опис – оп.)
- номер групи та комплексу
- назва комплексу (повністю)
- номер одиниці зберігання (зі скороченням: одиниця зберігання – од. зб.)
- кількість аркушів одиниці зберігання (зі скороченням: аркуш – арк.)

Наприклад:

У Списку

Центральний державний науково-технічний архів України

Ф. Р-72 Державний проектний інститут по плануванню та забудові міст “Харківпроект” Держбуду УРСР, м. Харків. 1966–1981 рр.
оп. 2

25. Комплекс 1-272. Закритий плавальний басейн на стадіоні “Спартак” в м. Харкові, од. зб. 1, 10 арк.

У тексті дисертаційної роботи в квадратних дужках зазначають номер джерела за Списком і аркуші одиниці зберігання, на які посилається автор.

Наприклад:

[25, арк. 1]

III. Аудіовізуальні документи Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного та центральних, місцевих, галузевих державних архівів

Враховуючи, що в архівній практиці склалася нефондова організація аудіовізуальних документів, а також те, що поняття “аудіовізуальні документи” є збірним для його видів – кінодокументів, відеодокументів, фотодокументів, фонодокументів, при оформленні посилань слід посилатися на конкретний вид документів з дотриманням загально-

прийнятої системи посилань у Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного.

При посиланні на документи ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного в Списку джерел дисертаційної роботи подають:

- назву архіву (повністю)
- шифр конкретного документа
- назву документа або його зміст (повністю)
- дату

Для кіно- і відеодокументів – зазначають одиниці обліку (зі скороченням од. обл.).

Наприклад:

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

46. од. обл. 134, кіножурнал “Радянська Україна”, 1968 р.

Для фотодокументів – фотонегативів – зазначають розмір негатива (0, 2, 3, 4, 5) і одиниця обліку через дефіс.

Наприклад:

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

51. од. обл. 0-56942 Члени делегації УРСР на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН. Справа наліво: Д. Мануїльський, М. Бажан, В. Тарасенко, М. Петровський, 1946 р.

55. од. обл. 2-154298 Жалобний хід в м. Подєбради (Чехословаччина) у зв’язку зі смертю С. Петлюри. 27 травня 1926 р.

Для фотодокументів – фотопозитивів – зазначають велику літеру П (що означає позитив) і одиницю обліку через дефіс.

Наприклад:

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

76. П-8061 Учні школи під час занять з ліквідації неграмотності в с. Юр’ївка Дніпропетровської області, 1934 р.

Для фотодокумента – фотоальбома – зазначають велику літеру А (що означає альбом) і одиницю обліку через дефіс.

Наприклад:

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

61. А-7 Альбом філії “Просвіти” в Жовкві, 1935–1936 рр.

Для конкретного фотознімка в альбомі – зазначають велику літеру А (що означає альбом), його одиницю обліку через дефіс, далі проставляють велику літеру П (що означає позитив) і його одиницю обліку через дефіс.

Наприклад:

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

64. А-78, П-66 Перший ескадрон 9-го гусарського Київського полку, до 1915 р.

Для фонодокументів – грамплатівок – зазначають велику літеру Г (що означає грамплатівка), одиницю її зберігання через дефіс і одиницю обліку конкретного документа.

Наприклад:

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

71. Г-3768, од. обл. 12551 Дума про землю, пісня, 1986 р.

Для фонодокументів – магнітних записів – зазначають велику літеру М (що означає магнітний запис), одиницю її зберігання через дефіс і одиницю обліку конкретного документа.

Наприклад:

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

23. М-7978, од. обл. 19550 Репортаж про зустріч кубинської делегації на Київському вокзалі, 1964 р.

Для фонодокументів – аудіокасет – зазначають дві великі літери АК (що означає аудіокасета), її одиницю зберігання через дефіс і одиницю обліку конкретного документа.

Наприклад:

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

25. АК-33, од. обл. 103 Свято державності. Зустріч, присвячена 60-річчю прийняття IV Універсалу Центральної Ради, 1978 р.

У тексті дисертаційної роботи в квадратних дужках зазначають номер джерела за Списком.

Наприклад:

[46], [55], [76], [61]

IV. Документи зарубіжних архівів

Посилання на документи зарубіжних архівів подають мовою певної країни згідно з прийнятою в даній країні та архіві системою описування та посилань.

У Списку

Наприклад:

Государственный архив Российской Федерации

Ф. Р-7008 Украинская библиотека им. С. Петлюры в Париже. 1922–1940.

оп. 1.

18. Д. 65. Каталог книг по истории Украины и другим вопросам на украинском языке, 1908–1940, 80 л.

Archiwum państwowe w Lublinie

Zespół 95. Chełmski konsystorz Greckokatolicki. 1596–1875.

34. Sygn. 125. Wizyta Generalna dekanatu Rateńskiego w roku 1793, 1793 r., 57 k.

У тексті дисертації

Наприклад:

[18, л. 5], [34, к. 7]

Приклади оформлення посилань на архівні документи у Списку джерел, які наводять у дисертаційних дослідженнях та в тексті наукової роботи

Вид документа	У Списку джерел, які наводять у дисертаційних дослідженнях	У тексті наукової роботи
Документи з паперовими носіями	Центральний державний історичний архів України, м. Київ Ф. 1235 Грушевські – історики та філологи. 1830-1958 рр. оп. 1 17. Спр. 1055. Протоколи засідання комісій по утворенню Української національної бібліотеки. Чернетки, 1918 р., 4 арк.	[17, арк. 3] При розміщенні тексту використаного архівного документа на зворотному боці аркуша в посиланні зазначають слово “зворот” у скороченій формі “зв.” [17, арк. 3–3 зв.]

Вид документа	У Списку джерел, які наводять у дисертаційних дослідженнях	У тексті наукової роботи
	<p>25. Спр. 1286. Листи від К. М. Грушевської (племінниці), 3 квітня 1923 р. – 26 березня 1931 р., 11 арк.</p> <p>Державний архів Львівської області</p> <p>Ф. 297 Товариство “Академічне братство” у Львові. 1880-1922 рр. оп. 1</p> <p>41. Спр. 4. Матеріали (звіти, листування та ін.) про діяльність Товариства за 1881 – 1896 рр., 153 арк.</p> <p>Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського</p> <p>Фонд Х. Всеукраїнська Академія Наук</p> <p>114. Спр. 1686. Діяльність історичної секції при ВУАН та зв’язаних з нею історичних установ Академії в 1929–1930 рр., 30 арк.</p> <p>Науковий архів Інституту історії України НАН України</p> <p>Оп. 3. Науково-дослідна кафедра історії України</p> <p>312. Спр. 170, № 1, План праці НДКІУ на 1924 р., 5 арк.</p> <p>Науковий архів Білоцерківського краєзнавчого музею</p> <p>16. БКМ НА-272. Списки громадян м. Біла Церква, які в роки Великої Вітчизняної війни були примусово вивезені до Німеччини і які нині проживають у місті (Відомості станом на 1993 рік, зібрані Білоцерківським міськсоззабезом), 9 арк.</p> <p>Документи зарубіжних архівів</p> <p>Государственный архив Российской Федерации</p>	<p>[25, арк. 5–7]</p> <p>[41, арк. 6]</p> <p>[114, арк. 12]</p> <p>[312, арк. 2–2зв.]</p> <p>[16, арк. 3]</p>

Вид документа	У Списку джерел, які наводять у дисертаційних дослідженнях	У тексті наукової роботи
	<p>Ф. Р-7008 Українська бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі. 1922–1940. оп. 1. 18. Д. 65. Каталог книг по історії України і другим вопросам на українському мові, 1908–1940, 80 л.</p> <p>Archiwum państwowe w Lublinie Zespół 95. Chełmski konsystorz Grekokatolicki. 1596–1875 34. Sygn. 125. Wizyta Generalna dekanatu Rateńskiego w roku 1793, 1793 r., 57 k.</p>	<p>[18, л. 4–5]</p> <p>[34, к. 6–7]</p>
Науково-технічна документація	<p>Центральний державний науково-технічний архів України</p> <p>Ф. Р-72 Державний проектний інститут по плануванню та забудові міст “Харківпроект” Держбуду УРСР, м. Харків. 1966–1981 рр. оп. 2 25. Комплекс 1-272. Закритий плавальний басейн на стадіоні “Спартак” в м. Харкові, од. зб. 1, 10 арк.</p>	<p>[25, арк. 1]</p>
Аудіовізуальні документи		
Кіно- і відеодокументи	<p>Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного</p> <p>46. од. обл. 134, кіножурнал “Радянська Україна”, 1968 р.</p>	<p>[46]</p>
Фотодокументи – фотонегативи	<p>Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного</p> <p>51. од. обл. 0-56942 Члени делегації УРСР на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН. Справа</p>	

Вид документа	У Списку джерел, які наводять у дисертаційних дослідженнях	У тексті наукової роботи
	<p>наліво: Д. Мануїльський, М. Бажан, В. Тарасенко, М. Петровський, 1946 р.</p> <p>55. од. обл. 2-154298 Жалобний хід в м. Подєбради (Чехословаччина) у зв'язку зі смертю С. Петлюри. 27 травня 1926 р.</p>	<p>[51]</p> <p>[55]</p>
Фотодокументи – фотопозитиви	<p>Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного</p> <p>76. П-8061 Учні школи під час занять з ліквідації неграмотності в с. Юр'івка Дніпропетровської області, 1934 р.</p>	<p>[76]</p>
<p>Фотоальбоми</p> <p>Окремий документ з фотоальбому:</p>	<p>Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного</p> <p>61. А-7 Альбом філії “Просвіти” в Жовкві, 1935–1936 рр.</p> <p>64. А-78, П-66 Перший ескадрон 9-го гусарського Київського полку, до 1915 р.</p>	<p>[61]</p> <p>[64]</p>
Фонодокументи – грамплатівки	<p>Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного</p> <p>71. Г-3768, од. обл. 12551 Дума про землю, пісня, 1986 р.</p>	<p>[71]</p>
Магнітні записи	<p>Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного</p> <p>23. М-7978, од. обл. 19550 Репортаж про зустріч кубинської делегації на Київському вокзалі, 1964 р.</p>	<p>[23]</p>
Фонодокументи – аудіокасети	<p>Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного</p> <p>25. АК-33, од. обл. 103 Свято державності. Зустріч, присвячена 60-річчю прийняття ІV Універсалу Центральної Ради, 1978 р.</p>	<p>[25]</p>

Правила оформлення посилань на архівні документи у прикнижкових, прикінцевих, пристатейних списках джерел (у монографії, навчальному посібнику, статті тощо)

У прикнижкових, прикінцевих, пристатейних посиланнях на архівні документи при першому посиланні назва архіву подається повністю, в дужках – загальноприйняте скорочення. При повторному згадуванні застосовують скорочену форму назви архіву (див. Додаток). При повторних посиланнях на ті ж архів, фонд, справу зазначають – Там само.

Наприклад:

5. Центральний державний історичний України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 129, оп. 2, спр. 1144, арк. 4.

6. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп.1, спр. 346, арк. 5–10.

7. Там само, арк. 5.

8. Там само.

I. Архівні документи з паперовими носіями

Посилання на архівні документи у прикнижкових, прикінцевих, пристатейних списках джерел (у монографії, навчальному посібнику, статті тощо) може бути оформлено двома способами:

Перший спосіб. У разі посилання на архівні документи певної справи у Списку джерел робиться посилання на всю справу із зазначенням **загальної кількості аркушів справи** (все у скороченій формі).

Посилання містить:

- назву архіву (скорочено),
- номер фонду – ф.,
- номер опису – оп.,
- номер справи – спр.,
- загальну кількість аркушів – арк.

Усі складові посилання розділяють комами.

У тексті роботи (монографія, навчальний посібник, стаття тощо) у квадратних дужках зазначають порядковий номер джерела у списку та аркуші справи, на яких наявна використана інформація архівного документа.

Наприклад:

У Списку

9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 439, 14 арк.

12. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 434, 35 арк.

У тексті [9, арк. 10–12], [12, арк. 14] або [9, арк. 7–7зв.]

Другий спосіб. Особливість його полягає в тому, що в посиланні на архівне джерело, крім назви архіву, номерів фонду, опису та справи (все у скороченій формі) вказують **тільки ті аркуші, на яких наявна використана інформація архівного документа.**

Наприклад:

У Списку

- 15. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 38, арк. 10.
- 25. ЦДІАЛ України, ф. 371, оп. 1, спр. 116, арк. 6–6 зв.
- 27. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 434, арк. 6.

У тексті роботи в квадратних дужках зазначають порядковий номер джерела у Списку.

Наприклад:

[15], [25], [27]

Як уже зазначалось, посилання на архівні документи архівних установ НАН України, міністерств та відомств, вищих навчальних закладів, бібліотек, музеїв, громадських організацій, недержавних архівів, у т. ч. приватних, оформлюються згідно із системою обліку документів даної установи.

Перший спосіб

У Списку

- 114. ІР НБУВ, ф. X, спр. 1686, 30 арк.

У тексті

[114, арк. 6-6зв.]

Другий спосіб

У Списку

- 114. ІР НБУВ, ф. X, спр. 1686, 15–16 арк.

У тексті

[114]

II. Науково-технічні документи Центрального державного науково-технічного архіву України

Специфіка організації фондів та ведення їх обліку позначається на оформленні посилань для першого та другого способів.

Перший спосіб

У Списку

9. ЦДНТА України, ф. Р-72, оп. 2, к. 1-272, од. зб. 1, 10 арк.

У тексті

[9, арк. 2] або [9, арк. 2–2зв.]

Другий спосіб

У списку

9. ЦДНТА України, ф. Р-72, оп. 2, к. 1–272, од. зб. 1, арк. 2

У тексті

[9]

**III. Аудіовізуальні документи ЦДКФФА України
імені Г. С. Пшеничного та центральних, місцевих,
галузевих державних архівів у прикнижкових,
прикінцевих, пристатейних списках джерел
(у монографії, навчальному посібнику, статті тощо)**

Враховуючи, що в архівній практиці склалася нефондова організація аудіовізуальних документів, а також те, що поняття “аудіовізуальні документи” є збірним для його видів – кінодокументів, відеодокументів, фотодокументів, фонодокументів, при оформленні посилань слід посилатися на конкретний вид документів з дотриманням загальноприйнятої системи посилань у Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного.

Обов’язковими елементами опису посилань на аудіовізуальні документи є:

Назва архіву (скорочена)

Шифр конкретного документа (зі скороченнями)

Ці елементи друкуються у описі послідовно через кому. Вимоги до кожного з елементів опису є такими:

Назву архіву подають скорочено – ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного

Шифр конкретного документа:

Для кіно- і відеодокументів – зазначаються одиниці обліку.

Наприклад:

28. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 134.

Для фотодокументів – фотонегативів – зазначають розмір негатива (0, 2, 3, 4, 5) і одиницю обліку через дефіс.

Наприклад:

11. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-56942.
12. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-154298.
13. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 3-30.
14. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 4-1740.

Для фотодокументів – фотопозитивів – зазначають велику літеру П (що означає позитив) і одиницю обліку через дефіс.

Наприклад:

41. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, П-8061.

Для фотодокумента – фотоальбома – зазначають велику літеру А (що означає альбом) і одиницю обліку через дефіс.

Наприклад:

70. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, А-14.

Для конкретного фотознімка у альбомі – зазначають велику літеру А (що означає альбом), його одиницю обліку через дефіс, далі проставляють велику літеру П (що означає позитив) і його одиницю обліку через дефіс.

Наприклад:

71. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, А-14, П-7.

Для фонодокументів – грамплатівок – зазначають велику літеру Г (що означає грамплатівка), одиницю її зберігання через дефіс і одиницю обліку конкретного документа.

Наприклад:

12. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, Г-3768, од. обл. 12551.

Для фонодокументів – магнітних записів – зазначають велику літеру М (що означає магнітний запис), одиницю її зберігання через дефіс і одиницю обліку конкретного документа.

Наприклад:

14. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, М-7978, од. обл. 19550.

Для фонодокументів – аудіокасет – зазначають дві великих літери АК (що означає аудіокасета), її одиницю зберігання через дефіс і одиницю обліку конкретного документа

Наприклад:

25. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, АК-33, од. обл. 103.

IV. Посилання на документи зарубіжних країн

Посилання на архівні документи з архівів зарубіжних країн подають мовою певної країни згідно з прийнятою в даній країні та архіві системою описування та посилань (все зі скороченнями).

У Списку

Наприклад:

10. РГИА, ф. 796, оп. 79, д. 813, л. 4–5.

11. AP w Lublinie, zespół 95, sygn. 125, k. 6–7.

Приклади оформлення посилань на архівні документи, які наводять у прикнижкових, прикінцевих, пристатейних списках джерел (у монографії, навчальному посібнику, статті тощо) та в тексті наукової роботи

Вид документа	У прикнижкових та пристатейних списках джерел	У тексті наукової роботи
Перший спосіб		
Документи з паперовими носіями	9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 439, 14 арк.	[9, арк. 10–12] або [9, арк. 7–7 зв.]
	12. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 434, 35 арк.	[12, арк. 14]
	Документи зарубіжних архівів	
	10. РГИА, ф. 796, оп. 79, д. 813, 38 л.	[10, л. 4–5]
	11. AP w Lublinie, zespół 95, sygn. 125, 57 к.	[11, к. 6–7]
Науково-технічна документація	22. ЦДНТА України, ф. Р-72, оп. 1, к. 1-82, од. зб. 1, 10 арк.	[22, арк. 5] або [22, арк. 6–6 зв.]

Вид документа	У прикнижкових та пристатейних списках джерел	У тексті наукової роботи
Другий спосіб		
Документи з паперовими носіями	<p>15. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 38, арк. 10</p> <p>25. ЦДІАЛ України, ф. 371, оп. 1, спр. 116, арк. 6-6 зв.</p> <p>35. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 434, арк. 7.</p> <p>Документи зарубіжних архівів</p> <p>10. РГИА, ф. 796, оп. 79, д. 813, л. 4-5</p> <p>11. AP w Lublinie, zespol 95, sygn. 125, k. 6-7.</p>	<p>[15]</p> <p>[25]</p> <p>[35]</p> <p>[10]</p> <p>[11]</p>
Науково-технічна документація	22. ЦДНТА України, ф. Р-72, оп. 1, к. 1-82, од. зб. 1, арк. 10	[22]
Аудіовізуальні документи		
Кіно- і відео-документи	28. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 134.	[28]
Фотодокументи – фото-негативи	34. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 3-30.	[34]
Фотодокументи – фотопозитиви	41. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, П-1331.	[41]
Фотодокументи – Фотоальбоми	70. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, А-14.	[70]
Конкретний фотознімок у альбомі	71. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, А-14, П-7.	[71]

Вид документа	У прикнижкових та пристатейних списках джерел	У тексті наукової роботи
Фонодокументи – грамплатівки	12. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, Г-3768, од. обл. 12551.	[12]
Фонодокументи – магнітні записи	14. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, М-7978, од. обл. 19550	[14]
Фонодокументи – аудіо-касети	25. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, АК-33, од. обл. 103	[25]

Д о д а т о к

Список скорочень назв державних архівних установ України

Центральні державні архіви

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки

ЦДЕА України – Центральний державний електронний архів України

ЦДАМЛІМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів

ЦДНТА України – Центральний державний науково-технічний архів України

ЦДКФФА України – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного

Місцеві державні архіви

Держархів АР Крим – Державний архів в Автономній Республіці Крим

Держархів Вінницької обл. – Державний архів Вінницької області

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області

Держархів Дніпропетровської обл. – Державний архів Дніпропетровської області

Держархів Донецької обл. – Державний архів Донецької області

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області

Держархів Закарпатської обл. – Державний архів Закарпатської області

Держархів Запорізької обл. – Державний архів Запорізької області

Держархів Івано-Франківської обл. – Державний архів Івано-Франківської області

Держархів Київської обл. – Державний архів Київської області

Держархів Кіровоградської обл. – Державний архів Кіровоградської області

Держархів Луганської обл. – Державний архів Луганської області

Держархів Львівської обл. – Державний архів Львівської області

Держархів Миколаївської обл. – Державний архів Миколаївської області

Держархів Одеської обл. – Державний архів Одеської області

Держархів Полтавської обл. – Державний архів Полтавської області

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області

Держархів Сумської обл. – Державний архів Сумської області

Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області

Держархів Харківської обл. – Державний архів Харківської області

Держархів Херсонської обл. – Державний архів Херсонської області

Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області

Держархів Черкаської обл. – Державний архів Черкаської області

Держархів Чернівецької обл. – Державний архів Чернівецької області

Держархів Чернігівської обл. – Державний архів Чернігівської області

Держархів м. Києва – Державний архів міста Києва

Держархів м. Севастополя – Державний архів міста Севастополя

Галузеві державні архіви

ГДА МО України – Галузевий державний архів Міністерства оборони України

ДА СБ України – Державний архів Служби безпеки України

ГДА Служби зовнішньої розвідки – Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки

ГДА МВС України – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України

Укркартгеофонд – Державний картографо-геодезичний фонд України

ГДА Гідрометслужби – Галузевий державний архів Гідрометеорологічної служби Міністерства охорони навколишнього природного середовища України

ГДА ФП ФДМУ – Галузевий державний архів фінансових посередників Фонду державного майна України

ГДА Державного департаменту України з питань виконання покарань – Галузевий державний архів Державного департаменту України з питань виконання покарань

Геоінформ України – Державний інформаційний геологічний фонд України

ГДА УДО України – Галузевий державний архів Управління державної охорони України

ГДА МЗС України – Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України